TARİH

II

TARİH

II

ORTAZAMANLAR

8 renkli tablo — 46 harita — 113 resim

1931
İSTANBUL
DEVLET MATBAASI

Maarif Vekâleti Millî Talim ve Terbiye Dairesinin 28 / 11 / 1931 tarih ve 2847 numaralı emrile 25000 nüsha tab'edilmiştir.

MUKADDİME

Son yıllara gelinceye kadar "*Türk Tarihi*„ memleketimizde en az tetkik edilmiş mevzulardan biri halinde idi.

1000 yıldan fazla süren *islâmlık - hıristiyanlık* davalarının doğurduğu husumet duygusile mutaassıp müverrihler bu davalarda asırlarca islâmlığın pişdarlığını yapan Türklerin tarihini kan ve ateş maceralarından ibaret göstermeğe savaştılar. Türk ve islâm müverrihler de Türklüğü ve Türk medeniyetini islâmlık ve islâm medeniyeti ile kaynaştırdılar; islâmlığa takaddüm eden binlerce yıla ait devreleri unutturmayı *ümmetçilik* siyasetinin icabı ve din gayreti vecibesi bildiler. Daha yakın zamanlarda Osmanlı İmparatorluğuna dahil bütün unsurlardan tek bir milliyet yaratmak hayalini güden *osmalılık* cereyanı da, Türk adının anılmaması, millî tarihin yalnız ihmal değil, hatta yazılmış olduğu sayıfalardan kazınıp silinmesi yolunda üçüncü bir amil halinde diğerlerine eklendi.

Bütün bu menfi cereyanlar, tabiî olarak, mektep programları ve mektep kitapları üzerinde dahi tesir gösterdi ve Türklüğün, çadır, aşiret, at, silâh ve muharebe mefhumlarile müradif tutulması an'anesi mektep kitaplarımıza kadar girdi.

Türk Tarihinin, inkâr edilmiş ve unutturulmuş simasını ve mahiyetini, bütün hakikatlerile meydana çıkarabilmek için çalışmakta olan *Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti* bir kısım azasını tarih tedrisatındaki bu boşluğu doldurabilecek bir kitap hazırlamağa memur etti.

En yeni eserlere ve Anadolu, Mısır, Mezopotamya, Ortaasya, Şimalî Hint, Şimalî Çin ve Cenubî Sibirde hergün daha ileri götürülmekte olan arkeolojik tetkiklere istinat etmekle beraber mevzuun genişliği, zamanın darlığı yanında, önü-

müzdeki ders yılına yetiştirilmesi zaruretinin de hâkim bulunması ilcasile, bu küçük eserin ihtiyaca tam ve mükemmel şekilde tekabül edeceği iddia olunamaz. Noksanları, ilerde, yeni basılışlarda tamamlanacaktır. Kitabın ihtiva ettiği mevzular etrafında daha fazla malûmat edinmek istiyenler ayni heyetin pek yakında bastırılmak üzere hazırladığı *Umumî Türk Tarihinin Ana Hatları* hakkındaki esere müracaat edebilirler.

Cemiyet, dört kitap halinde hazırlamış olduğu bu küçük eseri, mekteplerde okutulmasını kabul eden Türkiye Cümhuriyeti Maarif Vekâletine hediye etmiştir.

Cemiyet, Maarif Vekâleti Neşriyat Müdürü Faik Reşit ve Devlet Matbaası Müdürü Hamdi Emin Beylere kitapların basılışındaki kıymetli yardımları için teşekkürü vecibe bilir.

KİTABIN HAZIRLANMASINDA ÇALIŞANLAR

M. Tevfik Bey

Riyaseticümhur Umumî Kâtibi ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti Reisi

Samih Rifat Bey

Çanakkale Meb'usu ve T. T. T. C. Reis Vekili

Akçuraoğlu Yusuf Bey

İstanbul Meb'usu, Ankara Hukuk Mektebi Siyasî Tarih Profesörü ve T. T. T. C. Reis Vekili

Dr. Reşit Galip Bey

Aydın Meb'usu ve T. T. T. C. Umumî Kâtibi

Hasan Cemil Bey

Balıkesir Meb'usu ve T. T. T. C. Azası

Afet Hanımefendi

Musiki Muallim Mektebi Tarih ve Medenî Bilgiler Muallimi ve T. T. T. C. Azası

Baki Bey

Erkânıharbiye Miralayı, Büyük Erkânıharbiye Harp Tarihi İkinci Şube Müdürü

İsmail Hakkı Bey

Balıkesir Meb'usu ve T. T. T. C. Azası

Reşit Saffet Bey

Kocaeli Meb'usu ve T. T. T. C. Azası

Sadri Maksudi Bey

Şarkî Karahisar Meb'usu, Ankara Hukuk Mektebi Profesörlerinden ve T. T. T. C. Azası

Şemseddin Bey

Sıvas Meb'usu ve İstanbul Darülfünunu Türk Tarihi Sabık Profesörü ve T. T. T. C. Azası

Şemsi Bey

Miralay, Harita Umum Müdürlüğü Harita Şubesi Müdürü

Yusuf Ziya Bey

Eskişehir Meb'usu, İstanbul Darülfünunu Hukuk Tarihi Sabık Profesörü ve T. T. T. C. Azası

İÇİNDEKİLER

HARİTALAR

RENKLİ TABLOLAR:

RESİMLER

Sahife

İSLÂMLAR:

HARZEM:

TÜRK — MOĞOL:

MISIR — SURİYE:

ANADOLU:

HİNT:

TİMUR DEVRİ:

HİNT:

I

ESKİZAMANDAN ORTAZAMANA GİRERKEN

A. ROMA ÂLEMİ

Ortazaman tabiri çok eski değildir. Bunu ilk defa olarak 1688 de Almanyada "Halle„ Darülfünunu Tarih Profesörü *Kristof Kelner* (Christophe Kellner) kullandı. Mektep tedrisatı noktasından büyük bir tasnif kolaylığı temin etmesi itibarile o zamandanberi yerleşip kalan bu tabirin hakikatte kat'î ve sarih bir mahiyet ve delâleti yoktur. *Eskizaman* ile *Sonzaman* arasında düz çizgilerle bölünmüş bir fasıl ayırmak kabil değildir.

Tarihi terkip eden unsurlar biribirine çözülmez, kesilmez bir tarzda girgindir. Geniş bir tarih devrini, bir yerde bütün safhalarile tamamen bitirmek ve diğer bir yerden başlatmak, bir hükümdarın vefatı, bir şehrin zaptı, bir ihtilâl gibi hadiselerle tahdit edebilmek imkânsızdır. Siyasî, fikrî, iktisadî, dinî ve manevî mahiyetlerde muhtelif tarih unsurları, muayyen bir mevsimde tarlaya serpilmiş buğday taneleri gibi hep birden hasat bekliyen bir olgunluk manzarası göstermezler. Bir ihtilâl veya inkılâp bütün neticelerini ayni zaman içinde ve ayni ölçüde veremez.

Tarih unsurları içinde asıl ve hâkim olanlar hangileridir? Bazı alaman müverrihleri siyasî unsuru asıl saymak istiyorlar. Birçok noktalardan tetkik edilebilecek bu görüşe uyarak muhtelif tarih devirlerinden, meselâ Ortazamana bir başlangıç arayalım. Bu devri Roma İmparatorluğunun taksimi tarihi olan 395 ten mi, bilfarz 406 da Avrupayı yabancı

kavimlerin istilâsından mı, yoksa Ogüstün öldüğü yıldan mı başlatmalı? Bunlardan herhangi birinin ötekine tercihi için sayılabilecek ikna edici sebepler ne olabilir?

Bu Ortazaman nerede bitiyor? Şark İmparatorluğunun Türkler tarafından yıkıldığı 1453 te mi? Bazı müverrihlerin dediği gibi matbaanın icat edildiği 1440 veya Amerikanın keşfolunduğu 1492 yıllarında mı? Bazı iktisatçılar Ortazamanı X. asırda başlatarak XIII. asırda bitiriyorlar. Bunlara göre şehirlerin ve şehir hayatının inkişafı ve o sayede modern iktisadiyatın doğuşu itibarile XIII. asrın sonu Ortazamanın da sonu sayılmak lâzımgeliyor. Bunlar ve daha sayılabilecek birçok fikir ve nazariyeler büyük bir tarih devrini bir noktada bütün uçlarından bağlamanın ve diğer bir noktadan yepyeni hadiselerle başlatmanın zorluğunu gösterir. Bazı yeni müverrihler islâmlığın, papalığın ve derebeyliklerin birer kuvvet halini aldıkları VIII inci asrı Ortazamanın başlangıcı tutuyorlar. Bu esasa göre Eskizaman ile Ortazaman arasında mütevassıt bir devre kabul etmek lâzımgeliyor.

Uzun zamanlar müverrihler tarihi baştan sona bir kül halinde yazmışlar, esaslı durak noktaları bulmağa lüzum görmemişlerdir. Baş tarafta söylediğimiz gibi, Kristof Kelnerin teklifile bir Ortazaman durağı fikrinin çıkması daha ancak (241) yıllık bir meseledir. Tarihin tedris ve talimi noktasından amelî faydaları görülüp anlaşılmış olmasaydı, Eskizaman ile daha soraki asırlar arasına böyle bir Ortazaman yerleştirmek lüzumu belki de gözden büsbütün kaçacaktı.

Tarih, gerçi durmadan akan bir ırmak gibidir; ancak bu ırmağın suları herzaman ve mekânda ayni hız ve kuvvetle akmaz. Bazı asırlar vardır ki, onlarda hadiseler durgun, umumî hayat dalgasız, hususî ve bariz vasıflardan mahrumdur. Böyle asırlarda tarih, suyunun hareketi, yüzüne bakmakla görülmiyen göllere benzer. Zaman yürümemiş gibi görünür. Meselâ *Septim Sever* in hatta *Diyoklesiyen*in muasırları ile Ogüst devrinde yaşayanların zevk, dil, san'at dünya ve hayat hakkındaki telâkki ve bilgileri arasında, arada geçen 300 yıla rağmen, hemen hiçbir fark yok gibidir. Buna mukabil, bilfarz yine Diyoklesiyen devrinin adamı ile Kıral *Dagober* in muasırı arasında çok derin farklar vardır.

Bunun sebebi, dediğimiz gibi tarihin bazı devirlerde durgun denecek kadar ağır, bazı devirlerde ise şimşekler gibi çabuk, çağlayanlar gibi müthiş elektrik kuvvetlerile yüklü ve taşkın akışlarla yürümesidir. Bundan dolayıdır ki durgun tarih asırlarından birçoğunun birkaç sayıfaya sığdırılabilmesi mümkün olduğu halde nispeten çok kısa bir zamanda geçmiş bir ihtilâlin tarihini yazabilmek için, birçok müverrihlerin bütün ömürlerini tüketmeleri bile kâfi gelemiyor.

III. asırda yaşamış bir Romalının VII. asırda dirilerek muhitine ve Avrupaya baktığını tasavvur edelim. Bu adam dünyayı tanınmaz derecede değişmiş bulacaktır. Garbî Roma İmparatorluğu ortadan silinmiş; birçok yeni diller, yeni kanunlar, yeni nizamlar, âdetler, an'aneler yer tutmuş; ataların sevdiği, mukaddes saydığı, tapındığı putlar kırılmış, ilâhlar kovulmuş, hepsinin yerine yeni bir Allah gelmiş, hayat yeni yollara girmiştir. İnsanlık tarihinin bu devresi daha yakından bir bakışla görülmeğe değer.

III. ASIRDAKİ SİYASÎ BUHRAN

Roma imparatorlarının otoritesi munhasıran milletten alınmadır; bazı kıralların, sultanların, Fir'avunların uydurma olarak milletlerine kabul ettirmek istedikleri gibi, Allahtan alınma ve Allah namına değildir. Böyle olmakla beraber bu imparatorların idaresi dünyada misli görülmemiş derecede mutlaktı. Otoritenin membaı millet ise de, mesnedi ordu idi. Millet imparatora, ayni zamanda, ömrü olduğu müddetçe orduya kumanda etmek hak ve salâhiyetini vermişti. Ne imparator isminde ne de imparatora verilen mutlak kudret ve salâhiyette bir kırallık, monarşik bir idare delâleti yoktur. Şunu da söylemeli ki bu şekil hiçbir meşru teşkilâtı esasiyeye müstenit değildi.

Bütün zevahire rağmen Roma İmparatorluğunda hâkim esas, daima zorbalık olmuş; Senato çok zamanlar imparatorların istihfaf ile baktıkları manasız bir teşekkül halinde kalmıştı. Romalılar çok geçmeden imparatorun hakikatte kendileri veya Senato tarafından değil, ordu tarafından intihap edildiğinin ve Senatonun ordu karşısında bir gölgeden iba-

ret kaldığının farkına varmışlardı. Ancak siyasî kuvvet milletin elinden büsbütün çıkmış bulunduğu için bu sezişin amelî hiçbir faydası olmamış, memleket yasasız, mefkûresiz ve gittikçe nizamını kaybeden bir ordu ile, onun ileri sürdüğü imparatorların mahkûmu kalmakta devam etmişti. Bir devletin bu şerait içinde uzun müddet payidar olabilmesi mümkün değildi.

Ordu, millet ve memleket bu vaziyet içinde bulunduğu sıralarda Ren ve Tuna yalılarında yabancıların kaynaşması artmağa başlamış, şarkta tehlike büyümüş, Grekler ve Romalılar için uzun zamanlar ağır bir tehlike teşkil etmiş olan kadîm Part monarşisi yıkılarak yerine *Erdişir* tarafından yeni bir imparatorluk kurulmuştu. 260 tarihinde de Valeriyen Pers Kıralı *Sapor*a esir düşerek öldürülmüştü. Bundan sora Roma İmparatorluğunun paramparça olması neticesine varan ihtilâller başlar. Nihayet muhitte nisbî bir sükûn görünür. *Ostrogot* lar İtalyada, *Vizigot*lar İspanyada, *Frank* lar Galyada, *Vandal*lar Afrikada yerleşerek kırallıklar kurarlar. Nihayet İlliryalı imparatorların devamlı gayretleri neticesinde bunlardan *Oreliyen* zamanında imparatorluğun birliği yeniden vücut bulur (274).

IV. ASIRDA ROMA İMPARATORLUĞU

DEVLET VE KİLİSE

Hıristiyanlık Romada kolay yerleşmemiştir. Gerek eski ilâhlarından ayrılmak istemiyen mutaassıp halkın daimî eza ve cefası, gerek bilhassa *Neron* ve *Diyoklesiyen* zamanlarının yıllarca süren katliamları hıristiyanlığın kökleşmesine set çekememişti. Nihayet *Kostantin*, hıristiyanlık hakkında devamlı bir müsamaha siyaseti güden ve İsa dinine ilk giren imparator oldu (324). Bazı müverrihler Kostantinin hıristiyanlığı kabul ve himayesinde, bunu kendi idaresine muzahir kuvvet haline getirmek istiyen siyasî bir maksat görürler.

Kostantinin hıristiyanlık lehine yaptığı en parlak ve gösterişli hareket, *Istanbul* şehrini kurması olmuştur. Roma âleminin mihverini değiştirmek neticesine varan bu teşebbüs,

milâdın 267 ve 340 yılları arasında yaşamış olan Kayserili Papaz *Ösep* (Eusébe) in hikâyesine göre şöyle doğmuştur: Kostantin, *Liçiniyüs*le yaptığı muharebelerin sonuncusunda sıkışık bir vaziyete düşmüş; haç önünde diz çökerek zafer için dua etmiş; düşmanın bozuluşunu, İsa ile Allahının kendisine muzaheretlerine yormuş. Bir şükran mukabelesi olmak üzere puta tapan Romadan uzaklaşarak yepyeni bir hıristiyanlık merkezi kurmayı ve payitahtını oraya getirmeyi vecibe bilmiş...

Kostantin bir kere İstanbulu tesise karar verdikten sora, azalarının bir kısmile Romanın birçok yüksek sınıt ailelerini getirterek orada yerleşmeğe icbar etti.

Tarihin hiç beklenmiyen hadiselerinden biri imparatorların İstanbulu dinî bir merkez haline getirmek için çalıştıkları sırada Romanın puta tapıcılığın makarrı olmaktan çıkarak kendiliğinden en büyük hıristiyanlık merkezi haline gelmesi ve burada en büyük rütbedeki papazın, *İsanın vekili* sıfatını ve *Papa* unvanını takınarak imparatorluğun boş bırakılmış tahtına kurulmasıdır. Bu suretle Şarkî ve Garbî dediğimiz yeni ve eski Romalar arasında siyasî ve dinî ihtilâflar açıldı; mezhep ayrılıkları başgösterdi. Bu ayrılıklar nihayet İstanbulun, Romadan büsbütün ayrılması neticesine vardı.

Akdeniz havzasını alâkadar eden büyük siyasî hadiseler arasında Kostantinin hıristiyanlığı kabul etmesini, en ehemmiyetli vak'alardan biri saymak mümkündür. Tarihi uzun zamanlardanberi yürüdüğü bir yoldan birdenbire denecek kadar süratle çevirerek beşeriyet için kanlı ve uçurumlu sahalara sürükliyen hıristiyanlığın, Avrupada ve Akdeniz kıyılarında tutunup derin kökler salabilmesinin hakikî amili Kostantin olmuştur.

DEVLET VE KİLİSE ARASINDAKİ MÜNASEBETLER

Derin bir tereddi içinde bulunan *puta tapıcılık* insanlığın gittikçe inkişaf eden ruhunu ve yükselen fikrini tatmin edebilecek manevî kuvvet kaynağı olmaktan çıkmış; put, cemiyet için toplayıcı ve yürütücü müşterek mefkûre timsali sayılmaktan kalmıştı. Hıristiyanlar imparatorlukta küçük bir ekalliyet olmakla beraber, bunların her türlü tazyikleri ve ölüm tehlikelerini cefakeş bir metanetle karşılamaları, biribir-

lerine ölümün bile sökemediği muhabbet ve tesanütle bağlanmaları, politikacıların gözünden kaçmıyordu. Puta tapıcılar, kitabı ve propagandacı papazlarile ortaya atılan hıristiyanlığın savletini evvelâ istihfaf, sora tehevvür, daha sora şaşkınlıkla karşıladılar ve V. asırdan itibaren artık ekseriyetten ekalliyete doğru gittiler; VI. asırda büsbütün tükendiler. Puta tapıcılığın ortadan çekilmesile hıristiyanlar arasındaki rabıta ve tesanüt te sarsıldı. İsanın, Allahın oğlu olup olmadığı meselesi papazların fikirlerini karıştırdı, hıristiyanlık âlemini altüst etti. Kostantinden itibaren hemen bütün imparatorlar siyasî menfaatlerine göre kâh bir tarafı kâh diğer tarafı tutarak bu meseleye müdahale mecburiyetinde kaldılar.

İsa dini, Muhammet dininin aksine olarak, idare ve siyaset işlerile alâkasızdı. Medenî hayatın nâzımı olacak fert ve amme hukukuna müteallik esaslardan mahrumdu. Bunun içindir ki hıristiyanlık, bu vadilerde Roma hukukundan istifade zaruretinde kalmıştır. Hıristiyanlığın islâmlığa nazaran diğer büyük bir eksiği de, askerlik ruh ve teşkilâtına müteallik esasların olmayışıdır. Bu askerlik soradan kilisenin hükûmet kuvvetlerine dayanarak veya onları eline alarak hıristiyanlığı fetih ve cebir suretile kabul ettirmesi şeklinde telâfi edilmiş; buna mukabil hükûmetler de irtikâp ettikleri siyasî cinayetleri kilisenin tasvip ve takdisinden geçirerek örtmek kolaylığını temin etmişlerdir.

VI. asırdan itibaren hıristiyanlığın doğrudan doğruya fertlerin vicdanına, aklına ve ruhuna hulûl suretile yayılışı durmuş; onun yerine hükümdarların, prenslerin ele alınması ve onlar vasıtasile tebaa ve maiyetlerinin, yani emir ve iradeleri altında bulunanların zorla hıristiyanlaştırılması yolu tutulmuştur. Yalnız prenslerinin tazyikı ile kütle halinde hıristiyanlığa girmiş olan kavimler, eski dinlerini epeyce uzun bir zaman unutmamışlar ve bu yeni dinde kendilerinin eski âdet ve an'anelerine de yer ayırmışlardı.

Devletle kilisenin münasebetleri şarkta ve garpta ayrı ayrı şartlar içinde teessüs ve devam etmiştir.

Şarkta *Imparator*, devlet ve memurları kiliseye hâkim vaziyette kalabildiler. Garpta ise *Papa*, mevcut olmıyan imparatorun yerini tuttu. Ancak hıristiyanlık dünyevî bir din olmadığından devlet ve hükûmet işlerine girmedi; girdiği

zamanlarda da, ezilerek çekilmek mecburiyeti karşısında bulundu. İşte hıristiyanlıkla islâmlığın en bariz farkı bu noktadadır. İslâmlıkta dinle beraber bir hukuk, bir siyaset te vardı. İncilin bu esaslardan mahrum olduğunu söylerken şunu da söylemeliyiz ki islâmlığın inhitatında, yeni hayat şartlarına uyamamasında bu esasların değişmez iman şartları sırasına sokulmuş olmasının büyük tesiri görülmüştür.

ROMA ÂLEMİNİN İKTİSADÎ İNHİTATI

Roma âleminde iktisadî buhran, III. asırdan hatta II. asır ortalarından başlar. Bu buhranın birçok siyasî ve içtimaî neticeleri olmuştur.

Jül Sezar, altın ve gümüş para bastırmıştı. Neronla Septim Sever ve Antonin paraların altın ve gümüş nispetlerini eksilttiler. Bu teşebbüsler bunların zamanlarında kıymetli madenlerin azalmış olduğuna delil tutulabilir Eksiklik nispeti III üncü asra doğru o kadar arttı ki, paralar ancak kanun ve hükûmet zorile sürülebilir oldu. Diyoklesiyen, Oreliyen ve nihayet Kostantinin gerek para ve gerek yiyecek kıymetleri üzerinde aldıkları tedbirler de kâfi gelmedi. Para gittikçe ortadan çekildi; hükûmet, vergileri ekseriya ayniyat ile tahsile mecbur kaldı. Fakat bu şekil, çok büyük yolsuzluklara ve irtikâplara yol açtı. Vergi olarak halktan toplanan mallar, devlet ambarlarına gelinciye kadar üçte iki derecesinde zarara uğruyor; bunları muayyen merkezlere getirip teslim etmek mecburiyetinde bulunan mükellefler çektikleri zahmetten başka hem mal hem vakit kaybetmiş oluyorlardı. Bir aralık Valantiniyen'in, emlâk ve arazi sahiplerinin kiracılardan para yerine ayniyat almalarını mecburî kılan bir emirnamesile bu sistem çok umumî şekle girdi. Devlet memurları, doktorlar, mimarlar, muallimler ve hatta askerler maaş ve ücret yerine mal almağa başladılar. Bazı yüksek devlet memurlarının tahsisatlarını halktan mal olarak doğrudan doğruya tahsile kalkıştıkları bile görüldü. Bu haller halkı ezdi.

Bir müddet sora devlet hazinesi memurların, mütekaitlerin aylıklarını veremiyecek derecede boşaldı. Devletin gittikçe düşen malî kudretine nispetle ücretleri çok yüksek

görülen Romalı askerlerin yerine, ucuz hizmet eden muhacir kavimlerin askerlik işlerinde kullanılmaları düşünüldü, ve bu yabancı kavimlerin reislerile mukaveleler yapıldı. Bu tedbir, sonunda, Romanın Romalıların elinden çıkarak yabancılara geçmesi neticesine kadar varmıştır.

Umumî hizmetlerin ve görülen bütün işlerin ayniyat ile ve bilhassa büyük hizmetlerin büyük arazi tevziatile tediyesi usulü derebeylik sisteminin teessüsüne yol açmıştır.

Roma ziraati, Sicilya, Mısır ve Şimalî Afrikanın diğer kısımlarının rekabeti karşısında geriliyordu. Diğer taraftan akın halinde memlekete gelen esir kafilelerinin zanaat işlerinde kullanılmaları, asıl Romalı zanaat sahiplerinin işsiz kalmalarına ve geçim darlığına uğramalarına sebep oluyordu. Esirlerin zanaat işlerindeki acemiliği, çalışmadıkları zamanlarda dahi karınlarının doyurulması mecburiyeti gibi mahzurlar sebebile soraları bu usulden vazgeçildi.

Şehirlerde ekmek ve diğer hamur işleri yenilir, et olarak domuz ve keçi etleri istihlâk olunurdu. Yiyecek ihtiyacının pek basit şekillerde tatmin edilmesi itibarile gıda maddeleri ticareti çok dardı. Giyecek ticareti de azdı. Halkın giyinişi gayet sade idi. Yalnız yüksek tabaka aileleri, dünyanın her tarafından getirilen en kıymetli ziynet eşyalarını kullanmağa düşkündü. Orta halli sınıf gayet azlık olup, umumiyet derin bir fıkaralık içinde idi. Roma doymak bilmez bir sülük gibi eyaletlerin kanını emerek yaşıyordu.

Roma İmparatorluğunda sanayi hayatı yok gibi olduğundan ihracat pek az, ithalât ise ziynet eşyası ve kıymettar kumaşlarla ıtriyata munhasır gibi idi. Bu kısım eşyaya iptilâ gittikçe arttığından imparatorluğun altınları şarka ve uzakşarka akıp gidiyordu. Büyük mikyasta ithalât ve ihracat hareketlerinin azlığı, denizciliğin inkişafına set çekiyordu. Hiçbir devirde Romanın ticarî bir siyaseti olmamıştır. Romalıların ticarete rağbetsizliği dolayısile bu iş Suriyelilerin ve Yahudilerin inhisarına geçmiştir. Gemi seferleri de Yunanlılarla İlliryalıların ve Mısırlıların elinde kalmıştır. Ziraat çok inkişaf etmiş değildi. Roma, zahiresini Şimalî Afrika ve Sicilyadan çekiyordu.

Romanın bütün servetini eriten, bilhassa murabahacılık olmuştur. Büyükler açık bir soygunculuk mahiyetinde mu-

rabahacılık yaparak halkı eziyorlardı. Birçok şekillerde banka müesseseleri bulunmakla beraber, kredinin çok ağır faizlere bağlı olması sâyi, emeği mahkûm ediyordu. Murabaha ile büyük servetler edinenlerin sefahet yolunda çılgınca israf ettikleri paralar hep Romadan dışarı akıyordu. Bütün bu haller sıra ile : piyasada paranın azalması, para halitasının altın ve gümüş nispeti zararına değiştirilmesi, umumî sefalet, siyasî teşevvüşler, dahilî harpler, yabancıların istilâsı gibi neticelere varmıştır.

III. asır sonlarına doğru Roma Devleti, serveti kâmilen battığı halde evinde hâlâ eski zenginlik zamanlarının debdebesini idame etmek istiyen emlâk sahiplerini andırıyordu. Gittikçe ilerliyen ahlâk çürüklüğü son dereceye varmış, III. asırdanberi gittikçe şiddetini arttıran istibdat, Romayı maddî ve manevî sefaletin son hadletine kadar sürüklemiş ve düşeceği uçurumun kenarına kadar getirmişti. Malî yıkım süratle siyasî yıkıma doğru gidiyordu. IV. asır Roması ne vatandaş doyurabiliyor, ne idare makinesini işletebiliyor, ne de askerini besliyebiliyordu. Yıldan yıla nüfus azalıyor, yük gittikçe artıyor, takat ve tahammül ise mütemadiyen eksiliyordu.

HÜKÛMET, MALİYE, UMUMÎ AHLÂK

Kostantin zamanında hükûmet, entrikaları, lüzumsuz tevkifleri, elhasıl bütün küçüklüklerile bir saray hükûmeti şeklinde idi. Herkes saray ve imparator nazarında şüpheli idi; her taraf casuslarla dolmuştu; rüyada görülen hadiselere istinat edilerek birçok adamların tevkif ve en ağır cezalarla tecziye edildikleri bile görülmüştü.

Vergiler ağırdı. Tahsil ve cibayetinde müthiş zulümler, işkenceler ve nihayetsiz irtikâplar yapılıyordu. Vergi zamanı gelince bütün ahaliyi matem kaplıyordu. Tahsildarın zulmünden kurtulmak için anaların çocuklarını sattıkları, babaların kızlarını fuhşa sürükledikleri görülüyordu. Bütün bu şiddetlerle toplanan paradan pek az bir kısmı hazineye giriyor, herkes muktedir olabildiği kadar çalıyordu. Dairelere iş takibine gidenlerin ellerinde hediyelerile gitmeleri kaide haline gelmişti. İhbarcılık, münafıklık müthiş bir yara halinde işliyordu; bunu san'at, meslek, maişet vasıtası edinmiş bir sınıf insan türemişti. Kostantin, bunun önüne geçmek

için 313 te hâkimlerin ihbarlara kulak vermemelerini ve iftiracı muhbirlerin "zehirli dillerinin kökünden koparılmasını" emreden bir irade çıkarmıştı. Hiçbir şiddet, bir milletin ahlâk hayatı için ağır bir leke olan, bu salgın iftira jurnalcılığı denaetini kökünden kaldıramadı. Muhbirlere, jurnalcılara ihbar ettikleri adamlardan mahkemelerin ceza olarak aldığı paranın bir kısmını vermek usul ve nizam iktızası olmuştu. Gerçi soradan bu usul kaldırıldı; fakat Romalılar büyüklere yaranmak için bedava münafıklık ve jurnalcılık yapmakta devam ettiler.

Şehirlerde fakir halk sınıfı gittikçe çoğalıyordu; hükûmetin en ehemmiyet verdiği siyaset, ruhlarında hoşnutsuzluk kaynayan bu fakir ahaliyi ölmiyecek kadar doyurmağa ve halini unutturacak kadar eğlendirmeğe çalışmaktı. Büyük masraflarla sık sık umumî eğlenceler tertip olunuyordu. Gitgide bu eğlence günleri yılın yarısını tutacak kadar arttırıldı. Cümhuriyet devrinde yılda 65 eğlence ve oyun günü vardı; bu sayı Mark Orel zamanında 135 e, daha soraları 175 e çıktı. Artık Romalının sinirleri gevşemiş ve uyuşmuştu. O kadar ki V. asırda, muhacir kavimler Romaya yürüdükleri zaman, Romalıları umumî sirkte oyun seyrine dalmış bulacaklardır.

Ahalinin siyasî hakkı alınmıştı. Aristokrat ve münevver sınıf umumî hizmetlerden kaçınarak taşraya, malikânelere çekiliyordu. Bu malikâne hayatı, daha evel de söylediğimiz gibi Ortazamana ait hususiyetin, derebeylik hayatının başlangıcı olacaktır.

GARBÎ ROMA İMPARATORLUĞUNUN İNHİDAMINDAN SORA ROMA ÂLEMİ

V. asırdaki karışıklıklar, yabancı kavimlerin imparatorluk arazisinde yerleşmeleri, imparatorluk zamanında teessüs etmiş iktisadî hayat esaslarının umumî çizgilerini değiştirmiştir. Yalnız toprağa verilen ehemmiyet artmış, toprak adeta yegâne kıymet ve servet haline gelmişti. Umumî veya hususî hizmetlerin para yerine arazi ile tediyesi teamül olmuştu.

Çiftçilikte, ziraî istihsalde tatbik edilen usuller ipmaratorluk zamanındakilerin ayni idi. Büyük arazi sahipleri arazinin bağ, bahçe, orman ve çayırlıkları ile ihtiyaçlarına yetişecek küçük bir kısmını kendilerine alıkoyarak üst tarafını ortaklara, yarıcılara verirlerdi.

İstilâcıların imparatorluk hududunda yerleşmeleri, sanayi ve ticaret hayatını sarsıntıya uğratmıştı. Akdeniz şarkla garp arasında en mühim ticaret yolu olmak vasfını muhafaza ediyordu. Yalnız *Araplar* ın VII. asır sonlarına doğru *Kartaca*yı, ve VIII. asır başlarında *İspanya* yı zaptetmeleri ticarete büyük durgunluk vermiş, garpla şarkın iktisadî münasebetini asgariye indirmiştir. Buna mukabil islâm istilâsına uğramış veya islâmlaşmış sahalar arasında ticaret çok münkeşif bir mertebeye varmıştı.

Sanayi, kuyumculuk, minecilikle silâh imalâtına munhasır gibi idi. Kırlarda her malikâne ekmeğini, şarabını kendi yapar; her malikânede doğramacılık, marangozluk, saraçlık, ve demircilik gibi san'atleri yapacak adamlar bulunurdu. Bu san'atler o malikâne içinde babadan oğula intikal ederdi. Kırlarda böylece en küçük tecemmüler içinde muhtelif san'at erbabının bulunması, şehirlerde sanayi hayatının inkişafına mâni teşkil ediyordu. Şehirlerde kurulan büyük pazar yerlerinin bellibaşlı alımsatım işleri bal, şarap, kökboya gibi maddelerden ibaret gibi idi.

Franklar ve bütün diğer Avrupa kavimleri hükümdarları, Romanın para sistemini kabul etmişlerdi. VII. asırda para işi yeniden çığrından çıktı. Memleketin muhtelif sahaları, hatta hususî fertler bile, diledikleri şekillerde para basmağa başladılar. VIII. asrın sonunda altın azalmağa, gümüş onun yerine geçmeğe yüz tuttu. Biraz daha sora gümüş te ortadan çekilir hale geldi. Bu hal iktisadî vaziyetin artık son vahamet mertebelerine erdiğinin delili idi.

PAPALIK VE DİNÎ HAYAT

İtalyanın Jüstiniyen tarafından tekrar zaptı üzerine papa eskisi gibi imparator tarafından naspedilen bir memur haline geldi. Bir müddet sora İstanbul Kilisesi, Romaya faik bir vaziyet aldı ve imparatorun nüfuz ve himayesinden istifade ederek Afrika ve Roma kiliselerini kendisine bağladı. Fakat İtalyada Şark İmparatorluğuna karşı uyanan menfi cereyandan istifade et-

mesini bilen papalar, az zamanda kendilerini bu nüfuzdan kurtardılar. O sırada Papalık bütün İtalyada o kadar kuvvet ve itibar kazandı ki, isteseydi İtalyayı daha o zaman Şark İmparatorluğundan ayırabilirdi. İslâmlığın Afrika, Suriye ve İspanyayı istilâsı da hıristiyanların müşterek bir tehlike karşısında birlik ve tesanüt hislerini kamçılaması itibarile papalığın nüfuzunu arttırmıya yaradı.

Benoa dö Norçiya (Benoît de Norcia) adlı bir papaz en halis hıristiyanlığın inzivada fikir, ruh ve beden riyazeti ile iştigali istilzam eylediğini ileri sürerek, soradan bütün tenha dağ başlarını tutan *manastır hayatını* tesis etti. Hıristiyanlığı cemiyet hayatı dışına çıkarıcı mahiyette olan bu cereyan birçok ruhanilerin hücum ve itirazını davet eyledi ise de papalık bunda müstakbel bir kuvvet görerek hami vaziyet aldı. Filhakika bir müddet sora bütün manastırlarda yaşayan papazlar, papaların birer siyasî memurları ve politika vasıtaları oldular. Kiliseye vakıf olarak verilen akarların çoğalması, papanın maddî iktidarını artırdı. Bu maddî zenginlik ve manevî nüfuz sayesinde papalık Roma İmparatorluğunun inhidamından sora, ayakta kalan yegâne müessese oldu.

Yoksulları doyurmak, kimsesizleri koruyup barındırmak gibi içtimaî muavenet işlerinden başka yollar, köprüler yapmak, şehirlere sular getirmek, mevcut su yollarını tamir etmek gibi halkın minnet ve şükranını kazandıracak hizmetleri de üzerine aldı. Kırallar, prensler, büyük siyaset adamları, papanın nüfuzundan istifade temin edebilmek için kilise ve manastırlara zengin vakıflar bağlamak yolunu tuttular. Bu yol, bu adamlara papanın yardımını teminden ziyade, papalığın kuvvet ve itibarını bir kat daha yükseltmiye ve artırmaya yaradı.

Şu da var ki, para ve politika kilisede birer unsur haline geldiğinden itibaren, dinin safiyeti bozuldu. "*Aizze = azizler*„ adı verilen ölmüş kilise büyüklerinin şefaatlerini temin için kilise ve manastırlara hediyeler verilmesi, maddî fedakârlıklarda bulunulması âdet ve usul oldu. Azizlerin şefaati ruhların selâmeti ve her çeşit hastalıkların tedavisi için ücretle satılır bir meta haline geldi. Bir müddet sora muhtelif ruh ve beden hastalıkları azizler arasında taksim edilerek bunlar adeta bir nevi ihtısas zümreleri halinde tasnif olundu. Para ile günah

çıkarılması safsatasının icadı kiliseye yeni bir irat membaı temin etti.

Kilisenin her türlü tahmin ve tasavvur hududunu aşan zenginliği, bir kuvvet olduğu kadar, kendisi için bir tehlike de teşkil ediyordu. Kasası boşalan devletin, para sıkıntısına düşen kıralın, gözleri kilise servet ve emlâkine dikiliyordu. Nihayet, kâh rica, kâh şiddet yolile kırallar kilise mallarına el attılar. VII. asır ortalarından itibaren kıralların harplerde yararlık gösterenlere, devlete mühim hizmetlerde bulunanlara kilise mallarından muvakkaten kaydile verilmesini papalardan veya muhtelif memleketlerdeki vekillerinden rica etmeleri bir teamül halini aldı. Bu muvakkat kaydi bittabi yalnız arada teati edilen mektuplar üstünde kaldı.

CEMİYET HAYATI Eskizaman ile Ortazaman arasındaki intikal asırları esnasında cemiyetin din hayatı dışındaki yaşayış şekli hakkında bir fikir verebilecek malûmatı hemen munhasıran *Greguar dö Tur*un (Grégoire de Tours) yazılarında buluyoruz. VI. asırda yaşamış olan bu papaz müverrihin tasvirine göre, o devirlerin hayatı şu birkaç kelimede mündemiçtir: Riya, hıyanet, sefahet ve alçaklık... İlim ve fen sönüktür. Ailede babanın hakimiyeti mutlak olup bu mutlakıyet, babaların yavrularını satmalarını mubah saydıracak mertebededir. Bir erkeğin bilhassa kıralların ve yüksek sınıf mensubu adamların birkaç kadınla evlenebilmeleri, karılarını keyifleri istediği zaman boşayabilmeleri caizdi. Davalarda haktan ziyade şekle, davacıların şahsî mevkilerine ve mensup oldukları sınıflara kıymet veriliyordu. Ferdî hukuk telâkkisi yok denecek derecede iptidaî idi. Kanunlar zayıflar karşısında kuvvetlilerin zulmünü himayeye ve tahakkümünü arttırmaya yarayacak şekilde tedvin olunuyordu. En ağır cürümler, hatta adam öldürmek cürmü para cezası ile geçiştiriliyordu. Ferdî hukukun mal ve can emniyeti dediğimiz ana esasları içtimaî hayatta itibarsız mevhumeler sırasına girmişti.

∴

İşte Ortazaman dediğimiz devir açılırken Roma âlemi muhtelif safhalarını hulâsa ettiğimiz bu umumî vaziyet içinde bulunuyordu.

B. MÜSTAKİL GOL VE ROMA GOLÜ

Ren ırmağından, Pirene dağlarına kadar uzanan geniş mıntaka Gollülerden evel meskûn idi. Bu mıntakanın ilk sakinleri içinde *Ligür*ler, diğer iptidaî kavimlerin hepsinden daha mühim görünüyorlar.

Keltler yahut *Gollüler* Ortaasyadan, Hazar cenubu, Kafkaslar, Karadeniz şimali ve Tuna boyu yolunca (M. E. XIII. asır) gelmişlerdir. Bunlardan sora, *Beljler* gelmiştir. Bu kavimlerin gelişi, memleketin manzarasını, tamamen değiştirdi. Keltler bu memleketlere gelmeden evel dahi nispeten medenî idiler; bu memleketlere kendi isimlerini verdiler: *Keltik = Gol = Galya*; orada, muharip ve aristokrat bir cemiyet teşkil ettiler. Bu teşekkül bir dereceye kadar medenî ve kendilerine mahsus bir müstakil devlet idi.

Lâkin, M. E. I. asırdan itibaren, Romalıların fetihleri, gol istiklâline nihayet verdi. Dört asırdan ziyade, Gollüler, Roma İmparatorluğuna bağlı kaldılar. Gollüler, bu müddet içinde Romanın, dilini, medeniyetini ve âdetlerini aldılar; hıristiyanlığı kabul ettiler.

Gollüleri, Roma idaresinden çıkaran, III. asırda tekrar başlıyan, şark kavimlerinin istilâları olmuştur.

I. MÜSTAKİL GOL

MEMLEKET Gol = Galya, cenupta Akdeniz ve Pirene, garpta Atlas ve Manş denizleri, şimal ve şarkta Ren ırmağı ile Alp dağları arasında uzanan mıntaka idi *(Harita. 1)*.

Bu mıntakanın şimalinde otlaklar ve ziraate elverişli yerler vardı; ormanları da çoktu. Bununla beraber bu mıntaka topraklarının üçte ikisi bataklık idi. Cenup mıntakasının başlıca üç servet membaı vardı: zeytin, incir ve bilhassa üzüm... Umumiyetle Gol ormanlarında da birçok yabani hayvanlar yaşıyordu.

İLK AHALİ Keltlerin yahut Gollülerin ilk ahali olmadıklarını söylemiştik. Bunlar geldikleri zaman bu memlekette uzun asırlardanberi yaşamakta bulunan

iptidaî kabilelere tesadüf ettiler. Tarihtenevelki zamanlarda yaşamış olan bu dolikosefal insanların Afrikadan geldikleri tahmin olunmaktadır. Bu iptidaî kabilelerin en eskileri *Som*, *Sen*, *Marn* v. s. gibi ırmaklar boyunda kayalar oyuklarında yahut mağaralarda yaşarlardı. Yontulmuş taştan silâhlar ve aletler kullanırlardı. Kara ve deniz avcılığı ile geçinirlerdi.

Çok zamanlar sora Tuna vadisile şarktan gelen kavimler sayesinde taşa cilâ verildi ve taştan keskin aletler yapıldı. Artık ziraat ve hayvan terbiyesi başladı. Hububattan ekmek yapıldı. Bu devrin eserlerine her tarafta, bilhassa Fransanın cenubugarbisinde ve Bretanyada tesadüf olunur. Bu eserleri Gollülere atfederler.

Bu adamlar cidden san'atkâr idiler; mağaralarda onlara ait hayvan resimleri, kilden yahut fildişinden yapılmış küçük heykeller bulunmuştur. Bugün *Fransa* dediğimiz topraklarda ilk san'at eserleri bunlar olmuştur.

Bu devirdedir ki Fransada insanlar mağaralardan çıktılar; ahşap evlerden mürekkep köylere, bilhassa *Alp* ve *Jüra* dağlarındaki *göl beldeleri* ne yerleştiler. Ölüleri için taştan ve granitten büyük abideler yaptılar.

Bu abidelerin çoğu da Ligür devrine aittir.

LİGÜRLER VE İBERLER

Ligürler, Gollülerden evel (M. E. 2000) Gol topraklarında görülmüştür. Ligürler bugün dahi Cenova garbındaki Apenin dağlarında ve Korsika adasında yaşamakta bulunan Ligürlere benzerlerdi. Ligürler yürümek ve çalışmakta yorulmak bilmezlerdi; yerleşir yerleşmez gol memleketlerindeki bataklıkları kurutmaya, ormanları açmıya başlamışlardı. Ligür hakimiyeti, gol memleketi hudutları haricine de uzanıyordu. Birçok ırmak ve dağ isimleri, bunu ispat etmektedir.

M. E. VII. asrın sonuna doğru *İberler*, İspanyadan şimale yürüdüler, Pirene dağlarını geçtiler ve dağlarla *Garon* ırmağı arasında yerleştiler. İberler Hazar Denizi garbında Kafkaslardan kalkarak Suriye ve Afrika şimal sahili ile İspanyaya gelmişlerdir.

Bunlar Fransa garbıcenubisindeki *Akitenler* in ecdadı olmuşlardır.

İberlerin lisanları ve ırkları hâlâ *Bask* memleketlerinde devam etmektedir.

Ligür ve İber devri Golde Maden Devrine tesadüf eder. Evvelâ bronz aletler kullanıldı. Bunlar şark sanayiinin taklitleri idi. Sora M. E. 1000 tarihinde demir görüldü. Avrupada Demir Devri ligür istilâsını takip eden yeni bir istilâ ile gelmişti; kelt yahut *Gollüler istilâsı.*

GOLLÜLER İSTİLÂSI

Gollüler Ligürler gibi Ortaasyadan gelerek Avrupayı istilâ etmiş kavimlerdir. Gollüler istilâsı bir hamlede olmamıştır; yavaş yavaş birçok akınlarla vukubulmuştur.

Keltler (M. E. 1000 - 500) arasında Ligür aşiretlerini cenubuşarkiye sürerek Gol kıt'asının büyük kısmını işgal ettiler. M. E. 300 tarihlerine doğru son bir kelt istilâsı ile beraber memleketin şimaline Beljler geldi, Ren ve Sen ırmakları arasına yerleştiler; ondan sora bu mıntakaya *Belçika Golü* dendi.

Şunu söylemek lâzımdır ki, M. E. IV - V. asırlarda asıl Gol dediğimiz memleketler Avrupanın büyük kısmına şamil, geniş Kelt İmparatorluğunun bir parçasından başka bir şey değildi. Bu devirlerde Macaristandan İspanyaya *(Keltiber)*, İngiltereden şimalî İtalyaya kadar *(Gol Sizalpin)* heryerde gördüğümüz Keltler Gollülerin Romayı zaptettiklerini biliriz. Şarktan garba geçerken Tuna boylarında kalmış ve oradan M. E. III. asırda cenuba Makedonyaya ve Yunan kıt'asına inmiş ve yine Tunadan ayrılarak Galatlar namı altında Anadoluya gelmiş bir kısım Keltler vardır.

Keltler yahut Gollüler tamamile Germenlere benziyorlardı. Uzun boylu, açık tenli, mavi gözlü, sarı yahut kumral saçlı idiler.

GOLLÜLERİN İÇTİMAÎ VE SİYASÎ HAYATLARI

Gollüler *site*ler halinde yaşıyorlardı. Siteleri müteaddit kabilelerden mürekkep idi. Sitenin başında müşterek atadan gelmiş reisler vardı. Kabile reisleri müşterek işleri görmek için toplanırlardı. Bu toplanma sitenin senatosu idi. Senatonun reisi bir sene için kabile reisleri meyanından intihap olunurdu. Görülüyor ki, gol kavimleri aristokratlar tarafından idare olunurdu. İlk zamanlarda devlet şekli kırallık idi. Fakat yavaş

yavaş site reisleri kıralların yerine kaim oldu. M.E. II. asırda artık her site reisi kendi başına bir kıral idi.

Versengetoriks in babasını kırallığın tesisine teşebbüs ettiği için idama mahkûm etmişlerdi.

Gollülerin parası, Foçalıların parasının taklidinden başka bir şey değildi. Cenubî Golde Foçalılar tesis ettikleri *Massili* (Marsilya) kolonisi vasıtasile büyük medenî tesir yapmışlardır.

GOLLÜLERİN DİNİ Gollüler başlıca iki türlü allahlara taparlardı: *yer* allahları ve *gök* allahları. Yer allahlarının başlıcası *Yer-ana* idi. Yer-ana hayat ve ölüm ilâhesi idi. Gollüler bu ilâheye bir *allah-baba* terfik ederlerdi. *Su allahlarının* da ehemmiyetli mevkileri vardı.

Gollüler *meşe* gibi bazı ağaçlara ve bilhassa bazı *su kaynaklarına* eyilik allahları, meyanında ülûhiyet atfederlerdi.

Bellibaşlı gök allahları gökgürültüsü Allahı *Taran* ve Güneş Allahı *Belen* ve harp Allahı *Esüs* idi.

Fakat Gollülerin asıl millî Allahı *Tötates* idi. Romanın fethinden sora *Tötates Merküre* ve diğer gol allahları da Roma Panteonundaki allahlara çevrildiler. Gollülerin din merkezleri Orleana yakın büyük bir ormanda bulunuyordu.

Gollülerin papazlarına *Druit*ler derlerdi. Druitler kuvvetli bir sınıf *(kast)* teşkil ediyorlardı. Bu sınıfın bütün Golün büyük papazı makamında bir tek reisi vardı. Druitler ayni zamanda hem papaz, hem hâkim ve hem de âlim idiler. Âlimler resmî mürebbiler idiler; gençlere verdikleri ahlâk terbiyesi şu üç emirde hulâsa edilebilir: "Allahları tazim et, hiçbir fenalık yapma, mert ol!.„

2. ROMA GALYASI [1]

GERMENLER VE ROMA M.E. I. asra doğru iki tehlike Golü tehdit ediyordu: Germenler ve Roma.

Kimriler ve *Tötonlar* Reni geçtiler (M. E. 109-102). Bu tarihlerde Romalılar da cenubî Gole ayak basmışlardı.

Romalılar Alp ve Pirene dağları arasında sahil boyunca bir vilâyet teşkil ettiler *"Gol Transalpin„*. Bu vilâyetin merkezi *Narbon* şehri idi.

[1] Galya = Gol

Bundan sora bütün Golün Sezar tarafından sekiz sene içinde nasıl fetholunduğunu birinci kitapta gördük. Gol memleketleri Sezar tarafından birtakım vilâyetlere ayrıldı. Vilâyetlerin başında Roma tarafından tayin olunmuş birer vali bulunuyordu. Romalılar Gollülerin hürriyet ve emniyetlerini temin ediyorlardı. Buna mukabil onlardan asker ve vergi alıyorlardı. Vilâyetler birtakım sitelere ayrılıyordu. Her site mahallin aristokratları içinden intihap olunmuş bir *senato* tarafından idare olunuyordu.

Romalılar Gollülere hemen hemen müsavi muamelesi yaparlardı. Her sene bütün gol sitelerinin murahhasları *Liyon* civarında bir meclis kurarlardı; orada dinî bayramlar ve oyunlar yapılır ve memleketin umumî menfaatleri hakkında görüşülürdü. Neticesinde Roma imparatoruna maruzatta bulunulurdu. Mekteplerde tedrisat lâtince idi. Gol şehirlerinde roma abideleri taklit olunurdu.

Romanın sukut devri, Golün de rahatını bozdu. Şarktan istilâya uğradı.

GOLDE HIRİSTİYANLIK

Roma İmparatorluğunun zayıfladığı bir zamanda Roma topraklarında hıristiyan kilisesi doğuyordu. Hıristiyanlık Gole Marsilyadan girdi (I. asırda). II. asırda artık Liyonda ve Viyanada kiliselerin teşekkül ettiği görülür. Romada olduğu gibi Golde de kilise teşkilâtı yapıldı. V. asırda artık, papazlar Fransayı kurmak için çalışmaya başladılar.

C. GERMENLER

ROMALILARA GÖRE GERMANYA

Romalılar, Hazar Denizinden Tuna ve Rene kadar bütün Avrupanın şimalini içine alan geniş ülkelere *Germanya* derlerdi. Bu büyük mıntaka ikiye ayrılabilir:

a) Hazar Denizinden Karpatlara kadar olan kısım, gayet geniş istepler, ormanlar, bataklıklardan terekküp ediyordu.

b) Garpta bulunan diğer kısım, Karpat dağlarından Rene kadar uzanıyordu. Bu mıntaka, daha çok dağlıktı.

Germenler, Gollülerle bir asıldan ve onlar gibi Ortaasya-

dan gelmiş kavimlerdir[1]. Germanyanın Tuna ve Ren taraflarında hudutları tespit olunmuştu; fakat şarka doğru uzanan geniş ovaları, "*Kavimler Kapısı*„ yolu ile şarktan gelen türk göçlerine ve muhacemelerine karşı tamamile açıktı; Kavimler Kapısı, Ural dağlarının son cenup eteklerile, Hazar Denizi arasıdır.

GERMENLERİN AHLÂKLARI

Germenler, şayanı hayret bir surette biribirine benziyorlardı. Uzun boylu ve mavi gözlü idiler. Saçları sarı veya kızıl idi. Tenleri beyaz, yanakları pembe idi. Sakallı ve uzun saçlı idiler. Ekserisi elbise olarak sırtlarına sadece bir hayvan postu atarlardı. Kolları ve bacakları çıplaktı. Erkeklerinin işi gücü avcılık ve muharebe idi. Misafirperver idiler; fakat çabuk kızarlardı ve şedit idiler. Çok içerlerdi. Bir nevi bira ile sarhoş olurlardı. Muzafferiyetlerini zevk ve eğlence ile bitirirlerdi. Çocuklarına avcılık ve muhariplikten başka bir şey öğretmezlerdi. Gotlar *rün* denilen işaretlerden mürekkep bir alfabe kullanırlardı (rünik). Kadınlar, çok muhteremdi. Hatta kendilerine peygamberlik hassaları atfolunurdu. Rahibelerin büyük tesirleri vardı. Esirler, efendilerinin şahsına bağlı köleler idi. İkametgâhları şekilsiz ve intizamsız köyler teşkil eden ayrı ayrı kulübelerden ibaretti.

GERMENLERİN SİYASÎ TEŞKİLÂTLARI VE DİNLERİ

Germenler iptidaî bir demokrasi hayatı yaşarlardı. Köyce, aşiretçe veya milletçe toplanırlar ve reislerini intihap ederlerdi. Temellük hakkı yalnız ev, bahçe, ve sürüye ait idi. Umumiyetle arazi, cemaat malı sayılırdı. Arazi aileler beyninde muvakkaten taksim olunurdu.

Harp zamanında teşkilâtları basit idi. Silâhlı insanların kurultayında husumet karar altına alındığı zaman, harp artık millî bir vazife olur ve herkes ona iştirak ederdi. Mükemmel süvari oldukları gibi, piyadeleri de daha çok mükemmeldi. Umumiyetle derin kütleler halinde muharebe ederlerdi. Kadınlar ve çocuklar, öküzlerle çekilen ağır arabalar üzerinde muharebelerde erkeklere refakat ederlerdi. Bu arabalarla, ordugâhlarının etrafını çevirerek bir nevi siper teşkil ederlerdi.

[1] Bu gün germen camiasına dahil sayılan zümreler arasında asıl Avrupanın şimal kısımları sakinlerinden olup soradan Ortaasya muhacirlerine karışmış olanlar da vardır.

Baltalar ve kargılarla harbederlerdi. Muharebe şarkısı söyliyerek hücum ederlerdi. Korkaklık çok menfur idi. Korkaklar, ekseriya intihara mecbur edilirlerdi. Dinleri, muharebe hırsını ateşliyecek mahiyette idi. Kahramanlara, mes'ut bir ebediyet mev'ut idi. Tabiatin kuvvetlerine taparlardı. Meşhur allahları şunlardı: *Odin* yahut *(Votan)* sema ve harp Allahı; *Tor* yahut *(Donar)* yıldırım Allahı; *Herta* yahut *(Erde)* yer İlâhesi.

İtikatlarına göre muharebede ölenlerin ruhu *valkırılar* (muharebe kızları) tarafından Allaha götürülürdü; Allah (Odin) bu ruhları *Valhalla* da (cennetinde) kabul eder. Valkırılar bu ruhlara öldürülen düşmanların kafataslarile bal şerbeti sunarlardı. Germenlerin din ayin ve merasimi için ibadethaneleri yoktu. Putları yoktu, yalnız mukaddes ağaçları vardı.

II

ALANLAR VE AVRUPAYI İSTİLÂLARI

Alanlar, Yayık ırmağının membalarında dağlık mıntakada yaşıyan Türklere verilmiş isimdir [1]. Alanlar Hunlardan evel Kafkas dağlarının şimalindeki ovalara kadar yayılmışlar, bir kırallık teşkil etmişlerdi *(Harita. 2).* Birisi M. E I. asırda ve diğeri M. S. II. asır başlarında olmak üzere Derbent *(Demirkapı)* boğazından geçerek iki defa Medyaya da girdiler.

Alanlara, Hintte Ganj ırmağı kaynaklarında dahi tesadüf olunur.

Alanlar Karadeniz şimalinden garba doğru da akınlar yapmışlardır. Hunlar, garba çekilmeye mecbur olduktan sora Yayık, İtil ve umumiyetle Asya Sarmatyasında tesadüf ettikleri bu Alanları mağlûp ettiler ve kırallarını öldürdüler. Bunun üzerine Hunlara tâbi olmıyanlardan bir kısım Alanlar Kafkas dağlarına sığınarak oralarda kaldılar; bir kısmı da garba muhaceret ettiler. Tuna havzasında yerleştiler. III. asırda Makedonyada roma ordularını mağlûp ettiler. Daha soraları Tunadan Germanyaya gittiler, orasını istilâ ettiler (406).

Bundan sora Belçika üzerinden Pirene eteklerine kadar bütün Gol kıt'asına yayıldılar. Birçoğu bu kıt'ada kaldılar. Bir kısmı Pirene dağlarını aşarak İspanyaya girdiler (409). Az zamanda bütün İspanya Yarımadasına hâkim oldular (411).

Alanlar, Tunadan itibaren *Süevler* ve *Vandallar*ı beraberlerinde yürütmüşler ve İspanyaya beraber girmişlerdir; yarımadanın cenup mıntakasına Vandalları, şimaligarbî kö-

---

[1] Alan, dağ veya tepe üzerindeki lüdüzkoedrm veanlar içinaçılmış düzlük manasına gelir.

şesine de Süevleri yerleştirmişler ve yarımadanın mütebaki bütün aksamına kendileri sahip olmuşlardır.

Alanlar, Ural dağlarından Büyük Atlas Denizi ve Akdeniz sahillerine kadar gayet geniş ülkeleri iki, üç asır zarfında çiğnediler; Fransa ve İspanyada yerleştiler.

III

AVRUPADA TÜRK-HUN İMPARATORLUĞU

GARBÎ HUN DEVLETİ

Şimalî Hun (Hiyung-nu) Devletinin inkırazından sora garba çekilen Hunlar Hazar Denizi, Yayık ve İtil ırmakları arasındaki geniş sahada bir devlet kurdular (M.S. 100-376). Buna Garbî Hun Devleti denir *(Harita. 3)*.

Hunlar, Alanları ve diğer Türk olan ve olmıyan birçok kavimleri idareleri altına alarak Avrupa hududunda kurdukları bu Türk Devletini kuvvetlendirdiler.

GARBA YÜRÜYÜŞ

Garp Hun Devleti ni teşkil eden Hunlar reisleri *Balamır*ın idaresinde milâdî IV. asrın nihayetlerine doğru (375) Don ırmağını geçerek bugün cenubî Rusyayı teşkil eden sahaya girdiler. *Özü* (Dinyeper), *Turla* (Dinyester) ve *Prut* ırmaklarını aşarak Tuna ırmağının orta kısımlarına kadar uzanan vâsi sahadaki bütün kavimleri itaat altına aldılar.

Bu istilâ ve fütuhat hareketlerinde Hunlar yalnız değillerdi; Hunlar kendilerine tâbi olan diğer türk kavimlerini ve hatta birçok Türk olmıyan kavimleri de beraber sürüklemişlerdi. Fakat hakimiyet Hunlarda idi.

Hunlar, bütün Şarkî Avrupa kavimleri ve bu meyanda Ostrogotlar (Şark Gotları) üzerinde hakimiyetlerini temin ettikten sora Yayık ırmağı ile Ural dağlarından Tunaya kadar uzanan vâsi arazide hâkim bir millet oldular.

AVRUPA KAVİMLERİNİN KARIŞMASI

Mağlûp edilen kavimlerin kaçışı diğer kavimlerin de muhaceretlerini intaç etti ve bu suretle bütün Avrupada bir umumî muhaceret cereyanı hasıl oldu. Bunun neticesinde Avrupa kavimleri biribirine karıştı *(Harita. 5)*.

Hun orduları süvarilerden mürekkepti. Avrupada hayatları at sırtında geçen cesur Hunlardan mürekkep türk süvari ordularına karşı çıkabilecek hiçbir millet yoktu. Avrupa baştan başa korku ve dehşet içinde idi. Türklerin karşısında hasım olarak Garbî Roma İmparatorluğu ve Bizans vardı.

ATTİLÂDAN EVEL İDARE

Hunlar Tuna havzasına yerleştikten sora reisleri *Muncuk* (Boncuk) un iki oğlu olmuştu: *Attilâ* ve *Bleda* (Buda). Attilâ 395 te doğmuştu. Muncuk ölünce çocukları küçük olduğu için yerine kardeşleri *Oktar*, *Rua* ve *Aybars* geçtiler.

Aybars Hun Devletinin şark kısmını idare ediyordu. Tuna havzasında Oktar ve Rua ayni zamanda hüküm sürüyorlardı.

Bleda zayıf tabiatlı idi. Attilâ ise cesur, akıllı, azimkâr ve milliyetperverdi. Küçük olmasına rağmen devlet işlerine karışmak istemesi amcalarının hoşuna gitmiyordu. Amcalarının, küçük Attilânın müdahalelerinden kurtulmak için onu Roma sarayına gönderdikleri söylenir.

BİZANS VE ROMA İLE MÜNASEBET

Hunlar Tuna havzasına yerleştikten sora da akınlarına devam ederek Şarkî Roma Devletine ait mıntakalara girmekten geridurmuyorlardı. Şarkî Roma İmparatorluğu siyaset ve para ile Hunların taarruzuna mâni olmak ve mümkün olduğu kadar bu kuvvetten düşmanlarına karşı istifade etmek yolunu tercih etti.

Oktar bir ordu ile Ren havzasında Burguntlara karşı sefere gittiği zaman Bizanslılar Tuna havzasında kalan Rua ile anlaştılar. Bu anlaşma neticesinde yardım maksadile bir Hun ordusu İstanbula, diğer bir hun ordusu da Garbî Romaya gitti. Romaya giden hun ordusu İtalyaya taarruz eden İslav ve Germenleri mağlûp ederek (405) Romayı kurtardı. Şarkî Roma İmparatoru Teodos kendisine karşı isyan eden bir jeneralini tedip için de Hunlara müracaat etmek mecburiyetinde kaldı. Bununla beraber Bizans, kendi emniyeti için Tuna havzasında Hunlara tâbi bazı kavimleri istiklâllerini istirdada teşvik ediyordu. Bu yüzden Rua ile Bizansın arası bozulmuştu.

ATTİLÂ VE BÜYÜK PLÂNI

Bu esnada Rua ölmüş ve yerine Muncukun oğulları Bleda ve Attilâ *(Res. 1,2)* geçmişti (437). Bleda ahmak ve yalnız eğlenceye düşkün olduğundan Attilâ (atacık) devleti idarede serbestti. Attilâ cesur

ve kahraman olduğu kadar Roma ve Bizans ahvaline de hakkile vâkıftı. Attilâ Türklerin başına geçtiği zaman yapacağı işleri tamamen kararlaştırmış bulunuyordu.

Attilânın plânı şu idi: **1**) Türk ordularının para mukabilinde düşmanların menfaatlerine hizmet etmelerine mâni olmak, **2**) Dağınık bütün türk kabilelerini birleştirerek kuvvetli, müttehit bir Türk Devleti kurmak, **3**) Bu kuvvetli Türk Devletine istinaden bütün İslav ve Germenleri, **4**) Bizans ve Garbî Romayı da idaresi altına alarak Avrupada büyük bir imparatorluk kurduktan sora, **5**) Çin, Hint ve İranı da istilâ etmek. Attilâ işte bu suretle *bir cihanşümul imparatorluk* meydana getirmek azminde idi. Roma ve Bizansın ve bütün Avrupanın fethi bu büyük gayenin bir safhası olacaktı.

MARGÜS MUAHEDESİ

441 senesinde Attilâ *Moesya* "Tuna ile Balkan dağları arasındaki arazi„ ve Trakyayı istilâ etmek için hareket etmiş, *Singidon* u (bugünkü Belgrat şehri) zaptettikten sora *Drava* ırmağını geçerek *Panonya* nın eski payitahtı olan *Sirmiyum* u zaptetmişti. Bundan sora Attilâ orduları cenuba inerek Kostantinin doğduğu yer olan *Nayissus* (Niş) şehrini de aldı.

Bizanslılarla Hunlar arasında *Marsiyanopol* (Varnanın garbında eski bir şehirdi) duvarları altında vukubulan muharebede Hunlar galip gelmiş, Attilâ orduları *Hellespont* (Çanakkale Boğazı„ ve İstanbul civarından Termopile kadar vâsi sahayı ciddî bir mukavemet görmeksizin zaptetmişlerdir. Bütün bu yerlerden Hunlar sayısız esir ve ganaim ile geridönmüşlerdir. Bu müthiş mağlûbiyet karşısında Bizanslılar sulh istemeğe mecbur olmuşlardı. Bizans sefaret heyeti şimdiki Belgrat cenubunda *Margüs* mevkiinde karargâh kurmuş olan Attilânın nezdine gittiler. Bizanslılar burada Attilâ ile bir muahede aktettiler. Bizans ile yapılan *Margüs muahede*si Attilânın parlak bir muvaffakıyetidir. Bu muahedeye göre Bizans, Belgrat havalisinde bir kısım araziyi Hunlara terkedecek, Bizanslılar hizmetindeki bütün hun askerlerini geriverecek ve Hunların elindeki bizans esirlerinin beheri için 12 altın fidye ödeyecek idi. Bunlardan daha ağır bir şart olarak; Bizans, Hunların düşmanlarile ittifak edemiyecek ve her sene mühim miktarda vergi verecekti. Bu muahede ile Şarkî Roma, Hunların bir *tâbii derecesine* inmişti.

ATTİLÂNIN İCRAATİ Hunların Avrupadaki muazzam istilâları Attilâ zamanında inkişaf etti. Attilâ; Şarkî Romayı tâbi menzilesine indirdikten sora Avrupadaki muhtelif milletleri itaat altına aldı. İmparatorluğun hudutları *Yayık* "Ural„ ırmağından Ren ırmağına ve Karadenizden, Tunadan İskandinavyaya kadar uzuyordu.

ORLEAN SEFERİ Hunların Tuna sahillerinde görünmesi Avrupayı altüst etmişti. Hunlar tarafından tazyik edilen Alanlar, Vandallar, Süevler dört senedenberi Gol kıt'asını istilâ ve tahrip etmekte idiler. Vizigotlar da (Garp Gotları) Hunlardan kaçarak Garbî Alplardan ötede Golün mahsuldar yerlerinde yerleşmişlerdi. Bundan evel de Roma İmparatoru Valantiniyen III. ün hemşiresi *Honorya* Attilâya bir nişan yüzüğü göndermişti. Attilâ senelerden sora Romaya elçiler göndererek Prensesin kocası olmak itibarile Roma İmparatorluğunun bir parçasını istiyordu. Attilâ ret cevabı aldı. Diğer cihetten Romalıların Afrika eyaletlerini istilâ ve tahrip etmiş olan Vandal Kıralı Genzerik te Attilâyı Galya ve İtalya istilâsına teşvik ediyordu.

Attilâ kurduğu garp istilâsı plânı için zaman ve vaziyeti müsait buldu. 700 bin kişilik bir ordu ile Ren ırmağını geçerek Gol kıt'asına girdi. *Strazburg, Meç* ve daha bir çok şehirleri zaptederek 20 günde *Orlean* önüne geldi ve bu şehri de zaptetti. O zaman bugünkü Paris şehrinin yerinde olan *Lütes* ten (Lutetia) Romaya kadar bütün Cenubî ve Garbî Avrupa dehşet içinde kaldı; o sıralarda Avrupada Attilâ ile karşılaşabilecek bir tek kumandan vardı. *Aetyüs* ismini taşıyan bu kumandan da aslen Attilâ gibi Hun Türklerindendi. Aetyüs Attilânın tam Orleanı zaptettiği sıralarda Vizigotların, Fıransızların, Gollülerin ve diğer bazı germen kavimlerinin birleşmiş ordularile Orleana gelmişti. Marn ırmağı üzerindeki *Şalon* şehri yakininde *Katalon* ovasında iki ordu kanlı bir muharebeye girişti. Bütün gün devam eden boğuşmada her iki taraf ta çok ağır zayiat verdi. Ertesi gün iki taraf biribirine taarruz etmedi; Attilâ ordusile çekildi. Aetyüs Hunları ciddî olarak takibe cesaret edemedi. Böylece Şalon muharebesi galip, maglûp belli olmaksızın nihayet buldu (451) ve bu suretle de Gol kıt'asının (bugünkü Fransanın) istilâsı akim kaldı.

ROMA ÜZERİNE HAREKET

Renin şarkına çekildikten sora Attilâ ordusunu tanzim ederek Garbî Roma üzerine yürüdü. Alpleri geçerek *İzonzo* mansabı civarındaki *Akiley* i muhasara etti. Şehir fazla mukavemet gösterdise de Hunların muhasarasına uzun müddet dayanamadı. Bu şehirden ve *Venezya* kıt'asından kaçan halkın bir kısmı cenuba, deniz kenarlarına kadar inmişler, buralardaki adalara iltica ederek bugünkü Venedik şehrini tesis etmişlerdir. Attilâ orduları bütün Po havzasını istilâ etmiş, Milân şehri cenubuna kadar inmişti. Garbî Roma İmparatorluğu dehşet ve korku içinde kalmıştı. Hıristiyanlığın merkezi olan Roma büyük bir tehlike içinde idi. Bunun üzerine *Papa Sen - Leon* un riyasetinde Romanın istilâ edilmemesini istirham için Attilâ nezdine sefaret heyeti gönderilmiş, Attilâ da Romaya girmeksizin çekilmişti (452).

Attilâ yeni fütuhata hazırlanırken bugünkü Buda şehrinin eski yerindeki payitahtında "*Etzelburgı*„ öldü (453).

ATTİLÂNIN VASIFLARI

Attilâ orta boylu, geniş göğüslü, esmer, heybetli ve cesur bir Türktü. Ecnebilere karşı müteazzım olan Attilâ kendi milletine karşı pek mütevazıydı, debdebe ve servete karşı da kayıtsızdı. Muhteşem sarayları içinde kendisi pek sade ve mütevazı bir hayat geçirirdi. Mağlûp milletler tarafından *Allahın Kamçısı* diye anılan Attilâ Alamanların millî destanları olan *Nibelungen* de *Etzel* ve İskandinav efsanelerinden manzum *Atla - Mal* ve *Atla - Kida* da *Atlı* diye yadolunan kahramandır.

ATTİLÂDAN SORA HUN DEVLETİ

Attilânın vefatından sora Hun Devleti dağıldı. Macaristandan ibaret kalan küçük bir kısmında Attilânın oğullarından *Dengiz*(Deniz)bir müddet hüküm sürdü. En nihayet dahilî mücadeleler yüzünden Hunlar kısmen Macaristanı terkederek Cenubî Rusyaya, Volga ve Ural havalisine çekildiler. Avrupada kalanları ise muhtelif milletlere karıştı.

MEDENİYET

Hunların şiddetli hücumlarının acı hatıralarını unutamıyan Avrupa müverrihleri, onları asırlarca medeniyetsiz ve barbar olarak tasvir ve tavsif etmişlerdir. Halbuki Hunların kendilerine mahsus irfan, san'at ve medeniyetleri vardı.

Hunlar ekseriyetle ahşap evlerde otururlardı. Attilânın

muazzam sarayı da ahşaptı. Bu sarayın müzeyyen sütunları Hun Devletine gelen elçi heyetlerinin dikkatini celbetmiş ve kaydedilmiştir. Ahşap binaların tercih edilmesi o civarda taşın az ve kerestenin bol olmasından ilerigeliyordu. Attilâ, sarayının yanında taşlarını başka yerden getirterek güzel bir hamam yaptırmıştı.

Hun kadınları örgü, işleme ve nakış işlerinde mahir idiler *(Res. 3).* Bizans elçilerinden müverrih *Priskos* Attilânın zevcesi Kıralıça *Reka* nın huzuruna girdiği zaman onun etrafındaki kadınları elbiseleri süslemekte kullanılan nakışlar işlemekle meşgul görmüştü.

Hunlar, iskemlelere oturarak masa başında yemek yerler; ileri gelen aileler gümüş sofra takımları kullanırlardı. Hunlar bal şerbeti, şarap ve kımız içerlerdi.

Hunlarda edebiyat müterakki idi. Hun hükümdarları bilhassa Attilâ, her seferden dönüşte halk tarafından istikbal edilirken halkın önünde hun kızları, hun san'atkârlarının yazıp besteledikleri şiirleri terennüm ederlerdi. Harp ve zafer şarkıları pek çok ve pek güzeldi. Tiyatro edebiyatı da oldukça ileri idi. Orta oyunları tarzında temsil edilen san'at eserleri ve sahne san'atkârları vardı.

ASKERLİK SAN'ATI Hunlarda ordu teşkilâtı son derece muntazamdı. Hun süvarileri arkaya ok atmakla şöhret almışlardı *(Res. 4).* Harp ederken ansızın geridönerek kaçar gibi hareket ederler, düşman ordusu takibe başlar, fakat bu sahte ricat uzun sürmez, birdenbire tekrar geridönerek hücum ederlerdi. Bu anî hareketlerle düşmanı şaşkın bir hale getirerek bozarlardı.

Mükemmel muhasara aletleri vardı. Muhasara kuleleri inşa ederler, duvarları aletlerle yıkarlardı. Şehirleri fennî usullerle muhasara ederlerdi.

IV
ASYADA AKHUNLAR DEVLETİ

DEVLET KURDUKLARI MINTAKA

Bu Türkler, 424 tarihinde yurtlarını terkederek evvelâ Siriderya havalisine daha sora Garbî Türkeli ve Şimalî Afganistan mıntakasına gelmiş ve buralarda yerleşmişlerdi *(Harita. 4)*.

Milâdî V. asır ortalarına doğru Akhunlar, hudutlarını tevsi ederek Çin Türkelinden İrana kadar uzanan bir Türk Devleti kurmuşlardır [1].

Akhunlar bilâhare Hindistanın Pençap kıt'asını da istilâ etmişlerdir. *Akhun Devleti*, iki kısımdan terekküp ediyordu: *Şimalî* ve *Cenubî*.

Şimalî kısmının merkezi, Şimalî Afganistanda *Kunduz* civarında idi. Cenubî kısmının merkezi de *Pençap* kıt'asında idi.

Milâdî 525 tarihine doğru şimaldeki Akhunlar Hanı *Aksungar*, cenuptakilerin hükümdarı ise *Toraman* isimlerini taşıyorlardı.

Cenup hanlarının şimal kısımlarındaki hanlara tâbi oldukları tahmin olunur.

SİYASET VE NÜFUZ

Akhun hanları, komşuları İran hükümdarlarile siyasî münasebetlerde bulunuyorlar, ve İranın dahilî siyasetine tesir ediyorlardı. Akhunlar, Hindistanda da büyük kuvvet kazanmışlardı.

INKIRAZ

Akhunların devleti, uzun müddet payidar olmadı. Sebebi VII. asır ortalarında (652) Ortaasyada siyasî hakimiyetin Tukyu Türklerinin eline geçmesi ve garp hudutlarında da İran Sasanilerinin kuvvetlenmeleri olmuştur. Bu iki devlet (Tukyular - Sasaniler) ittifak

[1] Bunlara Çin membalarında *Hua*: Yunan eserlerinde *Akhun* ve *Eftalit*, arap tarihlerinde ise *Heyatile* ismi verilmiştir.

ederek Akhun Devletini imha ve Pençap kıt'ası hariç olmak üzere, memleketlerini aralarında taksim etmişlerdir.

PENÇAPTA AKHUNLAR

Bu Akhunlar Toramana halef olan *Mihira Kula* zamanında Toramanın başlamış olduğu hint fütuhatına devam ederek parlak zaferler kazandılar.

Bu tarihte Hunlardan, bir kısmı Çinde, bir kısmı Avrupada hükümran oldukları gibi Akhunlar da Hindistanda hükûmet sürüyorlardı.

Mihira Kula hint tarihinde büyük mevki kazandı.

V

BEŞİNCİ ASIRDA AVRUPA

KAVİMLER MUHACERETİ

GARP GERMENLERİ: ALAMANLAR, FRANKLAR, SAKSONLAR

Dördüncü asrın sonuna doğru ve beşinci asırda Asyadan Avrupaya ve Avrupanıniçinde yeni kavimler muhacereti, istilâlar ve muharebeler oldu *(Harita. 5)*. Bu hareketler neticesinde Roma İmparatorluğu yıkıldı ve enkazından birçok kırallıklar çıktı. Bunların çoğu görünüşte Bizans İmparatorluğuna tâbi, hakikatte hemen hemen müstakil idiler.

Bu kırallıklardan başlıcaları şunlardır: 1) Golyada *Franklar* ve *Burguntlular*, 2) Afrikada *Vandallar*; 3) Akitanyada ve İspanyada *Vizigot* (Garbî Got) lar; 4) İtalyada *Ostrogot* (Şarkî Got) lar; 5) Şimalde Belçikada *Franklar* Kırallıkları.. Bunlardan başka, Hun İmparatorluğunun yerine kaim olan müstakil *Avar Türk İmparatorluğu (Harita. 6)*.

Bu hadiselerin cereyanı şöyle oldu:

Roma İmparatorluğunun Küçükasyada Perslere karşı açtığı muharebeler milâdın III. asrındanberi devam ediyordu. Persler, Sasanilerin idaresi altında eski Serhas Devletini kurmağa uğraşıyorlardı. Uzun cidaller Roma İmparatorluğunun kuvvetini eyiden eyiye sarsmıştı.

Ayni zamanda Avrupada *Germenler* in nüfusları gittikçe artıyor ve arazi ihtiyaçları gittikçe büyüyordu. Bunlar artık Roma hududunun ötesindeki memleketlerine sığamamağa, arazi ve ganimet aramağa, ve bunun için hududu sıkıştırmağa başladılar. İnhilâle yüz tutan Roma İmparatorluğu toprağı, iklimi, ve yüksek bir medeniyetin mahsulleri ve

zevklerile bunların hırsını tahrik ediyordu. Roma İmparatoru *Mark Orel* bir aralık bunları durdurmağa muvaffak oldu.

Fakat *Garbî Germenler* durmadan garba doğru ilerlediler. Bunlardan *Alamanlar* Yukarı Ren civarını aldılar (300). Daha sora *Alsas*a ve Şarkî İsviçreye sokuldular. Aşağı Renden tazyik eden *Franklar* Şimalî Gole girdiler; Frankların başka bir kısmı *Moz* ve *Mozel* ırmakları arasındaki dağlık mıntakayı tuttu (400). Franklardan bir diğer kol daha cenupta Palatina ile Şarkî Loreni işgal etti. Ems ve Elbe arasında oturan *Saksonlar* Gol ve Britanya kıyılarına akınlar yaptılar.

ŞARK GERMENLERİ: ŞARK VE GARP GOTLARI

Garp Germenleri meskenlerini böylece garba doğru uzatırken, *Şark Germenleri* Elbenin şarkındaki yurtlarından büsbütün çıktılar ve Burguntlularla birlikte cenubu şarkiye hicret ettiler. Bunlar *Gotlar* dı ve Akdeniz memleketlerinin zahire ambarlarından biri olan Karadeniz şimal kıyılarına ve Cenubî Rusyanın geniş mümbit sahalarına yerleştiler. IV. asırda Avrupa Rusyasının en büyük kısmı Got Kıralı *Ermanarik*in hakimiyeti altında kaldı. Got İmparatorluğunun inkırazından sora Gotlar: *Ostrogotlar* (Şark Gotları) ve *Vizigotlar* (Garp Gotları) diye ikiye ayrıldılar.

Yine IV. asrın sonlarına doğru yeniden, İçasyadan ayrılan türk kavimlerinin zorlu hareketi dalgalarını Avrupaya attı.

Milâttan sora IV. asırda Çinliler tarafından geri püskürtülmüş olan Hunlar, Hazardan geçtiler ve Ermanarikin *Şarkî Got* Devletini baskına uğrattılar (375). Böylece germen kavimlerinin muhaceretinde yeni bir fasıl açıldı: Şark Germenleri büyük türk kahramanlarından Attilânın Hunları tarafından garba sürüldüler ve Roma İmparatorluğun'un mirası için muharebeye giriştiler.

VİZİGOTLAR (GARP GOTLARI)

Hunların anî hücumu önünde Vizigotlar kaçtılar, Tunayı geçtiler ve Romalılara sığındılar. Roma kayseri bunları müttefik olarak Hunlara karşı kullanmak üzere Daçyaya yerleştirdi (378).

Roma memurları ittifak muahedesine riayet etmedikleri için Vizigotlar isyan ettiler. Kıralları *Alarik* kumandasında Makedonya ve Yunana yürüdüler.

Kayser *Teodosyos* Roma İmparatorluğunu Şarkî ve Garbî Roma İmparatorluğu diye ikiye ayırmıştı (395). Bu idarî taksim Roma Devletinin vahdetini parçalamıştı. Bu sebeple Şark

Devleti, Yunana yürüyen Vizigotları, Garp Devleti aleyhine çevirerek tehlikeyi kendi başından atmağa çalışmakta tereddüt göstermedi. Genç Kıral Alarik vizigot kabilelerini birleştirerek Garbî Roma İmparatorluğu üzerine yürüttü. Maksadı orada müstakil bir got hakimiyeti tesis etmekti. Roma hizmetindeki Germen kumandanlarından Vandallı *Stiliko*, İzonzoda ve *Varona*da Gotlara karşı koymak için askerî bir tedbir olarak, Ren ve Tuna hudutlarını ve Britanyayı boşaltıp geride kuvvetli bir cephe yapmak istedi. Onun bu hareketini Roma vatanına ihanet sayan rakipleri bir fesat kurdular ve Stiliko telef oldu. Bunun üzerine Alarik Roma İmparatorluğunun göbeğinde, Romadan ve Romalılıktan müstakil bir Germen Devleti kurmak gibi cür'etli bir tecrübeye girdi; İtalyayı istilâ ve Romayı zaptederek yağma ve harap etti (410). Alarik keskin görüşlü bir devlet adamı idi. Uzun yıllar süren harpler neticesinde çöle dönen ve istilâ ordusunu besliyemiyen İtalyanın zahire ambarını da ele geçirmek için, Afrikaya geçmek istiyordu. Hazırladığı donanma daha askerleri almadan fırtınaya tutularak harap oldu ve Alarik iaşesi temin edilemiyen ordusu ile İtalya şimalindeki merkezine dönerken ansızın öldü. Bu suretle Garbî Roma inkırazdan muvakkaten kurtuldu. Halefi *Atolf*, Vizigotları Gole götürdü ve Romalılarla uyuşma yolunu tuttu.

Atolfun halefi zamanında neticelenen ittifak muahedesi ile Roma Vizigotlara *Akitanya* vilâyetini verdi. *Tuluz*u merkez yaptılar. Bu, Roma imparatorluğu içinde teşekkül eden *ilk Germen Kırallığı* idi. Kıral Birinci Teodorik (419-451) Romalılarla birlikte Attilâya karşı muharebe etti. Oğulları İspanyayı fethettiler ve hakimiyetlerini genişlettiler. VI. asırda Garbî Got Kırallığı büyük Avrupa Devleti olarak Luar, ve Rondan İspanyanın cenubuna kadar yayılmıştı. Vizigotlar Arapların istilâsına kadar İspanyada kaldılar.

BRİTANYANIN ANGIL VE SAKSONLAR TARAFINDAN FETHİ

Roma ordularının Britanyadan ricatlerinden sora *Piktiler* cenuba doğru *Britler*i sıkıştırdılar. *İskoçlar* Britanya adasının şimal parçasını, İskoçyayı işgal ettiler. Britler, Piktieri ve İskoçları kovmak için *Angıller*i, *Yutlar*ı, *Saksonlar*ı Britanyaya çağırdılar. Bunlar V. asır zarfında küçük müstakil kabile devletleri halinde, orada yerleştiler.

Irlandalılar bu son kavimler muhaceretinden müteessir olmıyarak, kabile birlikleri halinde, İrlandada kaldılar.

BURGUNTLULAR VE FRANKLARIN GOLE GİRİŞLERİ

Galyada Roma valisi olan ırkan Hunlara mensup Aetyüs, Paris havzasında, Burguntlulara ve Hunlara karşı, Roma kudretini müdafaa ve muhafaza etmek gayretinde idi. V. asırda Burguntlular Oder ve Vistül ırmakları arasındaki sahadan Palatinaya inerek Franklarla Alamanlar arasına sokulmuşlardı.

Bu sıralarda Hun Kıralı Attilâ, Avrupayı baştan başa vahdetli bir idare altına almak ve ondan sora Büyük Okyanustan Atlas Denizine kadar muazzam bir Asya-Avrupa İmparatorluğu kurmak için ilk teşebbüsü yapıyordu.

Fakat Aetyüs *Şampanya* da Şalon civarında Romalılardan ve Garbî Gotlardan mürekkep bir ordu ile Attilânın Hunlardan ve Şark Gotlarından mürekkep ordusunu durmağa mecbur edince (451) Attilâ istikametini İtalyaya çevirmişti.

Alamanlar *Leh* ile *Langır yaylâsı* arasındaki, sahayı ve Paris havzasının cenup ağızlarını tuttular. Golün şimalinde yaşıyan Franklar, bilhassa Sabinler, *Son* ırmağına kadar yayıldılar. Muhtelif aşiretler halinde idiler; herbirinin bir kıralı vardı. Bu aşiretlerden, Tuna ülkesinde oturanlar *Hilderik* adında birinin kumandasında idi. Hilderik bütün kırallığı müddetince Romaya sadık kaldı (461-481).

Diğer Franklar *Kat* denilen bir grupa mensuptular.

Hilderik, *Merove* namında birinin oğlu idi; onun için bu kıralların teşkil ettikleri sülâleye *Merovenj Sülâlesi* denir. Hilderikin yerine oğlu *Klodvik* geçti.

Klodvik Frankların kıralı oldu, öbür kabile kırallarını öldürttü ve şimalden Paris havzasına ilerledi (takriben 480). *Soason* civarında Romalıları ve yukarı Mozelde Alamanları mağlûp etti. Loara kadar Gol memleketi Franklaştı. Klodvik, Ogüst gibi Parise girdi. Alsasta, Badende, ve Vürtembergte Alamanlar Frankların hakimiyeti altına geçtiler. Franklar Mayn ırmağı boyunca Şimalî ve Cenubî Alamanyanın arasına girdiler ve memleketi ayırdılar. *Poatu* [1] geçitlerinde Vizi-

[1] Poatu, eski idare taksimatında Fransanın cenubunda bir eyaletti. Merkezi Poatiye idi.

gotları mağlûp ettiler ve frank hakimiyetini Garona kadar uzattılar.

MEROVENJ SÜLÂLESİNİN SUKUTU

Klodvikin halefleri sefahet ve tembelliğe dalarak bütün idareyi saray nazırlarına bıraktılar. Bu kırallara *Tembel Kırallar* adı verildi. Nazırlardan *Şarl Martel*, *Poatye* de arap istilâsını durdurdu (732). Onun oğlu *Kısa Pepen*, Merovenjlerin yerine yeni bir sülâle kurdu *(Karolenj)*.

FRANKLARIN AHLÂKLARI

Franklar, Gol şimalinde yerleştikleri zaman, hâlâ menşelerindeki ahlâklarını ve itikatlarını muhafaza ediyorlardı; kıralları kabilelerin en asil ailelerinden intihap olunurdu. Kırallar intihap olunduktan sora Ortaasyada türk âdetleri veçhile, kalkan üstünde havaya kaldırılıp ordugâhta gezdirilirdi. Kıral her şeyden evel bir kumandandı: hazar zamanında onun salâhiyeti kurultayla tahdit olunurdu. Franklar avcı idiler, dinleri Germenlerinkinin ayni idi. Frankların millî ilâhlarının başlıcaları *Votan* (yahut *Odin*), *Tor* (yahut *Donar*) idi; bunlardan birincisi güneş diğeri gök görültüsüdür.

İSPANYADA VE AFRİKADA VANDALLAR

Aslen Oder vadisinde meskûn bulunan Vandallar, IV. asırda Macaristana geçtiler ve orada, Kostantin tarafından, müttefik olarak yerleştirildiler. Beşinci asrın başlarında Süevlerin, Gotların ve Alanların serpintilerile birlikte Golü yararak, İspanyaya geçtiler. Burası Roma İmparatorluğunun en zengin sahalarından biri idi. Süevler İspanyanın şimali-garbisinde, Gotlar ve Alanlar *Katalonya* da (Barselon havalisi) yerleştiler; geriden sıkıştıran Vizigotlar Vandalları sahile ve cenuba doğru *Anadolusya* ya (Vandalusya, *Endülüs*) sürdüler.

Yalnız Vandalların değil, bütün muhacir kavimlerin o devirdeki kıralları içinde zekâ ve siyasette en ince ve yükseği sayılan *Genserik*, bir zaman Alarikin düşündüğü gibi, Afrika üzerinde hakimiyet tesis ederek, Romaya hâkim olmağa teşebbüs etti. Hazırladığı bir filo ile Vandalları Afrikaya geçirdi ve Kartaca civarına yerleştirdi. Vandallar buradan Akdenize hâkim oldular, adaları aldılar ve Romaya girerek san'at hazinelerini yağma ettiler (455). Afrika iklimi Vandalları çabuk gevşetti ve kırallıkları çok sürmedi.

OSTROGOTLAR, ODOAKIR — GARBÎ ROMA İMPARATORLUĞUNUN YIKILMASI

Muhaceretten sora Dinyeperin şarkındaki ovaları işgal etmiş olan Ostrogotlar (Şark Gotları), İçasyadan gelen Türklerden Hunların istilâsına uğradılar (375). Bunların şiddetli savletile Ostrogot Devleti yıkıldı; Ostrogotlar Hunların tabiiyeti altına girdiler. Hunlarla birlikte Tunanın şimalinde kalarak Attilânın büyük seferlerine, bilhassa Gol seferine iştirak ettiler; Şalon muharebesinde Hunların safında bulundular (451). Fakat Attilânın ölümünden sora yavaş yavaş araları açıldı. Hun nazır ve kumandanlarından *Edekon* 463 tarihine doğru Ostrogotlarla yaptığı bir muharebede telef olmuş ve ordusunun başına oğlu *Odoakır* geçmişti. Hun nazırının oğlu ordusu ile, Roma İmparatorunun hizmetine girerek Romada hassa askerinin reisi oldu. Orada ücretli askerleri arazi tevziatı yapmak vadile ayaklandırdı. *Orest* mağlûp oldu; İmparatorluk tahtına geçirmiş olduğu oğlu *Romülüs Ogüstül* tahttan indirilerek Kampanyaya sürüldü. Odoakır, bu hâdise ile, Garbî Roma İmparatorluğuna hatime çekti (476). Odoakır, kendi ordusu tarafından kıral ilân edildi. Şark İmparatoru ona kıral naibi mesnedine muadil olan *Patriçiyüs* unvanını vermek suretile kırallığını tanımamak istedi ise de, yine İtalyayı hakikî bir kıral gibi idare etti ve büyük meziyetler gösterdi.

Odoakır son Roma Kayserini (Romülüs Ogüstül) düşürünce İspanyayı, Golü ve Afrikayı Vizigotlara bıraktı, devlet hududunu Tunadan Alplara çekti, fakat Adriyatike hâkim kalmak için Dalmaçyayı muhafaza etti. Böylece, *Garbî Roma Cihan İmparatorluğu* İtalya Kırallıgı halini aldı. Devlet merkezi Romadan *Ravena*ya nakledildi. Bir müddet sora, Şarkî Romanın müttefiki olarak İstiryada yerleşmiş bulunan Ostrogotlar Kıralları *Teodorik* kumandasında Odoakıra hücum ettiler. Odoakır kat'î bir mağlûbiyete uğramamakla beraber İtalyayı paylaşarak müşterek idare etmeği kabul etti. Fakat, Teodorik bir ziyafette onu öldürerek yalnız kaldı (493).

Millî Got Kıralı ve İtalyada Roma Valisi olan Teodorik kendini Roma kayserlerinin yerine geçmiş sayıyordu. Teodorik devrinde İtalya halkı ve Gotlar yanyana sulh içinde yaşamağa başladılar. Romalılar Roma hukukunu, Gotlar kendi kabile hukuklarını takip ediyorlardı. Kıralın iradeleri her ikisince muta idi. İdare memurlukları daha ziyade Romalı-

lara verilmişti. Ordu ise Gotlarda idi ve her iki idare kıralın elinde toplanıyordu.

Teodorik roma-bizans medeniyetinin hayranı idi. Bu sebeple kendi Gotlarını Romalılarla kaynaştırmak istiyordu. Sarayında roma edebiyatının mümessilleri toplanır, edebiyat ilim ve felsefe mubahaseleri tertip olunurdu.

İçerde olduğu gibi, dışarıya karşı da Teodorikin hedefi bir Roma-Germen millet camiası yapmak, bir Germen Müttehidesi esası üzerine yeni bir Garbî Roma İmparatorluğu kurmak idi. Teodorik 524 yılında istediği kaynaşmayı temine muvaffak olamaksızın öldü. Dahilî ve haricî entrikalarla otuz yıl kadar sarsıldıktan sora Romada Teodorikin kurduğu germen got hakimiyeti nihayet buldu. Bu hakimiyetin hududu Teodorik zamanında Sicilyadan Tuna kaynaklarına, Rondan Dalmaçya Alplerine kadar uzanan sahalarda bulunuyordu.

VI

AVAR İMPARATORLUĞU

AVAR İMPARATORLUĞUNUN TEESSÜSÜ

VI. asır başlarında Avrupada yeni bir kavim göründü. Bunlar Ortaasyadan gelen *Avar Türkleri* idi. Avarlar Garbî Göktürk camiasına dahil iken evvelâ garba yürüyerek Azakdenizi havzasında bir müddet kaldıktan sora *Bayan Han* idaresinde *Mesya* (Tuna ile Balkan dağları arası) ve *Daçya* dan geçerek bugünkü Macaristanda ve Panonyada yerleştiler (562) *(Harita 7).*

İSLAVLAR VE BİZANSLILAR İLE MÜNASEBET

Bohemya kıt'ası ile civarındaki İslavlar Avarlara tâbi olmuşlardı. Diğer cihetten Avarlar Bizans İmparatoru *Morisi* de vergi vermeğe icbar ettiler; 600 senesinde Bizanslılarla Avarlar arasında yapılan bir muahede ile Avarlar Tunayı geçmemeyi taahhüt ettiler. Bizans İmparatorluğu, bunu kâfi bir emniyet görmiyerek, *Herakliyüs* zamanında Karpatlardan Sırpları ve Hırvatları getirerek Avarlarla kendi arasındaki hudutlara yerleştirmişti (630). Bu kabileler bugünkü *Sırbistan* ve *Hırvatistan* ın esasını kurmuşlardır.

Avarlar Şarkî Roma İmparatorluğu ile birçok defa muharebe ederek Bizansı vergi vermeğe mecbur etmişler ve mütemadi hücumlarla sarmışlardı. Bu muharebelerin birinde İstanbula kadar da gelmişlerdi.

AVAR DEVLETİNİN İNKIRAZI VE BUGÜNKÜ BAKIYESİ

Avarların Avrupanın ortalarında kurdukları kuvvetli devlet IX. asra kadar devam etmiştir. VIII. asırda Frank Kıralı *Büyük Karl* (Şarlman) açtığı muharebede Avarları mağlûp ederek Avar Devletinin Avrupadaki hakimiyetine nihayet verdi.

Büyük Karl Avarlardan yağma ettiği kıymetli eşyayı Avrupa pazarlarında sattığı zaman kıymetli taşların ve madenlerin fiyatı düştü. Bu mağlûbiyetten sora Hükümdar olan *Tudun Han* ile beraber bir kısım Avarlar Hıristiyan oldu. Avarların ismi ve hakimiyeti IX. asırda tarihe gömüldü.

Bundan sora Avarların bir kısmı Macaristanda kalarak Macarlarla karışmıştır. Bir kısmı da Transilvanyaya çekilerek *Sekel* (Çiğil) ismini almıştır. Bugün dahi oralarda ayni nam altında yaşamaktadırlar.

MEDENİYETLERİ Avarlar Hunlar gibi muharip bir millet olmakla beraber yüksek bir medeniyete maliktiler. Bir zamanlar Avrupada ve bilhassa Bizansta Avar tarzında elbise giymek ve saç uzatmak moda olmuştu.

Son zamanlarda Panonyada yapılan hafriyatta Avarların yüksek medeniyetlerini gösteren birçok tunç, gümüş ve altın ziynet eşyası bulunmuştur *(Res. 5-12)*. Macaristan ve diğer Avrupa müzelerinde birçok avar eserleri mevcuttur.

Avarlar hudutlarının mühim yerlerinde Çin Seddi gibi kale duvarları ve hendekler yapmakla da meşhurdurlar.

VII

VI. ASIRDA ŞARKÎ ROMA İMPARATORLUĞU

BİZANS

GARBÎ ROMA

Garbî Roma Imparatorluğu yıkıldıktan sora, Şarkî Roma İmparatorluğu devam etti. Bütün Ortazaman müddetince payidar oldu; VI. asırda nüfuzunu genişletti. İmparatorluğun payitahtı *Bizans*ta olduğu için bu İmparatorluğa *Bizans Imparatorluğu* derler. İmparatorluğun altıncı asırda meşhur hükümdarı *Jüstiniyen* oldu. Jüstiniyen bir defa daha, Garp İmparatorluğunu şarka bağladı. Fakat bu çok devam etmedi. VII. asırda İmparatorluk tekrar şarka munhasır kaldı. Jüstiniyenin halefleri müşkülât içinde şimalden ve şarktan gelen mütemadi türk akınları ve İranlılar ve Araplarla uğraşmaya mecbur kaldılar. Nihayet XV. asırda Türkler Bizans İmparatorluğunu, İstanbulu zaptederek, ortadan kaldırdılar [1].

---

[1] 395 ten 610 na kadar Şark İmparatorlarının isimleri

1 – Teodos Sülâlesi:	*2 — Jüstiniyen Sülâlesi:*
Arkadiyüs	Jüsten I.
Teodos	Jüstiniyen I.
Marsiyen	Jüsten II.
Leon I.	Tiber II.
Zenon	Moris
Anastas	Fokas (Gasıp)

Malûmdur ki Roma Şark İmparatorluğu, Avrupada Balkan Yarımadasının büyük kısmına; Asyada Anadolu, Suriye ve Mezopotamyanın bir kısmına; Afrikada Mısır ve Kirenayike (Bingazi havalisi) malik idi. Payitaht olan İstanbulun, mevkii itibarile, siyasî, askerî ve ticarî çok ehemmiyeti vardı. Bizans imparatorlarına "*Bazileus = Vasileüs*„ derlerdi. Oturdukları saray Mukaddes saray ismini alırdı. İmparatoriçalara *Vasilisa* yahut *Avgusta* derlerdi.

Kostantaniye şehri surlarla çevrilmişti. Şehirde abideler, kiliseler, Senato binası, mektepler, Hipodrom (Atmeydanı) yapılmıştı. Kadıköy ve Üsküdar eski iyon beldeleri idi.

V. asır, Teodosun biribiri ardınca gelen haleflerinin saltanatlarile geçer. Arkadiyüs ve Teodos II. iktidarsız adamlardı.

Birincisi idareyi karısına, ikincisi kızkardeşine bıraktı. Teodosun yakın haleflerinden sora askerler iktidarı ellerine aldılar. Büyük Leon bir milis ordusu kumandanı sıfatile hüküm sürdü. Onun haleflerinden Zenon ve Jüsten I. de evvelâ muhafız ordusu kumandanlığı yapmışlardı. Senato ve halk askerlerin idaresini tercih ediyorlardı. Çünkü bu asırlarda şarktan ve garptan gelen türk taarruzları İmparatorluğu tehlikeli vaziyet içinde bırakmıştı. Bu akınların Attilâya kadar olanlarını gördük. Bundan soraki taarruzları da sırası geldikçe söyliyeceğiz.

Bizans, kendini korumak için, mütemadiyen etrafındaki surları ziyadeleştirdi ve kuvvetlendirdi. Haliç bir zincirle kapandı. Fakat bununla da emniyet hasıl olmuyordu. Bir taraftan da bizans misyonerleri muhacimleri hıristiyan yaparak kazanmıya çalışıyorlardı.

DİN İHTİLÂFLARI

IV. asırda Mısırda doğan *Ariyüs* namında bir İskenderiye Piskoposu İsanın ülûhiyetini inkâr ediyordu. Bu adam *Ariyanizm* diye bir mezhep icat etti. *İznik*te ilk defa bir ruhanî meclis toplandı. Ariyanizmi aforoz etti. V. asırda İstanbul Patriği *Nestoriyüs* İsada, biri ilâhî, diğeri insanî olmak üzere iki şahsiyet iddia etti ve "Allahın Anası„ unvanı verilen Meryemin İsanın, insanî vücudunun validesi olduğunu ortaya attı. *Efes*te toplanan ruhanî meclis Nestoriyüsü mahkûm etti. Taraftarları İrana kaçtılar. O zaman meydana çıkıp hâlâ mevcut olan *Nestorî* (veya Nesturî) ler bunlardandır.

Bundan sora Kostantaniyenin büyük papazlarından *Ötikes*, İsada yalnız ilâhî bir vücut olduğu ve insanî vücudunun onda mündemiç bulunduğu nazariyesini ortaya koydu. Bu nazariye *Kadıköy* de (Kalkedon) toplanan 530 kişilik ruhanî bir meclis tarafından mahkûm edildi. Bu meclis İsada ilâhî ve insanî iki vücut olduğunu, bu iki vücudun biribirinden ayırt edilmesi caiz olmadığını kabul etti.

Biribiri ardınca yapılan aforozlar ve mahkûmiyetler muhtelif mezheplerin vücut bulmasına sebep oldu. Bundan da ağır siyasî neticeler çıktı: Mısırın ayrılması gibi.

JÜSTİNİYEN (527-565)

Jüstiniyen, amcasına halef oldu. Jüstiniyen Makedonyalı köylü bir ailedendir. Fakat liyakati ve çalışkanlığı sayesinde büyük İmparator oldu *(Res. 13)*. Jüstiniyen gecelerini büyük plânları ve onların en derin safhaları üzerinde düşünmekle geçirirdi. Etrafındakiler ona "*Asla Uyumaz İmparator*„ adını vermişlerdi.

Jüstiniyen, mutlak bir surette, hükümdarlık etti. Kanunlar, maliye, ordu, siyaset, her şey onun şahsına tâbi idi. Ayni zamanda ruhanî reisliği de takındı. Bütün yaptıklarını dinî bir sebebe istinat ettirir ve harplerini dinin neşri için açtığını ileri sürerdi. Devleti olduğu gibi, kiliseyi de o idare ederdi. Ruhanî memurları tayin ve azleder, ruhanî meclisleri toplar, idare eder ve bu meclislere kendi arzusunu kabul ettirirdi.

Jüstiniyen malî, adlî, dahilî ve askerî işler için yanında çok muktedir adamlar bulundururdu. *Belizer* ve *Narses* mühim kumandanlarından idi.

Jüstiniyen Roma kanunlarını toplattı, bir taraftan da istifadeli kanunlar yaptırdı. Jüstiniyenden sora büyük şahsiyet karısı *Teodora* idi. Bu kadın Hipodromda ayıları muhafaza eden birinin kızı idi. Fakat siyasî görüş ve anlayış kabiliyeti ile cür'etliliği sayesinde İmparatoriçalığa kadar çıktı.

HİPODROM

Payitaht halkının en çok hoşuna giden, Hipodromdaki koşulardı. Umumî hayat hemen orada geçerdi. Halk, koşu yapan arabacıların taşıdıkları renklere göre *Yeşiller* ve *Maviler* namile iki meşhur kısma ayrılmıştı.

Bu kısımlar siyasî, askerî, hatta dinî iki hakikî fırka idi. Reislerinin kendilerine mahsus teşkilâtları ve varidatları vardı.

Bu fırkaların ehemmiyeti 530 da aralarında çıkan bir ihtilâf münasebetile çok açık olarak görüldü: Jüstiniyen sirkte halk tarafından tahkir olundu, şehir kısmen yakıldı. Korkusundan kaçmıya kalkan İmparator, ancak karısı Teodora tarafından teşci edilerek alıkondu. Jeneral Belizer sadık kalan askerlerinin başına geçti; 30.000 kişi öldürerek isyanı bastırdı.

VI. ASIRDA BİZANS MEDENİYETİ

Jüstiniyen devrinde bizans medeniyeti çok parladı. İmparator büyük inşaattan hoşlanıyordu. Plânlarını tatbik ettirecek muktedir san'atkârlar da bulabilmişti. Bundan başka sanayi ve ticaretin ilerlemesi sayesinde bol servet te edinmişti. Jüstiniyen 28 kilise yaptırdı (*Res. 14-16*). Bunların en güzeli *Ayasofya* idi. Selânikte, Ravenada ve daha birçok yerlerde kiliseler ve manastırlar yaptırmıştı.

Jüstiniyen edebiyatı da ilerletti. VII. asra gelinciye kadar lisan, lâtince idi. Ondan sora grekçe oldu. Yaptırdığı kütüphanelerden meşhuru *Ayasofya Kütüphanesi* idi. Burada 30.000 cilt kitap vardı. Ayasofya, iki mimar tarafından yapıldı. Bunlardan biri, Miletli idi. *Esasen bizans medeniyetinin menşei daha ziyade Anadoludadır.*

JÜSTİNİYENİN PLÂNI

Jüstiniyen, Roma Garp İmparatorluğu memleketlerini, tekrar elde etmeyi ve bu suretle garba ve şarka hâkim büyük Roma İmparatorluğunu yeniden teşkil eylemeyi düşünüyordu. Bunun için bir taraftan ordularını kullanıyor, diğer taraftan da siyasî vasıtalara müracaat ediyordu. Birçok paralar vermek suretile kendine taraftar peyda ediyor ve başka milletlerden asker tedarik eyliyordu. Bizans ordularına gelince bunlardan bizans vatandaşlarından teşekkül eden kısmı o kadar mühim değildi. Asıl iş gören bizans orduları, para mukabili Türklerden tedarik ettikleri ordulardı.

Bizans filosunu vücuda getiren kuvvet, Ege Denizi adalarının cesur denizcileri idi.

GARPTA TAARRUZ

Jüstiniyenin Afrikada, İspanyada ve İtalyada muvaffakıyetleri çabuk olmuştur. Bu muvaffakıyetleri kazanmak için çok kuvvet kullanmak ta icap etmedi. Çünkü Afrikada Vandal Kırallığı zaten kendi kendine inhilâl etmişti.

İstanbuldan Afrikaya giden Jeneral Belizer dört ay içinde orasını zaptetti. İspanyada da Vizigot tacı muhtelif davacılar arasında paylaşılamıyordu. Orası da kısmen zaptolundu. İtalyada bir saray faciası devam ediyor, katiller oluyordu. Oranın da zaptına teşebbüs olundu. Fakat İtalya Ostrogotlarının *Totilâ* namındaki enerjik kumandanı Belizer ve Narsesi yirmi sene uğraştırdı. Ondan sora Totilâ öldürüldü ve İtalya, merkezi Ravenada olmak üzere bir Bizans valisile idare olundu.

Bu muvaffakıyetler neticesinde Akdeniz tekrar bir Roma gölü olmuştu.

ŞARKTA MÜDAFAA

Jüstiniyen, garptaki muvaffakıyetlerine mukabil şarkta pek feci mağlûbiyetlere uğradı. Türk-Avar İmparatorluğu, Bizans ülkelerini İstanbul surlarına kadar çiğnedi. İstanbul Bulgar-Türkleri tarafından muhasara olundu. Ancak ihtiyar Belizerin müdafaası sayesinde kurtuldu.

Bizans, Asya cihetinde Perslerin Sasanoğulları sülâlesile daha mühlik bir şekilde muharebelere girdi. İlk harpte Jüstiniyen imzaladığı bir muahede ile Perslere haraçgüzar olmayı kabul etti.

Persler sekiz sene sora tekrar taarruza geçtiler; Suriyeyi çiğnediler, Antakyayı aldılar. Kafkas eteklerinde *Kolkit* (şimdiki Gürcistan) denilen mıntakayı kısmen zaptettiler; Karadeniz sahiline vardılar. Jüstiniyen bu memleketleri ancak birçok altın mukabilinde gerialabildi. Bununla beraber şark hududunda pers tehlikesi bütün şiddetile devam etti.

Tuna cephesinden gelen türk akınlarının da ardı arası kesilmiyordu. Jüstiniyen bunlara karşı yine Türklerden teşkil olunmuş ordular kullanmak ve müstahkem askerî mıntakalar vücuda getirmek suretile İstanbulu müdafaaya çalışıyordu.

JÜSTİNİYENDEN SORA İMPARATORLUĞUN GERİLEMESİ

Jüstiniyen, yaptığı harpler ve nafıa işlerile İmparatorluğun hazinesini tüketmişti. Diğer taraftan aristokratlar ve siyasî fırkalar baş kaldırmak için Jüstiniyenin ölümünü bekliyorlardı. Bu sebeplerle Jüstiniyenden sora yarım asır mağlûbiyetlerle ve anarşi içinde geçti. İmparatorluğun hudutları mütemadiyen darlaştı. Garpta Lombartlar İtalyayı istilâ etti-

ler. Şimalde İslavlar ve Avarlar Tunayı geçtiler, tekrar İstanbulu tehdit ettiler. Şarkta Pers Kıralı Nuşirevan Palestin, Suriye ve Anadoluyu zaptetti; Kadıköyüne kadar geldi (608).

İmparatorluğu kurtaran Herakliyüs oldu (610-641). Herakliyüs cesur bir asker idi. Persleri Mezopotamyaya kadar çekilmiye mecbur etti. Fakat Herakliyüs az zamanda gevşekliğe düştü. Palestin, Suriye ve Mısır, Arapların eline geçti.

Bulgarlar kat'î olarak Balkanlarda yerleştiler (681).

Bizansın bundan soraki halini, hadiseler temas ettikçe tekrar göreceğiz.

Roma Şark İmparatorluğu on asır devam eden hayatınca muzaffer ve parlak devirler yaşamıştır. İstanbul hiçbir hususî medeniyeti olmamakla beraber en başta şark ve, ikinci derecede yine oradan mülhem olmuş bulunan yunan ve roma harslarını esaslı bir surette birleştirmiye hizmet etmiş ve hukukun, felsefenin, sanayiin işlendiği yer olmuştur.

VIII

ASYADA TÜRK (TUKYU) İMPARATORLUĞU

TUKYU DEVLETİNİN KURULUŞU

Ortaasyadaki büyük Hun (Hiyong - nu) İmparatorluğunun inkırazından sora bir kısım Türkler, Altayların kolay geçilmez vadilerine sığınmış, oralarda yerleşmişlerdi. Bunlar, türk an'anesinin *Ergenekon* dediği bu vadilerde, VI. asra kadar yaşadılar ve çoğaldılar. Bu müddet zarfında demir istihsal ve sanayiinde gösterdikleri terakki sayesinde medeniyetçe yükseldiler. V. asır iptidalarında Ortaasyada kuvvetli bir devlet kuran *Cucenler* (Juan - juan) diğer türk boyları gibi Ergenekon Türklerini de hakimiyetleri altına aldılar. VI. asır ortalarına doğru bunların başında bulunan *Tumen* (Bumin) adlı kahraman bir reis Cucenlere karşı isyan (552) ve kendilerini mağlûp etti. *Ütügen* dağı mıntakasındaki Ütügen merkez olmak üzere yeni bir devlet kurdu. Çinliler bu yeni hükûmeti *Tukyu Devleti* adıyle anıyorlardı. Bu ad, türk kelimesinin çinceleşmiş şeklinden başka bir şey değildir. Demek ki o zamana kadar tarih sahnesinde türlü türlü adlarla görünmüş olan Türkler, VI. asırda asıl kendi adlarile meydana çıkmışlardır.

DEVLETİN BÜYÜMESİ

Ilhan Bumin, az zamanda Ortaasyadaki bütün türk boylarını, kurtbaşlı sancağı altına topladı. Kardeşi *İstemi* (Şe-ti-mi)yi de *Yapgu* unvanile garp mıntakasındaki *Onboy* Türkleri üzerine Han tayin eyledi.

Oğlu ve ikinci halefi *Muhan* (553 - 572) Cucenleri büsbü-

tün ortadan kaldırdı (555). Koradan Hazar Denizine kadar uzayan türkellerini hakimiyeti altına aldı. Bu suretle Tukyu Devleti büyük bir İmparatorluk oldu.

Muhan, Çindeki *Goey* (Vey) ve *Çeu* İmparatorluklarını sarsarak onları kendisine vergi vermeye mecbur etti. 563 - 567 seneleri arasında Sasanî Hükümdarı Nuşirevanla birleşti, Eftalit (Akhunlar) Devletine nihayet verdi. Ceyhun ırmağı hudut olmak üzere Eftalitler ülkesini aralarında taksim ettiler.

Muhan, daha sora Sasanilerle Bizanslılar arasında başlıyan devamlı mücadelelerden istifade ederek garp Yabgusu İstemi idaresinde gönderdiği ordularla Sasanileri de mağlûp etti. Eftalitler ülkesinden İranlılara geçen toprakları da aldı. Bu suretle Çin Türkelinden başka, Afganistan ve Baktriyan mıntakaları yani Ceyhun ile Sint ırmakları arasındaki saha da Tukyuların idaresine geçmiş oldu. Bir aralık İtil boylarından Kırıma kadar imtidat eden saha da Tukyuların nüfuzları altına girdi.

VI. asrın son yarısında Asyanın en büyük siyasî ve askerî kuvvetini bu İmparatorluk teşkil ediyordu (Harita.9). İran Hükümdarı Nuşirevan (531-570) Garp Yabgusu İsteminin kızile evlenmeyi kendisi için en büyük bir şeref bilmişti.

ŞARK VE GARP TUKYULARI

Büyük Tukyu Devleti, ayrı ayrı reislere tâbi muhtelif türk boylarının birleşmesinden vücuda gelmiş feodal bir İmparatorluktu. Bu İmparatorluk, daha ilk zamanlardanberi şarkî (veya şimalî) ve garbî olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Şark Tukyularının Hakanı, Garp Tukyuları üzerinde de hâkimdi. Fakat Garp ellerini asıl idare eden ayni hanedana mensup ve Yabgu unvanını taşıyan İstemi idi. Muhan Hanın haleflerinden *Şapolyo* zamanında (581-587) Çinlilerin entrikaları ve hanedana mensup prenslerin ihtirasları ile garp Tukyuları şarklılardan büsbütün ayrıldılar. Bu suretle büyük imparatorluk şarkî ve garbî namlarile ikiye bölündü (582). Şarkta Şapolyo, garpta da İsteminin oğlu *Tardu* (Tateu) hükûmet sürmeğe başladılar.

DEVLETİN İNKIRAZI

Şark Tukyu Devleti bu ayrılıştan yarım asır sora Çinlilerin hücumlarile münkariz oldu (630). Garp Tukyularının istiklâli de dahilî mücadeleler ve haricî hücumlarla 659 da nihayet buldu.

Şarkî ve Garbî Tukyu Devletlerinin yıkılmasında türk *tekin*lerini biribirlerine düşüren Çinlilerin entrikaları, Çinli prenseslerin türk saraylarındaki yıkıcı rolleri mühim bir amil olmuştur.

ŞARK TUKYULARI DEVLETİNİN İHYASI, (TÜRK KUTLUK DEVLETİ)

Çin boyunduruğu altına düşen şark Tukyularına bu esaret çok ağır geldi: Çinlilerden rütbeler, unvanlar, hediyeler alan aristokratlar, bu vaziyetten memnundular; fakat Çinden gelen her şeyi menfur gören, millî an'anelerine sadık olan halk, kurtulmak için fırsat bekliyordu. Nihayet *Kutluk Han* Çinlileri mağlûp ederek 681 de kendisini Türk Hanı olarak ilâna ve Şarkî Tukyu Devletini tekrar kurmağa muvaffak oldu *(Harita.10)*; dağınık kabileleri etrafına topladı, mühim zaferler kazandı. 691 de vefatından sora yerine geçen kardeşi *Moço* (691-716) Çinlilerle, garp Türklerile, Karluklarla, Türkeş Türklerile muhtelif harplerinde büyük muvaffakıyetler kazandı. Onun vefatı üzerine Kutluğun oğlu *Gültekin* kıyam etti. Moçonun çocuklarını öldürdü; kardeşi "*Bilge Kağan*„ı tahta çıkardı. 734 te ölen bu Hanın yerine oğlu iclâs edildi. Sekiz sene hükûmet başında bulundu. Dahilî ve haricî birçok karışıklıklar Devleti temelinden sarsıyordu. 745 te Uygurlar *Basmil ve Karluklarla birlikte* Şark Tukyu Devletine nihayet verdiler.

TUKYULARIN UMUMÎ TARİHTEKİ ROLÜ

Tukyu Devletinin Asyanın umumî medeniyet tarihinde mühim bir mevkii vardır. Şark Tukyuları *Orhon abidesi* diye maruf eski türk kitabelerini bırakmak suretile türk medeniyeti tarihine büyük bir hizmette bulunmuşlardır. Garp Tukyularına gelince, bunlar coğrafî mevkileri icabı olarak umumî tarihte daha büyük bir rol oynadılar. Yalnız Çinlilerle değil, Sasaniler ve Bizanslılarla da siyasî ve iktisadî münasebetlerde bulundular. İran ve Bizans saraylarına sefaret heyetleri gönderdiler; oralardan da kendilerine heyetler yollandı.

Tukyular, VI. asrın ikinci yarısında yalnız Çin İmparatorluğunu değil, İran ve Bizans İmparatorluklarını da titretecek bir kudreti haiz bulunuyorlardı. Bizans İmparatoru *Tiberiyüs* (578-582) ün tahta cülûsunu ihbar ve bir muahede aktetmek üzere garp Yabgusu Tardu nezdine gönderdiği *Valantinos* adlı elçi, Cenubî Rusya tarikile Tukyular

hududuna geldiği zaman kendisini karşılayan Uç Beyi *Turkantos* (Tarhan) ile olan mülâkatı Tukyuların o zamanlar nekadar kuvvetli olduklarını göstermektedir. Bizanslıların muahedeler ahkâmına riayet etmemelerinden canı sıkılan bu Uç Beyi Bizans elçisinin hulûskârane sözlerine karşı: "Siz ve sizi gönderen, bizi aldatmak istiyorsunuz. Size karşı hissiyatımı gizlemiyeceğim; çünki *yalan söylemek Türklerin âdeti değildir.* Hükümdarınızdan intikam alacağız. O, bize daima sulhten, dostluktan bahsettiği halde, kölelerimiz olan ve bize isyan eden *Avarhunitler*le bir ittifak yapmaktan çekinmedi. Fakat iyice bilmelisinizki, süvari alaylarımı üzerinize gönderir isem, yalnız kamçılarının sesi sizi tarumar etmek için kâfi gelecektir. Eğer mukavemet göstermek isterseniz, karıncalar gibi süvarilerimin ayakları altında ezilecek, mahvolacaksınız. Harbi memleketinize götürmemize mâni olmak için Kafkasyadan başka yol olmadığı hakkında beyhude yere beni kandırmak istiyorsunuz. Fakat ben, Dinyeper (Özü), İster yollarını bildiğim gibi, kölelerimiz Avarhunitlerin Roma İmparatorluğuna girmek için takip ettikleri yolu dahi pek âlâ biliyorum. Kuvvetiniz hakkında da kâfi derecede malûmat edindim. Aksayişarktan Aksayigarba kadar bütün memleketler Türklere arzı inkıyat etmişlerdir. Türklerin mağlûp olmaz ordularına hiçbir millet karşı duramaz.„

Tukyuların Uç Beyinin bu tehdidi sözden ibaret değildi. Valantinos İstanbula döndüğü zaman, *Bohan* adlı bir türk serdarının kuvvetli bir ordu ile Cenubî Rusyaya girerek *Utigurlar* Başbuğu *Angay* ile birlikte Kırımı istilâ ve *Bosforus* şehrini muhasara ettiğini öğrendi.

Bu derece kuvvetlenen Tukyular bir asır kadar, Altaydan Volgaya, *Tarbağatay*dan İndüse kadar, Şarkî Avrupa Bozkırları da dahil olmak üzere dağılmış kabileleri kuvvetli hakimiyetleri altında birleştirdiler. Oralarda nizam ve asayişi muhafaza ettiler. Bu sayede Çin, Hint, İran, Bizans arasında maddî ve manevî mübadeleler icrası kabil oldu. Sasanî medeniyeti mahsullerinin ta Japonyaya kadar gidebilmesi sırf bu sayededir. Bundan daha mühim olarak, ticaret mallarından başka, birtakım fikirler ve itikatlar da bu kervan yollarından kolayca geçip gidiyordu. Budist hacılarının Asyanın bir ucundan öbür ucuna gidebilmeleri, "*Mazdeizm*„ in "*Maniheizm*„ in ve hıristiyanlığın İran ve Ortaasyadan geçip

Çine girmesi, bilhassa "*Budizm*„ in Hintten atlıyarak Çine kadar intikali ve Asyanın şark sahalarında kuvvetlenip inkişaf edebilmesi, hep bu sayede oldu. Sasanî Devletinin zayıflamasında ve islâmiyetin zuhûrunu müteakıp arap ordularının İranı süratle istilâlarında da Tukyuların rolü vardır. Eğer Tukyuların mütemadi hücumlarile o kadar sarsılmamış olsaydı, arap orduları Sasanî İmparatorluğunu kolaylıkla yıkamazlardı.

MEDENİYET: TUKYULARIN DİNİ

Tukyular devrindeki Türklerin dinî itikatları ve ayinleri daha eski devirlerdeki Türklerin dinlerinden farksız gibidir: Tukyular, "*yukardaki mavi sema*„ ile "*aşağıdaki kara yer*„ e kurbanlar keserler, cetleri addettikleri *Kurd* un namına senede bir defa merasim yaparlar, yılda bir Göğe ibadet ederlerdi. Orhon kitabelerinde Tanrı, millî vicdanın teşekkülüne bir alâmet olarak, millî bir ilâh şeklinde, yani Türk Tanrısı olarak kaydedilmektedir. Kitabelerde *Umay* adlı bir ilâhenin de ismi geçmektedir. Tukyularda defin ayini - ki buna türkçe *yuğ* derler - bilhassa dikkate şayandır: Bir kimse ölünce cesedi çadırın içinde yere yatırılır; bütün akrabası birer koyun veya at, yahut sığır kurban ederler. Bunlar çadırın haricinde yerlere serilir; sora hepsi atları üzerinde feryat ederek çadırın etrafını yedi defa dönerler; ve kapıya gelince yüzlerini bıçakla çizerler; kan gözyaşlarına karışır. Cesedi gömmek için uğurlu bir zaman intihabı âdettir: bir kimse ilkbaharda veya yazın ölmüşse, yapraklar dökülünceye kadar, sonbaharda veya kışın ölmüşse yapraklar yeşerinceye kadar beklenir, iptida ölünün atı yakılır ve külü - ölüye ait diğer eşya ile birlikte - cenaze ile gömülür. Asıl defin günü tekrar kurbanlar kesilir. Mezarın etrafı atlarla devrolunur; ve mezarın üstüne ölünün hayatta iken öldürdüğü düşman sayısınca taşlar veya heykeller dikilir, ki bunlara *Balbal* derler.

TUKYULARDA DEVLET TEŞKİTÂTI

Tukyu Devletinin teşkilâtı, Hiyong - nuların teşkilâtına çok benzer: bu, merkeziyetçi bir devlet değil, bir nevi feodal devlettir. Devletin başında bir hakan bulunmakla beraber, muhtelif kabilelerden mürekkep ellerin ayrı reisleri ve onlardan başka da her kabilenin ayrı reisi vardır. Bütün bu mevkiler irsîdir; devlet adeta bir konfederasyon mahiyetindedir. *Hakan*,

devletin umumî reisi olmakla beraber, büyük, ve nüfuzlu kabile reisleri hareketlerinde adeta müstakildirler; civar devletler ve aşiretlerle sulh ve harp yapabilirler. Tukyularda "Tekin, Buyuruk, Yabgu, Tarhan, Tudun, Çur, Şat, Pat (Pit)„ gibi muhtelif unvanlar mevcuttur: Hükümdar ailesine mensup olanlara *Şat, Tekin*; devletin en büyük memurlarına *Buyuruk*; esasen halktan olduğu halde kendilerine asalet unvanı verilenlere *Tarhan* derlerdi. Garp Türklerinde yazı işlerile mükellef bir de "*Tamgacı*„ vardı. Her halde Tukyularda oldukça muntazam bir idare teşkilâtı olduğu muhakkaktır.

AHLÂK VE ÂDETLERİ

Tukyularda halkın bir kısmı göçebe idi: Avcılıkla, hayvan sürüleri beslemekle geçinirler, deriden çadırlarda otururlardı. Bir kısım halk ise daha ziyade ziraatle iştigal ederler, yazın yaylâlara çıkarlardı. Maamafih Tukyuların birçok şehirleri de vardı. Şehir halkı ticaret ve sanayi ile meşgul olurlardı. Kervancılık, madencilik gibi işlerle meşgul olanlar da vardı. Çinlilerin zıddına olarak elbiselerini sola iliklerler, saçlarını kesmezlerdi. Binicilikte ve silâh kullanmakta pek mahirdiler. Boynuzlardan yayları, keskin kılıçları, ıslık gibi bir ses çıkaran okları vardı. Vücutlarını süslü zırhlarla örterlerdi. Başlıca içkileri kısrak sütünden yaptıkları *kımız*la darı şarabı idi. Araziyi sulamak için arklar açmakta mahirdiler. Tukyular çok cengâver olmakla beraber, çok ta insaniyetli idiler. Meselâ Asurilerin ve sair bazı cengâver milletlerin zafer kitabelerinde göze çarpan "Kan dökmek ve çok adam öldürmek zevkı„ türk kitabelerinde asla mevcut değildi.

SANAYİ VE TİCARET

Tukyular, ticaret ve sanayide pek ileri gitmişlerdi. Bizans, İran, Çin ve hatta Hint arasındaki ticaret, bunlar zamanında munhasıran Türklerin elinde bulunuyordu. Bilhassa Çin ipeklerinin karadan İran, Hint ve Bizansa nakli, Garp Türklerinin inhisarları altında idi. Türklerin şark ve garp medeniyetlerini yekdiğerile temas ettirmek hususundaki rolleri sayesindedir ki, bugün Japonyanın eski *Hariuyi* mabedinde İran Sasanilerine ait bazı avani bulunmaktadır.

Tukyular, daha Ergenekonda iken madenlerden demir çıkarmakta, demirden muhtelif aletler ve silâhlar yapmakta büyük meharet gösteriyorlardı. İmparatorluğu kurduktan sora

Türkler arasında maden san'atleri daha ziyade inkişaf etti. Altından, gümüşten ve başka madenlerden her türlü alet ve eşya yaparak başka milletlere satmağa başladılar. 568-569 tarihinde Bizans İmparatoru Justin II. tarafından Garp Yabgusu İstemi Hana gönderilen *Zemark* adlı bir sefir, Türkellerinde gördüğü altından yapılmış eşyanın san'at ve zarafet itibarile Roma İmparatorluğu dahilinde yapılan eşyadan aşağı olmadığını itiraf etmektedir. Bu Bizans sefiri, o zaman İstemi Hanın muhtelif otağlarında gördüğü altın eşyanın çokluğundan hayretle bahsediyor: İstemi Han, Bizans elçisini, İstanbul saraylarındaki ziynet ve ihtişamdan gerikalmıyan rengârenk ipekli mensucat ve halılarla müzeyyen otağında altın bir taht üzerinde oturduğu halde kabul etmişti. Zemark, İsteminin otağında gördüğü müzeyyen altın vazoları, üzerlerine gayet güzel ve san'atkârane resimler yapılmış ipek halıları, altın kaplı sütunları, altından mamul dört tavuskuşu üzerine oturtulmuş, muhteşem tahtı, altın avaniyi, kıymetli döşemeleri, altın ve gümüş işlemeli hayvan tasvirlerini hayretle temaşa etmişti. Zemark bir kısım Türklerin maden işlettiklerini, muhtelif madenlerden eşya ve silâh yapmakla meşgul olduklarını ayrıca zikretmektedir [1].

ORHON KİTABELERİ Tukyular devrinde türkçe, inkişaf etmiş bir edebî dil haline gelmişti. Tukyular devrinden kalan birtakım abideler üzerindeki türkçe kitabeler, bize bu hakikati göstermektedir. Bu abidelerin en mühimlerine Moğolistanda tesadüf olunmuştur. Bunlar arasında tarihî ve edebî noktadan en mühim olanlar, şimalişarkî Moğolistandaki *Orhon kitabeleri* le, *(Res. 19) Tonyukuk kitabesi* dir. Şark Tukyularına ait olan bu kitabeler, Avrupa âlimleri tarafından okunmuş, tetkik edilmiştir.

Orhon çayının eski mecrası ve *Koşoçaydam* gölü civarında biribirinden bir kilometre mesafede *Gültekin (Res. 20-23)* ve *Bilge Hakan abideleri* vardır. Bunlardan birincisi 731 de ölen kahraman Gültekin namına 732 de, ikincisi de 734 te ölen Bilge Hakan namına 735 te dikilmiştir ve üzerlerinde Orhon yazısı denilen eski türk alfabesile yazılmış türkçe kitabeler

---

[1] Tukyulardan kalma birçok güzel işlenmiş lâhitler ve mezartaşları da bulunmuştur *(Res. 17, 18)*.

mahkûktur. Bu kitabelerden birtakımının hükümdar Bilge Hakan ağzından, birtakımının da yine hükümdar ailesinden *Yuluğ Tekin* tarafından yazıldığı anlaşılıyor. Kitabelerde Şark Tukyuları Devletinin Çinliler tarafından münkariz edildikten soraki mahkûmiyet devresi, o zamanki türk aristokrasisinin halk kütlesine hıyaneti, sora devletin nasıl yeniden kurulduğu - çin tarihlerinin malûmatına da mutabık olarak - hikâye edilmektedir. Çok canlı, ahenkli, hatta şairane bir üslûpla yazılmış olan bu kitabelerin edebî kıymeti de büyüktür.

Bu kitabeleri yazmak için kullanılan alfabe, şimdiye kadar bilinen Türklere mahsus en eski yazılardan birdir. Daha ziyade taş veya tahta üzerine oymaya mahsus olan bu alfabe, sağdan sola ve yukardan aşağıya yazılır. Otuz sekiz harfi vardır. Türk dili için bu alfabenin arap alfabesinden daha uygun olduğu muhakkaktır. M. IV. asırdan başlıyarak muhtelif türk şubeleri tarafından kullanıldığı tahmin olunan bu yazı VI. asırda *Yenisey* Kırgızları tarafından da kullanılmıştır. Yeniseyde bulunmuş birçok kitabelerde bu alfabeye tesadüf olunur. VIII. asrın ilk nısfında Tukyular arasında umumiyetle kullanılan bu alfabe, Uygurlar arasında da mahdut bir dairede kullanılmış, ve sora bunun yerine uygur alfabesi kaim olmuştur.

IX

TÜRKEŞ DEVLETİ

TÜRKEŞLER VE UÇELE HANEDANI

Çinlilerin Tu - ki - şe dedikleri *Türkeş* kabilesi, Garp Tukyuları Müttehidesini teşkil eden on büyük kabileden biridir. Bunlar VII. asrın ortalarında iptida *Borotala* kenarlarında, daha sora da Isığ gölün şark taraflarında oturuyorlardı *(Harita 11)*. Çinliler Garp Tukyuları Devletine nihayet verdikten sora, bu on kabile daima anarşi içinde yaşıyorlardı; Çin Devleti bunlar üzerinde daima hâkim olamıyordu. Nihayet, Türkeşlerin reisi olup "*Bağa Tarhan*" lâkabile maruf olan *Uçele* yavaş yavaş büyük bir nüfuz kazandı; Garp Tukyuları üzerinde filî bir hakimiyet icrasına başladı. İki merkezi vardı: Biri *Nu-şe-pi* denilen beş kabileye ait sahadaki Çu vadisinde *Tokmak* ta; diğeri *Tu-lu* denilen diğer beş kabileye ait sahada yani İli şimalinde. Çin İmparatorluğu namına Garp Tukyularını idare eden *Hu-şe-lo* bu vaziyet karşısında Çin sarayına ilticaya mecbur oldu.

Türkeşler, Garp Tukyuları ülkesinde yeni bir Türk Devleti kurmaya çalışırken, Asyada büyük tebeddüller oluyordu. Bu tebeddüllerin sadmeleri yeni hükûmeti şarktan, garptan ve cenuptan sarsacak kadar kuvvetli idi.

Şarkta, Tukyu Hakanlığını ihya eden Kutluk Hanın halefi *Kapağan* (Moço) Han, Garbî Tukyular ülkesini ve Türkeşleri de hakimiyeti altına almak istiyordu. Kapağan, 699 da garp ellerini istilâ etti, ve Türkeşlerin idaresini oğluna verdi. Bu suretle Türkeşler dahilî istiklâllerini muhafaza etmekle beraber Moço Hanın yüksek hâkimiyetini tanımış oldular.

Asyada yeni bir tarih devri açan Araplar, İrandaki Sasanî İmparatorluğunu yıkmış, Maveraünnehir ve Toharistandaki küçük türk beyliklerini tehdide başlamışlardı. Cenup cihetinden de Çinliler ve Tibetliler Garp Tukyuları ülkesine hâkim olmak için rekabete girişmişlerdi. Tibetliler, 670 tarihinde *Kâşgar* taraflarına kadar ilerliyerek Çin İmparatorluğuna kuvvetli bir rakip olmuşlardı.

Türkeşler Hanı Uçele 706 da öldü. Yerine oğlu *Suoko* geçti. Fakat onunla kardeşi *Çenu* arasındaki rekabet neticesinde metbuları olan Moço, Türkeşleri mağlûp ve Uçelenin çocuklarını idam ederek bu ailenin hakimiyetine nihayet verdi (711).

SULU KAĞAN (718 - 737)

Bu hadiseden sora, garp tukyu kabileleri arasında vaziyet yine karıştı. Bu aralık Türkeşlerin başına *Sulu* adlı bir kahraman geçti. on kabilenin dağılan kuvvetlerini topladı, 716 da Moçonun vefatı üzerine istiklâlini ilân etti ve Kağan unvanını aldı.

Sulu Kağan 717 den itibaren Araplar ve Tibetlilerle müştereken Çin aleyhine hareketlerde bulundu. Sulu, Arap istilâsına karşı kendisinden yardım istiyen Maveraünnehir ve Toharistan Türklerinin imdadına koşmayı da ihmal etmedi. Birkaç defa, Maveraünnehir ve Toharistana kadar giderek Araplarla çarpıştı. Onları birkaç defa mağlûp etti; bir defasında Horasana kadar girdi.

Sulu, Çin Devleti için epey korkulu bir düşmandı. Çinliler bu vaziyet karşısında her vasıtadan istifade ederek onun dostluğunu kazanmaya çalıştılar. Fakat bu dostluğun samimî olmadığını bilen Sulu, zahirî bir dostluk perdesi altında, Çinlilere daima müşkülât çıkarmaktan geridurmuyordu. Nihayet Türkeşler arasında ihtilâflar başladı; Sulunun mensup olduğu Kara Türkeş kabilelerile Sarı Türkeş denilen diğer kabileler arasında zıddiyetler çoğaldı. Sarı Türkeşlerin Reisi olan "*Gülçur*„ unvanlı Bağa Tarhan 738 de (arap membalarına göre 737) Suluyu öldürdü.

TÜRKEŞLERİN SİYASÎ HAKİMİYETLERİNİN SONU

Türkeşler bundan sora Sarı ve Kara Türkeşler diye iki muhasım zümre halinde yaşadılar. Birçok kanlı mücadelelerden sora, Çinlilerin de yardımile Kara Türkeşler mağlûp edildiler; ve Garp Tukyuları kabilelerinden birçoğu çin

hâkimiyetini kabule mecbur oldular (739). Rakiplerinden kurtulan "Bağa Tarhan„ kısa bir müddet Çinin de muzaheretile epeyce bir nüfuz kazandı ; lâkin nihayet Çinlilerle arası bozuldu ; bir çin ordusu onu mağlûp ve esir etti ve idam olundu (744). Bu sırada Şark Tukyuları Devleti de Karluk, Uygur ve Basmillerin müşterek hücumu ile yıkılmış, Uygurlar şarkta, Orhonun sol sahilindeki *Kara Balgasun* da yerleşmişlerdi. Karluklar da kendilerini garp memleketlerinin hâkimi olarak ilân etmişlerdi. Binaenaleyh garp tukyu kabileleri arasındaki anarşiden ve Kara - Sarı Türkeşler mücadelesinden istifade ederek, tedricen Garp Tukyularına ait yerleri zaptettiler ve 766 ya doğru Garp Tukyuları Yabgularının merkezi olan Tokmak ve *Talas* ta ellerine düştü.

X

KARLUK DEVLETİ

KARLUKLAR

Karluklar Tukyu Müttehidesine mensup bir Türk zümresidir. VII. asırda Beşbalığın şimaligarbisinde ve Altayın garbında üç kabile halinde yaşarlardı *(Harita. 11).* Şark ve garptan Tukyularla muhat oldukları için hareketlerini onların kuvvet veya zâfına göre tayin ederlerdi. 650 den sora, Tukyular arasında hüküm süren anarşi esnasında Çinin birer eyaleti hükmüne geçtiler. VIII. asırda Isığ gölün garbından geçerek cenuba doğru ilerlediler. *Uygur* ve *Basmiller*le birlikte Tukyu Devletine nihayet verdiler (745). Bir aralık Ütügen dağında sakin Karluklar, Uygurlara; Altay ve Beşbalıktakiler Çine tâbi oldular; ve Çinlilerle birlikte birtakım hareketlere iştirak ettiler. *Ziyat İbni Salih* ile Çin Jenarali *Kao-şiyen-çe* arasında *Taras* ırmağı civarında vukua gelerek Maveraünnehirden çin nüfuzunun tardını intaç eden büyük harp, sırf çin ordusundaki Karlukların isyanı sebebile islâmların kat'î galebesile neticelenmiştir. Karluklar 756-757 den sora yavaş yavaş kuvvetlendiler, ve o havaliye hâkim olmak için Uygurlarla mücadeleye başladılar; Türkeşler arasındaki mücadelelerden de istifade ederek, eski Garp Tukyuları sahasında ve Tokmak, Talas (Taraz) şehirleri mıntakasında bir devlet kurdular (766).

KARLUK DEVLETİ

İşte bu suretle VIII. asrın ikinci nısfında Türkeş Devletine halef olarak yeni bir devlet kurulmuş oldu. *Yedisu* vilâyetile Seyhun şarkındaki sahalar bunlara tâbi idi. İslâmların Maveraünnehirdeki istilâ ha-

reketlerine karşı, Karluk Devleti kudreti nispetinde çalıştı; Karluklar *Harun Reşit* zamanında bir aralık *Fergana* yı istilâ ettilerse de tekrar çekilmeğe mecbur oldular (792-793). 806 da Uygurlar ve Tibetlilerle beraber Abbasiler aleyhine kıyam ettiler. Fakat Horasan Valiliğinde bulunan *Memun* Türklerle eyi geçinmek siyasetini takip ettiğinden Karluklarla uyuştu. Bu zamandan itibaren islâm dini aralarına girmeye başladı. IX. asırda Samanilerle de harplerde bulundular. Coğrafî mevkileri icabı olarak islâmlarla sıkı bir temas halinde bulunan Karluklar X. asırda müslüman oldular ve ilerde görüleceği veçhile, sair bazı türk kabilelerile birlikte, *Kara Hanlılar* Devletinin kuruluşunda mühim bir rol oynadılar.

XI

UYGUR DEVLETİ

UYGURLAR

Eski Hiyong-nu Devletine tâbi türk kabilelerinden olan *Uygurlar,* Tukyu İmparatorluğunun kuruluşundan sora ona tâbi oldular. Şimalî Moğolistanda yaşıyorlardı *(Harita.12).* Şark Tukyularının ilk inkırazından sora Çinin hâkimiyetini kabul ettiler. Daha soraları Tukyularla birçok harpler yaptıktan sora, 740 ta onların devletini yıkmağa ve birçok türk kabilelerini kendi hâkimiyetleri altına almağa muvaffak oldular. Payitahtları Orhon kenarında Karabalgasun *(Res. 24)* şehri idi.

KIRGIZLAR VE UYGURLARIN CENUBA MUHACERETLERİ

Bir asır kadar Moğolistana hâkim olan Uygurlar, Çinlilerle birçok münasebetlerde bulundular. Fakat 840 ta yine bir türk kabilesinin yani Kırgızların *(Res. 25)* hücumları karşısında mağlûp oldular ve Moğolistanı terkederek merkezî Gobiye, *Tuen-huang, Hami, Barkul, Turfan, Beşbalık, Karaşar, Kuça, Almalık* taraflarına çekildiler ve buralarda birtakım küçük devletler kurdular. Moğol istilâsına kadar bunlar kuvvet ve istiklâllerini az çok muhafaza etmişler ve islâmiyeti kabul etmedikleri için islâmiyeti kabul eden sair türk şubelerile birçok mücadelelerde bulunmuşlardır. Maamafih Uygurlar hiçbir zaman VIII. asırdaki siyasî ve askerî nüfuzlarını elde edemediler ve Cengiz istilâsından sora ise büyük Moğo. İmparatorluğuna karıştılar.

UYGURLAR ARASINDA BUDA VE MANİ DİNLERİ

Siyasî ve askerî noktadan Uygur Devletinin ehemmiyeti hiçbir suretle Tukyularla mukayese edilemez. Fakat medeniyet tarihi itibarile Uygurların rolü, diğer türk şubelerinden daha mühimdir. Bunlar arasında VIII. asır ortala-

rına kadar Buda dini hâkimdi; hükümdar ve ileri gelenler hep o dine girmişlerdi. *Bügüg Han* isimli bir Uygur Hanı 762 de *Loyang* şehrini kısa bir müddet için zaptettiği esnada, Mani dinine mensup dört rahiple tanıştı ve onları Karabalgasuna getirdi. Kendisi onların telkini ile bu dini kabul ettiği gibi, Uygurlar arasında da bunun neşir ve tamimine muzaheret etti.

İşte, Karabalgasundaki uygur abidesi bu vakayii anlatmaktadır. Daha sora kırgız istilâsı karşısında Şarkî Türkeline çekilen Uygurlar arasında da bu din epeyce yaşadı. Fakat, bir taraftan o sahalarda pek kuvvetli olan budizmin tesiri, diğer taraftan bu küçük siyasî heyetlerin her taraftan uğradıkları mütemadi istilâlar neticesinde hâkim kavimlerin kendi devlet dinlerini öne sürmek istemeleri, maniheizmi pek çok sarsmış ve moğol istilâsından sora ise bu dinin ismi bile anılmamıştır. M. 981 de buralardan geçen bir çin seyyahı, uygur payitahtında elli budist mabedine mukabil bir tane mani mabedi görebilmişti. Türklerin büyük kısmı islâm medeniyeti dairesine girdikten sora bile bu sahalarda budizm tesiri devam etti: XIII-XIV. asırda Beşbalık şehrinde yaşayan bir Uygur tarafından çinceden türkçeye tercüme edilen uygur harflerile yazılı *Altın Yaruk* adlı bir sutra [1] tercümesi bunu gösterebilir.

ŞARKÎ TÜRKELİNDE UYGUR MEDENİYETİ

Şarkî Türkeli - veya bugünkü tabirile Çin Türkeli - nde eskidenberi birtakım türk zümreleri yaşıyorlardı. Burada sun'î sulama teşkilâtı sayesinde meydana gelen vahalarda birtakım şehirler vücuda gelmiş, ve buradaki Türklerde şehir hayatı pek eskiden inkişaf etmişti. Uygurların muhaceretinden evel burada yaşayan Türklere, Araplar "*Dokuz Oğuz*„ Çinliler de "*Şato Türkleri*: *Bozkır Türkleri*„ derler. Araplar, daha sora buraya yerleşen Uygurlara da yanlış olarak Dokuz Oğuz namını vermişlerdir. Daha Dokuz Oğuzlar zamanında burada inkişaf etmiş olan medenî hayat, Uygurların hakimiyeti devrinde büsbütün kuvvetlendi. Şu son yirmi beş sene zarfında muhtelif Avrupa heyetleri tarafından o havalide yapılan hafriyat neticesinde bu eski türk medeniyetinin ehemmiyet ve azametini gösteren birçok şeyler meydana çıkarılmıştır. Bunların payitahtı olan "*Hoço*„, yahut "*İdikut*„ şehri

[1] Sutra, budistlere mahsus dua kitabı.

harabelerindeki hafriyat çok mühim neticeler vermiştir: yirmi metre irtifaında muazzam surlar, birçok eski binalar, ekserisi budistlere ve maniheistlere, bir kısmı da hıristiyanlara ait mabetler, budizm ve maniheizme ait efsanevî sahnelerle hükümdarları, rahipleri gösteren muazzam duvar resimleri *(Renkli Res. 1)*, türkçe muhtelif alfabelerle yazılmış birçok yazma eserler, zarif ipekli kumaşlar, tahta oymaları, alçı tezyinatı, Uygurların ne yüksek bir medeniyet seviyesine erişmiş olduklarını göstermektedir *(Res. 26-30)*. Kısmen eski yerlerinde duran ve kısmen de Avrupa müzelerine nakledilmiş olan bu eserler hakkında bir alaman âlimi şu mütaleada bulunmakadır: "İngiltere, Fransa ve Alamanyada böyle şeyler yokken, güzel ve büyük bir medeniyet sahibi olan cetlerile Türkler hakkile iftihar edebilirler.„

UYGUR ALFABESİ VE UYGUR EDEBİYATI

Şarkî Türkeli hafriyatında meydana çıkan birçok uygurca eserler, uygur lisan ve edebiyatının yüksek bir inkişafa mazhar olduğunu göstermektedir. Henüz pek az bir kısmı tetkik edilebilen bu eserler, gayet itina ile ve muhtelif renkte mürekkeplerle yazılmış, sahife kenarlarına kitabeler çizilmiş, sahife başlarına tezyinat ve minyatürler tersim olunmuştur. Bu kitaplar kâğıt veya ince deri üzerine yazılmıştır. Uygurlar, uygur alfabesi denilen 14 şekilden mürekkep bir alfabe kullanıyorlardı. *Soğut* alfabesinden alınmış olan bu türk yazısı, Orhon alfabesinden sora bütün Türkler arasında yayılmış ve islâmiyetin Türkler arasında yerleşmesinden sora bile asırlarca kullanılmıştır. Bugünkü moğol ve mançu alfabeleri, uygur yazısından alınmıştır.

Şimdiye kadar tetkik edilebilen uygur eserleri, mabetlerin kütüphanelerinde bulunan eserler olduğu için, daha ziyade dinî mahiyettedir. Bunların en çoğu budizme aittir. Büyük hint destanı *Mahabharata* dan yapılmış bazı tercümeler de vardır. Maniheizme ait eserler de çok mühimdir. Uygur hükümdarlarından birinin civar memleketler hakkında malûmat almak maksadile gönderdiği memurlar tarafından yazılmış türkçe bir seyahatnamenin aslı değil, fakat tibet lisanına tercümesi meydana çıkmıştır. Tuen-huang mağarasında keşfolunan kütüphanede, uygurca kitaplar basmak için kullanılan müteharrik tahta harfler bulunduğundan, Çinlilerde olduğu gibi Uygurlar arasında da matbaacılık sna'atinin malûm olduğu anlaşılmıştır.

XII

GARBÎ ASYA VE ŞARKÎ AVRUPA TÜRK DEVLETLERİ

Daha Hunlardan evel türk kabilelerinin garba doğru başlamış olan hareketleri, Hunlar devrinde olduğu gibi Hunlardan sora da devam etti. Cenubî Rusya bozkırlarında daha üçüncü asırda *Spalien* adlı bir türk kavmi mevcuttu. Milâdî V-VI. asırlarda Volga kenarlarında ve Hazar Denizinin şimalinde *Ugur*, *Ogur* umumî ismini taşıyan birtakım türk kavimlerinin mevcudiyetini görüyoruz. Bunların garbında Azak Denizi yakınlarında *Onogurlar*, Don ve Tuna arasında ise *Kutrigurlar* veya *Kuturgurlar* yaşıyorlardı. *(Harita. 13)* Bunlar evelce İrtiş ırmağı civarında otururlarken, Attilânın vefatını müteakıp garba doğru ilerliyerek buralara gelmişlerdi. Bunların, uygur kabilelerinden ayrılmış olmaları muhtemeldir. Maamafih bu *Yugur-Ugur-Ogur* ismi milâdî XII. asırda bile Harizm şimalinde Kıpçak ellerindeki bazı kabilelere verilmekte idi. Aşağıda göreceğimiz veçhile Macarlar iptida Onogur kabileleri arasında, Bulgarlar da Kutrigur kabileleri arasında, yaşıyorlardı. Daha milâttan evel Cenubî Rusya bozkırlarında yaşıyan ve hatta İslavlara birtakım ehlî hayvanları öğrettikleri için medeniyet itibarile onlardan yüksek oldukları anlaşılan türk kabilelerinin garba doğru hareketleri, İlkzamanda olduğu gibi Ortazamanda da kuvvetle devam etmiştir.

A. HAZAR DEVLETI (602-1016)

HUDUT, MÜHİM ŞEHİRLERİ

Hazarlar, Bulgarlar gibi hun istilâsı zamanında garba gelmişlerdi. Evvelâ Hunlara daha sora Garbî Tukyu İmparatorluğuna tâbi idiler. Hazar Denizine kendi adlarını vermiş olan bu Türkler VII. asır bidayetlerinde Cenubî Rusyada Volga ile Turla (Dinyester) arasındaki geniş sahada kuvvetli bir devlet kurdular. Sıklet merkezleri İtil boyları idi. Mühim şehirleri; *Balancar*, *Semender*, *İtil* ve *Sarkal* idi. 650 den biraz evel Don ırmağını geçerek Azak Denizi kenarlarını işgal ve oradaki Bulgarları kısmen *Kamaya*, kısmen de Tunaya doğru sürdüler. Fakat daha ileri gitmiyerek nüfuz sahalarını garba ve şimale doğru genişletmekle iktifa ettiler.

Hazar ülkesinin şimal mıntakalarında doğrudan doğruya Türk adıyle tanınmış birçok boylar bulunuyordu. Hazar ülkesinin şimalişarkisinde Bulgarlar yaşıyorlardı. Şarktan gelen *Peçenekler* de Hazarların şarkında Yayık ve İtil ırmakları arasında yerleştiler. Peçeneklerin de şarkında Oğuzlar bulunuyordu.

İRAN VE BİZANSLA MÜNASEBET

Hazarlar, İranda hüküm süren Sasanilerle birçok muharebeler yaptılar. Nuşirevan, Hazarların akınlarından kurtulmak için Derbentte demir kapılı bir set yaptırmıştı. Hazarlar, İranın eski düşmanı Bizansın teşvikile Derbent setlerini aşarak Azerbaycanı istilâ ettiler (627). İrana karşı Hazarlarla ittifak eden Şarkî Roma İmparatoru bu ittifakı akrabalık bağlarile kuvvetlendirdi [1]. Bu rabıta neticesinde Hazarlardan bir kısmı Hıristiyan olmuştu.

İSLÂMLARLA MÜNASEBET

VIII. asrın ilk nısfında cenuptan Kafkasyaya giren islâm ordularile yaptıkları harpler neticesinde Hazarlar Kafkas dağlarının cenubundaki araziyi bırakmıya ve merkezleri Balancarı İtil şehri-

---

[1] Bizans İmparatoru Kostantin Kopronim (741-775) Hazar Hakanının kızı İren ile evlenmişti. Bu izdivaçtan doğan ve babasına halef olan Leon IV. Hazar diye malûmdur.

ne nakle mecbur oldular. Bu Arap - Hazar mücadelesi Harun Reşit zamanına kadar devam etti. Hazarlar bu Halife zamanında Kafkasya derbendini geçerek arap ülkesine girmiş ve Musula kadar istilâ etmiş, hilâfet merkezi olan Bağdadı bile tehdit eylemişlerdi.

RUSLARLA MÜNASEBET

Hazarlar IX. asırda şimdiki Rusyanın şimal taraflarındaki İslavlarla da çarpışmıya başladılar. Hakimiyetlerini bunlara da tanıttılar. Bir kısım İslavları daha IX. asırdan evel bile vergiye bağlamışlardı. Bu zamanlarda Hazarlardan *Urus* adlı bir kabile, özü (Dinyeper) havzasındaki İslavları hakimiyetleri altında toplıyarak bir İslav Devleti kurdular; ve bu Devlete kendi adlarını verdiler. Bu İslav Devleti, bir müddet sora Hazarları sarsmağa başladı. Hazarlar, İtile karşı vukubulan bir Rus taarruzunu (913) defettilerse de Kiyef Rus Prensi *Sviatoslaf* X. asrın ortasında Hazarları mağlûp etti (968-969).

Bu Prens, Bizansı tehdit eden Bulgar - Türklerine karşı Rumlara yardım için Garbî Tuna boylarına gitti. Bu aralık Hazarlar rus tazyikından muvakkaten kurtulmuşlardı.

MEDENİYETLERİ

Hazarlar, aristokratik ve askerî bir devlet kurmuşlardı. Devletin başında kutsî mahiyeti haiz bir *Hakan* bulunurdu. Hakan, halkla hiç temas etmez, devlet işleri *Hakanbey* unvanlı birisi tarafından idare olunurdu. Devlet teşkilâtında beylerin ve Tarhanların mevkii pek mühimdi. İrsen intikal eden büyük araziye sahip olan Beyler ve Tarhanlar kendi servetlerile mütenasip bir süvari kuvvetile harbe gitmeğe mecburdular.

Hükümdarların maiyetinde ayrıca, Harizm müslümanlarından bir askerî kuvvet bulunurdu.

Hazarların dini sair Türklerin dinlerine benzerdi. Soraları muhtelif siyasî ve iktisadî münasebetler neticesinde aralarında musevilik, hıristiyanlık ve islâmlık gibi dinler de yayıldı. Hıristiyanlık ve islâmlık halk arasında yayılmıştı; Hakanla Beyler ve Tarhanlar ise museviliği kabul etmişlerdi.

Hakanın maiyetinde iki müslüman, iki hıristiyan, iki musevi ve bir putperestten mürekkep yedi kişilik bir heyet vardı. Bu heyet devletin en yüksek idarî ve adlî meclisini teşkil ederdi.

Hazarlar birçok şehirler kurmuşlardı. Bu şehirler, bilhassa *İtil* çok işlek bir ticaret merkezi idi. Etrafı surlarla çevrilmişti. Cenubuşarkî Avrupa ile Asya arasında ticaret merkezi olan bu şehirlerde muhtelif dinlere mensup yerli halktan başka ticaret için gelmiş birçok yabancılar da bulunurdu. Heryerden gelen ticaret malları burada mübadele edilir ve satılırdı. Hazar Devleti, bu mallardan onda bir nispetinde bir vergi alırdı.

SONU

Fakat bu sıralarda (IX. asır) Yayık ve İtil arasındaki Peçeneklerin taarruzu ile Hazarların hükûmetleri Kırıma munhasır gibi kalmıştı. Peçenekler Hazarları Kırımda da rahat bırakmadılar. Nihayet Rus ve Rumlar müştereken XI. asrın ortalarında *Kırım* ve *Taman* Yarımadalarındaki Hazar Devletine nihayet verdiler (1016).

Bugün, Kırımda ve Rusyanın bazı yerlerinde yaşıyan ve *Karayim* denilen Türk Musevileri Hazar Türklerinin ahfadıdır.

B. BULGAR DEVLETİ

MINTAKA, MERKEZ İSLAM ÂLEMİLE TEMAS

IV. asırdanberi İtil ve Kama havzasında yaşıyan Bulgar Türkleri Hazar hakimiyetinden kurtulduktan sora — her halde VIII. sora — bir Bulgar Devleti teşkil ettiler *(Harita. 14)*. Merkezleri *Bulgar* şehri idi *(Res. 31-37)*. Hanlarına *Beydoğan* denirdi. VII. asırda bir kısım Bulgarlar, diğerlerinden ayrılarak Karadeniz ve Tuna kenarlarına inmişler ve Bizanslılarla münasebete girişmişlerdir. Bulgarlar, Harzem vasıtasile müslüman âlemile sıkı ticaret münasebetinde bulunduklarından X. asrın bidayetlerinde *Elmas Han* zamanında müslüman oldular. Daha evel Şamanî idiler. XI. asırda Hazar Devletinin zayıflamasından sora Bulgar Devleti kuvvetlendi, ve Ruslarla muvaffakıyetli mücadelelerde bulundu.

NE VAKTE KADAR DEVAM ETTİ

XIII. asırda (1236) *Cengiz*in torunu *Batu* ile gelen Türkler memleketlerini istilâ edinciye kadar Bulgarlar istiklâllerini muhafaza ettiler.

MEDENİYETLERİ

Bulgar Türkleri arasında ziraat, ticaret, demircilik, kuyumculuk, dericilik, tahta işçiliği gibi türlü san'atler çok ilerlemişti. Bilhassa debagatte çok mahirdiler. Yaptıkları ayakkabı ve çizmeler İran ve Irakta

pek makbuldü. Bulgarlardan pek çok âlim yetişmiştir. Bulgarlar cenkçi olmaktan ziyade sulhperver idiler.

Bulgar Devleti yerine Cengiz Hanın torunu *Batu Han* tarafından *Altınordu* Devleti kuruldu. Bulgar Türklerine moğol istilâsından sora yanlış olarak *Tatar* denmistir. Eski bulgar şehri harap oldu. Onun 60-70 kilometre şimalinde *Kazan* şehri kuruldu. Kazan Hanlığı kurulduktan sora da ecnebiler ve Ruslar bu havali Türklerini Tatar ismile yadetmekte devam eylediler.

GARBÎ BULGAR DEVLETİ TUNA BULGARLARI

İtil boylarında yaşıyan kardeşlerinden ayrılan bir kısım Bulgarlar daha V. asırda Tunaya kadar ilerlemişlerdi. İmparator *Zenon* 482 de Gotlara karşı onları yardıma çağırmıştı. Bulgarlar 499 da da Balkanlara karşı ilk taarruzda bulundular VI. asırda Balkanlardaki hareketlere iştirak ettiler, hatta 626 da İstanbula karşı vaki olan avar taarruzunda da Avarların safında bulundular. 635-641 seneleri arasında Avarların hakimiyetinden kurtulmağa muvaffak oldular. Lâkin 670 senesi iptidalarında şarktan Hazarların yeni bir tazyikı onları cenuba çekilmeğe mecbur etti. *Asparuh* (İsperih) isminde bir Hakana tâbi olan bu Bulgarlar iptida Tuna deltasında bir müddet kaldılar; sora 679 da Tunayı geçerek Tuna ile Balkan dağları sahası arasındaki eski *Mezya* kıt'asını süratle işgal ettiler ve orada yaşıyan İslavları da hakimiyetleri altına aldılar. Fakat asıl bulgar kütlesi bugünkü *Dobruca* sahasında idi.

Bir taraftan Bizansın, diğer taraftan Avarların hücumlarile ezilen Mezya İslavları, bulgar hakimiyetini memnuniyetle karşıladılar. Esasen şimdiye kadar zannolunduğu gibi az olmıyan Bulgar-Türkleri, islav kütleleri arasında yavaş yavaş lisanlarını unutmağa ve islavlaşmağa başladılar. VIII. asırda Bulgarlar henüz türklüklerini muhafaza ettikleri halde IX. ve bilhassa X. asırda İslav ve Bulgar tabirleri müteradif gibi kullanılmağa başlandı. Bunun başlıca sebebi, son türk zümrelerile rabıtalarının kesilmiş olması ve aralarında yaşadıkları islâm kütleleri gibi ortodoksluğu kabul etmiş olmalarıdır. 827 senesinden Macarların istilâsına kadar Şarkî Macaristanın bazı sahalarını da zaptetmiş olan Bulgar Türkleri hakimiyetleri altındaki İslavlar üzerinde birtakım medenî tesirler yapmışlar, hatta diğer islav şubelerinden çok fazla türk kanile karışmış olan bugünkü islavlaşmış Bulgarlara bu ismi

bırakmışlardır. Bulgarlar 866 da Bizans tesiri altında ortodoksluğu kabul ettiler.

TUNA BULGARLARININ MEDENİYETLERİ

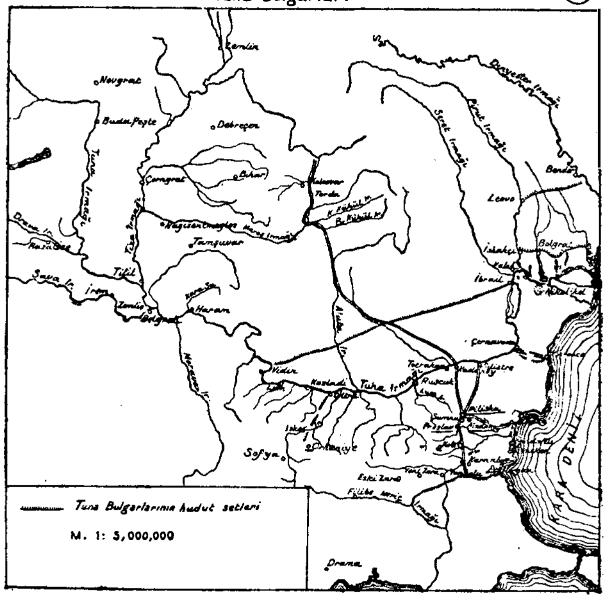
Tuna Bulgarları, daha kardeşleri olan Volga Bulgarlarile beraber yaşadıkları zamanlarda yani V. asırdan çok evel göçebelikten çıkarak ziraat ve ticaretle, hayvan yetiştirmekle uğraşmağa başlamışlar, şehirler kurmuşlardır. Binaenaleyh Mezyayı zaptederek birçok islav kabilelerini hakimiyetleri altına aldıkları zaman, onlarla mukayese edilmiyecek kadar yüksek, müterakki bir medeniyet sahibi idiler. Macarlar bu eski türk bulgar medeniyetinin kuvvetli tesiri altında kalmış oldukları gibi, cenup islavları da ancak bu medeniyetin nüfuzu sayesinde inkişaf edebildiler.

Macaristanda, Besarabyada, Dobrucada bugünkü Bulgaristanda yapılan hafriyat neticesinde, *(Harita. 15)* bu eski türk bulgar medeniyeti hakkında sağlam fikirler edinmek kabil olmuştur. Bilhassa eski bulgar hanlarına merkez olan *Pliska* ve *Preslav* da ve ahiren *Madara* da yapılan hafriyat, çok mühim neticeler vermiştir. Buralarda taştan yapılmış muhteşem sarayların, *(Res. 38)* mabetlerin, kalelerin *(Res. 39)* harabelerine tesadüf olundu. Bunların en mühimleri *Han Omurtag* zamanına aittir. Ayrıca birtakım heykeller, taş üzerine oyulmuş veya kabartma san'at eserleri, altın veya gümüşten yapılmış kıymetli avani yüksek bir zevke delâlet eden seramik (*Res. 40)* (çanak çömlek) bakıyeleri bulunmuştur ki, bütün bunlar da eski türk san'at eserlerine mahsus seciyeler gayet barizdir. Ve Bizans tesirine hiç tesadüf olunamaz.

Muntazam devlet teşkilâtına malik olan bu Türk-Bulgarlar, yaşadıkları sahalarda, meselâ ırmaklar ve bataklıklar gibi tabiî müdafaa hatlarına malik olmayan hudutlarını müdafaa için yüzlerce kilometre uzunluğunda hendekler, siperler, duvarlar, istihkâmlar vücuda getiriyorlardı. Hudutlar okadar iyi muhafaza ediliyordu ki, hanın haberi ve izni olmadan bulgar toprağına girmek ve çıkmak imkânsızdı. Besarabyada, Dobrucada, Macaristanda, bugünkü Bulgaristanda bu hudut müdafaa tertibatının bakıyelerine hâlâ tesadüf olunmaktadır. Ayrıca, memleket dahilinde askerî ve ticarî noktadan mühim olan mevkilerde de müstahkem ordugâh mahiyetinde şehirler vardı. Hükümdar, hükûmet memurları; askerler bu müstahkem mevkilerde yaşıyorlardı; bu mevki-

lere *avul* (Anadolu türkçesinde ağıl) ismi veriliyordu. Hudutlar çok eyi mahfuz olduğu için ahali köylerde ziraatle, çobanlıkla, sanayile, ticaretle meşgul oluyordu. Bu Türk - Bulgarların din ve âdetleri, sair Türklerinkinden farksız gibi idi. Büyük ölülerin hatırasını yaşatmak için onun heykelini ya-

Tuna Bulgarları (15)

pıyorlar, kahramanların mezarları civarına — öldürdüğü düşmanlar miktarında — balballar yani başsız heykeller dikiyorlardı. Sair Türkler gibi on iki hayvan isimli eski türk takvimini kullanıyorlardı. Bulgarların orhon harflerine benziyen bir alfabeleri de vardı. Şimdiye kadar bu harflerle yazılmış birtakım küçük kitabeler bulunmuşsa da henüz bu alfabeyi lâyıkıyle okumak mümkün olmamıştır.

ESKİ BULGAR KİTABESİ: MADARA KİTABESİ

Son zamanlarda yapılan tetkikat neticesinde Türk - Bulgar Hanları zamanına ait yunan alfabesile fakat türkçe kelime ve tabirleri muhtevi bazı mühim kitabeler de meydana çıkmıştır. Bunlar arasında Şumnu civarındaki *Madara kitabeleri*

(Res.41) bilhassa mühimdir. Yukardaki kitabede 804 te tahta geçen *Kurmuş Hanın* Bizanslıların inhizamı ve Bizans İmparatoru *Nikeforos* un katlile neticelenen 811 tarihindeki zaferi ile, yine ayni Hanın 813 te Bizans İmparatoru *Ermeni Leonu* mağlûp ederek Çanakkaleye kadar ilerlemesinden ve Edirneyi zaptından bahseder. Bu kitabe Kurmuş Hanın kardeşi *Kişin* (kelime türkçe olup küçük demektir) Han tarafından yazılmıştır.Aşağıdaki ilk iki sütunda *Omurtag Han,* babası Kurmuştan bahsettiği gibi, üçüncü sütundaki yazıda da *Melemir Han,* Omurtag ailesinden bahsetmektedir. Bu suretle her hükümdar kendinden evelki hanın yazdığını tamamlamaktadır. Bu kitabelerde türkçe *Eşmedeme* yani (içme yeme) tabirine tesadüf edilmektedir ki, eski Türklerde ölen hükümdarın matem merasiminde verilmesi mutat olan umumî ziyafet manasına gelir; bu tabire Bulgar-Türklerine ait sair kitabelerde de tesadüf edilmektedir. Kezalik yine bu kitabede Kurmuşun tahta çıktığı yıl on iki hayvan isimli eski türk takvimine göre ve türkçe *Tekü Sektem* kelimelerile ifade olunmuştur. Macaristanda *"Nagi sent Mikloş,,* ta çıkan eski türk san'at eserlerinden *(Res. 42-44)* bazılarının da macar istilâsı üzerine oradan çekilen Bulgar-Türklerine ait olduğu anlaşılmıştır.

C. MACARLAR

MENŞELERİ VE GARBA HAREKETLERİ

Macarlar, *Fino - Uğriyen* ve *Türk - Uğur* kabilelerinin karışmasından doğmuş bir kavimdir. Türk - Bulgarların ecdadı olan bu Türk Uğurlar, Fino - Uğriyenlerden evel daha yüksek bir medeniyet derecesine gelmiş olduklarından, eski Macarlar kültür itibarile daha ziyade Türk sayılabilirler; en eski macar kelimeleri arasında avcılığa ve balıkçılığa ait tabirler Fino - Uğriyen aslına mensup olduğu halde hayvan yetiştirmeğe ve ziraate ait tabirlerin Türk aslından olması buna en büyük delildir. IX. asırdan itibaren müttehit bir kavim manzarasını alan göçebe Macarlar asırlarca süren göçebelik devri esnasında, Cenubî Rusya otlaklarına gelmişlerdi. Bütün göçebeler gibi onlar da muhtelif

reislere malik muhtelif kabileler halinde yaşıyorlar, yalnız akınlar için kabile reisleri aralarından birini umumî reis seçiyorlardı. Don ırmağı kıyılarında yaşadıkları sıralarda kendilerinden daha kuvvetli bir türk kavminin, Peçeneklerin hücumuna uğrayan Macarlar ikiye ayrıldılar: Küçük bir parça Şarka giderek Volga boyunca ilerledi. Diğer yedi kabile Türklerden *Kabar* isimli diğer üç kabileyi de beraber sürükliyerek bugünkü *Moldavya* ve *Basarabya* sahalarında yerleştiler.

MACARİSTANDA YERLEŞMELERİ

Burada kendilerini daha eyi müdafaa edebilmek ve daha kârlı akınlarda bulunabilmek için umumî bir reis seçmeğe lüzum gördüler. Kabilelerin en kuvvetlisi olan Macarların reisi *Almos* (Almış) un oğlu *Arpad*ı reis seçtiler; ve bütün kavme Macar ismi bundan yadigâr kaldı. Peçeneklerle Bulgarların birlikte icra ettikleri anî bir taarruz neticesinde, Macarlar, bulundukları toprakları terkederek Bugünkü *Macaristan*a geldiler. İptida *Tisa* ırmağı boyunca yerleşerek garba ve cenubugarbiye doğru bazı akınlarda bulundular. Birkaç sene sora en kuvvetli kabileler, Panonyanın yaşama ve müdafaaya daha kabiliyetli olan sahalarına çekildiler. Kabileler arasında ihtilâflara meydan vermemek için, her kabilenin arazisi vâsi ormanlıklar ve bataklıklarla biribirinden ayrılmıştı. Reislere mensup olan ve kabilenin esasını teşkil eden aileler, askerî noktai nazardan ehemmiyeti olan yollara, hâkim mevkilere, ırmakların biribirine karıştığı yerlerde yerleşmişlerdi; umumî reisin mensup olduğu en kuvvetli kabile de merkezde, Orta Tunanın iki kenarında mevki almıştı. Şarktan gelebilecek tehlikelere karşı Panonya ve Transilvanyada geniş sahalar boş bırakılmıştı. Yeni vatanlarında da eskisi gibi göçebe hayatı süren macar kabileleri, şarktan gelebilecek taarruzlardan korktukları için garba ve cenuba doğru mütemadi akınlarda bulundular. Bu sırada Merkezî ve Cenubî Avrupada Macar taarruzlarına karşı koyabilecek kuvvetli siyasî teşekküller artık mevcut olmadığı için, bu akınlar suhulet ve muvaffakıyetle yapılıyordu. Fakat bu hal, Macarların siyasî vahdetini bozacak, kuvvetlerini yıpratacak bir vaziyet vücuda getirmişti. Nihayet iptida *Hanri dö Saks*, sora, oğlu *Oton* I. (Othon) 955 te Macarları müthiş bir inhizama uğrattılar. Garp yolunun kat'î surette kesildiğini gören ve içtimaî teşkilâtları

sarsılmış bulunan Macarlar için yeni vatanlarında bir devlet kurmaktan başka çare kalmamıştı. İmparator Otonun macar taarruzunu kırdıktan ve şark hududunun asayişini temin ettikten sora daha ileri gitmiyerek İslavlarla uğraşmaya başlaması, Macarlara kendilerini toplamak fırsatını verdi. Arpat kabilesinden *Geza* (972-997) kanlı mücadeleler neticesinde sair kabile reislerini ezmeğe ve hakimiyetini tesise muvaffak oldu; Katolikliği kabul etti; oğlu *Etyene*, Bavyera dükasının kızkardeşini aldı. Yerine geçen Etyen (997-1038) de babasının siyasetini takip ederek, bir taraftan putperestliği, diğer taraftan Macaristanın bazı sahalarında yayılmış olan Bizans ortodoksluğunu kan ve demirle ortadan kaldırdı. Macarları ayni siyasî teşkilâta ve ayni dine tâbi bir millet haline soktu; ve buna mükâfat olarak 1000 tarihinde Papadan kırallık tacını aldı. Macarlar bu suretle bir taraftan Katolik Avrupa camiasına giriyorlar, diğer taraftan İslavlar tarafından temsil edilmek tehlikesinden kurtuluyorlardı: Çünkü ortodoksluğu kabul ederek Bizans camiasına girmiş olsalardı, etraflarındaki kesif islav kütleleri arasında Bulgar - Türklerinin akıbetine uğrıyarak islavlaşacaklardı. Macarlar arasına o zamana kadar gelip karışan muhtelif türk kabilelerine mensup kütlelerden başka, moğol istilâsından kaçan oldukça kesif "*Kıpçak-Kuman*" Türkleri de Macarlarla karışmışlardır.

D. PEÇENEKLER

PEÇENEKLERİN GARBA HAREKETLERİ

Tukyu Müttehidesine dahil *Oğuz* Uruklarından Peçenekler, IX. asır başında Yayık (Ural) boylarında yerleşmişlerdi.

Peçenekler, Hazar Devletinin inhitatında büyük bir amil oldukları gibi, Macarları da Garba doğru muhacerete mecbur ettiler. 915 te Ruslarla başlıyan mücadeleleri X. asrın ikinci yarısından itibaren çok şiddetlendi. Oğuzlarla Hazarların müşterek tazyiki neticesinde 863-889 seneleri arasında Yayık boylarından kalkarak Cenubî Rusya bozkırlarına ve Don kenarlarına gelen Peçenekler, IX. asır sonlarında bu sahadaki en büyük askerî kuvveti teşkil ediyorlardı. O devirlerde *Tırak* namında bir reisleri vardı. Hâkim oldukları saha Don üzerindeki *Sarkal* şehrinden *Kiyef*

Prensliği arazisine, Azak Denizi kıyılarile Kırımdaki Bizans kolonilerinden Karpat eteklerine ve Tunaya kadar imtidat ediyordu.

Peçenekler, cengâverliklerile Hazarları, Macarları, Bulgarları, Rusları, hatta Bizanslıları korkutarak onlardan vergi alıyorlardı.

BALKANLARA VE BİZANSA AKINLARI

Peçenekler X. asır sonlarında Bizanslıların *Uz*, Rusların *Torki* yani Türk dedikleri Oğuzların tazyiki neticesinde Tuna boylarında toplandılar. 1018-1019 da Bulgarlar tamamen bizans hakimiyeti altına geçtikten sora Peçenekler Balkanlara muhtelif akınlarda bulundular. 1030 senelerinde başlıyan bu akınlar Bizansı çok defa müşkül vaziyete düşürdü.

Selçuk ailesine mensup reislerin idaresinde müslüman Oğuzların Anadoluyu istilâya başlamaları Peçeneklere Bizansa hücum için müsait bir vaziyet temin etti. 1087 de İmparator *Aleksi Komnen* ordusunu *Silistire* civarında büyük bir hezimete uğrattılar; fakat kendilerine yardım için çağırdıkları *Kuman* (Kıpçak) Türklerile aralarında çıkan münazaa zaferden lâyıkile istifadelerine mâni oldu.

AKIBETLERİ

Aleksi Komnen, 1091 de Peçenekleri ezmek için Kumanlarla birleşti, onları *Enez* civarında mağlûp etti. Bizanslıların, Peçeneklerden aldıkları esirleri vahşiyane katletmeleri, Kumanların Bizanslılardan ayrılarak memleketlerine dönmelerini intaç etti.

Katliamdan kurtulan Peçeneklerden bir kısmı Makedonyaya nakledilerek orada yerleştirildi. Bir kısım peçenek askeri de Anadoluda Selçuklulara karşı kullanıldı.

Tuna boylarında kalan Peçeneklere gelince evvelâ bunların 1123, 1152, 1154 ve 1161-1171 seneleri arasında Tunayı geçerek Bizans topraklarına hücum ettikleri anlaşılıyor, fakat bu asırdan sora artık Peçeneklerden bahseden hiçbir kayde tesadüf edilememektedir.

KABARLAR VE ÇERKEZLER

Peçenekler Hazarları ve Hazar ülkesinin şimalindeki türk boylarını mağlûp ettikleri zaman, bu türk boyları ikiye ayrılmışlardı. Bir kısmı Kafkas dağlarına çekildiler. Derbent civarlarında ve bugün *Gürcüstan* dediğimiz yerlerde yerleştiler. Hazar boylarından *Kabarlar* da bunlar meyanında bulunuyordu. Bugün dahi *Kabardiya* kıt'asında onlara tesadüf

olunmaktadır. Kabardiya kıt'asının başka bir adı da *Sirkasya* (Çerkezistan)dır. Kabardiya kıt'ası halkına verilen *Çerkes* ismi *Kerkes* yahut *Kerkis* adını taşıyan bir boy (kırgız) ismidir. Kerkeslerin asıl yurtları Baykal gölü civarlarıdır. Bunlar diğer Türk boyları ile birlikte garba hicret etmiş ve Hazar Türklerinden Kabarlarla birleşerek Kabardiyada yerleşmişlerdir.

E. OĞUZLAR

OĞUZLARIN GARBA HAREKETİ

XI. asırda İtil boylarından Şarkî Avrupaya giren Oğuzlar, Peçenekleri daha garba Balkanlara sürmüşler ve kendileri de peşlerinden gitmişlerdir. Kıpçak (Kuman) ların tazyikı önünde ilerliyen bu Oğuzlar, İtil, Yayık arasında Peçeneklerin eski yerlerini işgal etmişlerdi. Bir müddet sora ayni tazyik neticesinde tekrar garba doğru ilerlediler. 1064 te Tunayı geçerek Bizans topraklarına girdiler. Bizans membaları bunları 600,000 kişi tahmin eder. Bulgar ve Bizans kuvvetleri bunlara karşı hiçbir şey yapamadılar. Oğuzlar Makedonya ve hatta Yunana kadar ilerlediler; fakat soğukların erken başlaması, sari hastalıklar ve Peçeneklerin hücumları buralarda Oğuzları perişan etti. Bakıyeleri Bizanslılar tarafından muhtelif yerlerde iskân edildiler ve Bizans hizmetine girdiler. Oğuzların garptan İstanbulu tazyik ettikleri bu sıralarda Oğuzlardan diğer bir kısım, *Selçuklar* kumandası altında Anadoludan İstanbula doğru ilerliyordu.

F. KUMANLAR

KUMANLARIN (KIPÇAKLAR) GARBA HAREKETİ

Peçenekleri ve Uzları takiben Cenubî Rusya Bozkırlarına gelen Kumanlar, Kıpçak elindeki Türklerden ayrılmış bir kısımdır. Kıpçaklar, Türklerin en kesif ve kuvvetli bir şubesi olup, bilhassa Selçuklar ve Harzemşahlar zamanında Ortaasyada ve İranda mühim roller oynamışlardır. Kumanlar XI. asır sonlarında Volga ile Yayık arasında yaşıyorlardı. Uzları takiben yavaş yavaş garba doğru ilerlediler; ve 1067 de Özü (Dinyeper) kıyılarında göründüler. Irmağın sağ sahilinde henüz Peçenekler oturuyorlardı; Rus vakayinamelerinde "*Palovtzi*„ yani ova adamları adıyle zikredilen Kumanların bir kısmı Don ve *Doneç* kıyılarında diğer bir

kısmı da Özü (Dinyeper) kıyılarında yerleşmişlerdi. Azak Denizinin yukarısındaki Topraklar, bunlar için bir köprü hizmetini görüyordu.

KUMANLARIN ŞARKÎ AVRUPA MEMLEKETLERİNE AKINLARI

Kumanlar, XI-XII. asırlarda Rusyaya, Polonyaya, Moravyaya ve Balkanlara karşı birçok akınlar yaptılar; 1016 dan 1210 senesine kadar Ruslara karşı yaptıkları akınlar 56 dan fazladır. *Vladimir* bunlara karşı bazı muvaffakıyetli taarruzlarda bulundu ise de, bu Prensin ölümünden sora Kumanlar hemen daima muzaffer oldular. XII. asır ortasında Karadenize giden bütün ticaret yollarının Kumanlar elinde bulunması; Rus şehirlerinin ve bilhassa "Kiyef„ in ehemmiyetini büsbütün düşürmüştü.

AKIBETLERİ

Kumanlar, Peçeneklere yardım için iptida 1708 de Balkanlara indiler; fakat Bizansın dessas siyaseti bu iki kardeş kavmi biribirine düşürdü; 1091 de Peçeneklerin imhasında kat'î bir rol oynayarak, Bizansı muhakkak bir felâketten kurtarmak basiretsizliğinde bulundular. Bundan sora XII-XIII. asırlarda Balkanlarda ve Trakyada Kumanların birçok siyasî ve askerî faaliyetleri görülüyor. Nihayet XIII. asırda moğol istilâsı karşısında Kumanlardan bir kısmı İstanbul Lâtin İmparatorluğunun hizmetine giriyorlar; diğer bir kısmı Romanyaya, Macaristana gidip yerleşiyorlar; bir kısmı da yerlerinde kalarak moğol hakimiyeti altında diğer türk unsurlarile kaynaşıyorlar.

Hıristiyanlık daha IX. asırdanberi Kumanlar arasında yayılmaya başlamıştı; bilhassa XIII. asırda hıristiyan memleketlerine hicret edip yerleşen Kumanlar hıristiyanlığı kabul ettiklerinden yerli hıristiyan halk arasında yavaş yavaş eriyip lisanlarını ve milliyetlerini kaybettiler. Macaristana hicret eden Kumanların hatırası bazı mevki isimlerinde hâlâ baki kaldığı gibi, Moldavya ve Eflâkta da birtakım izleri hâlâ mevcuttur. *Tırnova* da ve *Vidin* de Kumanlardan yetişme bazı sülâleler bir zaman hüküm sürmüşlerdir. Transilvanyadan başlıyarak Makedonyada, Bulgaristanda olanlardan kalmış birtakım mevki isimleri mevcuttur.

Sulh zamanında gayet sakin ve halim olan Kumanlar, çok cengâverdiler. Bütün Türkler gibi gayet eyi ata binerler, mahirane ok atarlardı, hayatları çok sade idi. Başları tıraşlı idi.

Dinleri ve dinî âdetleri eski Türklerden farksızdı: Mezarlarının üstüne Balballar dikerlerdi. Altın ve gümüş ziynet eşyası kullanırlardı. Hanlarının hayatı oldukça debdebeli idi. Kumanlar diğer türk kavimleri gibi zengin bir halk edebiyatına ve halk musikisine maliktirler.

***

NETİCE Muhtelif türk gruplarının cenubî Rusya tarikile garba doğru hareketlerinin başlıca neticesi dağınık rus kabilelerinin birleşmesi, Macar ve Bulgar Devletlerinin teşekkülü olmuştur.

Macarlar kadar hatta onlardan daha kuvvetli birtakım türk zümrelerinin cenubuşarkî Avrupada devamlı ve sabit bir heyet vücuda getirmiyerek, asırlarca harplerden sora eriyip gitmeleri elem ve ibretle görülüp tetkik edilecek bir hâdisedir. Bunun en büyük sebebi, bu zümrelerin daima muhtelfi reislere tâbi muhtelif kabileler halinde yaşamaları ve muayyen bir saha dahilinde kuvvetli bir teşekkül vücuda getirecekleri yerde, gelişi güzel büyük sahalara dağılmalarıdır. Bizanslılar, bu ahvalden istifade ederek dessas siyasetlerile bu zümreleri biribirlerine kırdırmışlardır.

Bizanslılar biribirlerine kırdırdıkları türk zümrelerinin enkazını ortodoks yaparak kendi hizmetlerine aldılar. Rumelinin hatta Anadolunun bazı sahalarına onları parça parça yerleştirdiler; onlardan süvari kıt'aları teşkil ettiler; Romen Diyojenin *Malazkirt* muharebesinde *Alp Aslan* a karşı kullandığı kuvvetler arasında Uz ve peçenek süvarileri de vardı. Hatta bunlardan bir kısmının Alp Aslan ordusuna iltihak ettikleri malûmdur. Bizans tarihlerinde daima zikredilen *Vardar* Türkleri, *Ohri* kenarındaki Türkler, sora, Rumelide hâlâ mevcut olan *Gagavus*, *Sorguç* gibi ana dilleri türkçe olan hıristiyan Türkler, XVII. asırda Garbî Trakyada mevcut hıristiyan türkler hep, o eski türk zümrelerinin bakıyeleridir. Selçuklar Anadoluda bunlardan bazılarına rasgeldikleri gibi, Osmanlılar da Rumeli fütuhatında hiç şüphesiz onlardan istifade etmişlerdir.

XIII

V. ASIRDAN SORA AVRUPAYA ŞARKTAN GELEN YENİ İSTİLÂLAR

İSLAVLAR, LOMBARTLAR VE ANGILO-SAKSONLAR v. s.

Frankların, Gotların, Vandalların ve şarktan gelen diğer kavimlerin Avrupada Garbî Roma İmparatorluk ülkesinde yerleşmelerile şark istilâsı sonuna ermiş olmadı. Bu saydığımız kavimlerin arkasından yeni istilâcılar daha iki asır (V. - VII. asra kadar) ayni tarzda Avrupanın garp ve cenup mıntakalarına gittiler.

Bu devirlerden sora da Avrupa içinde Türklerin fetihleri görülecektir.

LOMBARTLAR

Lombartlar, şimalî İtalyayı zaptettiler, oraya kendi isimlerini vererek yerleştiler (Lombardiya). Bunlardan bir kısmı da Toskanada yerleşti. Lombartlar kâfi derecede kalabalık olmadıklarından bütün İtalyayı zaptederek bir devlet kuramadılar. Millî birtakım dükalıklara ayrıldılar. İtalya uzun asırlar birliğini kaybetti; Papalık ve Bizans arasında cereyan eden mücadele sahası oldu.

ANGILO-SAKSONLAR BRİTANYA ADASINDA

Britanya adası İskandinavyadan ve *Germanya*dan çıkan Angılo-Saksonların hissesine düştü. Bu kavimler V. asır nihayetinde *Yutlant*ta (Danimarka) oturan *Yutlar*la birleştiler. Şimal Denizini geçerek Britanya adasına çıktılar. Adada bulunan birçok Keltler ve *Bretonlar* (Britler) adanın garbında Gol mıntakası dağlarına iltica ettiler. Bir kısmı da Manş Denizini geçerek Fransada bugün Britanya denilen mıntakaya kaçtılar. İstilâcılar ilk zamanda İngilterede müşterek bir dev-

let teşkil edemediler. Saksonlar cenupta dört ,Angıllar şimalde üç küçük kırallık halinde kaldılar. Bu yedi kırallıktan, soraları üç kırallık vücut buldu. Bu üç kırallık iki asırdan fazla devam etti.

İSLAVLAR TUNA VADİLERİNDE

Islavlar, V. asrın nihayetine kadar Tunadan Elbe ırmağına kadar Ortaavrupanın geniş ovalarını işgal ettiler. Ondan sora İslavlar Bulgarlarla karışarak Tunayı geçtiler; Balkan Yarımadasını istilâ ettiler. Diğer bir grup İslav da Tunanın orta geçitlerinden geçerek Dalmaçya sahillerine gitti; *Yugoislavlar* bunlardan çıkmıştır. Tunanın şimalinde kalan diğer bazı islav kavimleri, *Çekler* Bohemyayı istilâ ettiler. Bunların şarkında ayni kabilelerden *Morav* lar ve *Rüten* ler yerleştiler. Bunların hepsi şimal İslavlarını teşkil ettiler. *Polonezler* çoktan *Vistül* ve *Vendes* ırmaklarından Elbeye kadar olan büyük sahayı işgal etmişlerdi.

VII. asır nihayetinde şimal ve cenup İslavları Alp dağları ve *Oder* ırmağına kadar garba uzanan geniş bir İmparatorluk teşkil ettiler. Başlarında *Frank Samo* a namında biri bulunuyordu. Fakat bu İmparatorluk az zamanda biribirinden siyasî menfaatler ve dinî münakaşalarla ayrılmış birçok küçük kabileler halinde dağıldı.

PAPALIK VE İSTİLÂCILAR

VI. ve VII. asırlarda vukubulduğunu söylediğimiz istilâlar yüzünden hıristiyanlık gerilemiş bir hale geldi. Romadaki Papalar, vaziyeti ıslah için çok çalıştılar. Romadan gönderilen misyonerler İtalyada, İspanyada, İngilterede, Germanyada ve islav âleminde faaliyetlerde bulundular. Muhtelif halk tabakalarını ve onların reislerini kandırarak hıristiyan yaptılar.

Büyük Gregoar denilen Papa, bu yoldaki gayretile şöhret bulmuştur. Hatip, politikacı idi.

VII. asırda Papalık henüz Bizansa tâbi idi. Fakat hakikatte Romada ve bütün İtalyada kuvvetli olan o idi.

Papalığın varidatı, Roma Kilisesinin İtalyada, Galyada, Dalmaçyada bilhassa Sicilya ve bütün Akdeniz adalarında edindiği birçok malikânelerden geliyordu. Papaların gayretli muavinleri olan birçok keşişler vardı. Bu keşişlerin yaşadıkları manastırlar evvelâ biribirinden ayrı idiler, soraları biribirine merbut teşkilâta malik oldular. Papa *Sen Benoa*

yaptığı teşkilâtla geniş bir Kilise İmparatorluğu kurdu; Lombartlar ve Vizigotlar kilise namına kazanıldı. Nihayet İngiltereye giden misyonerler Angılo-Sakson kilisesini tesis ettiler. Ondan sora yavaş yavaş Germanyada ve Franklar içinde de Roma Kilisesi hâkim oldu. Bütün islav âlemi Kiyefe kadar ayni daireye girdiler. Polonyalılar ancak X. asırda Roma Kilisesine bağlanabildiler. Bütün bu kavimlerin başlarındaki kırallar veya prensler, misyonerler tarafından kandırılarak vaftiz edildikten sora onlara tâbi halk küme küme hıristiyan yapıldılar.

Roma Papalarının bütün Avrupa âlemini propaganda ile hıristiyan yapmak hususunda aldıkları tedbirler ve gösterdikleri meharet ve faaliyetler hayrete şayandır. Bu suretle birçok kavimlerin hıristiyanlığı kabul etmeleri suretile türk âlemi milyonlarca ırkdaşını kaybetmiş oldu.

XIV

İSLÂM TARİHİ

A. İSLÂM DİNİ ARABİSTANDA KURULDU

MEMLEKET Arabistan; garpta *Kızıldeniz*, cenupta *Aden körfezi* ve *Hint Denizi*, şarkta *Umman Denizi* ve *Acem körfezi* le kuşatılmış büyük bir yarımadadır. Şimalinde *Suriye* çölü bu yarımadayı Suriye ve Mezopotamyanın aşağı Fırat kısımlarile birleştirir.

Arabistanda üç dağ silsilesi vardır: Biri garpta Sinadan Adene kadar uzanan *Hicaz* ve *Yemen* dağlarıdır; Hicazda (2750), Yemende (3000) metre yüksekliğine kadar çıkar. Bu silsile ile Kızıldeniz arasındaki alçak kısma *Tehame* denir. Diğeri cenupta *Hadramut* kıt'asında *Mahra* dağlarıdır; bu silsile Ummana kadar uzar. Üçüncü silsile de Ummandan itibaren Fırata kadar yarımadanın şarkını kaplar.

Arabistanın bu silsileler ortasında kalan büyük bir kısmı tamamen kumlu çöldür; bu çöl başlıca şimalde *Nufut*, ortada *Yemame* ve cenupta *Dehna* çölleri adını alır *(Harita. 17)*.

Arabistan kurak ve bilhassa şark kısmı yakıcı sıcaktır. Bol su ve ırmakları yoktur. Yazın şarktan esen sam yelleri insanları boğar, ve dalgalar halinde kum yığınları sürükler.

Arazinin cenup kısmının ve bilhassa Yemen mıntakasının mümbitliği şimal kısmından çok fazladır. Yemende her türlü mahsül yetişir; kahvesi meşhurdur.

Şimalde Hicaz kısmında ise ekinlere çok az raslanır. Gerek şimal ve gerek çöl halkı göçebe olup deve, at, koyun, keçi gibi hayvanlar besliyerek geçinir. Necidin yetiştirdiği at ve develer hızda ve dayanıklılıkta çok ileridir. Deniz kıyıları halkı, balık ve inci avcılığı yaparlar; hurma fidanları yetiştirirler ve ticaretle de uğraşırlar.

ARAPLAR, AHLÂK VE ÂDETLERİ

Araplar Samî ırktandırlar. Büyük kısmı *bedevî* denilen göçebelerden ibarettir. Arabistanın haşin iklim ve tabiati bu göçebelerin hayat ve âdetlerindeki iptidailiği devam ve muhafaza ettirmiştir. Bedeviler çadırlarda yaşarlar. Süt, bulgur, bulunan yerlerde hurma, külde pişmiş arpa ekmeği ile geçinirler. Kertenkele ve çekirge de yerler.

Bütün işleri kadınlar görür. Bedevî Arapların en büyük içtimaî teşekkülü kabiledir. Kabilenin irsî bir reisi bulunur. Bu reis her türlü davalara bakar. Kabileler arasında biribirlerini imhaya kadar varan kavgalar eksik değildir. Birkaç kabilenin harp maksadile birleşerek *Kait*, *Emîr*, *Seyit* namları verilen bir reisin idaresinde yaşadıkları da vakidir; fakat yine her kabile kendi istiklâlini muahafaza eyler. Araplarda kâhinler, şairler ve irsî şerifler vardır.

İSLÂMİYETTENEVEL ARAP DEVLETLERİ

Arabistanın büyük bir kısmı eski zamanlarda(M. E. 2600-2800) *Sumer* e tâbi idi. Sumer hükümdarlarından *Gudea* Arabistanın her tarafile, deniz tarikile münasebette bulunurdu. Bu tarikle sumer medeniyeti Yemende ve Arabistanın şark ve şimalinde intişar etmiştir. Sumer Devletinin sukutundan sora da Sumer medeniyeti bir taraftan Mezopotamyadan Yemene göçen kabileler, diğer taraftan Sumere halef olan Babil vasıtasile tesirini devam ettirmiştir.

Eski zamanlarda Arabistanda teşekkül eden devletler şunlardır:

a) Arabistan cenubunda:

1 — *Yemende Mina Devleti:* Bu devlet, milâttan evel onuncu asırda Yemende kurulmuş, az zamanda bütün Kızıldenizin şark sahillerine hâkim olmuştur. Merkezleri evelce *Main,* sora da *Karna* şehri idi; Yemenden *Gazze* ye kadar olan kervan yolu ile Palestin ve daha şimaldeki memleketlerle münasebette bulunuyordu. Bu yol üzerinde ve *Akabe* nin cenubunde *Medyen* şehri vardı. Burada Minaların Musran şubesi bulunuyordu. Musa gençliğinde uzun müddet *Medyen* de bulunmuş ve buradaki telâkkilerden mülhem olarak kendi dininin esaslarını koymuştur. *Maka (Mekke)* ve *Yesrip (Medine)* gibi ehemmiyetli kervan durakları da gene bu yol üzerinde bulunuyorlardı.

2 — *Seba Devleti*: Milâttaan evel sekizinci asırda *Seba-*

da teessüs eden bu devlet Mina Devletini yıkmıştır. İsimleri geçen bu iki devletin idaresi muhtelif kabilelerin birleşmesinden teşekkül etmiş müttehide şeklinde idi; siyasî ve içtimaî teşekkülleri Sumerlilerin ayni idi. Bu devletler Hint ve Afrikadan getirdikleri malları zikredilen kervan yolu ile Akdeniz havzasına sevkederlerdi.

Bu devirde İranlılar bütün Önasyaya, Palestin ve Mısıra hâkim olmuşlar ve Sebalılar da İranlılarla temasa girmişlerdir.

3 — *Himyeriler Devleti: Himyeriler* milâttan evel 115 senesinde Sebalıları mağlûp ederek *Reydan* ve *Ma'rep* te Himyeri Devletini kurdular. Roma, cihan siyasetine hâkim olduktan sora evelce Arabistandan geçen Hint ticaret yolu Romalıların eline geçti; bundan sora ticaret deniz yolu ile yapılmağa başlandı.

Minalılar ve Sebalılar zamanında Yemende yapılan büyük setler ve kanallar sayesinde ziraat pek çok inkişaf etmişti. Ticaret ve ziraatin terakkisi sayesinde halk zengin, memleket mamur idi.

Himyeriler devrinde Yemen ziraatini temin eden Ma'rep seddini büyük bir sel yıktı. Ticaret yolunun değişmesi ve Ma'rep seddinin yıkılması yüzünden Yemenliler fakir düştü, birçok halk cenuptan şimale hicrete başladı. Bunlardan *Gassaniler* Suriyeye, *Hazreçler* ve *Uslar* Medineye, Uslardan bir kısmı da Mekkeye gidip yerleştiler. Kendilerine Araplarca *Huzaa* denildi.

Yemenliler milâdî VI. asır sonuna kadar birkaç defa Romalıların Hıristiyan yapıp Yemene saldırdıkları *habeşliler*le uğraşmağa mecbur oldular; bu istilâlar karşısında Himyeriler İranlılardan yardım istediler. İranlılar gemilerle bir miktar asker gönderdiler. Habeşliler kovuldu; bundan sora Yemen İrana ilhak olundu; bir vilâyet halinde idare edildi. Müslümanlıktan evel Yemende İran Valisi *Bazan* idi. Bazan bilâhare Yemenlilerle beraber müslüman oldu.

b) Arabistanın şimalinde:

1 — *Amalika Devleti:* Bu devlet (M. E. 2000) tarihlerine doğru Şimalî Hicazda kurulmuştur. Sahası *Sina* Yarımadasına kadar uzayordu.

2 — *Nabatlılar Devleti:* Bu devlet, Palestinin cenubunda ve Sina Yarımadasında milâdın ikinci asrı iptidasına kadar devam etmiştir, merkezi *Petra* şehri idi; *Nabatlar*dan bazı kitabeler ve eserler kalmıştır.

3 — *Suriye ve Irakta Arap Beylikleri:* Bunların başlı-

caları Iraktaki *Hirelilerle* Suriyedeki *Gassaniler* dir. Hireliler Sasanilere, Gassaniler şarkî Romalılara tâbi idiler. Hireliler VI. asrın sonlarında İranlılar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

c) Orta Arabistan ve Hicaz.

Orta Arabistanda ve Hicazda yaşıyan ahalinin hemen hepsi göçebe idi ve kabile teşkilâtı fevkinde bir müesseseleri yoktu. Ancak diğer kavimlerle temaslar neticesinde Mekke, Medine ve Taif şehirlerinin ahalisi az çok medenileşmişlerdi. Medine vahası ziraate müsait idi *(Harita. 18)*. Hurma ağaçları da vardı. Bu vahada çiftçilerle meskûn birkaç köy, mahalle ve Yesrip (Medine) şehri vardı. Medine şehrinin ahalisi on beş bin tahmin edilirdi. Diğer kavimler tarafından tazyik edilen birkaç yahudi kabilesi de Palestinden gelerek burada yerleşmişti. Yemenden hicret eden *Hazreç* ve *Us* [1] kabileleri Medine vahasında ziraatle geçinirlerdi. Arap kabileleri Yahudilere düşman oldukları gibi kendi aralarında da adavet ve muharebeler eksik olmazdı. Yahudiler Araplardan ayrı yaşarlardı. Araplaşmış olmak iddialarına rağmen Yahudiler ayrı bir lehçe ile konuşurlardı. Arapların dağınıklığı iktisadî işlerde de tesirini gösterirdi. Yahudiler okumak yazmak bilirlerdi. Şarap, zahire ve hurma ticareti ve kuyumculuk Yahudilere munhasırdı.

Yahudiler, Araplara faizle para verirler ve her cihetten arapları istismar ederlerdi. Düşmanlığa rağmen yahudi dininin bir rüknü olan vahdaniyet akidesi Medine vahasında intişar ediyordu. Bazı Araplar yahudiliği bile kabul etmişlerdi.

Mekke şehri *(Res. 45)*, ayrı bir ehemmiyeti haizdi *(Harita. 19)* Mekkede başlıca *Kureyş* kabilesi yaşardı. Kureyşliler tüccar idiler. Onlar toplu olarak Suriye ve Yemene kervanlar sevketmek suretile Suriye ve Yemen arasındaki ticareti ellerine almışlardı. Mekkede aristokrat bir şehir cümhuriyeti tarzında bir hükûmet teşekkül etmişti. Siyaset ve idare işlerinin başında Kureyşlilerin bir ailesi olan *Emeviler* bulunuyordu.

Aristokratlardan mürekkep bir ekalliyet tarafından idare edilen Mekkenin kendine Mahsus bir müşavere meclisi ve meclis binası (*Darünnedve*) vardı. Elçilik, kumandanlık, Kâbe muhafızlığı, bayraktarlık gibi vazifeler büyük aileler arasında taksim edilmişti.

---

[1] Eski devirlerde Mezopotamyadan Yemene inen halktan olan Usların ismi bilâhare Araplarca "Evs" şekline konmuştur.

İSLÂMİYETTEN EVEL ARABİSTANIN DİNÎ VAZİYETİ

İslâmiyetten evel Arabistanda intişar eden din, türlü türlü putlara tapmaktan ibaret idi ki buna islâm dini *"müşriklik"* tabir eder. Bu putların en meşhurları *Lat*, *Menat* ve *Hübel* idi. *Ata dini* de münteşir bulunuyordu. Vaktile Sumerler vasıtasile girmiş olan natürizm yani göke, yıldızlara, yere tapmak dini de mevcudiyetini muhafaza ediyordu. Sumerlerin *İL* ve *BEL* mabutları Yemenlilerce de mabut tanılırdı. Yemenlilerin sabah yıldızı olan *Astar* ları, Sumerlerin *İştar* mabududur. Araplar, bilhassa göçebeleri, din hususunda pek kayıtsız ve alaycı idiler. Pervasızca putlarına söverler, hiddetlenince onları taşlarlardı.

Gerçi, Araplar bir *Allahütaalâ* dan bahis ve Allah ismile yemin ederler, ilâhelerine Allahın kızları namını verirlerdi; fakat birçok cinlere, putlara, ağaçlara ve taşlara ibadet eden Araplarda Allahütaalânın manası, o bir sürü ilâhların sıfatı idi; bu tabirle açık surette bütün mabutların fevkinde bir Allah kastolunmıyordu.

Dine karşı bu derece kayıtsız olan Araplar içinde, *İbrahim* dini hakkında müphem bazı fikirleri, nesilden nesile nakleden kimseler vardı; bunlar *Hanif* unvanını taşırlardı. Haniflerin İbrahim dininden nakledebildikleri Allah lâfzı, ve sünnet olmak; gusletmek, tırnak kesmek gibi bazı âdetlerle, *tavaf* gibi bazı ayinler idi.

Bizans himayesindeki Suriyede, Sina ve Mısırda, Habeşistan vasıtasile Yemende hıristiyanlık az çok intişar etmişti.

Arap Yarımadasının birçok yerlerindeki yahudi kolonileri vasıtasile Musa dini de Araplarca bilinmişti. Bir aralık yahudilik Yemende hâkim bir din olmuştu. Irak vasıtasile Araplar Zerdüşt dinini de öğrenmişlerdi.

KÂBE VE SAİR MABETLER VE KÂHİNLER

Arabistanın muhtelif yerlerinde insan heykellerinden ve nebat resim ve suretlerinden ibaret ağaçtan ve taştan putların muhafazasına mahsus yerler vardı. Muhammedin neş'et etmiş olduğu Mekkedeki *Kâbe* denilen mabet bu yerlerin en büyüklerinden idi. Her mabet kâhinler tarafından idare olunurdu. Kâhinler nezirleri, sadakaları kabul ve ayinler icra ederlerdi: Gûya kayıptan haber verirler, rüyaları tabir ederlerdi.

Kâbe, mikâp yani tavla zarı şeklinde demektir. Filhakika; kâbe zar şeklinde, insan boyunda dört duvardan ibaretti; duvarlar harçsız, adi taştan yapılmıştı. Binanın çatısı da yoktu; dört köşesinde dört taş vardı; bunların en meşhuru *Haceriesvet* denilen bir Karataştı. Kâbe çok eskidir. Ne vakit ve kimler tarafından yapıldığı bilinmiyor. Arap an'anesi kâbenin inşasını İbrahim Peygambere atfetmektedir.

Bu mukaddes karataş an'anesi aynen Friklerde de vardı. Friklerin mukaddes sayarak ihtiram ve ibadet ettikleri Karataş bugünkü Afyon Karahisar şimalinde kadîm *Pessinüs* şehrinde bulunuyordu. Bunun kutsiyeti an'anesi bu şehrin Romalılar tarafından zaptına kadar devam etmişti. Demek ki Kâbenin bir köşesindeki Karataşın kutsiyet almasından, ziyaret ve tavaf edilmesinden çok evel Friklerde karataşın mabet ve ziyaretgâh esası olması âdeti teessüs eylemiş bulunuyordu. Kâbe bidayette mahallî bir mabet iken Mekke ahalisi burasını bir millî mabet derecesine yükseltmişlerdi. Mekkeliler Arapları kendi mabetlerine celbedebilmek için Arap Yarımadasının muhtelif yerlerinde mabut tanılan 360 putu Kâbede yerleştirmişlerdi. Kâbenin kutsiyetini yahudi an'anelerine de raptetmişlerdi. Bu uydurmalara göre İbrahim, karısı *Hacer* ile oğlu *İsmaili* buraya getirmişti; *Zemzem* de onlar için fışkırmıştı; İbrahim, oğlu İsmail ile birlikte Kâbeyi bina etmişlerdi. *Cebrail* kendilerine o zaman beyaz ve mücellâ olan Haceriesvedi getirmişti; bu taş soradan günahkârların ellerini sürmelerinden dolayı kararmıştı. Bunların hepsi, bittabi, soradan uydurulmuş masallardır.

Kureyşliler Kâbenin teşkilâtına da ehemmiyet vermişlerdi; ayrı ayrı dinî vazifeler ihdas etmişlerdi; Kâbe kapıcılığı ve hacılara su temin etmek ve fakir hacılara meccanen yemek tevzi eylemek gibi Arapları celbedecek işleri görmeğe mahsus birtakım memuriyetler ihdas edilmişti. Bu itina neticesinde Kâbe bütün Arabistanın dinî ve millî bir merkezi oldu. Bundan başka Mekkede bir panayır tesis edildi. Ticaret Kureyşliler elinde olduğundan bu panayırdan çok istifade ederlerdi. Panayırda şiir ve hitabet müsabakaları açmak suretile de Mekke ve havalisinin ehemmiyeti büyütülmüştü. Ticaretlerinin inkişafı ve Kâbeyi ziyaret etmek üzere hacıların gelmesi için emniyet ve asayişin temini lâzım olduğundan Mekkenin etrafında

muharebelerin men'i maksadile birtakım kaideler konmuştu. Bunların herbirine dinî şekiller verilmişti. Kâbenin İbrahim tarafından bina edilmiş olduğu söylenerek, dört ay, etrafında muharebe etmek menolunmuştu. Bu tedbirlerin herbiri Mekke ve Kâbenin ehemmiyet ve şerefini arttırmıştı. Arabistanda az çok hıristiyanlar da bulunduğundan diğer putlar arasına elinde çocuğu İsa olduğu halde Meryemin de resmi konulmuştu. İşte bu şerait içinde Kâbe Kureyşliler için iktisadî ve ticarî menfaatler teminine yarıyan bir vasıta oldu.

LİSAN VE EDEBİYAT

Arap lisanı, Samî lisanlar grupundandır. Ârap lisanı birtakım lehçelere ayrılmıştır. Bu lehçeler arasında epey farklar vardır. Arabistan, Suriye, Elcezire ve Mısır lehçeleri de biribirinden farklıdır. Hali hazırda arap lehçelerile konuşanların adedi çoktur. Lâkin arap lisanile konuşan insanlar, ırk noktai nazarından bir vahdet teşkil etmezler.

Arapların yazı lisanı bir türlü, konuşma lisanları başka türlüdür. Arap lisanı, Sami lisanların en zenginidir. Bu da müslüman şairlerin ve hatiplerin bilhassa müslüman Türklerin arap lisanını işlemelerinden ileri gelmiştir. Arap lûgatini yapan bir Türktür. Şairlerin arap hayatı içtimaiyesinde büyük bir mevkileri vardı. Bu şairler Arapların Şamanı ve kâhini idiler. Muvaffakıyet kazanan şairlerin şiirleri ağızdan ağıza nakledilir ve heryerde ezberlenirdi.

Şairler şiirlerini panayırlarda inşat ettikleri zaman en yüksek şairler hakemlik ederler, birinciliği kazanan şiirler Kâbe duvarına asılıp bütün Arabistanda takdir edilirdi. *Mualleka* denilen bu şiirler yedi, yahut dokuzdur.

Muallekalardan başka *Hamase* namını taşıyan kahramanlık şarkıları da vardı. Arap edebiyatının Kurandan evelki eserleri bunlardan ibaret idi.

B. İSLÂMİYETIN ZUHÛRU ESNASINDA KOMŞU DEVLETLERİN VAZİYETİ

İRAN

İslâmiyetin zuhûru esnasında İranda Sasaniler hâkim idi. İranlıların şark ve şimaldeki komşuları Türkler ve garptaki komşuları Şarkî Roma-

lılardı. Önasyada biribirine rakip olan İran ve Bizans Devletleri arasında temadi eden mücadeleler III. asrın ortalarında hâd bir şekle girmişti. Sasanilerin en şevketli zamanları *Nuşirevan* devridir: Nüşirevan Bizansı mağlûp etti ve yıllık 30 bin altın vergiye bağladı; Yemeni İrana ilhak etti. Nuşirevanın vefatından sora İranda sukut devri başladı. *Husrev Perviz* Mısırı ve Suriyeyi zaptetmiş ise de sonunda Kayser Herakliyüse mağlûp oldu; İrana ricat etti. Pervizden sora başlıyan taht kavgaları İranda siyasî bir buhran vücuda getirdi. Bu siyasî buhrana Husrev Pervizin müsrifliği, tebaasının emval ve emlâkini musadere etmesi gibi haller de inzımam etti. İranda içtimaî nizam bozuldu. İslâmiyetin zuhûru esnasında iran ahalisi avam ve zadegân adlarile iki sınıfa ayrılmıştı. Avam sınıfı aristokratlar tarafından istismar edilmekte idi. Şahlığın resmî dini olan Zerdüşt mezhebinin ruhanileri hükümdarlardan ziyade nüfuz sahibi idiler. Hükûmet bunların elinde idi. Vilâyetlerin bazıları, bilhassa merkezden uzak bulunanları adeta müstakil idiler. Araplar İranda tahaddüs eden bu vaziyetten haberdar bulunuyorlardı. Muhammedin zuhûrundan evel Husrev Perviz, Fırat ırmağı havalisinde hüküm süren Hire Hükûmetini kendi nüfuzu altında bulundurduğu zaman bile serhatlerde yaşıyan arap kabileleri, aşağı Fırattaki iran askerini mağlûp etmişti.

BİZANS

VI. asırda Bizans şarkta İranla, Kafkasyada Hazar Türklerile, Balkanlarda ise Bulgar Türklerile komşu idi. Bizans sıhriyet ve birçok hediyeler neticesinde Hazar Türklerile ittifak aktetmemiş olsa idi, daha o zamanlar da İranlılarla Hazar ve Bulgar Türkleri ortasında ezilecek, münkariz olacaktı. Hıristiyanlığı kabulden sora Bizansta, eski zengin edebiyat yerine dinî edebiyat kaim olmuş, neticede maddî manevî sukut başlamıştı. Taht kavgaları da bu sukutu tesri etti. Bu buhranlardan istifade eden Bizansın Afrika Umumî Valisi Herakliyüs kuvvetli bir donanma ile İstanbula geldi. Ve tahta geçti. Herakliyüsün cülûsundan evel Nuşirevan da Kadıköy havalisine kadar ilerlemişti.

Herakliyüs *Muhammed*in Mekkeden Medineye hicret yılı olan 622 de kuvvetli bir ordu ile İranlıları *Ninova* civarında dehşetli bir mağlûbiyete uğrattı. Herakliyüs İranlıları yenip

istirdat ettiği Kudüse girdiği zaman "Muhammet„ ten islâm dinine davet mektubu aldı. Fakat bu mektuba hiçbir ehemmiyet atfetmedi. Halbuki Herakliyüsa meçhul olan bu Hicaz Peygamberi tarafından harekete getirilen göçebe Araplar bu tarihten on yıl sora, *Ecnadın* muharebesinde Herakliyüsü ve ordusunu mağlûp ve perişan edecekler, Herakliyüs ta ağlaya ağlaya Suriyeyi terkedecekti.

MISIR

Tarihtenevelki devirlerde Asyadan Mısıra türk kavimlerinin gelmiş olduğu malûmdur. Tarihî devirlerde İkesuslar, İranlılar, İskender ve varisleri ve Romalılar Mısırı istilâ etmişlerdi. Romalılar milâttan 30 yıl evel Mısırı müstemleke edinmişlerdi. Roma valisinin merkezi iskenderiye şehri idi. Romalıların istilâsından sora Mısırda eskisi gibi büyük binalar, mabetler vücuda getirilmedi. Mısır ilim, sınaat ve iktisadî cihetlerden sukut etti. Mısırda gittikçe içtimaî nizam bozulduğundan 172 yılından itibaren bütün Mısır ahalisi Roma idaresine karşı isyanlara başladı. Evelden Yahudilerle Romalılar arasında İskenderiye havalisinde başlıyan kargaşalıklar artık bütün Mısıra sirayet etmişti. Roma zulmü tasavvufî cereyanlara yol açtığından Romalıların şiddetli tazyiklarına rağmen hıristiyanlıkta Mısırda süratle intişar ediyordu. Romalılar buna mâni olmak için hıristiyanları kılıçtan geçirmişler, aslanlar ağzına atmışlar, canavarlara parçalatmışlar ise de hıristiyanlık intişarında devam etmişti. *Kostantin* devrinden itibaren Roma hıristiyanlığın hamisi kesildikten sora, Mısırda birçok manastırlar yapılmış, rahipler çoğalmış, kiliselere, manastırlara birçok arazi tahsis edilmiş, o nispette devletin varidatı azaldığından vergiler arttırılmıştı. Bunun neticesinde Mısırlılar fakirleşmişlerdi. Mısırda mezhep ihtilâfları ve kavgaları çoktu. Kavmî ve mezhebî bir camia altında toplanmamış ve ağır vergilerden usanmış olan Mısırlılar islâm fatihlerini halâskârlar gibi karşılayacaklardı.

MUHAMMET VE HAYATI

Muhammet, 570 tarihinde dünyaya gelmiştir. Bu devirde, İranda Husrev Nuşirevan ve Bizans İmparatorluğunda Jüstin II. (565-578) hâkin bulunuyordu. Muhammedin babası *Abdullah* Muhammet doğmadan evel ölmüştür. Muhammet 6 yaşına geldiği zaman annesi *Amine* de öldü. Muhammet bu suretle baba-

sından ve anasından yetim kaldı. Anasının ölümünden sora bu yetim çocuğu *Ebutalip* himayesine aldı.

Muhammet büyüdükten sora Kureyşlilerin medarı hayatı olan kervan ticaretine başlamıştır. *Hatice* isminde dul ve zengin bir kadının Suriyeye göndereceği bir kervanın idaresini almakla işe başlamıştı. Muhammedin idaresinden memnun kalan Hatice nihayet Muhammetle evlenmiştir (594).

Muhammedin çocukluğuna ve gençliğine ait malûmata soradan katılmış çok uydurma şeyler vardır; onun vatandaşlarını dine davete başladıktan soraki hayatı daha çok malûmdur.

MUHAMMEDİN DAVETİ

Muhammet Mekkede müşriklik muhitinde ve tesirinde büyümüş olmasına rağmen dinî meseleler ve dinî düşünceler pek derin bir surette, zihnini işgal ediyordu. Muhammet 40 yaşına geldiği zaman vatandaşlarını, kendinin bulduğu ve doğru olduğuna inandığı yeni bir dine davete başladı. Muhammedin davet ettiği bu dine o zamanın haniflerine imtisalen "*İbrahim dini*" yahut inkıyat manasını ifade eden "*islâm*" denilmiştir.

Muhammet, Mekkelileri on iki yıl mütemadiyen bu dine davet etmiş ise de, bu müddet içinde ancak 150 kadar adama islâmiyeti kabul ettirebilmiştir. Mekke ahalisi tarafından tahkir ve istihza olunduktan başka Kureyşlilerin reisleri tarafından da tazyik edildi. Kureyşlilerin islâm dinini kabul etmemelerindeki iktisadî ve malî sebepler mühimdi. Kureyşlilerin hayatı Kâbe ve Mekke etrafındaki panayırla kaim idi. Eski din terkedildiği takdirde, Mekkelilerin iktisadî menfaatleri haleldar olacaktı.

Muhammedin davetine ilk defa icabet edenler ailesi efradından bazıları ve yakın dostlarıdır. Karısı Hatice, eşraftan ve tüccardan *Ebubekir*, Ebutalibin oğlu *Ali*, ilk iman edenler meyanında idiler. Muhammedin müdafaa ettiği içtimaî umdelerden biri içtimaî ve hukukî müsavat olduğundan iman edenler arasında kölelerin, azatlıların ve fakirlerin çokça bulunması tabiî idi. Ebutalip bu dini kabul etmediği halde hayatının son günlerine kadar Muhammedi himaye etmiş ve onu birçok felâketlerden kurtarmıştır. Davetinin beşinci yılında *Ömer* in islâmiyeti kabul eylemesi islâm tarihi nok-

tai nazarından mühim bir vak'a teşkil eder. Ebubekir kuvvetli bir muhakeme sahibi idi. Ömer de pek faal ve cür'etlidi.

Muhammet Mekkelilerin hakaret ve istihzalarını sabırla karşılamış ve bütün muvaffakıyetsizliklere göğüs germiştir. Haticenin ve Ebutalibin vefatile iki büyük hamisini kaybetmiştir. Bunların vefatından sora Muhammet Mekkeyi terkederek yabancı ellere hicret etmek mecburiyetini hissetmiştir. Muhammet Mekkeye gelen arap kabilelerini ve bu meyanda Medinelileri de islâmiyete davet etmişti. Medinelilerin bir kısmı islâmiyeti kabul etti. Medineliler iktisadî cihetten Yahudi tesirinde idiler. Yahudiler ve Hanifler vasıtasile vahdaniyet dininin esaslarını biliyorlardı. Muhammet te bunları vahdaniyete davet ediyordu. Medine Arapları azlık idiler. Bundan başka aralarında bir bağlılık ta yoktu. Kendilerini bir araya toplayacak bir reise muhtaç olduklarını takdir ediyorlardı. Medinelilerle Mekkeliler arasında derin bir düşmanlık ta vardı. Medinelileri, Muhammedin davetine icabet etmiye sevkeden başlıca sebepler işte bunlardır. Şüphesiz en müessir sebep Muhammedin şahsiyetidir. Medineliler Muhammedi ve müslümanları himaye edeceklerine söz verdiler. Muhammet te Mekkeden kalkıp Medineye kaçtı (622); buna *hicret* denildi ve bu hicret islâm tarihine soradan başlangıç oldu.

KURAN VE VAHİY Muhammedin koyduğu esasların toplu olduğu kitaba *Kuran* denir. Bu esasları ihtiva eden cümlelere *Ayet*, Ayetlerden mürekkep parçalara da *Sure* derler. İslâm an'anesinde bu ayetlerin Muhammede *Cebrail* adında bir melek vasıtasile Allah tarafından *vahiy*, yani ilham edildiği kabul olunur.

Tarihî noktai nazardan da mütalea edildiği zaman görülüyor ki: Muhammet birdenbire Allahın Resulüyüm diyerek ortaya çıkmamıştır. O, Arapların ahlâk ve âdetlerinin pek fena ve pek iptidaî ve ıslaha muhtaç olduğunu anlamış, bunları ıslah için tenha yerlere çekilerek senelerce düşünmüş ve yıllarca tefekkürden sora kendisinde vahiy ve ilham fikri doğmuştur. Vahiy, ilham fikri Muhammetten evel de Araplarca meçhul değildi. Bütün iptidaî kavimler gibi, Araplar da, şairlerin, akıl erdiremedikleri kuvvetlerden ilham

aldıklarına inanırlardı. Bu kuvvetler Araplar için cinlerdi. Cinler, gûya, kâhinlere kayıptan haber vermek kudretini ilham ederlerdi. Bu nevi itikatlar Arabistanda herzaman o kadar canlı ve derin olmuştur ki Muhammet dahi cinlerin vücuduna samimî olarak inanmıştır. O, hakikaten cinlerin şairlere şiir ilham ettiğine kani idi. Araplar şairleri, bir kâhin gibi telâkki ederlerdi. Muhammedin Musa, İsa, dinlerine dair öğrendikleri de kendisinde bu itikadı kuvvetlendirmiştir. Bu Peygamberler de melekler vasıtasile ilham aldıklarını söylemişlerdi. O dinlerde de cin ve melek telâkkisi vardı. Dinler nazarında cinler, kötü ruhlar olduğundan peygamberler onlardan mülhem olamazlardı. Muhammet te diğer peygamberler gibi kendisine ilham eden kuvvetin insanları iğfal eden bir kuvvet olmayıp, onları hayır ve saadete irşat eden ilâhî bir kuvvet olduğuna samimî olarak inandı.

Muhammet başlangıçta her halde şedit bir heyecana maruz oldu. Birtakım dinî endişeler ve vicdanî mülâhazalarla samimî surette üzüldü. Muhammet namuskâr ve menfaat fikrinden ari olarak ortaya atıldı. Onun gayesi, muhitinin ahlâkını, dinini ve içtimaî hayatını ıslah etmekti.

İLK VAHİY Muhammedin Peygamberliğinin başlangıcına dair birçok rivayetler vardır. Bunlar pek çok efsanelerle karışmıştır. Hakikatte Peygamberin ilk söylediği Kuran ayetlerinin ne olduğu katî surette malûm değildir. Muhammet uzun bir devirdeki tefekkürlerin mahsulü olan ayetleri lüzum ve ihtiyaçlara göre takrir ediyordu. Bununla beraber kendisini tahrik eden kuvvetin tabiat fevkinde bir mevcudiyet olduğuna samimî surette kani idi. Muhammedi harekete getiren ilk amil bu samimî heyecanlar olmuştur. Muhammet bidayette irticalen dinî hitabette bulunan bir *vaiz* oldu. Vaizlikten *Nebi* liğe, Nebilikten nihayet *Allahın Resulü* haline geçti. Aralarında yaşadığı insanların manevî menfaati için ve büyük bir hakikat namına mücadeleye atıldı. sonunda cihanşümul bir dinin müessisi oldu. Muhammedin neşrettiği din, insanların kalbinde derin bir ihtizaz uyandırdı. O ölüp gittikten on dört asır sora bile islâmiyet, hâlâ kalplerde ihtizaz husule getir-

mektedir. Bununla beraber içtimaî hayat, Muhammedin ilk telkinlerini bati bir tekâmül ile tadil ve tevsi etmektedir.

Kuranın içindekiler başlıca üç bahiste mütalea olunabilir.

Birincisi ve en mühimmi Allahın bir olduğuna ve ondan başka Allah olmadığına ve Muhammedin onun Resulü bulunduğuna inanmak;

İkincisi, hukukî hükümler;

Üçüncüsü, tarihe ait malûmattır.

Hukukî hükümler zaman ve mekân içinde içtimaî heyetlerin uğradıkları değişikliklere göre değişegeldiğinden on dört asır evelki zaman ve mekânın ihtiyacına göre lüzumlu ve kâfi görülmüş olan esaslar yerine bugün birçok mütenevvi kanunlar ve usuller konulmak zarureti görülmüştür. Bunlar dahi ebedî olmayıp zamanla değişmeğe mahkûmdurlar.

Tarihe ait malûmata gelince: yeni fenler sayesinde meydana çıkarılan hakikatler en yakın tarih bilgilerini bile temellerinden sarsmaktadır.

İmana ait olan birinci esas, sadeliği itibarile hakikaten pek mühimdir. Bu esasın, her muhatabın kabiliyetine göre izahında güçlük çekilmez.

Muhammet sağ iken Kuranın ayetleri bazı adamlar tarafından derilere, kemiklere, çömlek parçalarına, hurma dallarına yazılmış ise de bir arada toplanmamış, ayrı ayrı parçalar halinde kalmış idi. Birinci defa Ebubekirin hilâfeti esnasında ve son defa olarak Halife *Osman* devrinde toplanmıştır. Kuranın bizim elimize vâsıl olanı Halife Osman (644 - 656) tarafından cemedilmiş nüshasıdır. Kuranın tertibinde yalnız surelerin uzunluğu ve kısalığı gözde tutularak uzun sureler baş tarafa, kısaları en nihayetine konulmuştur. Başlangıç olduğundan yalnız Fatiha Suresi bundan istisna edilmiştir. Kuran sureleri Mekkede ve Medinede söylenmiş olmak itibarile başlıca ikiye ayrılır. Birinci devreye ait ayetler az çok hissî ve edebîdir. Medinede söylenen ayetler ise muhteviyat itibarile daha ciddî olmakla beraber edebiyat noktai nazarından Mekke devri ayetlerinden dundur.

Muhammet davet ettiği dinin, kendinden evel, Musa, İsa ve sair peygamberler tarafından davet edilen İbrahim ve Tevhit dini olduğunu söylemiştir.

MUHAMMET MEDİNEDE

Medine denilen yerin adı *Yesrip* tir. Muhammet oraya hicret ettikten sora onun oturduğu yer olmak itibarile Medine dendi. Muhammet, islâm teşkilâtına Medinede başladı, orada islâm cemaatinin siyasî ve askerî reisi oldu; Mekke müşriklerine karşı harp ilân etti.

Muhammet Medinede müslümanların ibadet etmeleri için bir *cami* (islâm cemaatinin toplanacağı yer) yaptı. Bu ilk cami damsız kerpiçten yapılmış dört duvardan ibaret idi. Caminin bir duvarına bitişik olmak üzere Muhammet ile karıları için kerpiçten yatacak odalar yapıldı. Soraları avlunun bir köşesinin üstü de hurma dallarile örtüldü. Caminin kıblesi *Kudüs* idi. Soraları Mekkeye döndürüldü.

Mekkeden gelen muhacirlere, *Muhacirin*, Medinelilere *Ensar* (yardımcı) denmiştir. Medinelilerden müslüman olanlar çok çabuk çoğaldı. Yalnız Us kabilesi kolaylıkla islâmiyeti kabul etmedi.

Muhammedin Yahudilerden gördüğü muhalefet daha şedit olmuştur.

Muhammet Arapları tatmin ve Yahudileri bertaraf etmek suretile adım adım muvaffak oldu. Fakat, islâmiyet ancak Arap Yarımadasının hudutlarını aştıktan ve Arap olmıyan kavimler, bilhassa Türkler tarafından kabul edildikten soradır ki, büyük bir din haline geldi.

Arap olmıyan kavimler islâmiyeti hırsla benimsediler, halbuki asıl Araplardan olan sınıflar islâmiyeti, tahakküm etmek için bir siyaset vasıtası olarak kullandılar. Nihayet nüfuz ve iktidar Arap olmıyan müslüman kavimlerin ellerine geçti. Araplar adeta çöllerine döndüler.

Muhammedi ve onun nasıl bir din müessisi ve dinî bir devlet reisi olduğunu anlıyabilmek için onun bilhassa askerî faaliyetlerini tetkik etmek lâzımdır. Aksi takdirde Muhammedi, her şeyi bir melekten alan ve aynen muhitine tebliğ eden ümmî, cahil, hissiz hareketsiz bir put derekesine indirmek hatasından kurtulmak mümkün olmaz. Halbuki Muhammet denilen şahsiyet bizatihi mütehassis, mütefekkir, müteşebbis ve muasırlarının en yükseği olduğunu yaptığı işlerle ispat etmiş bir varlıktı.

C. MUHAMMEDİN BELLİBAŞLI SEFERLERİ

BEDİR MUHAREBESİ (624)

Bedir muharebesi islâm tarihinde çok mühim vak'a sayılır. Muhammet Medinede yerleştikten ve az çok teşkilât yaptıktan sora Mekke ile Suriye arasında gelip giden tüccar kervanlarına tecavüzlere başlamıştı. Suriyeye ticaret için gitmiş bir kervan hepsi Kureyş kabilesine mensup 70 kadar süvari ile Mekkeye dönüyordu. Bunların başında *Ebusüfyan* vardı. Sahil yolu ile yürüyorlardı. Muhammet bunu haber aldı: Kervanın yanında nekadar servet olduğunu ve kuvvetlerinin azlığını da öğrenmişti.

Muhammet müslümanları topladı. Onlara vaziyeti anlattı ve bu kervanı vurmak üzere Medineden hareket olundu. Ebusüfyan Muhammedin kendi üzerine yürümekte olduğunu haber alınca Mekkeye Kureyşlilere adam saldırarak onları mallarını kurtarmağa davet etti. Bunun üzerine Mekke ahalisi silâha sarılarak bir sefer heyeti teşkil ettiler. Muhammet bundan vaktile haberdar olamadı. Ebusüfyan *Bedir* de pusuya uğramaktan korktuğu için Bedir mevkiinden uzaklaştı. Muhammet geldi. Bedir yakininde durdu *(Harita. 20)*. Yalnız ufak bir müfrezeyi Bedir kuyusuna yolladı. Bu sırada Kureyşliler tarafından bazı kimseler su almak için kuyuya geldiler. Muhammedin adamları bunlardan bir köleyi esir ederek Muhammede gönderdiler. Bu esirin Ebusüfyan kafilesine mensup olduğu zannediliyordu. Halbuki köle Mekkeden gelen sefer heyetine mensuptu. Köle Ebusüfyana dair bir şey bilmiyordu. Fakat kervanı himaye etmek için gelen Kureyşliler hakkında verdiği malûmattan sefer heyetinin 900 den fazla olduğu anlaşıldı. Bunun üzerine Muhammet derhal hareket ederek Kureyşlilerden evel kuyuyu tuttu ve başka su kuyularını doldurttu. Ondan sora Kureyşliler göründüler. Yapılan müsademede Muhammet muvaffak oldu. Muhammedin kuvveti 300 kişi kadar ve 70 deve idi.

Burada Muhammede muvaffakıyet temin eden, askerine eyi tertibat aldırması ve muharebeyi bizzat eyi idare etmesi oldu. Muhammet askerlerine daima birlikte sımsıkı durmalarını, düşman hücumlarına ok atarak mukabele etmeyi emretti. Kılıçlar ancak son dakidaka kullanılacaktı. Müslü-

manlar Muhammedin verdiği talimatı dikkatle takip ettiler. Kureyşliler yalınkılıç hücum ettikleri zaman bir ok yağmuru ile karşılandılar. İslâmlar intizamı muhafaza ettiler. Son safhada Muhammedin askerlerinden kılıcı kırılan biri, Muhammedin yanına koşarak kırılmış silâhını gösterdi. Muhammet ona bir sopa vererek "bununla vuruş„ dedi.

Kureyşlilerin bozgunluğu çok seri ve hezimetleri tam oldu. Müsademe esnasında Muhammedin gösterdiği harikulâde cesaret müslümanları dehşet ve hayret içinde bıraktı; hiç kimse onun kadar cesur olmadı, ve düşmana onun kadar yaklaşamadı. Zaferden sora Muhammet yanında Ebubekir olduğu halde bütün muharebe meydanını dolaştı.

Birçok servet ve esir müslümanların eline düştü. Ebusüfyan ancak kafilesinin bir kısmile Mekkeye kaçabildi. Muhammet tarafından, okuyup yazma bilen esirlerin herbiri on Medineliye okuyup yazma gösterme vazifesile mükellef tutuldular.

Medineye dönüldüğü zaman müslümanlar arasında ganimetlerin taksimi yüzünden ihtilâf çıktı. Muhammet bu ihtilâfı teskin için Ganaim denilen ayetleri tebliğ etti.

Bu seferden sora Muhammet dinî, siyasî ve askerî mühim teşebbüslerde bulunmuş ve herbirinde muvaffak olarak mevkiini sağlamlaştırmıştır. Yahudiler aleyhinde şedit tatbikata bu zamanda başlamıştır.

UHUT MUHAREBESİ Bedir hezimeti Kureyşlileri Muhammet ve müslümanlardan esaslı intikam arzusuna sevketti. Bütün müttefikleri olan kabilelere müracaat ettiler, hazırlık için çok para tedarik eylediler. Ebusüfyanın kaçırıp Mekkeye getirdiği servet te başlıca memba oldu. Nihayet Muhammet aleyhine yürümek üzere 3000 kişi topladılar.

Muhammet bir suretle işten haberdar oldu. Kureyşliler, büyük süratle yürümediklerinden müdafaa tertibatı için vakit bulundu.

Kureyşliler Mekkeden şimaligarbî yolu ile yürüdüler. Bedir vahasını solda bıraktıktan sora Medinenin garbına döndüler. Oradan itibaren garptan Medinenin etrafını dolaşarak Medinenin şimalinde bulunan *Uhut* dağının eteklerine kadar ilerlediler *(Harita. 21)*. Bu suretle Medineye cenuptan değil, şimalden yaklaşmış oldular. Bunun sebebi, bütün suları

toplıyan büyük ve en zengin vadi orada idi. Kureyşliler bu vadide yerleşerek Medinelilerin kıymettar tarlalarını tahrip etmek suretile onları açık sahrada muharebeyi kabul etmiye mecbur eylemek istiyorlardı.

Mekke süvarileri ancak bu surette bütün kabiliyetlerini gösterebilirlerdi. Her halde Kureyşliler, Medinelilerin müstahkem evlerine kapanarak müdafaada kalmalarını kendileri için tehlikeli buluyorlardı.

Medineye cenuptan gelmelerinde bu düşündükleri faydalar temin olunamazdı.

Kureyşliler, bu bahsettiğimiz ovaya 10 gün yürüyüşten sora geldiler, orada karargâhlarını kurduktan sora bütün hayvanlarını mezru ve henüz yeşil bulunan tarlalara saldılar. Burada bekledikleri iki üç gün zarfında tahribat mühim oldu. Kureyşliler bu suretle rahat rahat tahribat yaparken, Medinede düşmanın yaklaşmış olması korku ve büyük heyecan uyandırdı. Muhammet kullandığı casuslar vasıtasile düşmanın hareketlerinden haberdar olmuştu. Fakat Kureyşlilerin yürümeleri devam ettiği müddetçe sükûnetini muhafaza ederek kemali ihtiyatla Medinede kalmıştı. Bütün Medineliler, müslüman olanlar ve olmıyanlar ve Yahudiler dahil olduğu halde şehrin evlerinde kalarak düşmanın hücumunu orada beklemek müraccah olduğunda müttefik idiler. Medinede o zaman her ev kümesi adeta küçük bir kale teşkil ediyordu. Sokakların dışarıya doğru olan ağızları da taş duvarlarla kapanmıştı. Bu suretle bütün şehir biribirine bağlı müstahkem evlerden mürekkep bir kale haline konulmuştu.

Muhammet, Medinenin ileri gelenlerini topladı. Onlarla konuştu, ve Medine içinde müdafaada kalmayı teklif etti. Bu teklif kabul olundu. Fakat bazı müfritler bilhassa Bedir muharebesinde bulunmıyan acemiler ne olursa olsun Medineden çıkarak Kureyşliler ile çarpışmak istiyorlardı. Tarlaları tahrip olunanlar da, bunlarla birleşerek yaygarayı ayyuka çıkardılar. Bunlar, camide toplandılar. Kılıçlarını havaya kaldırarak büyük nümayişe başladılar. Muhammet bu nümayişler karşısında Kureyşlilere hücum etmeye mecbur oldu.

Muhammet, tamamile silâhlanmış ve harekete hazır bir halde ortada görüldü. Bu manzara karşısında yaygaracılar,

pişman olarak her şeyi Muhammede bırakmak teklifinde bulundular. Fakat şimdi de Muhammet fikrini değiştirmedi. Hareket emrini verdi. Kendisi ata bindi. Yayını omuzuna astı, mızrağını aldı ve yürüdü. 1000 kişi kadar olan Muhammedin küçük ordusu onu takip etti. Medineden uzaklaştıktan sora Muhammet, Medine ile Uhut arasında bir yerde durdu; askerini teftiş etti. Askerden bir kısmı ayrılmış, yanında 700 kişi kalmıştı. Bunlarla ilerlemeye devam etti. Gruptan biraz evel düşmanın bulunduğu ovayı kısmen saran volkanik kayalardan mürekkep bir mahalde durup ordugâhını kurdu. 50 kişi ile gece için emniyet tertibatı aldı. Kureyşlilerin keşif için gönderdikleri süvariler Muhammedin bulunduğu kayalıklarda beygirlerinin hareket edememelerinden pek yaklaşamadılar. Ertesi sabah Muhammet, Kureyşlilerle muharebeye hazırlandı; kuvvetile beraber süratle ilerleyerek Uhut dağında münasip gördüğü noktaya kadar gitti. Kuvvetinin azlığını, yalçın Uhut dağına dayanarak telâfi etmeği düşünüyordu. Muhammet, cephesi Medineye olmak üzere arkasını Uhut dağına verdi. Sol yanını temin için, oraya, yerlerinden kıpırdamamaları emrile, okçu bir müfreze yerleştirdi. Sağ yanında böyle bir ihtiyata lüzum yoktu. Çünkü, bu yanı Uhut dağının ileriye çıkmış bir noktasına dayanıyordu. Muhammet, aldığı tertibatla düşman süvarilerini ehemmiyetsiz bir hale getiriyordu.

Kureyşliler, vadide, açıkta tertibat aldılar, arkaları Medineye çevrilmişti. Bu suretle Kureyşliler Medine şehri ile Muhammedin askerleri arasında kalmış bulunuyorlardı.

Muhammet, düşmanın ilerlemesini beklemek ve ona karşı yürümemek emrini verdi. Bu emir birçoklarının hoşuna gitmedi, itiraz olundu. Muhammet, bu itirazlara ehemmiyet vermedi, plânını takip etti. Nihayet Kureyşiler taarruza geçtiler, bunların sağ cenah kuvvetlerini idare eden *Halit bin Velit* idi (bunun büyük bir kumandan olduğu anlaşılacaktır). Sol cenahlarına *Ebucehilin* oğlu kumanda ediyordu. Muhammet, bu sırada askerinin safları arasında dolaşarak onları intizama sokuyor ve kısa emirlerle mutlak ve kat'î bir itaat, tam bir birlik istiyordu.

Kureyşliler, fasılasız ilerlediler, artık iki asker biribirine pek ziyade yaklaşmış bulunuyordu.

Kureyşlilerden biri bir miktar süvari ile daha ileri çıka-

rak müsademeden evel Medinelilere muharebeden vazgeçerek Muhammedi terketmelerini teşvik yolunda bağırdı; Müslümanlar buna kulak asmadı. Bilâkis Kureyşlilerin safları üzerine atıldılar ve merkezlerini parçaladılar. Kureyşliler cesurane muharebe etmekle beraber muharebe, Muhammede müsait surette cereyan ediyordu. Kureyşliler gerilemeğe ve kaçmağa başlamışlardı. Kadınlar, kaçanları güçlükle durdurabiliyorlardı.

Bu sırada Halit bin Velit, kumanda ettiği süvarilerle müslümanların sol yanını çevirmek üzere hücum etti. Muhammedin o yana yerleştirdiği okçular bu hücumu neticesiz bıraktı. Müslümanların galebesi tam bir hale gelmek üzere iken sol yandaki okçular artık galebenin temin edildiğine zahip olarak yağmaya iştirak etmek üzere yerlerini bıraktılar ve diğer müslümanların arkası sıra koştular.

Bu fırsatı kaçırmıyan Halit bin Velit şiddetli bir hücumla Müslümanların sol yanını çevirerek arkalarından hücum etti ve bir an içinde harp talihini değiştirdi. Arkadan hücuma uğrıyan Müslümanlar, gayet büyük bir kargaşalığa düştüler. O kadar karıştılar ki, düşman zannile biribirlerile döğüşüyorlardı. Bu bozgunluk esnasında öyle bir an oldu ki, Muhammet büyük bir tehlikeye maruz kaldı. Kendine birçok ok atılıyordu. Müslümanlar dağılmış, bir kısmı kaçmış bulunuyordu. Muhammedin etrafında 20-30 kişi kadar kalmıştı. Muhammet bunlarla beraber bizzat düşmana ok atarak muharebe etmek suretile yavaş yavaş dağa doğru çekildi. Muhammet müşkül anlar geçiriyordu. Kendisine isabet eden bir taş dişlerinden birini kırdı. Diğer bir taş zırhlı başlığının yüz kısmını parçaladı.

Muhammedin göğsüne kuvvetli bir kılıç darbesi de indirildi. Bu darbe o kadar şiddetli idi ki Muhammet bir hendeğe yuvarlandı. Tekrar ayağa kalktı; fakat kendinde rahatsızlık hissetti. Ebubekirle Ebuubeydeye dayanmaya mecbur oldu.

Muharebenin en vahim bir anında kimin olduğu bilinmiyen bir ses “Muhammet öldü!„ diye haykırdı. Bu haberin intişarı üzerine artık bütün müslümanlar her türlü galebe ümidini unutarak Uhut kayalıklarına doğru kaçmıya başladılar. Bu kayalıklar içinde Kureyşlilerin süvarileri kendilerini takip edemiyordu. Muhammedin ölmediği anlaşıldı.

Fakat, telâş ve korku içinde kendilerini kaybeden müslümanlar canlarını kurtarmaktan başka bir şey düşünmüyorlardı. Muhammet bizzat firarilere " buraya geliniz! bana geliniz „ diye bağırdı. Fakat, kendisini dinlemiyorlar, hiç durmadan dağa doğru kaçıyorlardı.

Muhammet te yanındakilerin yardımile Uhut dağı üzerindeki bir boğaza çekildi. Orada kayalara sığınarak müdafaa tertibatı alındı. Kaçan müslümanların birçoğu burada birleşmişlerdi. Fakat bazıları hiç durmaksızın Medineye kadar kaçmışlardı. Bazı Kureyşlileri müsait taraflardan dağa çıkmağa başladılar. Fakat, Muhammedin emrile oraya koşanlar bunları çekilmeğe mecbur etti.

Gece yaklaştığı sırada Kureyşliler karargâhlarında bir meclis kurdular.

Medineye hücum etmek münasip olup olmadığını müzakere ettiler, cesaret edemediler. Muhammede karşı kazanılan galebe ile iktifa ederek ertesi günün sabahı eşyalarını topladılar ve Mekke yolunu tuttular.

Muhammet, Medineye ertesi günü gruptan biraz evel döndü. Muharebeden dönenleri karşılamak için Medine haricine çıkanlar Muhammedi perişan bir halde at üzerinde gördüler. Yüzü şişmiş, alt dudağı morarmış, sarkmış ve kanamış idi. Evinin kapısının önünde yardım ile attan indi. İki kişinin omuzuna dayanarak odasına girdi. Medinede bütün müslümanların kuvvei maneviyeleri kırılmış idi. Münafıklar ve Yahudiler ise Muhammedi muaheze ve onunla alay ediyorlardı. Mütecavizane hareket edenler de vardı. Yorgun ve rahatsız olmasına rağmen Muhammet, o gece için icap eden tertip ve tedbirleri aldırdı. Bilhassa Us ve Hazreç reisleri bizzat geceyi Muhammedin kapısı önünde geçirdiler.

KUREYŞLİLERİN MUHAMMET TARAFINDAN TAKİBİ

Her şeye rağmen bir gecelik istirahat Muhammede yeni ve mühim bir karar almaya kâfi geldi: Galip Kureyşlileri takip...

Bu kararın gayesi, müslümanlara cesaret vermek ve Kureyşilerin ricatinden mahirane istifade ederek son tefevvukun müslümanlarda kaldığını göstermek idi. Muhammet, sabah olur olmaz bütün Uhut muhariplerini topladı. Mekkeye doğru yürümekte olduklarını öğrendiği Kureyşlilerin takibine çıkılmasını emretti. İlk harekete

geçen Muhammedin kendisi oldu. Yüzündeki yaralar görülüyordu, dizi sarılmıştı, omuzu kımıldamıyordu. Bunlara rağmen atına bindi ve yola çıktı. Onun bu hareketi gayet eyi bir tesir yaptı. Hiç vakit kaybetmeden harekete geçildi. Muhammedin ileri gönderdiği süvariler Kureyşlilerle temasa geldiler. Muhammet bir müddet yürüyüşten sora durdu. Orada dört gün kaldı. Geceleri birçok ateşler yaktırdı. Her tarafa Kureyşlileri takip ettiğini bildirdi. Ebusüfyan Kureyşlileri Muhammede karşı dönüp muharebe etmeğe teşvik etti. Kureyşliler bunu kabul etmedikten başka Mekkeye daha çabuk avdet için yürümekte istical gösterdiler. Muhammet aldığı bir iki esirle Medineye döndü.

UHUT MUHAREBESİNDEN SORA

Bu takibin neticesi, müslümanların vaziyet ve şereflerini oldukça düzeltti. Fakat Uhut mağlûbiyeti Muhammedi karışık dahilî müşküllerle uğraşmak mecburiyetinde bıraktı. Maamafih bütün bu müşkülâta Muhammet yine birtakım tedbirlerle galebe çalmasını bildi. Bilhassa bizzat başına geçtiği veya diğer müslüman reisler emrinde yaptığı birtakım seferlerle vaziyeti idame etti.

MEDİNE MUHASARASI, HENDEK

Muhammet Uhut muharebesinden sora birtakım Yahudileri Medineden tardetmişti. Bunlardan *Hayber*e iltica edenler Muhammede karşı intikam için bir vesile bulmaya çalışıyorlardı. Bunlar Medineye karşı büyük bir sefer açmak ve yeni doğan islâmiyeti ezmek için Kureyşlilerle Muhammet aleyhinde tecavüzî bir muahede yaptılar. 10,000 kadar asker toplandı. Medine üzerine hareket olundu. Takip ettikleri yol Uhut seferinde takip olunan yolun ayni idi. Yani Medinenin garbından ve şimalinden dolaşarak geniş bir vadiye geldiler. Fakat bu defa müsait mevsim geçmişti. Medineliler mahsüllerini toplamışlardı.

Muhammet, aleyhine hazırlanan bu seferi vaktinde haber almıştı. İleri gelen reislerle istişare etti. Medinede müdafaada kalmaya karar verdiler. Fakat bu kadar çok kuvvete karşı müdafaa kolay değildi. Vakıâ evler bildiğimiz gibi müstahkem olduğundan yolları da duvarlarla kapayarak bir grup yapmak mümkün idi. Fakat şehrin sahraya doğru olan kısmında evler biribirinden uzaktı. Orasını kapatmak güçtü. *Selmanı*

Farisî namında İranlı bir zat şehrin açık tarafını bir hendek ile çevirmeyi teklif etti. Muhammet teklifi kabul etti. Bu tedbir, Arapların bilmediği bir yenilik idi. Hendek kazıldı, müdafaa tertibatı alındı. Herkes çalışıyordu. Muhammet te herkesle beraber toprak dolu küfeleri taşıyarak çalıştı. Bazan yorulanların elinden kazmasını alarak bizzat kazıyordu. Altı gün devam eden hendek kazma esnasında Muhammet gece gündüz ameliyat yerinden ayrılmadı.

Kureyşliler, Medinenin şimalinde ve şehirden oldukça uzak bir mesafede ordugâhlarını kurmuşlardı. Süvari ve piyade muhariplerini arada sırada seyyar müfrezeler halinde hendeğin karşısına gönderiyorlar ve bazı tahripler yaptırıyorlardı. Bu müfrezeler nereye yaklaştılarsa orada müdafaaya hazır bir kuvvet karşısında bulundular. Kureyşlileri bu tanımadıkları hendek şaşırttı. Oraya hücumdan çekiniyorlardı. İki tarafın biribirine attığı oklar ve taşlar mühlik olmuyordu. Kureyşlilerin başında olan Ebusüfyan hücumun müşkülâtını görünce bir Yahudi vasıtasile Muhammedin müttefiki olan bir yahudi kabilesini Muhammetten ayırmaya muvaffak oldu. Muhammet buna rağmen kendi taraftarlarının şevk ve gayretini idameye ve müslümanlar üzerinde bütün hüküm ve nüfuzunu muhafazaya kadir oldu. Kendisinden ayrılanları da korkutucu vaziyetile rahat durmaya mecbur etti.

Muhammedin en çok ehemmiyet verdiği, düşmanların gece karanlığından istifade ederek hendeğin açık bir noktasından içeriye girmeleri ihtimali idi. Bunun için siperlerde münavebe ile gözcüler bulunduruyordu. Kendisi de bızzat gecenin büyük kısmını siper arkasında geçirerek diğerlerine nümune oluyordu.

Kureyşlilerde bir başkumandan yoktu. Mekkelilerin kumandasını her gün münavebe ile Kureyş reislerinden biri üzerine alıyordu. Bu münavebe Kureyş reisleri arasında büyük rekabetler ve şahsî münaferetler olduğunu gösteriyordu.

15, 20 gün kadar devam eden bu muhasara esnasında Kureyşlilerin en büyük taarruzları askerî bir nümayiş mahiyetini geçmemiştir. Hiçbir tehlikeye atılmamışlardır. Nihayet bir gece gayet şiddetli bir fırtına esnasında dağılmışlar ve memleketlerine dönmüşlerdir. Müslümanların tam birliğine mukabil Mekkelilerin birlikten uzak, teşkilâtsız kuvvetleri hiçbir tesir husule getirmemiştir. Bunlar ricat ederken

o kadar istical göstermişlerdir ki kumandanlarından Ebusüfyan devesinin bir dizi bağlı olduğunu farketmeden ona binmişti. Burada da ricati himaye edenlerden biri bir kısım süvari ile Halit bin Velit olmuştur.

Kureyşlilerin bu ricatile müslümanların kazandığı vaziyet Muhammedin davasını galip kılmıştır.

MEDİNE MUHASARASINDA HIYANET EDEN YAHUDİLERİ TENKİL

Mekke ordusunun çekildiği gün Muhammet elinden silâhı bırakmadan muharebe esnasında sözünü tutmayıp hıyanet eden Yahudiler üzerine yürüdü. Müslümanlara akşam üzeri Yahudilerin müstahkem ikametgâhları önünde toplanmalarını emretti.

Yahudiler müstahkem ikametgâhları önüne gelen müslümanlara türlü türlü fena sözler söylüyorlardı. Hücum eden müslümanların ilk saflarında Usların reisi bulunuyordu.

Muhammet, yakından hücum olunacak yerleri tetkik etti. İki taraf biribirine ok atmıya başladılar. Muhammet at üstünde muharebeyi takip ediyordu. Muharebe geceleyin geç vakte kadar sürdü. Müslümanlar karargâhlarına çekildiler. Ertesi sabah erkenden müslümanlar duvarların altına sokularak şiddetle ok ve taş atmıya başladılar. Akşama kadar bu hal devam etti. Yahudiler yirmi beş gün kadar müdafaada bulunduktan sora nihayet Muhammet tarafından kayıtsız, şartsız teslime mecbur edildiler ve haklarında diğer hainlere ibret teşkil edecek surette şedit ceza tatbik olundu.

YILLIK HAÇ

Muhammet, bu muvaffakıyet senesindedir ki her müslüman için Mekkede haccın bir mecburiyet olduğunu ilân eylemiştir. Bundan pek güzel anlaşılıyordu ki, Muhammet artık Mekkeyi zaptetmeye, Kureyşileri hükmü altına almıya karar vermişti. Bu bir zaman meselesi idi. Muhammet artık bir kuvvet olmuştu. Ondan korkmıyan kimse kalmamıştı. O, bütün Arap Yarımadasının hayatında pek ciddî mevzu olmuştu. Hendek hâdisesinden sora her taraftan kendisile birleşmiye koşanlar çoğaldı. Geniş mikyasta siyasî muharebeler ve münasebetler başladı. Muhammet her şeyden ziyade daima askerî hareket ve faaliyete ehemmiyet vererek islâm kudret ve nüfuzunu yaymıya ve kökleştirmeye çalıştı.

HUDEYBİYE MUSALÂHASI

Muhammet, hicretin VI. senesi Kâbeyi ziyarete, yani haç etmiye karar verdi. Kureyşlilerin düşmanlığına ehemmiyet vermiyordu. Haç aylarında herkesin riayet ettiği mukaddes mütareke sayesinde, muharebesiz, Kâbeyi ziyaret edebileceğini ümit ediyordu.

Muhammet 1500 kişilik bir kafile ile Mekkeye hareket etti. Bundan haberdar olan Mekkeliler büyük heyecana kapıldılar. Muhammedin şehre hücum edeceğine hükmettiler; şehri muhafaza için tertibat aldılar. Bütün Mekkeliler şehir haricinde ordugâha çıktılar. Halit bin Velit bir süvari kuvvetile Mekke yolunu kapadı. Kureyşlilerin bu düşmanca vaziyetleri, Muhammedi cür'etli bir hareketle Mekkeye daha ziyade yaklaşmaya sevketti. Güneş batar batmaz, gece yürüyüşü ile, Mekkeden bir gün uzakta Hudeybiye kuyusuna kadar ilerledi, orada kondu. Muhammet, bu hareketle kureyş süvarilerinin bulunduğu yeri çevirmiş ve Mekkeye yaklaşmıştı. Muhammet, daha ziyade yaklaşarak, muharebeye girişmiyerek, maksadını siyasî vasıtalarla temin etmeyi tercih etti.

Mekke süvarileri geri çekilerek, yeni bir müdafaa hattı tutmaya mecbur oldu.

Bu vaziyette iki taraf arasında, müteaddit elçilerle, günlerce devam eden bir müzakere başladı.

Kureyşliler, kâmilen silâhlanmış ve bütün müttefik kabileleri çağırmışlardı; Muhammet, şehre girmiye kalkışırsa silâhla mukabeleye karar vermişlerdi.

Muhammet, maksadının gayet sulhperverane olduğunu, Kâbeyi ziyaret esnasında iki tarafın emniyeti için hususî bir mütareke yapmıya hazır bulunduğunu bildirdi.

Mekkeliler, müslümanların arkasını çevirmek için bir süvari müfrezesi göndermişlerdi. Bunu sezen Muhammet, derhal bir pusu kurdu ve düşman süvari müfrezesini tamamen esir etti. Fakat, maksadının, nekadar sulhperverane olduğunu göstermek için, esirleri bıraktı. Tekrar müzakere çaresini aradı.

Nihayet Kureyşliler bir itilâf yapmak münasip olacağına kani oldular. *Süheyl* namında birini, Muhammetle kat'î bir muahede yapmıya memur ettiler. Uzun ve münakaşalı müzakerelerden sora bir sulh muahedesi yazıldı.

Müzakere açıkta, herkesin önünde oluyordu. Muhammet yere bağdaş kurarak oturmuştu. Mekke Sefiri Süheyl Muhammedin karşısına diz çökerek oturdu; yüksek sesle konuşuyordu.

Muhammet damadı Aliyi çağırdı, muahedeyi yazmasını ve "*besmele*„ ile başlamasını söyledi; Süheyl de bunu kabul etmedi, değiştirtti. Süheyl "Allahın Resulü Muhammet„ ibaresine de itiraz etti ve"kendi adını yazdır!„ dedi. Muhammet, bunda da ısrar etmedi. Yazılan muahede şöyle oldu:

"Bu, Abdullahın oğlu Muhammet ile Amrin oğlu Süheyl arasında aktolunan sulh muahedenamesidir: On sene müddetle biribirlerine karşı silâh kullanmamaya karar verdiler...„

"Kureyşlilerden bazıları, velilerinin izni olmaksızın Muhammet tarafına geçecek olursa, Muhammet onları geriverecektir; fakat müslümanlar, Muhammedin tarafını bırakırlarsa, Kureyşliler tarafından geriverilmiyeceklerdir.

Herkes, Muhammet ile bir ittifak muahedesi aktetmekte serbesttir. Kezalik, Kureyşliler de her istediklerile bir ittifak muahedesi yapabilirler.

Muhammet bu sene, Mekkeye girmemeyi kabul eder. Fakat,gelecek sene, Kureyşliler şehri terkedecekler ve Muhammede şehirde üç gün kalmıya müsaade edeceklerdir.

Muhammedin yanında yalnız bir kılıç bulunacak başka silâh olmıyacaktır.„

Bu muahedenamedeki ağır şartlardan müslümanlar, hiç memnun olmadılar; en yakın *sahabe* ler Muhammede itiraz ettiler ve ondan istizahta bulundular. Hakları vardı. Çünkü bu muahedenin inceliğini anlıyabilmek için, insanlar ve hadiseler hakkında yalnız uzun bir hayat tecrübesile kazanılabilecek nüfuzu nazar sahibi olmak lâzımdı. Hakikatte, islâmiyetin, o zamana kadar hiçbir zaferi; Hudeybiye Muahedesi kadar mühim olmamıştır.

Bu muahededen sora, Kureyşlilerle yakından ve samimî temas mümkün oldu; islâm telkinatı daha kolay ve daha tesirli yapılabildi. Mekke reislerinden Halit bin Velit ve *Amr İbnülas* gibi büyük kumandanlar, Muhammedin tarafına geçtiler. Yirmi iki ay içinde, yani muahede Mekkeliler tarafından bozuluncaya kadar, islâmiyete dahil olanların miktarı, Hudeybiyeden evel müslüman olanların miktarından fazla oldu.

Hudeybiyede Muhammedin yanında 1500 kişi vardı; bundan iki sene sora, Muhammet, Mekkenin fethine 10,000 kişi ile yürüdü.

HAYBER SEFERİ

Hayber, "Medine-Suriye„ yolu üzerinde, Medineden takriben 150 kilometre uzakta bir havalinin ismidir. Bu havalide yedi hisar, birçok ekilmiş tarlalar ve pek çok hurmalıklar vardı. Mahsullerinin mebzuliyetile meşhur idi. Munhasıran Yahudilerle meskûn bulunuyordu. Bunların nüfusları 5,000 den fazla tahmin olunur. Bu Yahudiler biribirlerile itilâf halinde yaşamadıkları gibi bazan da biribirlerile kanlı kavgalar yaparlardı. Hiçbir siyasî teşkilâtları yoktu. Her aile yahut kabile kendi hesabına hareket ederdi.

Muhammet, Hayber ve ahalisi hakkında kâfi malûmat edinmişti. Yalnız 1600 kişi kadar küçük bir kuvvetle Haybere hareket etti. O kadar anî surette karar vermiş ve seri yürümüştü ki Yahudilerin haber almalarına vakit kalmadan müslümanlar Hayber hisarlarının önünde göründüler.

Yahudiler, vaziyetin farkında olmaksızın hergünkü gibi tarlalarına gitmek üzere hisarlarından çıktıkları zaman, birdenbire müslüman askerlerile karşılaştılar. Derhal içeri kaçtılar, ortalığı telâşa verdiler.

Muhammet, münasip bir yerde karargâhını kurduktan sora, muntazam bir usul dairesinde işe başladı. Yahudilerin müstahkem evlerine birer birer hücum etti. Bu hücumları gündüzleri yapıyor, geceleri karargâhına dönüyordu. Civardaki tarlaları tahrip ettiriyor, içilecek suları kestiriyor, Yahudilere, hayatı gayrimümkün bir hale getiriyordu. Oraya vâsıl olduktan sora başlıyan muharebeler bir buçuk ay kadar sürmüştü. Yahudiler, Muhammedin azim ve şiddeti karşısında birleşememişler ve tamamen atalet içinde kalmışlardır. İşte bu suretle Muhammet, Hayber hisarlarını birer birer zaptetti. Ahalinin bir kısmı, kendiliğinden teslim oldu, mukavemete yeltenenler muharebe ile esir edildiler. Neticede bütün Hayber hisarları, kadınları, çocukları ve servetleri ile bütün Yahudiler müslümanların eline geçti.

Yahudiler, Hayberde sadece çiftçi gibi oturmak ve buna mukabil sureti daimede mahsullerinin yarısını vermek teklifinde bulundular.

Muhammet, Hayber arazisini *beytülmal* namına zaptetti. Yahudilerin, müstecir ve işçi sıfatını haiz olmak üzere Hayberde oturmalarına müsaade ve başlarına adamlarından bir vali tayin etti.

Bilâhare Arabistan havalisinde fethedilen yerlerde tatbik olunan malî ve siyasî idarenin bazı esaslı mefhumları bu Hayber fethinde konulan ahkâmdan çıkmıştır.

Muhammet, Hayberden Medineye avdetinden sora daha birtakım seferler icrasile meşgul olduktan başka bir sene evel Hudeybiye muahedesi mucibince kararlaştırılmış olan şerait dairesinde 2000 kişi ile, Mekkeye gidip haccetti ve döndü.

MEKKENİN ZAPTI

Mekkenin zaptı, iki kabile arasında ehemmiyetsiz bir kavga yüzünden vukua gelmiştir. Bu kabilelerin biri (Huzzalar) Muhammedin diğeri *(Beni Bekir)* Kureyşlilerin müttefiki idi. Muhammet kendi müttefikine, Kureyşlilerin müttefikinin tecavüzünü ve Kureyşlilerin onlara muavenet etmelerini, Hudeybiye muahedesinin ihlâli mahiyetinde telâkki etti. Mekkeliler Muhammedin kudret ve satveti karşısında kendilerini artık âciz görüyorlardı; kendilerinin haksız olmadıklarını ve vaziyetin nasıl cereyan ettiğini izah için Ebusüfyanı Muhammet nezdine memur ettiler. Muhammedin müttefiki olan kabilelerin reisleri ise daha evel gelerek ondan imdat istemişlerdi. Muhammet, bunlara hiçbir teminat vermek istemedi; ne karar vereceğini belli etmemek için birdenbire evine çekildi.

Ebusüfyana gelince, o, Medineye geldi, Muhammetle görüştü, fakat hiçbir şey kararlaştırmaya muvaffak olamadı. Ebusüfyan Muhammedin karısı olan kendi kızını, Ebubekiri, Ömeri, Osmanı ve Ali ile Muhammedin kızı *Fatma*yı gördü, hiçbir semere temin edemedi; Muhammedin ne düşündüğü malûm olmadan evel, kimse bir harekette bulunmaya ve bir şey söylemiye cesaret gösteremedi.

Ebusüfyan muvaffakıyetsizlikten müteessir bir halde Mekkeye döndü; Kureyşliler ise Muhammet ile Ebusüfyan arasında gizli bir itilâftan şüphelenmişlerdi.

Ebusüfyan Mekkeye döner dönmez, Muhammet, Mekke üzerine sefer hazırlığına başladı, fakat maksadını gizli tuttu. Bu sırra pek az kişi vâkıf idi.

Ömer, Medinedeki hazırlıktan Mekkeye hiçbir haber gidememesi için Mekkeye giden bütün yolları nezaret altında tutmaya memur oldu; şüpheli hiç kimsenin geçmesine müsaade etmemek emrini aldı. Bir sefere hazırlık emri verilmişti. Fakat, hiç kimse ne tarafa gidileceğini bilmiyordu. Muhammet hakikî maksadını gizliyebilmek için küçük bir müfrezeyi Suriye istikametine gönderdi. Bütün bu ihtiyatlara rağmen çok geçmeden Mekkede, Muhammedin Mekkeye taarruz etmek fikrinde olduğu kanaati yayılmaya başladı. Muhammedin maksadı, Kureyşlilere müdafaayı düşünmiye vakit bırakmıyacak kadar bir süratle, büyük bir kuvveti apansız Mekkenin önünde bulundurmaktı. Müslüman olmuş bütün kabileleri Medineye davet etti. Nihayet Muhammet 10,000 kişilik bir ordu başında olduğu halde yola çıktı. Ramazan ayı idi. Sıcaktı. Muztarip oldu. Bizzat orucunu bozdu, ve hiçbir kimsenin oruç tutmamasını emretti. Artık Muhammedin Mekke üzerine ilerlemekte olduğu anlaşıldı. Yolda kendisine her taraftan ve hatta Mekkeden bile birtakım adamlar iltihak için geliyorlardı. Muhammet, ilerden yürüttüğü öncü kuvvetini ziyadeleştirerek onu Halit bin Velidin kumandasına verdi. Muhammet, Mekkeye yaklaştığı zaman birçok membalardan ve bilhassa Mekkelilerin gönderdiği sefirlerden Kureyşilerin zâf ve tereddüdünü anlamış olduğundan derhal muharebe tertibatı aldırdı ve Mekke üzerine yürümek emrini verdi. Ayni zamanda Kureyşlilerin Sefiri Ebusüfyan ile Mekkelilere teslim şartlarını bildirdi. Mekkelilerin bir kısmı teslim oldular. Bazıları evlerine kapandı, kimisi Ebusüfyanın evine iltica etti, bazıları Kâbenin etrafına toplandılar. Âciz bir ekalliyet te, mukavemet hazırlamaya kalktı. Bunların başında Hüdeybiye Muahedesini imzalıyan Süheyl ile Ebu Cehlin oğlu *İkrime* ve *Safvan* bulunuyordu. Fakat artık hiçbir şey Muhammedin keyfine münkat bir halde kalmış olan Mekkenin mukadderatını değiştiremezdi.

Muhammet, ertesi sabah arzu ettiği kansız muzafferiyeti temin etmek üzere icap eden emirlerini verdikten sora bütün ordusile ilerlemeğe başladı. Ordu dört kola ayrılmıştı. Herbiri bir noktadan Mekkeye girecekti. Bu kolların birine bizzat Muhammet kumanda ediyordu. Hiçbir mukavemete tesadüf olunmadı, yollar boştu. Yalnız bazı müfritler bir noktada mukavemet için toplanmışlardı. Bunlara tesadüf eden

Halit bin Velit, bir kısmını öldürdükten sora hepsi perişan oldular. Nihayet silâhlarını atarak evlerine kapandılar.

Muhammet, Mekkeye bir hâkimi mutlak halinde girmiş ve orada deri çadırını kurdurmuş bulunuyordu.

Bundan sora Muhammet, baştan ayağa kadar silâhlanmış olduğu halde bir deveye bindi ve Kâbeye doğru ilerledi. Her taraf Muhammedin askerlerile dolu idi. Muhammet, Kâbenin yanına gelince devesinden inmeden elindeki uzun sopasile işaret ederek Kâbedeki bütün putları biribiri ardınca kırdırdı. Ondan sora Kâbenin anahtarlarını aldı, cebine koydu. Müteakıben de umum halka uzun bir hitabede bulundu. Bu beyanatile Mekkelileri affettiğini de bildirdi. Hitabesi bittikten sora bir kaya üzerine oturan Muhammede bütün Mekkeliler gelip hürmet ve itaatlerini arzettiler. Muhammet, Mekkede kaldığı günler zarfında şehirde ve havalisinde bazı icraat ve yeni esaslar koymakla meşgul oldu.

HUNEYN MUHAREBESİ

Muhammet, fetih senesinde Mekkede pek az kaldı. Bu esnada, Mekke şarkındaki kabileler *Huneyn* vadisinde toplanarak Muhammede karşı vaziyet aldılar. Muhammet 12000 kişilik bir ordu ile bunların üzerine yürüdü ; bu orduda Mek-ke müşrikleri de vardı.

Dört gün yürüyüşten sora, Muhammet ordusu ile sabahleyin dar Huneyn vadisine daldı; henüz ortalık tamam aydınlanmamıştı. Öncü kuvvetler, pusu kurmuş düşman süvarilerinin şiddetli bir hücumuna uğradı; perişan oldu; karmakarışık geriden gelen ordunun büyük kısmı üzerine düştü; bütün orduda büyük karışıklık oldu ve kaçış başladı. Kaçanları takip eden düşman Muhammet üzerinde kolay ve tam muvaffakıyet kazanmak üzere idi. Vaziyetin fenalığını gören Muhammet, derhal hayvanını telâş içinde kaçan bu insan nehrinin haricinde bir noktaya sürdü ve orada durdu; yanında amcası *Abbas* vardı; Abbasın sesi çok gürdü; Muhammet, Abbası bağırtarak kaçanları yanına çağırdı; bir aralık Muhammet te bağırmıya başladı. Evvelâ 100 kişi kadar toplandı. Bu bir avuç kahramanın durup mukavemet etmesi sayesinde bütün kaçanlar geridöndüler ve Muhammedin etrafında toplandılar. Neticede düşman mağlûp olarak perişan bir surette kaçtı, şiddetle takip olundu, zafer tam ve kat'î olmuştu.

TAİF SEFERİ VE MUHASARASI

Muhammet, Huneyn muharebesini müteakıp ordusu ile *Taif* şehri üzerine yürüdü. Muhammet hicret etmeden evel yaya olarak bu şehre gitmiş, Taiflileri kendi inandığı hakikat yoluna sevketmeği düşünmüştü. Orada bazı yakınları da vardı. Fakat Taifliler Muhammedi eyi kabul etmemişlerdi. Şu sözlerle kendisini Taiften çekilip gitmeğe mecbur etmişlerdi: "Sen iddia ettiğin gibi Allahın bir Resulü isen bizim böyle bir zatla görüşmek haddimiz değildir. Sen iddia ettiğin adam değilsen, yalancısın, seninle görüşmeğe tenezzül etmeyiz." Fakat Taiflilerin Muhammede muamelesi bu kadarla kalmamıştı. Bütün çoluk ve çocukla beraber nekadar köle varsa üzerine göndermiş, kendisini onlara tahkir ettirmişlerdi. Muhammet bu masumların ve bedbahtların taş hücumuna maruz kalarak zedelenmiş, yaralanmış ve bin müşkülâtla Mekkeye dönebilmişti. Muhammet Huneyn muvaffakıyetinden sora Taife yürümek için şüphesiz bu acı hatıranın da tesirinde bulunuyordu.

Taif şehri bir kale ile çevrilmişti. Taif ahalisi muhasara makinalarına, muhasara kulelerine, mancınıklara malik olduktan başka, bir sene muhasaraya dayanacak kadar erzak ta toplamışlardı. Muhammet yaklaştı, surların yakininde ordugâhını kurdu. Kaleyi muhasara etti, şiddetli muharebeler oldu; Muhammet te mancınık kullandı; fakat surun metaneti, Taiflilerin ısrarla mukavemetleri, muvaffakıyetin az zamanda mümkün olamıyacağını gösteriyordu. 15-20 gün sora muhasarayı kaldırarak oradan çekilmeyi tercih etti.

Bundan sora Muhammet, İran Devleti hududunda yaşıyan kabilelerle ve Yemenle sıkı münasebetlere girişti ve o mıntakalarda yaşıyanlardan çoğu islâmiyete dahil oldu.

Mekke zaptolunduktan ve Kâbedeki putlar parçalandıktan sora da yıllık haccın müşrikler tarafından da eski müşriklik âdetleri dairesinde yapılmasına müsaade olundu. Onun için müslümanlarla müşrikler ayni zamanda haç ve ayni şenliklere iştirak ederlerdi. Bundan anlıyoruz ki, o zaman haç, dinî maksatla yapılan bir içtimadan ziyade her yıl kurulan büyük bir panayırdı.

TEBÜK SEFERİ

IX. hicret senesinde Suriye hudutları üzerinde *Tebük* seferi yapıldı. Artık ihtiyarlamış olan Muhammedin iştirak ettiği son sefer budur. Bu

seferin sebebi şöyle izah olunuyor: Bizans İmparatoru Herakliyüs İranlıları mağlûp ettikten sora bir müddet *Humus* ta kaldı. Bu hal, tacirlerin ve serserilerin merakını tahrik ediyordu. Suriye ile Medine arasında ticaret yapan birtakım tacirler Humusta bulunan İmparator Herakliyüsün Arabistana karşı büyük bir sefer kuvveti hazırlamakta olduğuna, bir yıllık erzak toplandığına, İmparatorluğa tâbi bütün arap kabilelerinin toplanmakta olduğuna dair Medineye mubalâğalı haberler götürdüler. Gûya bütün bu kuvvetler arap çölü hududunda toplanıyorlardı. Bu haberleri duyanlar Herakliyüsün Muhammedi ezmek fikrinde olduğuna hükmediyorlardı.

Muhammet bu sözlere inandı. Herakliyüsün gelmesini beklemektense onun hazırlığını bitirmesine zaman bırakmadan harekete geçip üzerine taarruz etmeyi tercih etti.

Muhammede bu kararı verdiren başka bir sebep te vardı. O sebep şu idi: Muhammet, Mekkenin fethinden evel Suriye hudutlarına 3000 kişilik bir ordu göndermişti. Bu kuvvet *Muta* havalisinde vukubulan bir muharebede Bizansın himayesinde olan Gassanî kuvvetleri tarafından mağlûp ve perişan edilmişti.

İşte Muhammet, bu Muta felâketinin bu vesile ile intikamını almağı da düşündü. Muhammet, sefere karar verince yalnız düşman kuvveti mülâhazasile değil, mesafenin çokluğundan dolayı da büyük hazırlık görmek lüzumunu hissetti. Bu sebeple seferin gayesi ne olduğunu açıkça söyliyerek bütün müslümanları yalnız bedenen değil, malen de sefere davet etti. Bu davet, müslümanların bir kısmı tarafından büyük hoşnutsuzlukla karşılandı, Tebük seferinin şöhreti bu yüzdendir. Çünkü askerlik noktasından seferin bir tesiri ve bir ehemmiyeti olmamıştır. Muhammet, tasavvuratını tatbik için çok müşküllerle karşılaştı. Birçok kimseler bu sefere iştirak etmediler. Ali de bu meyandadır. Maamafih Muhammet, kararında ısrar etti; tedarikât bitti. 30000 den fazla bir ordu toplandı, bunun bini süvari idi. Suriye hududu istikametinde herekete geçildi. Yollarda sıcaktan, susuzluktan ve yorgunluktan usananlar, dedikoduya başladılar. Orduda birçok münafık ta vardı. Bunların muhalefeti şedit bir dereceyi buldu. Bunlar bu sefer aleyhinde durmaksızın tenkitler yapıyorlardı. Nihayet, Medineden 400 kilometre kadar uzak Tebük mevkiine varıldı, ora-

da Herakliyüsün asker topladığı rivayetinin yanlış olduğu anlaşıldı. Muhammet Tebükte 10 gün kaldı, daha ileri gitmedi, ordusu ile Medineye döndü.

Muhammedin fikrinde Suriye hudutlarına kadar gitmek tasavvuru vardı. Fakat ortada düşman ordusunun bulunmadığı anlaşılınca, Ömer daha ileri gitmenin lüzumsuzluğunu izah etti ve dönmek teklifinde bulundu.

Muhammet, ordusundan yalnız küçük bir sefer heyeti ayırarak Şimalî Arabistan meliklerile anlaşmaya memur etti.

Herakliyüse gelince Muhammede karşı harbe girişmek onun hatırına hiç gelmemişti.

Muhammet Medineye döndükten sora bazı muhalif münafıklara karşı şedit tedbirler almak mecburiyetinde kaldı.

Tebük seferinden sora Muhammet, Yemenlilerden gelen birtakım sefaret heyetlerini kabul etti.

O zamana kadar islâmlığa yaklaşmıyan yakın, uzak birtakım kabileler de islâmiyeti kabul ettiler.

HALİT BİN VELİDİN YEMENE SEFERİ

X. hicret senesinde Muhammet 400 kişi ile Halit bin Velidi Yemende bazı kabileler nezdine gönderdi. Ona verdiği talimat: evvelâ islâmiyete davet etmesi, kabul etmedikleri takdirde silâh kullanması yolunda idi. Halit aldığı talimatı muvaffakıyetle tatbik etti.

Muhammet, ayni sene içinde diğer birtakım zevatı da Cenubî Arabistanda islâmiyeti yaymak üzere Yemene gönderdi. Onlara verdiği talimatta başlıca şu noktaları zikretti: "Ahaliye karşı hasmane değil, dostane hissiyat besleyiniz; eyi yenilikler yapınız.„

Muhammet, Aliyi de bir sefer heyetile Yemene gönderdi. Muhammet, Aliye verdiği talimatta, Yemende vaziyet tehlikeli bir şekil alırsa, Halit bin Velit ile birleşmesini ve bütün müslüman askerlerinin kumandasını Halidin almasını emretti.

ARABİSTANDA İSLÂMİYET ALEYHİNDE İLK KIYAMLAR - MÜSEYLEME

Muhammet, ölmeden evel X. hicret senesi içinde Arabistanda ilk ayrılık hareketleri başlamıştır. Böyle bir harekete ilk kalkışan *Müseyleme* namında biri olmuştur. Müseyleme Yemenli bir kabilenin reisi idi. Bu adam, Muhammet gibi kendisinin de peygamber olduğunu ilân etmiş ve kabilesini arkası sıra sürüklemiştir.

Müseyleme, taraftarlarının şarap içmelerine müsaade gösterdi. Müseylemeye imtisal eden başka adamlar da olmuştur. Müseyleme, başlangıçta muvaffak olur gibi oldu. Muhammede gönderdiği bir mektupta Araplar üzerinde hük n ve nüfuzun paylaşılmasını teklif etti. Hakikatte Müseyleme de kıymetsiz sayılmıyacak ahlâkî ve dinî bir mezhep ortaya koymuştu, fakat bu mezhep islâmiyet seviyesinden pek aşağı idi. Nihayet Müseyleme ve onun gibiler birer suretle bertaraf edilmişlerdir.

VEDA HACCI VE MUHAMMEDİN ÖLÜMÜ

Muhammet, hicretin IX. senesinde muhiti tetkik ve hacca gelen kalabalığın mizaç ve ahvali hakkında müşahedatta bulunmak üzere Ebubekiri Mekkeye göndermişti.

O günden sora artık hiçbir müşrikin Kâbeyi ziyaret edemiyeceği ilân edilmişti. Bu suretle Kâbe munhasıran bir müslüman ziyaretgâhı olmuştu.

Hicretin X. senesi içinde Muhammet, Mekkede büyük haçta bizzat bulunmak istedi. Bu haber, şayi olunca o sene hacca iştirak edenlerin miktarı herzamankinden fazla olmuştur. Birçokları Muhammet ile birlikte gitmek üzere Medineye geldiler. Bütün hazırlıklar ikmal olunduktan sora Medineden hareket edildi (22 Şubat 632).

Muhammet, deve üstünde en uzak yerlerden gelmiş birçok kalabalık arasında tantanalı ve muzaffer bir surette Mekkeye girdi.

Muhammet, Mekkede üç nutuk verdi, bu nutuklarda birçok nasihatlerde bulundu ve bu seneden sora haç münasebetile "sizi bir daha görüp görmiyeceğimi bilemem" dedi. Filhakika bu haç Muhammedin son veda haccı oldu. Muhammet, Medineye avdetinden üç ay sora 63 yaşında öldü.

MUHAMMEDİN ÖLÜMÜ (8 Haziran 632)

Muhammet, Muta felâketini bir türlü unutamıyordu. Onun hatırası kendisini daima müteessir ediyordu. Bizanslılara anî bir taarruz yapmak için bir sefer heyeti teşkilini emretti. Muhammet, bu sefer heyetinin hazırlandığı sırada hastalandı. Hastalık şiddetlendi. Karılarından *Ayşe* nin odasında yattı. Bu yüzden sefer heyetinin hazırlıkları gerikaldı. Bu heyet hazırlandıktan sora da Muhammedin ölümü üzerine hareketi tehir edildi.

Muhammet, hastalığı şiddet kespettikten sora namazda islâm cemaatine imamlık etmesi için, Ebubekire emir vermişti.

Muhammet, son nefesinde yanında bulunanlardan yazı yazmak üzere levazım istemişti; fakat talep ettiği şeyler kendisine verilmedi.

Muhammedin öldüğü haberi şehirde büyük bir hayret uyandırdı; bazıları buna inanmak istemiyorlardı. Ömer de büyük hayret ve heyecan içinde bu habere inanmak istemiyordu. Ölüm haberini işiten Ebubekir, Ayşenin odasına koştu. Muhammedin bir harmaniye ile örtülmüş olduğu halde yerde yattığını gördü; odada kimse yoktu; Ayşe Muhammedin yaşamadığını farkeder etmez öteki kadınlara haber vermeğe koşmuştu. Ebubekir naşa yaklaşarak harmaniyenin bir köşesini kaldırdı, Muhammedin yüzünü öptükten sora tekrar harmaniye ile örterek ağır ağır odadan çıktı. Ömer, teessür ve heyecan içinde halka nutuk veriyordu. Ebubekir "yavaş! Ömer! beni dinle!„ diyerek Ömerden sükûnet bulmasını rica etti. Ömer susmak ve dinlemek istemiyordu, Ebubekir hiç kendini bozmadı. O da söz söylemek istediğine dair işaret etti. Halk hürmetkâr bir halde ona döndüler, artık Ömere ehemmiyet vermediler. Bunun üzerine Ömer, nutuktan vazgeçti, sözü Ebubekire bıraktı. Ebubekir umumun sükût ve dikkati içinde nutka başladı ve dedi ki: "Ey insanlar, kim Muhammede tapıyorsa bilsin ki, Muhammet ölmüştür. Kim Allaha tapıyorsa bilsin ki, Allah daimdir.„ Ondan sora dinliyenler üzerinde matlup tesiri yapan güzel sözler söyledi.

EBUBEKİRİN İNTİHABI (8-9 Haziran 632)

Muhammet, son nefesini verince Medineli müslümanlar (Ensar) bir evin avlusunda toplandılar. Bu sırada Ali, *Talha* ve *Zübeyir* Ayşenin odasına gittiler. Mekkeli muhacir müslümanlar (Muhacirin) yukarda söylediğimiz gibi halka nutuk vermekte olan Ebubekirin yanına geldiler. Bu sırada bir adam Ebubekir ile Ömerin yanına yaklaşarak Medinelilerin *Saad ibni Ubade* etrafında toplandıklarını ve onunla birleştiklerini haber verdi ve dedi ki, eğer iktidar makamını istiyorsanız iş daha ciddiyet kespetmeden evel onların yanına gidiniz.

Muhammet, henüz defnolunmamış bir halde evinde duruyordu. Ömer ile Ebubekir *Ebu Ubeyde* yi de alarak Medinelilerin içtima ettikleri avluya doğru koştular. Bir münazaa çıkar korkusuyle, yolda kendilerini vazgeçirmeye çalışanlar oldu. Fakat onlar avluya gittiler ve orada toplanmış olanların ortasına cesurane girdiler, cemaatin ortasında bir harmaniyeye sarılmış gayet muztarip gibi görünen bir adam nazarı dikkatlerini celbetti. Bu güç anda hasta bulunan bu adam Medinelilerin namzedi Hazreçlilerden Saad ibni Ubade idi.

Ebubekir ile Ömer geldikleri zaman Medineli bir hatip söz söylüyordu. Saad hasta olduğundan ve sesi çıkmadığından hafif söylüyor ve bu Medineli hatip onun söylediklerini gür sesile tekrar ediyordu. Bu hatip çok şeyler arasında Mekke muhacirlerinin aleyhinde bulunuyor ve onları ittiham ediyordu. Daima ateşli olan Ömer hatibe cevap vermek ve ittihamatı şiddetle reddetmek istedi. Ebubekir Ömeri menetti. İhtiyatkâr ve mülâhazalı olan Ebubekir sakin ve itilâf arayan bir tarzda söze başladı. Medinelileri bol bol methetti. Galeyanda olan ruhları teskin etti. Sarih ve eyi fikirleri olan bir adam, yalnız bağıran, düşünmekten âciz, akıldan ziyade hissiyata tâbi bulunan kalabalığa ekseriya hâkim olur. Ebubekir baş intihabında yalnız Medinelileri veya muhacirini düşünmek kâfi olmadığı, bütün Arapların yalnız Kureyşilerden birinin hüküm ve nüfuzunu kabul ve teslim edebilecekleri fikri üzerinde metîn bir surette ısrar etti. Hazır olanları, o sırada yanında bulunan Ömer veya *Ebuubeyde bin Cerrah* tan birisine sadakat yemini etmeğe davet ederek nutkuna nihayet verdi.

Medinelilerden bir adam, biri Kureyşlilerden diğeri Medinelilerden olmak üzere iki reis intihap olunması teklifinde bulundu. Bunun üzerine şiddetli bir münakaşa başladı, hepsi birden bağrışıyorlardı. Ömer, gürültünün büyük bir kavgaya dönmesinden korktu, ileri atıldı; Ebubekirin elini tuttu; kendisine teklif olunan şereften vazgeçti ve Ebubekire ilk olarak sadakat ve itaat yemini etti. Onu Peygamberin halefi ilân etti. Hazır olanlardan birçoğu Ömer gibi yaptı; birçok Medineliler de başlarında Usların reisi *Üseyyit* olduğu halde onlarla birleşti. Bunun üzerine Ebubekir *halife* intihap edilmiştir diye ilân edildi.

İnsanlar gayet şedit bir heyecan halinde bulundukları

sırada evelden tahmini kabil olmıyan nagehanî bir harekete ekseriya derhal iştirak ederler. Ömerin hareketi tam böyle bir anda vukubulmuştu.

Görülüyor ki, Ebubekirin intihabı, pek fırtınalı bir surette cereyan etmiştir; bu intihap, bütün müslümanların reylerine müracaat suretile vukua gelmemiş, bilâkis hususî bir evin avlusunda tesadüfen toplanmış küçük bir ekalliyetin gürültülü ve acele bir teşebbüsü neticesinde olmuştur. Bu intihabın muntazam ve meşru sayılamıyacağı hakkında ve hiçbir vekâlet sıfatını haiz olmıyan bir avuç adamın böyle bir şey yapmıya hakları olmıyacağı tarzında iddialar serdolunmuştur.

İntihapta hazır bulunmamış Mekkeli muhacirlerden bir kısmı ve bunlar arasında birinci derecede Ali, Zübeyir ve saire gibi nüfuz ve iktidar sahibi olanlar şiddetli bir teessür duydular.

Ebubekirin muvaffakıyeti, bilhassa Uslarla Hazreçlerin arasındaki eski husumetten ileri gelmiştir. Medineliler, Hazreçlilerin reisini namzet gösterdiklerinden, Uslar, buna karşı Kureyşlileri tercih ettiler; Ebubekir ve Ömer, içtima mahalline giderken, Usların reisi onlara kendilerine güvenebileceklerini söylemiş ve onlarla birlikte hareket etmiştir. Binaenaleyh Ebubekirin intihabı, ne Kureyşlilere, ne Medinelilere mensup olmıyan Us müslümanlarının eseridir.

Ayşenin evinde Muhammedin naşı yanında kapanıp kalmış olan Ali ile Talha ve Zübeyrin hareketleri dikkate şayandı. Bunlar siyasî dirayet ve metîn seciye gösteremediler. Zıyaın büyüklüğü altında ezildiler: Halbuki Ömer ve Ebubekir evlerine çekilip kapanmadılar, bilâkis fırtınaya cesurane göğüs verdiler, ve ona galebe çaldılar.

Nekadar ibrete şayan bir vaziyettir ki, daha Muhammedin öldüğü anda bütün eski nifaklar, ihtiraslar, hırsıcahlar, zincirden boşandılar; o derecede ki hakkında korku ve hürmet beslenen Peygamberin henüz ılık cesedi, son nefesini verdiği basit odada unutulmuş ve ihmal edilmişti.

Ali ve yakın akrabaları, Muhammedi terki hayat ettiği kerpiç odada kimseye haber vermeksizin açtıkları bir mezara acele gömdüler. Peygamberin karıları bile bundan haberdar edilmedi ; onlar yalnız bitişik odada kazma sesleri işiterek az çok ne yapılmakta olduğunu anlamışlardı. Bu hareket

o zamana kadar kabul olunan itiyadın hilâfında bir şeydi. Bunu Muhammet lehinde bir hürmet eseri olarak kabul etmeğe imkân yoktur. Çünkü hürmet gösterilmesi büyük Peygamberi mutat veçhile şehrin mezarlığına büyük merasimle gömmek suretile olmak lâzımdı.

Ebubekir ve Ömer de cenaze merasiminde bulunamamışlardı. Anlaşılıyor ki, o anda siyasî meşguliyetler o kadar mühim ve mücbir idi ki, kimse Arabistanın kudretli hâkim ve sahibinin cenazesile uğraşmıya ne vakit bulmuş ve ne de arzu duymuştur.

EBUBEKİRİN HİLÂFETE İNTİHABININ ERTESİ GÜNÜ

Ebubekirin hilâfete intihabının ertesi günü müslümanlar mesçitte büyük bir içtima aktettiler; Ebubekir mimbere çıktı; orada söze başlamadan evel oturdu. Ömer aşağıda cemaat arasında ayağa kalkarak cemaate bir nutuk verdi. Onları Ebubekire biate davet etti. Herkes biat etti; ondan sora Ebubekir mimberde ayağa kalkarak, o da cemaate kısa bir nutuk verdi; halkın kendisine muzaharetini istedi; mücahede etmekten vazgeçmiş olan bütün kavimlerin umumî istihkara maruz kalmış olduklarını hatırlattı. İşte bu suretle Ebubekir, işe başlamış oldu.

HALİFELİĞİN HAKİKÎ MAHİYETİ

Muhammedin tesis ettiği cemaatin birçok içtimaî, dinî ve siyasî ihtiyaçları vardı. Muhammet, hayatta olduğu müddetçe ashaptan hiçbiri Muhammedin ölümünü göz önüne alarak uzak istikbali ve onun tedbirlerini düşünmedi; bu husus, yalnız Allaha ve onun Resulüne terettüp eder bir iş telâkki olundu. Halbuki Medineye karşı siyasî bir inkıyat halinde yaşıyan kabilelerce iş böyle değildi. Çünkü bunlar dinî hislerden ziyade Muhammedin siyasî ve askerî satvetinden korktukları için ona tâbi olmuşlardı ve bu tebaiyeti esaret sayıyorlar ve bundan kurtulacakları günü bekliyorlardı. Bu sebeple Muhammedin birdenbire ve müslümanlara hiçbir şey nasihat etmeksizin ortadan kaybolması Medinede ashabın büyük şaşkınlığını mucip oldu. Bütün ruhlar derin bir surette sarsıldı; derhal niza zuhûr etti. Medinede başlıca üç fırkanın mevcudiyetini meydana çıkardı. Peygamber zamanında biribirlerile eyi geçinmiş olan bu fırkalar, şimdi yalnız kendi maddî ve manevî menfaatlerini muhafaza etmekten başka bir şey düşünmüyorlardı.

Bu fırkalardan birincisi Muhacirin Fırkası. İkincisi Ensar Fırkası. Üçüncüsü de Arabistanın her tarafından gelip Muhammedin etrafında toplanmış olanların fırkası idi.

Bu fırkaların en eyi teşkilâtlısı Ensar Fırkası idi; en süratli hareket kabiliyeti bu fırkada idi. Diğer iki fırkada böyle kuvvetli teşkilât yoktu.

Bunların yegâne istinat ettikleri kuvvet Muhammedin şahsı idi; bu sebeple kendilerini bir arada tutan zat ortadan kalkınca teşkilâtsız, başsız, fikirsiz kaldılar; biribirlerinden şüphe ederek, biribirlerini kıskanarak evlerine kapandılar.

Muhammedin ölümünden Ebubekirin ölümüne kadar geçen kısa bir müddet zarfında bunlardan hiçbiri mevcudiyetini ihsas edemedi; bunlar tamamen alıklaşmışlardı.

Muhammedin ölümile derhal başgösteren buhranın mühim ve güç dakikasında kendilerini kaybetmiyen yalnız iki zat olmuştur: Ömer ve Ebubekir.

Büyük tarihî ameliyelerin meziyetlerini fertlere atfetmekten nekadar içtinap olunursa olunsun, neticesi itibarile o zaman müslüman cemaatini, acele bir felâketten kurtaran, bu iki zatin siyasî faziletleri olmuştur.

Muhammedin eserini muhafaza etmiş olan bunlardır. Ömer ile Ebubekirin iffetleri, maksatlarındaki mutlak namuskârlık, yalnız umumun menfaatinden mülhem olarak hareketleri, ayrılık ihtiraslarına ve hasis menfaatlere galebe çalmıştır.

Ebubekir, mahza ahlâkî meziyetleri ve liyakati hasebile Medinedeki müslümanlar tarafından müslüman cemaatinin reisi ve peygamberin halefi olarak kabul edilmişti. Bu intihapla Medine müslümanları Ebubekire verdikleri nüfuz ve salâhiyetle, farkına varmaksızın, tarihte Roma İmparatorluğu ve Papalık müessesesi gibi büyük bir siyasî ve dinî müessese vücuda getirmiş oldular.

Hakikatte, müntehipler bir kabilenin efradından birine sair efrada nispetle daha yüksek bir nüfuz ve salâhiyet vermiş oldukları zehabında idiler; yani Ebubekiri basit bir kabile reisi telâkki etmişlerdi. Halbuki, Ebubekir Arabistanın mühim bir havalisinin hükümdarı makamına oturmuştu. O ayni zamanda bir *başkumandan*, hükümleri itiraz kabul etmez bir *hâkim* ve yeni bir dinin *en yüksek ruhanî reisi* olmuştu. Müntehipler bunun asla farkında değillerdi. Ebu-

bekir, vazifelerinin mahiyeti, nüfuz ve salâhiyetlerinin hududu hiçbir suretle tayin edilmeden müslümanların reisi ilân olundu. *Hilâfetin* haklarını ve vazifelerini daha eyi tanzim eden vak'alar soradan olmuştur. Maamafih halifeliğin hakları ve vaziyeti, ihdas olunduğu günden altı asır sora Hulâgû tarafından halife çuvala sokulup süvarilerin nalları altında ezildiği güne kadar ve ondan sora da hiçbir zaman ayni halde kalmamıştır.

Ebubekir, idare umurunu deruhde ederken, yalnız bir vazifeye ehemmiyet verdi; o da her şeyde Muhammedin misalini takip etmek, onun koyduğu kanunları tatbik eylemek ve nihayet onun askerî ve siyasî düşüncelerini mevkii file koymaktı.

Ebubekir, bu hususları sadıkane ve şiddetle takip etti. İlk zamanlarda bu tarzı hareket müessir ve müfit olsa da, soraları islâmiyet sisteminin tekâmülüne karşı bir mania teşkil edebilirdi. Çünkü, Muhammet hayatında hergünün icabatına göre muvafık çare ve tedbirler tatbik ederek islâm cemaatini muvaffakıyetle idare ederdi. Eğer o Arabistan haricindeki kavimlerle temasa girseydi ihtimalki birçok yenilikler ve değişiklikler yapacaktı. Çünkü o, son derecede terakkiperver bir ruha malikti; sistemini daima muhitin icaplarına göre ıslah ve tatbik etmeye amade idi.

Muhammet, gerek dinî meselelerde, gerek içtimaî hususlarda bir ıslah yapmak lâzımgeldiği zaman, kendini hiçbir şeyle bağlı görmemiştir. Daima tekâmüle doğru yürümüştür. Ölüm, bu tekâmülü birdenbire kesti. Muhammetten sora islâm âleminde görülen durgunluk ve tedenni sebebi Muhammette değil, onun haleflerinin Muhammedin mesleğinin ruhunu değil, metnini almalarında aramalıdır. Bu büyük hakikat ancak Türkiye Cümhuriyeti devrinde hakkile idrak edilmiş ve icabatı yapılmıştır.

D. HULEFAİRAŞİDİN DEVRİ

Halife unvanı ile müslümanların ilk Emîri Ebubekir oldu. Ondan sora sıra ile Ömer, Osman ve Ali hilâfet makamına geçtiler. Bunların emîrlikleri bir nevi intihapla oldu. Bunlardan hiçbiri, devleti irsen elinde tutan sülâleler teşkil etmemişlerdir. Bu dört zat, *Hulefairaşidin* unvanı ile maruftur.

EBUBEKİR (632—634)

Muhammet ölür ölmez bütün Arabistanda Araplar isyan ettiler. Yahudilik ve hıristiyanlık baş kaldırdı. Münafıklar kendilerini meydana vurdular. Mekkede ahalinin çoğu islâmiyeti ret ve inkâr etmek istedi. Hiç kimse Ebubekire vergi vermek istemedi.

Ebubekir, bütün bu isyanları ve kıyamları bastırdı. Arabistanı tekrar islâm hakimiyetine aldı. Halit bin Velit bu mücadelelerde asileri dehşetli bir surette ezerek temayüz etti. Kendine, *Allahın Kılıcı* (Seyfullah) unvanı verildi.

Ebubekir, Arap Yarımadasında hakimiyetini tesis ettikten sora Bizans ve İran Devletlerine karşı seferler açtı.

Muhammedin son günlerinde hazırlanan Suriye sefer kuvvetini *Üsame* nin kumandasında Suriye hudutlarına sevketti. Bu kuvvet 3000 kişi ile 1000 beygirden ibaretti. Üsame, Suriye hudutlarında bazı muvaffakıyetli muharebeler yaptı. Birçok ganimetle Medineye döndü.

Ebubekir, bir sene sora iki ordu teşkil etti. Bunlardan birini Halit bin Velit kumandasında Iraka, İran Devleti aleyhine; diğerini Ebuubeyde bin Cerrah kumandasında Suriyeye gönderdi. İranda Sasaniler hüküm sürüyordu. Suriyeye hâkim olan Bizans İmparatoru Herakliyüs idi. Halit, *Basra* civarında vukua gelen bir muharebede (633) Sasanileri mağlûp ettikten sora müslümanlar Irakta yerleştiler.

Halit, Irakta muvaffak olduktan sora Ebuubeyde bin Cerrah ordusuna yardım etmek üzere Suriyeye döndü.

Herakliyüs kuvvetleri *Şeria* ırmağına dökülen *Yermük* çayı civarında vukubulan muharebede (634) büyük inhizama uğratıldı.

Bu muvaffakıyetten sora Gassaniler kâmilen müslüman oldular.

Ebubekir, bu sıralarda öldü. Hilâfeti, iki seneden biraz fazla sürdü.

KURANIN İLK TOPLANMASI

Kuran ayetlerini bir cilt halinde toplıyarak Kuran denilen kitabı ilk vücuda getiren Ebubekirdir. Kullanılan yazının esası Summer Çivi yazısından alınmış hususî bir alfabe idi. Bu alfabe soraları muhtelif yerlerde yapılan şekillere göre muhtelif isimler almıştır.

ÖMER (634-644) Ömer, Ebubekirin Suriye ve Mezopotamyada başladığı istilâları devam ettirdi. Suriye Ordusu Kumandanı Ebuubeyde *Şam*, *Humus*, *Balebek*, *Halep* ve *Antakya* yı zaptettikten sora Kudüsü muhasara etti. Kudüs Patriki "*Sofranyüs*„ bizzat Ömerin kendisile müzakere etmek şartile şehrin teslim olunacağını bildirdi. Ömer, Medineden Kudüs pişgâhına geldi. Kan dökmeden şehre girdi (638), Hıristiyanları dinlerinde serbest bıraktı. Kiliselerine tecavüz etmedi. Süleyman mabedinin yerinde kendi adını verdiği camiyi yaptırdı *(Camii Ömer: Renkli Res. 2)*. Ondan sora tekrar Medineye döndü.

İRAN SEFERİ İranın Sasanî Hükümdarı *Yezdicert* Arapları Mezopotamyadan çıkarmak üzere oraya bir ordu gönderdi. Arap Ordusu kumandanı *Saad İbni Ebivakkas* İran ordusu ile *Kadisiye* (Bugünkü *Kûfenin* garbinde) civarında karşılaştı. Verilen muharebede İranlılar mağlûp oldu (635).

Araplar, Irakı kâmilen istilâ ederek İran içerilerine girmeğe başladılar. Yezdicert son mukavemetini *Nihavent* şehrinde göstermek istedi. Verilen muharebede (642) İranlıların inhizamı büyük oldu.

Yezdicert Türkler nezdine kaçtı. Ve *Mervde* onlara iltica etti. Bu suretle İranda Sasanî Devletine nihayet verilmiş ve Araplar *Türkeline* kadar şarkta ilerlemiş oldular.

Araplar, şimalde Kafkaslara doğru da ilerlediler. Fakat bu istikamette Türklerden Hazarların mukavemeti karşısında durmıya mecbur oldular.

MISIRIN ZAPTI Ömer, Amr İbnülası 4000 kişi ile *Mısır*ın zaptına memur etti. Mısır, Roma Şark İmparatorluğunun bir eyaleti idi. Hiç mukavemet görülmeden Mısıra girildi. Bizans askerlerile yerli ahali tarafından işgal olunan Menfis şehrini kuşattılar. Yerli ahaliyi dinlerinde serbest bırakmak ve yalnız vergi almak vaitleri ile kazanarak şehri aldılar. Amir, *Fustat* adlı yeni bir şehir kurdu ve hükûmet merkezi yaptı. Ondan sora sahilde *İskenderiye*yi zaptettiler. Bu suretle bütün Mısır fethedilmiş oldu (641).

Bundan sora Amr İbnülas, *Bingazi*ye kadar Afrika Şimalindeki Berberler ülkesini istilâ etti. Fakat, *Berberler*e hâkim olmak, İranın Sasanilerini Suriye ve Mısırın Rumlarını mağ-

lûp etmek kadar kolay olmadı. Çünkü, Berberler cesur ve muhariptiler. Arapları çok uğraştırdılar.

Arap kumandanları Suriye, Irak, Mısır ve İran kıt'alarında büyük zaferlerle Arap ismini ve hükmünü yerleştirirken Halife Ömer Medinede sade bir hayat yaşıyordu. Esir bir İran kumandanı Medineye getirildiği zaman Ömeri mesçidin merdivenlerinde uyurken görmüştü.

Ömerin hilâfeti on sene sürdü. Vergisinin azaltılmasını istiyen İranlı bir hıristiyan köle tarafından hançerle vuruldu. Aldığı yaradan öldü.

OSMAN (644-656) Ömer, son nefeslerinde hilâfet meselesinin hallini intihap ettiği altı kişilik bir heyete bıraktı. Bu heyet, *Emevî* ailesinden Muhammedin damadı Osmanı halife intihap etti. Emeviler, nüfusça en kuvvetli bir kabile idi. Fakat Mekkenin fethinden sora müslüman oldukları için Ebubekir bunların müslümanlığını zayıf görürdü. Onları mühim memuriyetlerden uzak bulundururdu. Emevîlerden olan Osmanın Halife olması, Emevilerin iktidar mevkiine gelmesi demekti. Filhakika 80 yaşında bir ihtiyar olan halim, selim Osman bütün valilikleri ve ordu kumandanlıklarını, rütbe ve mansıpları meziyet aramaksızın hep mensuplarına verdi. Bu hal Emevilerle Kureyşlilerin diğer bir kolu olan *Haşimiler* arasında islâmiyetten evel mevcut olan derin adavetin uyanmasına sebep oldu.

Osman devrinde islâm hududu Afrika cihetinde *Trabulusgarba* kadar dayandı (647). Kafkaslar cihetinde hudut, *Aras* ırmağında idi. Şarkta da *Horasan* Türklerinin öncü kuvvetlerile karşılaşılmış ve *Ceyhun* boylarına dayanılmıştı *(Harita.22)*. Artık, arap-türk mücadelesi başlamış oluyordu. İrana gelince O, on, on beş yıl içinde tamamen islâmlaştı.

DAHİLÎ İSYANLAR Emevilerle Haşimiler arasında yeniden baş gösteren eski düşmanlıktan yukarda bahsetmiştik. Bu düşmanlık dahilî bir isyanın için için kaynamasına sebep oldu. Her tarafta halk, Emevi valiler ve kumandanların zulmünden Halife Osmana şikâyetlere başladılar. Osman bu şikâyetler üzerine hiçbir tedbir almıyordu. Nihayet yapılan haksızlıklardan şikâyet etmek üzere Mısır, Kûfe ve Basra taraflarından ve daha birçok yerlerden halk namına toplanan

birtakım heyetler Medineye geldiler. Medine şehrinde büyük bir galeyan oldu. Osmanın evi sarıldı, nihayet evin içine girdiler. Osmanın üzerine atılarak, onu hançerle öldürdüler.

Ebubekirin ilk defa olarak Kuran ayetlerini topladığını biliyoruz. Kuranın bize vâsıl olan şekilde tertip ve tanzimini Osman yaptı.

ALİ (656 - 661)

Alinin zamanı dahilî ihtilâflarla geçti. O sırada Emevilerden Suriye Valisi bulunan *Muaviye*, Alinin hilâfetini tanımadı. Bilâkis onu Osmanı katlettirmekle itham etti. Bundan başka, Muhammedin ilk arkadaşlarından Zübeyir Kûfelilerden ve Talha Basralılardan mürekkep birer siyasî fırka teşkil etmişlerdi. Bunlar da hilâfet davasında idiler. Peygamberin zevcelerinden Ayşe, Muhammedin sağlığında Alinin, kendi iffeti aleyhinde şüphe ettiğini öğrenmiş olduğundan onun müthiş düşmanı idi. Ayşe onu bir türlü affetmiyordu. Bu karışıklıktan istifade ederek Alinin aleyhinde çalışıyordu. Ayşe, taraftarlarını toplıyarak Talha ile birleşmek üzere Basraya gitti. Basrada, Ayşenin etrafında muhalefet kuvvetleri gittikçe büyüyordu; bunlar, Zübeyir kuvvetleri de dahil olduğu halde Kûfe civarında toplandılar. Ali, büyük bir kuvvet topladı ve düşmanları üzerine yürüdü. Aralarında vukua gelen muharebede Zübeyir ve Talha öldürüldü. Ayşe esir edildi ve bunların taraftarları mağlûp ve tamamen perişan oldu. Ayşe, deve üstünde bizzat muharebeye iştirak etmişti. Muharebenin en kanlı safhası onun devesi etrafında cereyan etti. Bu sebeple bu muharebeye *Cemel* yani Deve vak'ası adı verildi.

Ali, devlet merkezini Medinden Kûfeye getirmiştir.

SİFFIN MUHAREBESİ

Alinin Kûfe civarındaki muvaffakıyetine rağmen Şam Valisi Muaviye, birçok paralar sarfederek bütün Emevileri etrafında topladı ve Ali aleyhinde şiddetli propagandaya başlıyarak hilâfet iddiasına kalkıştı. Mısır fatihi Amr İbnülası da elde etti. Nihayet iki tarafın orduları Fıratın sağ sahilinde *Raka* yakınlarında *Sıffin* ovasında karşılaştı (657). Şiddetli bir muharebe başladı ve günlerce devam etti. Ali muzaffer olmak üzere idi. Amr İbnülas, firara kalkışmış olan Muaviyeyi tuttu ve Alinin kuvvetlerine karşı bir hileye müracaat etti. Bu hile, askerlere

mızraklarının ucuna Kuran nüshaları asarak ihtilâfın halli için Kuranın hakem olmasını teklif etmek oldu.

Ali, mızrakların ucunda Kuranı görünce muharebeyi durdurdu. İki taraf ihtilâfı halletmek için birer hakem tayin ettiler. Muaviyenin hakemi Amr İbnülas oldu. Ali de gayet sâf ve ihtiyar bir adam olan *Ebumusel Eş'ari* nin kendi hakemi olmasına muvafakat etti. İki hakem arasında uzun müzakere oldu. Amr İbnülas Ebumusel Eş'ariyi şu karara ikna etti.

Hem Aliyi hem Muaviyeyi haletmek, islâmları yeniden bir halife intihap etmekte serbest bırakmak.

Bu kararlarını ordular muvacehesinde alenen söyliyeceklerdi; ve evvelâ Ebumusel Eş'ari, ondan sora Amr İbnülas söyliyecekti.

Ebumusel Eş'ari alenen Aliyi halettiğini söyledi. Fakat Amr İbnülas, bilâkis Muaviyeyi Halife intihap ettim, dedi.

Amr İbnülas, Alinin vekilini aldatmış, hilekârlık etmişti. Bu hile büyük bir velveleyi mucip oldu. Alinin taraftarları bu kararı kabul etmedi. Nihayet Muaviye Şamda halifeliğini yaparken, Ali de Kûfede Halife sıfatını taşıyordu.

HARİCİLER VE ALİNİN ÖLDÜRÜLMESİ

Sıffin muharebesinde hakeme müracaat teklifi karşısında Alinin taraftarlarından çoğu buna razı olmamıştı. Galibiyetin kendilerinde olduğunu, hakeme müracaatin lüzumsuz bulunduğunu ileri sürmüşlerdi. Hakem oyununun neticesinden müteessir olan bu zümre, Aliye gücendi. Bunlar, ne Muaviyenin ve ne de Alinin hilâfetlerini tanımadılar. Bunlara tarihte Aliden hariç kalmış olmaları itibarile "*Hariciler*„ denir. Aliye sadık kalanlara da "*Şiiler*„ denirdi. Bu suretle ilk din ve mezhep ihtilâfları başlamış oldu.

Ali, Haricileri yatıştırmak istedi. Muvaffak olamadı. Nihayet onlarla muharebe etmeğe mecbur oldu; ve onları mağlûp etti. Bundan sora Hariciler ayni zamanda ve ayni günde Aliyi, Muaviyeyi ve Amr İbnülası öldürmeğe karar verdiler. İçlerinden üç kişiyi memur ettiler. Şama giden haricî, Muaviyeyi ancak yaralıyabildi. Amr İbnülas hasta olduğundan evinden çıkmamış ve kurtulmuştur. Ali, Kûfede camide namaz kılarken vahim surette yaralandı ve öldü (661).

ARAPLARIN İRAN, ŞARKÎ ROMA, TÜRK MEDENİYETLERİ İLE TEMASLARININ İLK DEVRELERİ

Araplar, Hülefairaşidin devrinde türk, iran ve bizans medeniyetleri ile temas ettikleri halde bu medeniyetlerden pek az istifade etmişlerdir. Bunun sebebi şu idi: O devirde Araplar (İslâmiyet kendinden evel teessüs eden herşeyi iptal etmiştir. Kurandan başka şey okumak caiz değildir,) akidesinde idiler. İşte bu itikat saikasile İranı, Suriyeyi, Mısırı ve soradan Türkellerini istilâ ettikleri zaman dinî asar ve abidelerile birlikte türk, fars ve yunan lisanları ile yazılan eserleri yakmak ve tahrip etmekte bir beis görmemişlerdir.

SİYASÎ VE İÇTİMAÎ TEŞKİLÂT

Muhammet zamanında pek sade olan devlet teşkilâtı dört halife devrinde ihtiyaç nispetinde genişletilmiş, yeni yeni müesseseler vücuda getirmeğe zaruret duyulmuştur. Muhammedin vefatından 29 yıl sora, hilâfet Emevilere geçtiği esnalarda devlet teşkilâtı şu tarzda idi: **1** — Devlet reisi olan *halife*, Arapların ruhanî ve cismanî reisi idi. Halifelik alâmetleri Muhammedin hırkası, mühür, hutpe idi. **2** — Vilâyetleri idare eden *valiler* vardı. Bunlar ayni zamanda imamlık vazifesini de görürlerdi. **3** — Davalara bakan *kadılar:* Ömer zamanına kadar halkın davalarını halife görürdü. Fakat memleket büyüyünce buna imkân kalmadı. İlk kadıyı Ömer tayin etti **4** — Devlet *hazinesi:* Osman zamanına kadar araplarda para nadirdi. Hazine yoktu. Paranın ehemmiyetini anlıyan ve para toplıyan Emeviler olmuştur. **5** — *Ordu ve donanma:* istilâ ordularının mühim kısmı arap ırkından gayrı ırktan müslüman olan kavimlerdi. Orduda kılıç, kargı, yay, ok ve muhasaralarda mancınık, koçbaşı ve müteharrik kuleler kullanılırdı. Araplar müslümanlıktan evel denizden ürkerlerdi; ilk deniz seferi Ömer zamanında yapıldı. Osman zamanında da *Kıbrıs* adası haraca bağlandı.

Bu devirde halifeler ve onlar tarafından tayin edilen kadılar, Kurana göre hükmederlerdi. Kuranı anlamakta, bir güçlüğe uğradıkları zaman, Peygamberin sözlerini ve işlerini örnek tutarlardı. Dört halife devrinde kabile sistemine dayanan içtimaî hayat yerine, arap ittihadı şekli teessüs etmeğe başladı. Muhtelif siyasî ve mezhebî hadiselerde hizmet derecelerine göre birtakım imtiyazlı sınıflar türedi. Ömer

devrinde *defterhane* tesis edildiği zaman bu sınıflara göre müslümanlara maaşlar bağlandı. Bu devirde muharebelerde esir edilenlerden ayrı bir köle sınıfı meydana çıktı.

E. EMEVİ SALTANATI

Sıffin muharebesinden sora Şama çekilen Muaviye, filen halifeliğe başlamıştı. Fakat, Irak ahalisi, onu tanımıyarak Aliye tâbi kalmışlardı. Ali öldürüldükten sora da, Iraklılar Alinin oğullarından *Hasana* biat ettiler. Hasan, Muaviye ile başa çıkamıyacağını anladığından, onunla bazı şartlarla anlaşarak, halifelikten vazgeçmeyi tercih etti. O şartlar, şunlardı:

Kûfe hazinesindeki paralarla İrandan alınan verginin kendisine bırakılması; Muaviyenin kendisine bir veliaht tayin etmemesi ve ondan sora halife intihabının umumun reyine konulması.

Muaviye bu şartları kabul eder göründü. Bunun üzerine Hasan hukukan halifelikten vazgeçerek Medineye çekildi. Fakat, Muaviye Hasanın peşini bırakmadı. Onu kendi karısı vasıtasile zehirleterek ortadan kaldırdı. Bununla da iktifa etmiyerek ahaliyi Ali sülâlesinden ve umumiyetle Haşimilerden nefret ettirmek için her türlü hile ve tedbire müracaat etti. Taraftarlarını çoğalttı; Emevileri kuvvetlendirdi: oğlu *Yezid*i veliaht yaptı. Bu suretle, Muaviye, mensup olduğu Emevilere nispetle kendi sülâlesine verasetle intikal eder bir saltanat kurdu. Emevî saltanatı bir asır kadar sürdü (660 - 750).

MUAVİYE ZAMANI (660 - 680)

Muaviye daha Suriyede vali iken iki defa Kıbrısa donanma göndermişti. Halifeliği zamanında da, *Rodos* ve *Girit* adaları sahillerini vurdurdu. Muaviye donanması, *Ege* Denizinden *İstanbul* üzerine yürüdü. Araplar *Bizans* kalesini denizden ve karadan kuşattılar. Fakat muvaffak olunamadı. Haliçte adına nispetle cami yapılmış olan *Eyyup (Ebueyyubülensari - Halit)* bu muhasara esnasında şehit olmuştur.

Muaviye 20 sene kadar hükûmet sürdükten sora öldü. Yerine oğlu Yezit Şamda halifeliğini ilân etti.

YEZİT ZAMANI HÜSEYİN (680 - 683)

Yezidin halifeliği, Iraklılar ve Hicazlılar tarafından tasdik olunmak istenmedi. Kûfeliler Medinede bulunan Alininin diğer oğlu *Hüseyin* i, kendisine biat etmek üzere, Kûfeye davet ettiler. Hüseyin ailesi efradı ve taraftarları ile Iraka hareket etti. Bundan haberdar olan Yezit, Kûfe valisini değiştirerek yerine emniyet ettiği yakınlarından *Ubeydullah* ı tayin etti ve onunla beraber Iraka mühim bir kuvvet gönderdi, Ubeydullah kuvvetleri Fırat sahillerinde *Kerbela* civarında Hüseyine tesadüf etti ve onu derhal kuşattılar. Hüseyin hilâfet hukukundan vazgeçtiğini bildirerek serbestçe Medineye dönmesine müsaade ricasında bulundu. Fakat Yezidin askerleri, Hüseyinin şartsız ve kayıtsız teslim olmasını istediler. Hüseyin bunu kabul etmedi; maiyetile beraber bütün bir gün mukavemet gösterdi; akşam üzeri yorgun bir halde su içmek için Fırat kenarına ilerlediği sırada üzerine hücum edilerek öldürüldü (10 Muharrem). Kerbela vak'ası islâm âleminde hâlâ devam etmekte olan büyük bir tefrikaya sebep oldu. 10 muharrem günü Alinin taraftarları için matem günü ittihaz edildi.

Hüseyin öldürüldükten sora Yezidin ve Emevi saltanatının mühim düşmanı Abdullah ibni Zübeyir oldu. Hicaz ahalisi umumiyetle bu adama biat etti. Yezit bu isyanı bastırmak için Hicaza asker gönderdi; Mekkeyi muhasara altına aldı; fakat muvaffak olamadı.

Yezit, bir taraftan da *Ukbe ibni Nafii* Afrikada fütuhata memur etmişti. Bu adam, Büyük Atlas Denizi sahillerine kadar ilerledi; fakat sora Berberler bu yerlerin çoğunu geri-aldılar.

Yezit, ne Berberlere ve ne de Hicaza karşı muvaffak olamadan üç senelik saltanattan sora öldü.

Yezidin yerine oğlu Muaviye II. halife oldu. Bu zat üç ay sora kendiliğinden halifeliği terketti, yerine, Osmanın Kâtibi *Mervan* geçti.

MERVAN ZAMANI (683-685)

Bu sırada Abdullah ibni Zübeyir Hicaza tamamen hâkim bulunuyordu. Yemen, Irak ve Mısır da onun hilâfetini tanımıştı. İhtiyar Mervan iktidar mevkiine geldiği zaman Muaviye taraftarlarını da kazanmak için Yezidin küçük oğlunu veliaht ilân

etmiş, Yezidin bu oğlunun anası ile de evlenmişti. Mervan Mısırda ve Suriye hudutlarında Abdullah ibni Zübeyirin tarafını tutan kuvvetlerle muvaffakıyetli muharebeler yaptı; fakat kat'î netice alacağı sırada Yezitten olan oğlunun veliahtlıktan ıskat edilmiş olmasından müteessir olan karısı tarafından yatağında boğuldu. Yerine oğlu *Abdülmelik* geçti.

ABDÜLMELİK ZAMANI (685-705)

Abdülmelik halife olduğu zaman yalnız Mısır ve Suriye halkı tarafından tanınmıştı; Hicaz Abdullah ibni Zübeyrin, Irakta Hüseyinin kan davasını güden *Muhtarı Sakafi* nin idaresi altında bulunuyordu. Biribirine rakip olan bu iki adam Emevileri yıkmak için çalışıyorlardı. Bunlardan Abdullah, Muhtar aleyhine bir ordu göndermiş ve Kûfede Muhtarı muhasara etmişti. Muhtar, muhasarayı yarıp dışarı çıkmak istediği sırada telef oldu. Bu sayede Abdülmelikin karşısında yalnız Abdullah ibni Zübeyir kalmış bulunuyordu. Abdülmelik buna karşı bir ordu teşkil etti; bu orduya *Zalim Haccaç* diye meşhur olan bir adamı kumandan yaptı. Haccaç, Hicaza gitti; Mekkeyi muhasara etti; muhasara aylarca sürdü; Mekke ahalisi aç kaldı. Abdullah askerlerinden çoğu Haccaç tarafına kaçtı. Nihayet Haccaç Mekkeye hücum etti ve girdi. Bu esnada Kâbeye iltica eden Abdullah ibni Zübeyir kılıçla yaralandı; başı kesildi ve Abdülmelike gönderildi.

Bu muvaffakıyetten sora, artık Abdülmelik Emevi İmparatorluğuna tamamile sahip oldu. Mekke ve Medinenin siyasî hiçbir ehemmiyeti kalmadı. Bundan sora İslâm tarihinin siyasî ve medenî hayatı Arap Yarımadasının haricinde cereyan etti. Haccacın Horasan ve *Seistana* gönderdiği kumandanlar Türkellerinde birçok fütuhatta bulundular; garpta *Kilikya* mıntakasına sokulan Bizanslılar tenkil edildi. Afrikada Berberiler kıralıçası *Elkâhine* mağlûp edilerek *Kayruvan* istirdat, Kartaca tahrip edildi. Hudut Fasa kadar dayandı; Sicilya ve Sardinya adalarına akınlar yapıldı.

Abdülmelik, mühim bir sima oldu. Onun zamanına kadar zaptolunan memleketlerde resmî lisan yerli halkın lisanı idi. Bu sebepten idare de, yerli halk elinde idi. Abdülmelik, arapçayı bütün İslâm İmparatorluğunda zorla resmî dil yaptı. Gitgide muhtelif memleketlerin yerli ahalisinden bir kısmı ana

dillerini unutarak araplaştılar; bir kısmı da dillerine birçok arapça kelimeler karıştırdılar.

Abdülmelik zamanına kadar Arapların kullandıkları altın ve gümüş paralar Bizans ve İran paraları idi; bir tarafı arapça, bir tarafı rumca para da bastırmışlardı. Üzerinde sırf arapça yazılı parayı ilk defa Abdülmelik bastırdı.

Abdülmelik, siyasî hayatında gayet maddî düşünürdü: din ve ahlâk hükümlerile kendini mukayyet tutmazdı.

Abdülmelik Haccacın muavenetinden çok istifade etti. Şarkta başlıyan Türk akınlarını Haccacın zalimane ve katilâne tedbirlerile durdurmıya çalıştı. Fakat muvaffak olamadı. Nihayet 20 senelik hilâfetten sora öldü.

ABDÜLMELİĞİN HALEFLERİ

Abdülmelikten sora Emevi Saltanatının - sukutuna kadar geçen 45 yıl içinde (705-750) Emevi Sülâlesinden 9 halife geldi. Gerek bunlar, gerek bunlardan evel gelen Emevi halifelerinden hemen hiçbiri islâmlığa karşı hürmet bilmezlerdi. Bunlar islâmlığı tahtlarını muhafaza edebilmek için ellerinde bir vasıta olarak kullanmışlardır. İçlerinde cemaate namaz kıldırmak üzere Muhammedin hırkasını cariyelere giydirerek camiye gönderenler ve Kuranla alay edenler eksik değildi. Böyle olmakla beraber Abdülmeliğin ilk halefleri zamanı, kazanılan zaferlerle tarihte parlak bir devir olmuştur.

Abdülmelikten sora yerine geçen oğlu Velit I. (705-715) zekâsız, irfansız bir adamdı. Fakat babası kendisine, rakipsiz bir taht kuvvetli bir ordu, zengin bir hazine, kıymetli ve cebbar, devlet adamları bırakmış, ölürken, başta Haccaç olmak üzere, bu adamları vazifelerinden ayırmamasını ehemmiyetle vasiyet etmişti.

Velit babasının bu vasiyetini tuttu. Haccaç ve emsali *ümera* aleyhinde vukubulan şikâyet ve tezvirlere kulak asmadı. Büyük İmparatorluğu bu demir pençelerle tutabildi. Zamanında, Emevilerden hiçbirine nasip olmıyan büyük zaferler kazanıldı.

Horasan Valisi *Kuteybe bin Müslim* Türklerle giriştiği kanlı mücadelelere daha büyük bir şiddetle devam etti. Bir taraftan Seyhun boylarına, diğer taraflardan Sint kıyılarına, Efganistan içerlerine, Kâşgar hudutlarına kadar akınlar yaptı.

Fakat bütün bu kanlı maceralara rağmen Türkellerini kat'î surette arap hakimiyeti altına alamadı.

Cezair ve *Fas* kıt'alarında Emevi hakimiyeti kat'î surette yerleşti. Buradan *İberik* Yarımadasına geçen ordular, İspanyayı fethettiler.

Bizans idaresinde bulunan, *Anadolu*ya gönderilen bir ordu, *Ankara* civarına kadar yürüdü; buradan *Amasya, Trabzon* ve *Üsküdar*a kadar giden akıncı kolları, geçtikleri yerleri talan ederek döndüler; Anadoluda yerleşilemedi.

Velitten sora halife olan kardeşi *Süleyman* (715-717) devrinde Bizans üzerine karadan ve denizden kuvvetler sevkolundu ve Bizans muhasara edildi. Bu defa da muvaffak olunamadı. Bundan sora halife olan *Ömer*in (717-720) pek az süren hilâfetini takip eden Yezit II. nin (720-724) halifeliği zamanında, Hazar Devleti orduları Kafkasların cenubuna geçerek Azerbaycanı istilâ ettiler (723). Bu halife zamanında Emeviler aleyhine her tarafta gizli faaliyet başladı. Haşimiler, biri Ali taraftarları, diğeri Muhammedin amcası *Abbas* sülâlesi taraftarları olmak üzere iki koldan çalışmıya ve propagandalarını genişletmiye ve Iraka, İrana, Horasana adamlar göndererek bir ihtilâl hazırlamıya başladılar. Her tarafta anarşi emareleri görülüyordu.

Hişam (724-743) böyle bir zamanda halife oldu. Şark hudutlarında Türklerin şiddetli darbeleri Arapları mağlûbiyetten mağlûbiyete uğratıyordu. Bu hudutlardaki türk - arap mücadelesi Hişamın bütün halifeliği zamanında devam etti. Kafkaslardan Azerbaycana inen Hazar orduları da Musula kadar geldiler. Arap kuvvetlerini tarumar ettiler.

Hişam, Hazar Türkleri çekildikten sora Anadoluya bir ordu gönderdi. Bu orduya iştirak eden Antakyalı meşhur *Battalgazi* muharebelerin birinde öldü, *Seyitgazi* kasabasında gömüldü.

Hişam bu Anadolu seferini dahildeki propagandacıları durdurmak için yapıyordu. Netice aksi oldu. Hariciler şimalî Afrikaya kadar yayılarak orada büyük ihtilâl çıkardılar. Bu ihtilâl Endülüse de sirayet etti. Çok kanlar döküldü. Irakta da birçok isyanlar oldu. Hişamdan sora halife olan Velit II. (743-744) zamanında, yeni ihtilâller, isyanlar her tarafı kan ve ateş içinde bıraktı. Velit I. in oğlu Yezit III.

Velit II. yi öldürttü ve onun yerine halife oldu. Fakat kendisi de altı ay sora öldü. Bunun yerine geçen, kardeşi İbrahimi ordu kumandanlığında bulunan Mervan II. tanımadı, mağlûp etti. Şam tahtına kendi oturdu (744-750).

Şiiler, Hariciler, Emevi saltanatını yıkmıya uğraşırken, Emeviler de bu suretle biribirlerile, boğazlaşıyorlardı. Son Emevi hükümdarı olan Mervan II. ihtilâlleri bastırmak için altı sene çalıştı. Herkesi yıldırmak maksadile birçok vahşetlerde bulundu. Fakat Emevi saltanatını yıkmak için hazırlanan büyük ihtilâle mâni olamadı.

EMEVİLER DEVRİNDE ŞİMALÎ AFRİKADA MÜŞKÜLLERİN YENİLMESİ İSPANYANIN FETHİ

Halife Osman, zamanında Mısırın idaresine memur bulunan Abdullah ibini Saad Şimalî Afrikayı zaptetmek üzere mühim bir islâm kuvvetile garba hareket etmişti (647). *Berka* da bulunan Ukbe bin Nafi de bir kısım müslümanlarla bu kuvvete iltihak etti. O tarihte Şarkî Roma İmparatorluğu idaresinde bulunan Şimalî Afrikada Trabulusgarptan *Septe* boğazında *Tanca* şehrine kadar olan mıntakanın filen hâkimi *Çerçiz* namında bir berber idi. Bunun emrinde çoğu süvari olmak üzere 100,000 den fazla asker vardı.

Abdullah ibni Saadın kumandasındaki islâm ordusu Trabulus civarında Çerçiz kuvvetlerile karşılaştı; 40 gün kadar devam eden birçok müsademelerle müslüman ordusu zayıf düştü ve durmıya mecbur oldu. Ancak geriden gelen mühim imdat kuvvetleri sayesinde kat'î muharebeyi kazandılar; Çerçizi harpte öldürdüler. Merkezi hükûmeti olan *Subeytile* ile *Afrikiye* yi zaptettiler [1]. Bundan sora Afrikiyenin idaresi Ukbe bin Nafia verildi ve Abdullah bin Saad Mısırı idare etmek üzere oraya döndü.

Emevi saltanatı devrinde, Muaviye ve Yezit zamanlarında, Afrikiye valiliği gene Ukbe bin Nafia verildi. Ukbe bin nafi bu devirde *Tunus* a kadar istilâsını yürüttü ve orada Afrikiyenin hükûmet merkezi olmak üzere *Kayruvan* şehrini bina ettirdi (670). Ondan sora, Atlas dağları cenubundan garba yürüdü. *Sus* ırmağı boyunca kadîm Sus Hükûmeti memleketine girildi; ondan sora *Kanarya* adaları karşısında büyük

[1] Araplar, Bingazi ve Trabulusgarp mıntakasına Afrikiye, Tunus, Cezayir ve Fas kıt'alarına da *Mağribiaksa* diyorlardı.

Atlas Denizi sahillerine varıldı; o asra göre bu sahiller karaların sonu addolunuyordu. Bunun için Ukbe bin Nafi altında bulunan atı veya bir rivayete göre deveyi denize sürdü ve şöyle dedi: "Yarap görüyorsun ki bu büyük derya yürümiye mâni olmasaydı büyük ismini daha ileriye götürürdüm.„

Ukbe bin Nafi bu muvaffakıyetli hareketile Şarkî Romalıların elinde bulunan bütün Mağribiaksayı (Moritanya ülkesini) istilâ etmiş oldu.

Ukbe bin Nafiin bu muvaffakıyetleri, kendi tarafına celbeylediği Afrikiye ve Mağrip havalisindeki gayet cesur ve cenkçi *Berber-Hazar* kabilelerinin ve bilhassa bunlardan *Tavariklerin* yardımile olmuştu. Umumî olarak Berber denilen bu kabileler kendi ırklarını pek büyük tutarlardı. Kendi kendilerine âdemoğullarının en şereflisi gözü ile bakarlardı. Dilleri o zamanın mükemmel dili idi. Kendilerine mahsus rakamları, alfabeleri ve mütekâmil bir edebiyatları vardı. Berberler peygamberin adı Muhammedi tıpkı Türkler gibi "Mehmet„ diye telâffuz ederlerdi. Natürist olan bu kahraman kavimler, islâmiyeti kolaylıkla kabul ve hazmedemediklerinden çok geçmedi, isyan ettiler. Ukbe bin Nafii ric'ate ve müstahkem olan Kayruvan şehrine sığınmağa mecbur eylediler. Orada mukavemete çalışan Ukbe bin Nafii ve askerlerinin çoğunu öldürdüler, sağ kalanlarını da esir ederek Kayruvan şehrini zaptettiler. Ve Berkaya kadar olan havaliye yeniden hâkim oldular. Bu mücadele esnasında Berberlerin başında *Kâmramoğlu Kuseyle* adlı bir reis bulunuyordu.

Emevi halifelerinden Abdülmelik zamanında *Musa bin Nasir* Mısıra vali tayin olundu; ve bütün Afrikiyeyi Mağribin nihayetlerine kadar zaptetmek vazifesini aldı.

Musa bin Nasir, Berberleri tekrar yavaş yavaş elde ederek ve aralarına müslümanlığı sokarak yine onların yardımile ve onlardan topladığı askerlerle Ukbe bin Nafiin gitmiş olduğu sahile kadar bütün Şimalî Afrikayı yeniden elde etti ve bizzat Tanca şehrine kadar gitti. Orada iken *İspanya*yı fethe karar vererek hazırlığa başladı.

İSPANYANIN FETHİ İspanya kıt'ası, Avrupanın garbı cenubisinde büyük bir yarımadadır. Avrupadan, *Pirene* dağlarile ve Afrikadan *Septe* boğazile ayrılır; şar-

kı Akdenizle, garbı ve garbışimalisi Büyük Atlas Denizile çevrilir.

Otokton ahalisi hakkında henüz ilmî malûmat kat'î değildir. Fakat, bu kıt'a muhtelif zamanlarda Hazar Denizi sahillerinden gelen ve yarımadaya kendi isimlerini veren İberlerin; İtalyayı, Fransayı işgal etmiş olan ve bugün dahi Korsika adasında ve Jeneve garbındaki Alp dağlarında tipleri görülmekte olan Ortaasyadan gelmiş Ligürlerin; Fransaya ismini vermiş olan Ortaasya kavimlerinden Keltlerin ve Ural dağlarından gelen Alan-Türklerile onların refakatinde bulunan Süev ve Vandalların biribiri ardınca istilâlarına uğramıştır. Ayni menşeden gelmiş olan bu kavimler biribiri üzerine yığılmış ve Otokton ahali de dahil olduğu halde biribirlerile karışmışlardır.

Alan-Türkleri kendi ırkından olan Süevleri, yarımadanın şimaligarbisindeki dağlık mıntakaya yerleştirdiler. Vandallar Septe boğazı havalisinde yerleşmişlerdi. Yarımadanın hepsinde ise hâkim unsur, Alan-Türkleri olmuştu.

Finikeliler de İspanyanın Akdeniz ve Atlas Denizi cenup sahillerine gelmişler ve birtakım şehirler bina ederek oralarda yerleşmişlerdi. (M. E. 1000 tarihinden mukaddem). Bu şehirlerden *(Guvadilkıvir)* ırmağı üzerinde *İşbiliye (Seville)* ve *Kurtube (Cordaue)* şehirleri bilhassa zikrolunabilir [1].

İyonyalılardan Foçalılar da İspanya sahillerinde birtakım şehirler yapmışlardır. Kartacalıların İspanyayı zaptettikleri ve oradan İtalyaya geçtikleri malûmdur. Ondan sora İspanyaya Romalılar hâkim oldu.

Ortaasyadan yeni gelen istilâ cereyanlarile Avrupada vukua geldiğini bildiğimiz muhaceretler yüzünden Garbî Roma İmparatorluğu yıkılırken, İspanya dahi yeni gelen insan kütleleri tarafından istilâya uğradı. Bu istilâyı yapan Got (Kot) kabilesi idi.

Gotlar, İspanyada yerleşerek, bir devlet kurdular. Bu devlet, İspanyanın müslümanlar tarafından zaptına kadar üç buçuk asır (472-710) yaşamıştır. Devletin son Kıralı *Tuleytute (Tolede)* de oturan *Rodrik*ti.

---

[1] İber Yarımadasına İspanya adını verenlerin Fenikeliler olduğunu söyliyenler vardır.)

İSPANYANIN FETHİ Gotlar, zamanla cengâverlik hassalarını kaybettiler. Tenperver oldular. Ahlâkları bozuldu. Hükümdarlık makamına geçenler halka zulme başladılar; fena idareden ve zulümden usanan halk, yer yer isyan hazırlığına başladı; Rodrik, dahi bir inkılâp neticesinde iktidar makamına gelmişti; fakat o da az zamanda selefi gibi harekete başladığından İşbiliye şehrinin büyük papazı ve sair müşteki ve muhalifler birleşerek İspanyanın cenup cihetlerinde alenî bir isyan hazırlığına giriştiler. İşte Musa bin Nasir İspanyayı fethe karar verdiği zaman Gotların hali böyle idi. Bu tarih (711), Emevi halifelerinden Velidin zamanı idi.

Abdülmelikin oğlu Velit, gayet korkak, değişik mizaçlı bir adamdı. Ömründe Şamdaki sarayından çıkmamış olduğu halde müslüman olduktan sora İslâm ordularının başına geçen kumandanlar onun adını garbın ve şarkın sonlarına kadar götürdüler. İslâm İmparatorluğu bu kumandanlar sayesinde şevket ve azamet kazandı.

İşaret ettiğimiz kumandanlardan biri de İspanyada Gotları mağlûp eden *Ziyadın oğlu Tarık* tır.

Yukarda söylediğimiz gibi Musa bin Nasir, Tancada İspanyayı fethe karar verdi. Kıral Rodrikin Septe şehri muhafızı "*Kont Jülyanus*" kendi kıralından gördüğü lâyıksız muamelelerden gücenerek, Gotların içinde bulundukları vaziyeti, Musa bin Nasire bildirmekle beraber Septe şehrini de teslim edeceğini vadetti ve teslim etti [1]. Bu, Musa bin Nasirin kararını tatbikte başlıca bir teşvik oldu.

TÜRK İSPANYADA Musa Berberilerden *Tarık* adlı bir kahramanı İspanyada istikşafa memur etti. Tarık ırkdaşlarından bir müfreze alarak kayıklarla karşı yakaya geçti, vaziyeti tahkik ve ordunun çıkacağı sahayı keşfetti. Septe ve Tanca limanlarında gemiler hazırlandı. Ayni zamanda Berber - Hazar kabilelerinin en cesur ve cengâver olanlarından bir ordu teşkil edildi; bu ordunun Başkumandanı Berber - Hazarların *Tavarik* kabilesinden [2] Müslüman olmuş olan Ziyat namında bir adamın oğlu Tarık diye söh-

[1] Septe şehri Musa bin Nasirin hâkim olduğu Tancanın şarkı şimalî ucunda ve Afrika toprağındadır.

[2] Bugün dahi bu eski türk kabilesi Tarıkın arapça cemi olan Tevarık adını taşımaktadır.

ret alan kahraman bir Türktü. 12.000 kişi kadar olan bu Berber-Hazar ordusu içinde arap ırkından ancak ve yalnız 300 kişi vardı.

Tarık, ordusunu gemilerle Septe boğazından karşı sahile geçirdi (711). Boğazın şark methaline bakan bir koyun şarkını kapıyan bir dil üzerine çıkardı *(Harita. 23).* Bu dil üzerinde bulunan bir dağı işgal etti [1].

O havalinin got valisi topladığı faik bir kuvvetle Tarık ordusunu karadan kuşattı. Yalnız sahil serbest kalmıştı. Bu vaziyet karşısında Tarık, şu kararı verdi: Çekilmek ümidini kaldırarak behemehal muzaffer olmak, yahut ordusu ile son neferine kadar beraber ölmek. Bu kararını şöyle tatbik etti; derhal sahilde bulunan bütün gemileri yaktırdı ve ordusuna hitaben dedi ki: " Sabır ve sebat ederseniz muzaffer oluruz. *Endülüs* ü fethederiz; aksi takdirde düşman hepimizi denize döker„. Bundan sora ordusu ile düşmana saldırdı. Mağlûp ve perişan olan düşmanın ölümden kurtulanlarını takip ederek ilerledi. Şarktan garba doğru yayılarak *Kadis* civarına kadar olan yerleri zaptetti.

Got Kıralı Rodrik mümkün olan bütün vasıtalarını kullanarak 90,000 kişilik bir ordu topladı. Ve bu ordu ile Tarık üzerine yürüdü. Tarık ta etrafa yayılmış olan kuvvetlerini topladı. İki ordu Kadis cenubunda karşılaştı ve muharebe başladı.

KADİS MUHAREBESİ

Muharebe sekiz gün devam etti. Tarık ordusunda zâf ve firar emareleri göründü Bu manzara karşısında Tarık, atına atladı ve üzengileri üzerinde doğrularak yüksek sesle kaçanlara şu hitapta bulundu: "Ey Mağripli gaziler! Ey müslüman kahramanlar! Nereye gidiyorsunuz, gafilce hangi mahalle kaçmak istiyorsunuz? Düşününüz ki önünüz düşman, arkanız deryadır; sizin için çıkar yol fıtrî şecaatinize dayanarak ve güvenerek kavga meydanında durmak ve dayanmaktır. Ey süvariler! Bana bakın ve benim gibi yapın„ dedi ve atını dörtnala kaldırarak düşman ordusu içine saldırdı, süvarileri kendisini takip ettiler. Tarik, düşman ordusunun sancağının dikili ol-

[1] Bu dağa Cebelitarık dendi. Septe boğazına da buna nispetle Cebelitarık boğazı denmiştir.

duğu yere hücum ediyordu; orada başında tacı olduğu halde fil dişinden yapılmış bir araba içinde Kıral Rodriki sezdi. Ve derhal üzerine atılarak onu kılıcı ile kalbinden vurdu ve öldürdü. Kendini takip eden askerleri de düşman askerlerini parça parça doğradılar. Kıralın ölmesi, ve ordusunun tam hezimeti, Got Devletinin dünya yüzünden kalkmasına bais oldu. Tarihte, *Kadis muharebesi* diye namalmış olan meydan muharebesi bu suretle bitti.

Bu zaferden haberdar olan Musa bin Nasir topladığı 10,000 süvari ve 8,000 piyade ile İspanyaya geçmeye karar verdi ve Başkumandan Tarıka da kendisi gelinceye kadar emrini aldığı yerden ileri yürümemesini bildirdi.

Fakat Tarık, mağlûp düşman ordusunun serbest firarına müsaade ederek onların tekrar birleşmelerine meydan vermenin tehlikeli olacağını takdir ettiğinden şiddetle takibe koyulmayı elzem gördü. Ordusunu üç kola ayırdı. Bir kola bizzat kumanda etti. Diğerlerini emniyet ettiği kumandanların emrine verdi. Her kol mühim bir hedef üzerine yürüdü. Kendisinin bulunduğu kol ortada idi.

Kurtuba ve o hizaya kadar birçok şehirler zaptolunduktan sora üç kol birleşti. Önleri sıra Rodrik ordusunun kılıçtan kurtulanlarını şimale doğru kovalıyarak Got Kırallığının payitahtı olan *Taje* ırmağı üzerindeki Tuleytule karşısına varıldı. Tarık, müstahkem olan bu şehri muhasara etti. Mahsurlar mukavemetsiz şehri teslim ettiler (712). Tarık, İspanyaya ayak bastığından bir sene sora, üç buçuk asırlık bir devletin o zamana göre en eyi teçhizatlı ve kendi ordusundan on misli kuvvetli ordularını mahıv ve perişan ederek payitahtına girmiş ve Got Devletinin taç ve tahtını ortadan kaldırmış bulunuyordu.

Tarık, Tuleytulede hükümdar sarayına girdiği zaman, yanyana dizilmiş 25 got kıralının murassa taçlarının sahibi oldu.

Musa bin Nasir, yukarda söylediğimiz gibi, topladığı berber ordusu ile Guvadilkıvir (Vadülkebir) ırmağının denize döküldüğü yer civarlarında İspanya sahiline çıktı. Tarık ordusunun yürüdüğü istikametin daha garbından yürüyerek İşbiliyeye vardı. Orada esaslı surette yerleştikten sora, garbışimalî istikametinde yürüyerek *Luzitanya* (Portekiz) kıt'asını

istilâ etti. Bir aralık *Guadiyana* ırmağına doğru geridönerek bu ırmak kenarında bulunan *Merida* kalesine geldi. Bu şehir yüksek kuleli, gayet sağlam bir surla çevrilmiş müstahkem bir kale idi. Ölen Kıral Rodrikin karısı ve birçok got büyükleri bu kaleye sığınmıştı; orasını müdafaa ediyorlardı. Musa bin Nasirin teslim teklifi reddolunduğundan kale muhasara altına alındı. Muhasara uzun sürdü. Musa bin Nasir, bu kale karşısında bir türlü muvaffak olamıyordu. Afrikadan yeniden süvari ve okçu olmak üzere oğlu *Abdülâziz* kumandasında bir berber ordusu getirtti. Bunun üzerine kaledekiler bazı müsaadeli şartlarla teslim oldular.

Musa bin Nasir, rehin olarak kıralın karısını ve birkaç zadegânı beraber alıp Tuleytule şehrine hareket etti. Bu esnada Tarık, şimalde *Kastil* arazisini kâmilen zaptetmiş bulunuyordu. Musa bin Nasirin gelmekte olduğunu işitince, onu çok uzaktan karşılamak üzere gitti. Buluştuklarında, kendisinin evelce göndermiş olduğu emri ne için tatbik edemediğini, kemali tevazu ve ihtiram ile arzetti. Fakat Musa bin Nasir, Tarıkın, bunca muharebeler ve fetihlerle kazanmış olduğu nam ve şöhretin, kendi şöhretini gölgede bıraktığını düşünerek, haset hissine kapılmış olduğundan, Tarıka fena muamele etti. Tuleytuleye geldikleri zaman Tarıkın zaptettiği bir şehirden almış olduğu "*Maidei Süleymanî*„ denilen meşhur ve gayet kıymetli tablayı halifeye göndermek üzere Tarıktan istedi. Bu tabla gayet büyük zümrütten yapılmış 36 ayaklı idi; gûya Süleyman zamanından kalmış ve soraları Kudüsten İspanyaya nasılsa intikal etmişti. Tarık tablayı verdi, fakat bir ayağını icabında tablayı alanın kendisi olduğunu ispat için gizledi. Musa bin Nasir bundan sora Tarıkı, başkumandanlıktan azletti. Bu hâdise Şama aksetti. Halife tarafından gelen bir tekdirname üzerine, Musa bir Nasir, Tarıka alenen tarziye verdi ve barıştılar.

Musa bin Nasirin, Tarıka, bu yolda muamele etmesi, onun şan ve şerefini çekememiş olduğundan başka daha mühim bir sebep vardı. O da, ırk davası idi. Filhakika Musa bin Nasir Arap, Tarık *Türk* idi.

Birlikte çalışma. — Tuleytule merkez olmak üzere muhtelif istikametlerde fetihlere devam olundu. Musa bin Nasirin

oğlu Abdülâziz, şark ve şarkıcenubî cihetlerine memur oldu. Tarık şimalişarkî istikametinde yürüdü. Taje ırmağı kaynaklarına kadar, birçok geçilmesi güç dağları muvaffakıyetle aşarak İber ırmağı vadilerine vardı. O kıt'anın en büyük şehri olan Saragostayı muhasaraya başladı.

Musa bin Nasir dahi Saragosta önünde Tarıkla birleşmeyi kararlaştırdıktan sora, garbışimalî havalisinden dolaşarak istilâda bulunacaktı.

Musa bin Nasir ordusu ile Tarık orduları birleştikten sora Saragosta zaptolundu. Bundan sora tekrar iki kola ayrıldılar. Musa bin Nasir şimale yürüdü. Pirene dağlarını aşarak Fransanın Akdeniz sahiline yakın *Narbon* (Arbona) şehrine kadar ilerledikten sora tekrar Pirene dağlarından geriye döndü, Tarık ise henüz zaptolunmamış yerleri ve şehirleri zaptetmekle uğraştı

Bu hareketler neticesinde koskoca İspanya kıt'ası nüfusuna karşı, bir avuç berber kuvvetlerinin az zamanda temin ettikleri büyük muvaffakıyetler, cidden zikrolunmağa değer.

Tarıkın, islâmiyete yaptığı bu büyük hizmetlerine mukabil Musa bin Nasirin ona karşı takdir ve muhabbet hasıl etmesi lâzımgelirken, bilâkis ona daha ziyade kin ve kıskançlık peyda ediyordu.

Bu çirkin hisleri besleyen yeni sebepler de vardı.

Musa bin Nasir, hergün ziyadeleşen ihtiyarlık hırsile, muharebelerde alınan ganimetleri tamamile kendi şahsına hasrederdi.

Tarık ise bilâkis bu ganimetleri usulen halifeye gönderdiği beşte birinden maadasını kâmilen askerlere dağıtırdı. Bu sebeple bütün ordu, Tarıkın meclûbu idi. Musa bin Nasirin adeta idare ve ordu üzerinde hiçbir nüfuzu kalmamıştı.

İşte bu hal, Musa bin Nasiri çıldırtıyordu. Bu vaziyet Şamda duyuldu. Halife Velit, muhakeme etmek üzere her ikisini Şama getirtti. Fakat bu sırada Halife Velit öldü; yerine Süleyman geçti (715). Daha evel gelen Tarık, sorguya çekildi. Haklı olduğu teslim edildi. Musa bin Nasir çok sora geldi. Sebebi, Tuleytule, Kurtuba ve İşbiliyede toplamış olduğu malları beraber getiriyordu. Bu da sorguya çekildi. Musa bin Nasir yukarda bahsi geçen Maideyi kendi ele geçirmiş beyanile halifeye göndermişti. Bu mesele ortaya konuldu. Tarık Maidenin saklamış olduğu bir ayağını meydana çıkardı ve Maideyi ken-

disinin ele geçirmiş olduğunu ispat etti. Musa bin Nasirin yalancılığı meydana çıktı. Bunun üzerine tahkir olundu. Bundan meyus olan Musa bin Nasir Hicaza gitti ve orada öldü.

Tarık ve Musa bin Nasir, İspanyadan ayrıldıktan sora, orada kalan Musa bin Nasirin oğlu Abdülâziz *Mağrip* ve *Endülüs*e emîr unvanile vali tayin olundu.

Abdülâziz, idare merkezini, Tuleytuleden İşbiliyeye nakletti; orada Kıral Rodrikin dul karısile evlendi; bu evlenme fena tesir yaptı.

Abdülâzizin karısına uyarak hıristiyanlarla anlaştığını ve onlara dayanarak yeniden Got Devletini ihya ve bizzat onun müstakil hükümdarı olmak niyetinde bulunduğu söylenmiye başlandı. Bunun üzerine gizli bir cemiyet teşekkül etti. Bu cemiyet, Abdülâzizi sarayında öldürdü. Bunun ölümü üzerine Halife tarafından vali gelmediğinden, Abdülâzizin amcası *Eyup bin Habip* halifenin tasdikine kadar, reisler ve şeyhler tarafından hükûmetin idaresine intihap olundu. Bu adam da idare merkezini İşbilyeden Kurtubeye nakletti. Bundan sora meşhur Abdürrahman bin *Abdullahül Gafiki*ye kadar tayin olunan valiler zamanında Fransa istilâsına başlandı. Pirene dağları aşıldı. *Garonna* ırmağına kadar *Tolosa* (Tulus) *Karassona*, Narbon şehirleri zaptolundu. Oradan şarkı şimalî istikametinde yürünerek Ron ırmağı havzasına girildi. *Liyon* (Lugdumm) şehri alındıktan sora daha şimale *Son* (Sagunna) vadisine çıkıldı. Bundan sora Son ırmağile Luvar ırmağı arasında Sen ırmağının kolu üzerinde *Otun* şehri zaptolundu ve bu mıntakada daha ilerlere kadar gidildi. Bu son istilâyı yapan Vali "*Anbese*„ zaptettiği memleketlerin tanzimi maksadile Otundan geridönerken bir muharebede yaralandı ve öldü.

Bundan sora birtakım valiler daha tayin olundu.

ABDÜRRAHMANÜL GAFİKİ (729)

729 tarihinde Abdürrahmanül Gafiki vali oldu. Bu zat evvelâ memleketleri bizzat dolaşarak idareyi tanzim etti. Orduyu takviye etti. Bu işlerle üç sene uğraştı. Ondan sora Pirene dağlarını geçerek Fransanın istilâsına girişti. Fransanın garbından şimale ilerledi. *Bordo* yu zaptetti. Mukavemet görmeden *Gurun* (Garona) *Dordonya*, *Şarant* ırmakların

geçti. Luvar ırmağı havzasına vardı. *Poatye* şehrini aldı. Ondan sora Luvar ırmağının asıl kolu üzerinde *Tur* şehrine vardı ve şehri zaptetti. Şehre giren askerler Abdürrahmanın bütün tedbir ve gayretlerine rağmen yağmaya daldılar. Nizam ve intizam kalmadı; bu hal hezimet sebebi oldu. Çünkü tam bu esnada frank reislerinden *Şarl Martel* faik bir ordu ile göründü. Abdürrahman ordusuna intizam vermek üzere Puvatye şimaline çekildi; orada Şarl Martel ordusu ile muharebeyi kabul etti (732). Fakat kendisi şehit olduğundan ordusu, gece muharebe meydanını terkederek Narbon umumî istikametinde çekildi. Kumandansız kalmış olan bu ordu, Narbona kadar Şarl Martel tarafından takip olundu. Fakat Narbonu islâmların elinden almaya muvaffak olamadı. Bu muharebe ve bozgunluk tarihte *Poatye muharebesi* diye meşhurdur.

Abdürrahman Poatye muharebesinde muvaffak olsa idi müslüman orduları Fransayı tıpkı İspanya gibi kâmilen zaptetmiş olacaklardı. Ondan sora da Almanyayı zaptederek İstanbul üzerine yürüyeceklerdi. Ayni tarihlerde Bizansı tazyik eden şark müslümanlarile karşılaşacaklardı. Bu suretle bütün Avrupa, müslümanların hüküm ve nüfuzu altına girmiş olacaktı. Burada şayanı ibret bir vak'ayı hatırlatalım:

Büyük Türk Başbuğu Attilâ, bu tarihten 280 sene evel (451) ordusu ile Abdürrahmanın Luvar ırmağı üzerinde vâsıl olduğu Tur şehrine 100 kilometre şarkta yine Luvar ırmağı üzerinde *Orlean*a gelmiş ve zaptetmişti. [1] Tıpkı Abdürrahmanın askerleri gibi Attilânın askerleri de Orlean şehri içinde yağmaya ve bol buldukları şarap fıçılarını boşaltmaya dalmışlar; tam bu sırada Aetiyüs, müttefik ordularının başında olarak şehir civarında görünmüştü. Attilâ ordusunu toplıyabilmek ve ona intizam verebilmek için Şalon civarında *Katalon* ovasına çekilmeye mecbur olmuş ve orada verdiği meydan muharebesinde muvaffak olamamıştı. Eğer böyle olmasaydı bütün Avrupa, Türklerin nüfuz ve hakimiyeti altına girebilirdi. 280 senelik fasıla ile Attilâ idaresindeki Hun - Türklerinin Orleanda, müslüman Berber-Hazar Türklerinin de Turdaki basit ihmalleri yüzünden büyük tarihî neticelerden

[1] Bu mesafe Eskişehirden Ankaraya doğru Sakaryaya olan mesafe kadardır. Sakarya meydan muharebesinde Türklerin Grekleri mağlûp ettiği muharebe cephesinden küçüktür.

mahrum kalınmıştır. Bunun bir aynına da yağma sebebile değil fakat tedbirde müsamaha yüzünden Viyana kapılarında Osmanlı - Tüklerinden *Kara Mustafa Paşa* ordusunun inhizamında tesadüf edeceğiz.

İSPANYADA FENA İDARE

Poatye bozgunluğundan sora Pirene şimalindeki memleketler birer birer elden çıktı. İspanya ahalisi de, Şamdan gönderilen valilerin idaresinden, memnun olmıyorlardı. Yer yer karışıklıklar çıkıyordu. Afrikiyede de sükûn ve intizam tam değildi. Muhtelif mıntakaların idaresine memur emîrler kendilerine göre keyfî birtakım idareler teşkiline sapıyorlardı. Asıl tehlikeli vaziyet, İspanyanın, bilhassa dağlık olan şimaligarbî mıntakasında, *Asturiye* ve *Gallaçya* memleketlerinde baş gösterdi. Malûmdur ki bu mıntakada Alan - Türkleri ile beraber gelen Süevler yerleşmişti. Müslümanlar gayet sarp olan ve Süevler tarafından cesurane müdafaa edilen mınatkada pek uğraşmak istemediler: adeta orasını İspanya haritasından hariç tuttular. Gotlar da bu kıt'adaki Süevleri itaat altına almamış ve serbest bırakmışlardı.İslâmların İspanyayı istilâsı zamanında, birçok yerli ahali de kaçıp bu mıntakaya iltica etmişlerdi. Süevler kendilerile birleşen bu halkla beraber müslümanlara taarruz için fırsat gözetiyorlardı. Puvatye bozgunluğu bu fırsatı hazırladı; bundan sora Süevler dağlarından çıkarak etrafa yayılmağa başladılar. Bunların başlarında ötedenberi *Belay* adında bir de reisleri vardı; daha soraları reislerine kıral unvanını verdiler. 745 te Belayın damadı *Alfons* Kıral oldu. Bir taraftan da müslüman emîrler, cenupta Kurtube havalisinde, şimalde Saragosta ve havalisinde istiklâllerini ilân ettiler. Bu vaziyetler karşısında ileri gelen memleket reisleri bir meclis topladılar ve meşhur Ukbe bin Nafiin hafitlerinden *Yusuf bin Abdürrahman* namında bir zati İspanya hâkimi intihap ettiler (747). Bu tarihe kadar İspanya valileri Şam halifeleri tarafındrn tayin olunuyordu; Gerçi halkın intihap ettiği bu hâkimi, halife tasdik etmiş ise de, artık İspanya idaresi müstakil olmuş, halifeye tâbi olmak manasız bir sözden ibaret kalmıştı. Zaten bu sıralarda, Şamda, Emevi saltanatı yıkılmış yerine Abbasî Hilâfeti kaim olmuş bulunuyordu. İspanyada Abbasiler tarafını tutanlar kuvvet toplıyarak Yusufun üzerine yürüdüler. Yusuf bunları mağlûp ederek vaziyete hâkim oldu. Bundan sora Abbasilerin katlia-

mından kurtulup kaçan Emevilerden *Abdürrahman*, İspanyaya gelecek ve orada Endülüs İslâm Devletini teşkil edecektir. Bu devletten ayrıca bahsedilecektir.

TÜRK-ARAP MÜCADELESİ

Halife Ömer zamanında (634 - 644) islâm orduları Nihavent muharebesinde (642), muvaffak olarak bütün İrana hâkim olmuşlardı. İranın son Sasanî hükümdarı Yezdicert, Merv şehrine kaçarak Türklere iltica etmişti. Araplar Yezdicerdi takiben şarkta Garbî Türk Devleti hudutlarına kadar ilerlemişler ve Türklerle temasa gelmişlerdi. Bu tarihlerde Garbî Türk Devleti, Çin entrikalarile son inkıraz günlerini yaşıyordu. Filhakika, 659 da bu Türk Devleti mahvolmuş ve türk memleketleri birtakım hanlar ve beyler elinde parçalanmış ve baştan başa anarşi içinde kalmıştı. Türk beyleri biribirlerile boğazlaşıyorlardı; garptan gelen arap istilâsına karşı birlik vücuda getirecek halden uzak bulunuyorlardı. Halbuki Araplar bütün İrana sahip olmuşlar, İranlıları 10: 15 sene zarfında müslüman yaparak kuvvetlenmişlerdi. İşte türk arap mücadelesi, bu hal ve şart içinde başlamıştır.

Araplar Halife Osman zamanında (644-656) ahalisinin büyük bir kısmı Türk olan Horasan mıntakasında kat'î surette yerleştiler ve şarka doğru ilerlemeye başladılar; *Herat* ve *Belh* şehirlerini zaptettiler, Ceyhun ırmağına dayandılar.

Muaviye zamanında Horasan, şarka yapılacak seferler için emniyetli bir hareket merkezi haline konuldu. Bu kıt'aya Basra ve Kûfeden 50,000 kadar arap muhaciri gönderilerek yerleştirildi. Türklerin üzerine atılmak için artık fırsat gözetleniyordu; bu fırsat gecikmedi; hakikaten *türk beyleri* ve hanları arasında biribirile vuruşmalar başladı. Bundan istifade eden Araplar derhal *Toharistan* ve *Maveraünnehir* gibi Türkellerine tecavüze başladılar. Bu suretle başlıyan mücadele Emevilerin inkırazına kadar devam etti. Bununla beraber Arapların türk memleketlerine olan tecavüzleri Abdülmelik devrine (685-705) - yani 30 sene - kadar adi çapulcu akınlarından ibaret kalmıştır.

ARAP TAARRUZUNA UĞRAYAN TÜRK MEDENİYETİ

Maveraünnehir ve Toharistanda bu devirde büyük bir medeniyet yaşıyordu. Çin ve Hint ile İran ve şarkî Roma arasındaki ticaret tamamile bu memleketlerdeki Türkler elinde bulunuyordu. *İnci* ırmağının altın saçan kıyı-

ları sayısız mamur köyler ve şehirlerle süslü idi. *Buhara Hanlığı* dahilinde 40 büyük şehirle, binden ziyade mamur köy vardı. Bu havalinin umranı, refahı dillerde destan olmuştu. *Taşkent Hanlığın*da da elliden fazla şehir bulunuyordu. Her tarafta büyük ve zengin çiftlikler vardı. Ekilmemiş, işlenmemiş bir karış toprak yoktu. *Semerkant*, *Buhara Baykent*, Herat ve Belh gibi büyük şehirlerde, Çin, Hint, İran ve Şarkî Roma ile ticarî muameleler yapan büyük ve zengin tacirler çoktu. Bu tacirlerle büyük çiftlik sahipleri memleketin imarı hususunda rekabet ediyorlardı. Buhara mıntakasının *(Sogdiyan)* kâğıt fabrikaları, ipekli kumaşlar imal eden tezgâhları, altın gümüş avani ve ziynet eşyası yapan müesseseleri, kıymetli taşlar, mücevherler işleyen imalâthaneleri muttasıl çalışıyorlardı. Tekinlerin, beylerin büyük tacirlerin yüksek birer san'at eseri olan kâşaneleri, kıymettar eşyalarla dolu idi. Arap istilâsından birkaç sene evel bir türk beyinin çin imparatoruna gönderdiği hediyeler arasındaki halılarla mücevherli bileziklerdeki san'at ve incelik, çin sarayını hayretler içinde bırakmıştı.

Çinli bir müverrih, VII. asırda Buhara kıt'asının umranından bahsederken Kuşaniye şehrindeki bir köşkü, en bedi eserlerden biri olarak tasvir ediyordu: bir san'at harikası olan bu iki katlı muhteşem köşkteki büyük salonun duvarlarından birinde eski türk hakanlarının, diğerlerinde de Çinde ve Hintte hüküm süren türk imparatorlarının tasvirleri bulunuyordu. Kuşaniye beyi her sabah bu salonu ziyaretle tasvirler önünde iğiliyordu.

Çinli diğer bir müverrih te *Iştihan*daki *Tusi* mabedinde bulunan altın heykellerden, altın ve gümüş ziynet eşyalarından pırlanta, zümrüt ve yakut gibi mücevherlerden üzerlerinde eski Hanların tuğraları bulunan altın avaniden havret ve takdirle bahsetmektedir.

Ticaretle Çine, Hinde, İrana, Bizansa gidip gelen *Suğdaklar* (Maveraünnehir Türkleri) açıkgöz, cesur, gürbüz, çevik insanlardı. Askerlikteki meharetleri gibi ticaretteki kabiliyetleri de yüksekti. Kendilerine mahsus yazıları olan Suğdakların en küçük köylerinde bile bir mektep bulunuyordu. Maveraünnehir ve Toharistandaki fikrî hareket ve irfan, o asırda Asyanın her tarafından daha yüksekti.

Buralardan Hinde, Çine İç Türkellerine giden âlimler, türk irfanını oralarda neşrediyorlardı.

719 tarihinde *Saganyan* Tekini *Tiçe*, Çine gönderdiği *Tamuça* isminde bir âlimi İmparatora şöyle tavsiye etmişti: "Tamuça, nüfuzu nazar sahibi büyük bir âlimdir. Kendisine sorulacak hiçbir mesele yoktur ki hal ve izah edemesin. Tamuça ile bizzat görüşerek dinler hakkındaki mütaleasını dinlemenizi rica ederim. Bu temas neticesinde bu zatin irfan ve malûmatının nekadar geniş olduğu tezahür edecektir„.

730 tarihinde *Nanto* isminde diğer bir âlim; sefaretle Toharistandan Çine gitmiş, beraberinde çin âlim ve tabiplerinin hiç bilmedikleri birçok eczayı tıbbiye ve ispençiyariye götürmüştü. İşte Arabistan çöllerinden taşan bedevî seylâbeleri İran ovalarını geçtikten sora bu mamureleri silip süpürmeye gidiyordu.

Araplar, Türkellerindeki servet ve umranı görünce buralara sahip olmak için bütün hırslarile çalıştılar. Büyük ganimetler elde etmek ümidi onları tahrik eden kuvvetli bir amil oldu.

ABDÜLMELİK ZAMANINDA BAŞLIYAN MÜCADELE

Abdülmelik zamanında (685-705) ilk seferler akim kaldı. Küçük beyler gerçi Araplara karşı birleşmediler. Fakat memleketlerini ayrı ayrı kahramanca müdafaa ettiler. Hatta bir aralık Ceyhunu geçmiş bulunan Arapları tekrar Ceyhun garbına attılar.

Abdülmelikin cülûsundan dört sene eveldir ki Asya Türk İmparatorluğu yerinde Türk Kutluk Devleti kuruluyordu (681). Kutluk Devletinin ikinci Hakanı *Kapagan* (691-719) Türk Devletini tensik ederek Türkeşleri, Karlukları hakimiyeti altına aldığı sıralarda kardaşı *Kutluk Han*ın oğlu *Gül Tekin*i Suğdakları tanzim etmek üzere Maveraünnehire gönderdi.

Abdülmelik te Horasan valiliğini Irak valisi bulunan meşhur Haccacın uhdesinde bulunduruyordu. Türk-arap mücadelesi bütün şiddetile başlamış bulunuyordu. Haccaç, en meşhur kumandanlarını Türkler üzerine saldırdı. Fakat Türklerin cesaret ve kahramanlığı önünde bu kumandanların şahsî liyakatleri pek çabuk sönüyordu. Arap kumandanları ancak türk beyleri arasındaki rekabetten istifade etmek suretile bazı hareketlerde bulunabiliyorlardı.

Nihayet Haccaç, meşhur *Kuteybe* yi Türkellerinin fethine memur etti (705).

Kanlı bir kumandan olan Kuteybe, maveraünnehir ve Toharistanın küçük beyleri arasındaki rekabetten ve Kutluk Devleti Hanlarının uzak olmalarından istifade ederek büyük askerî harekâta başladı. Aşağı Toharistanda bazı şehirleri aldı. Buharada o zaman Asyanın en büyük ve en zengin ticaret merkezi olan *Baykent* şehri üzerine yürüdü (707). İki ay uğraştıktan sora kale duvarlarını delerek şehir halkını musalâhaya mecbur etti. Araplar sulhan Baykende girdiler. Fakat şehrin zenginliğini görünce şaşırdılar. Talan edebilmek için bir karışıklık çıkardılar. Bu güzel ve mamur şehri birkaç gün yağma ettikten sora yaktılar, yıktılar. Şehirde eli silâh tutabilecek nekadar Türk varsa vahşiyane boğazladılar. Kadınları ve çocukları da esir ederek Horasana gönderdiler.

Katliamlar yapmak suretile tecavüze başlıyan Kuteybe, hayatının son günlerine kadar bu vahşette devam etti. Baykentten sora *Talkan* mamuresi de tahrip edildi. Burada da tüyler ürperten korkunç bir katliam yapıldı; Araplar, teslim olan Türkleri kılıçla doğramaktan yorulunca zavallıları sıra sıra ağaçlara astılar. Talkana giren yolun altı kilometre uzunluğundaki kısmı iki taraflı ağaçlara asılan insan cesetlerile korkunç bir koruluk şeklini aldı.

Kuteybe, on iki sene (705 - 717) zengin ve mamur Türkellerinin yağma ve tahribile uğraştı. İşitilmedik facialar yaptı. Birçok mamur ve zengin şehirleri yaktı, yıktı. Asırlardanberi zengin ve nurlu bir medeniyet yuvası olan bu güzel mamureler yerinde yanık harabelerden başka bir şey bırakmadı. Fakat bütün bu vahşetlere rağmen Türkleri kat'î surette arap boyunduruğuna sokamadı. O kadar ki Semerkant Türkleri Kuteybeye cizye vermeyi kabul eden hanları *Tarhun* u halettiler. Yerine *Gurak Han* ı geçirdiler (709). Ve mücadeleye devam ettiler. Kuteybe Semerkanda, altı sene uğraştıktan sora ancak 711 de girebildi.

Harzem kıt'asında da ayni facialar oldu: Kuteybe zengin ve mamur Harzem şehirlerini yağma ettikten sora kardeşi *Abdürrahman* ın esir ettiği 4000 türk gencini boğazlattı.

Emevilere yaranmak için geçtiği mamurelerde yanmış harabeler ve parçalanmış türk cesetlerinden başka bir şey

bırakmıyan Kuteybenin oynadığı bu dıram, kesik başının halife Süleymanın ayakları altına atıldığı zamana kadar devam etti (717). Bu vahşiyane tecavüzlere rağmen Kuteybe, Maveraünnehir ve Toharistanın kat'î surette Araplara geçmesini ve islâm dininin buralarda yayılmasını temin edemedi.

Kuteybe katledildikten sora Maveraünnehir ve Toharistandaki beyler birleşerek Arapları yurtlarından sürüp çıkardılar. Yalnız Buhara, Semerkant gibi Arapların ve müslüman olmuş Türklerle müslüman İranlıların yerleştikleri şehirlerde Araplarla müşterek bir idare kaldı.

Emevilerin Horasan Valisi *Eşres*, hiç olmazsa Buhara ve Semerkant mıntakasında tutunabilmek için islâm dinini kabul edecek olan Türklerden cizye alınmıyacağını ilâna mecbur oldu. Bu ilân, ayni zamanda müslüman olacak Türklere Araplarla müsavi hukuk verileceğini de ihtiva ediyordu. Tahammül edilmiyecek kadar ağır olan cizyeden kurtulmak için Buhara ve Semerkant Türklerinden birçoğu islâm dinini kabul ettiklerini söylediler. Fakat halkın mühim bir kısmının müslümanlık iddiasile cizye vermemesi varidatı birdenbire durdurdu. Buhara kıt'asını Emevilerin malikânesi addeden Şam sarayı telaşa düştü. Müslüman olan Türklerden de cizye alınmakta devem edilmesi emrini verdi. Fakat bu emir, yeni isyanlara sebep oldu.

Bu tarihlerde, Seyhun ırmağı boylarında Türkeş Devleti teşekkül etmiş bulunuyordu. Maveraünnehirde müslüman olan ve olmıyan Türkler birleşerek Türkeşler Hanı *Sulu Han*dan yardım istediler. Sulu Han yardıma koşarak Arapları Maveraünnehirden sürüp çıkardı; Ceyhun boylarına kadar olan sahada arap kuvveti bırakmadı. Sulu Han, birkaç sene sora da Toharistanı temizledi. Sulu Han öldükten sora Türkeş Devletinin Kara Türkeşler ve Sarı Türkeşler diye ikiye bölündüğü malûmdur. Karalar ve sarılar mücadelesi her ikisini de zayıf düşürdü. Bundan istifade eden Araplar kovuldukları yerlere tekrar girebildiler. Bu defa da Türkler, müdafaadan ve Arapları hayli sıkıştırmaktan geridurmadılar. Gerçi Maveraünnehir ve Toharistanın küçük beylikleri müstevlilere karşı aralarında devamlı bir ittifak yapamadılar. Fakat İranlılar, Suriyeliler ve Mısırlılar gibi vatanlarını da kolayca teslim etmediler. Her beylik kendisini senelerce müdafaa etti. Sukut eden şehirler bile

fırsat buldukça Emevilerin zalim idaresine karşı silâha sarıldılar. Çapulcuları kovdular. Bir asır kadar süren türk, arap mücadelesine ve Arapların Tibetlilerle ittifak eylemiş olmasına rağmen Emevilerin sukutunda Maveraünnehir ve Toharistandaki küçük beyliklerden hemen hepsi varlığını muhafaza ediyordu.

ARAPLARIN TÜRKLER ALEYHİNDE TATBİK ETTİĞİ SİYASET

Arapların Türkler hakkında tatbik ettikleri siyaset zulüm ve tenkille hulâsa edilebilir. Arapçılık siyasetini takip eden Emeviler devrinde Araplar Türklere, islâm dinini kabul edenlerine dahi hakaret gözile bakmak istemişlerdi; halbuki Türkler kendilerini Araplardan çok yüksek görürlerdi. Araplar, Türklerin canını, malını kendileri için helâl sayarlardı. Arap halifeleri ve onların mümessilleri Türkler için hiçbir hak tanımak istemiyorlardı. Cizye ve haraç toplarken ve bütün muamelelerde her türlü eza ve cefa reva görülürdü.

Arap kumandanları, Türkellerini kan seylâbelerine boğan tecavüzlerinde çöl Araplarının yağmagerlik hislerini tatminden başka bir gaye takip etmiyorlardı. Arap halifeleri Şam saraylarının israf ve eğlencelerini temin için kumandanlarını yağmacılığa teşvik ederlerdi. Bir asra yakın devam eden bu tahripçi arap istilâsının yegâne ve meş'um neticesi şu oldu: Türkellerindeki yüksek medeniyet bütün eserlerile beraber mahvoldu. Bunca mamur ve zengin şehirler birer birer harabe haline geldi.

Arapların istilâ maksatlarını islâmlığın neşri gibi dinî bir mefkûreye atfetmek kat'iyyen doğru değildir. Bilhassa Emevi halifelerine, inanmadıkları ve çok kere tahkir ettikleri Muhammet dininin neşri gibi bir maksat atfetmek, hakikatten çok uzaklaşmaktır. Onlar yalnız zengin ve mamur ülkeleri talan etmek, gittikçe genişliyen bütçelerine yeni yeni varidat membaları bulmak gibi hasis emeller arkasında koşmuşlardır.

Asırlardanberi hâkim yaşıyan Türkler, tabiatile bu çapulcuların hükmü altına giremezlerdi. İslâm dinini kabul ederek efendilikten mevaliliğe (köleliğe) inemezlerdi. Bunun içindir ki Emeviler bir asra yakın bir müddet uğraştıkları halde Türkler arasında islâm dinini yayamamış ve küçük

türk beyliklerini bile hakimiyetleri altına alamamışlardır.

Türkler ancak kendilerini mevali yapmak istiyen Arapların efendisi olmıya karar verdikten soradır ki kütle halinde islâm dinine girmişlerdir.

EMEVİ SALTANATINI YIKAN FIRKALAR ARAP OLMIYANLARIN FIRKASI (ŞUUBİYE)

Şiilerin, Haricilerin ve Abbas sülâlesine mensup olanların Emeviler aleyhinde çalıştıklarını biliyoruz. Bunlar ayni maksat için yani Emevileri ortadan kaldırmak üzere çalışan, dinî ve siyasî fırkalar haline geldi. Bu fırkaların Emevilere düşmanlığı, en nihayet Haşimî ve Emevi sülâlelerinin eski husumetlerine irca olunabilir. Acemler de Kerbelâ vak'asını esas tutarak Ali taraftarı oldular. Bu taraftarlık Acemler için bir perde mahiyetinde idi. Hakikatte onlar sevmedikleri Araplara ve islâmlığa düşmanlık duygusile hareket ediyorlardı.

Türklere gelince, onlar Arapların bunca zulümlerini görmüş olduklarından ve bilhassa çok bağlı oldukları istiklâllerine Arapların tecavüz ettiklerinden onlara açıktan düşman olmuşlardı. Emevilerin takip ettikleri siyaset Arap olmıyan kavimlerin kendi aleyhlerindeki düşmanlıklarını şiddetlendirmiştir.

Emevilerin dahilî siyaseti istisnasız bütün Arapların başka milletlere faik olduğu iddiasına istinat ediyordu. Bu iddia Araplardan kat kat yüksek olan başka milletlere çok ağır geliyordu. Araplar Arap olmıyanların arkasında namaz kılmazlardı. Onlarla bir arada dolaşmazlardı. Arap olmıyanlara mevali (köle) nazarile bakarlardı. Arap olmıyan analardan doğan prensler tahttan mahrum edilirlerdi. Zaptolunan memleket ahalisinin bütün servetleri ellerinden alınırdı. Asırlar zarfında tesis etmiş oldukları medeniyet esasları, kitabeler, abideler, şehirler, mamur köyler imha edilirdi.

İşte Emevilerin bu siyaseti neticesi olarak Türkler ve Acemler, Emeviler aleyhinde çalışan fırkalara yardım etmiye başladılar. Bu suretle Araplardan başka milletler kendi nam ve hesaplarına millî teşekküller vücuda getirdiler. Bu millî fırkalara islâm tarihinde, *Şuubîye*, derler.

Şuubiye mensupları Arapların hiçbir suretle diğer kavimlerden yüksek olmadıklarını iddia ederler ve onların bilâkis kusur ve noksanlarını sayarlardı. Bu hususta eserler bile yazmışlardı.

Şuubiyecilerden bilhassa Türk olanlarının, Arapların manasız ve haksız gurur ve iddialarına karşı asabileşmekte çok hakları vardı.

Araplara, medeniyet sahasında ve askerlikte üstat olan Türklerdi. Araplar Semerkanda girdikten soradır ki Türklerden kâğıtçılık san'atini öğrenmişlerdi.

Araplar, askerlik san'at ve meziyetlerini de arap ordularına intisap eden Türklerden öğrenmişlerdir.

EMEVİ SALTANATININ YIKILMASI Emevi saltanatının son devirlerinde, Şamda ve başka müslüman memleketlerinde, müslüman Türkler çoğalmıştı. Birçok Türkler arap sarayında, islâm ordularında ve devlet işlerinde zekâ ve kabiliyetleri sayesinde yüksek mevkilere çıkmışlardı. Bunlar millî hislerini galeyana getiren arap gururunu kırmak, emevi saltanatını ortadan kaldırmak teşebbüsüne girmişlerdi. Bu Türkler, siyasî maksatta, Emeviler aleyhinde teşkilât yapan Abbasiler ve Şiilerle birleştiler. Her tarafa, teşkilât yapmak ve halkı ayaklandırmak için gönderilen adamlardan, şarka Türkellerine gidenler daha talili oldu.

Horasanda *Ebumüslim* namında bir türk genci, ihtilâl teşkilâtının başına geçti. Artık senelerdenberi Arapların kendi başlarına karar veremedikleri ve yapamadıkları iş olacak, büyük netice behemehal elde edilecekti.

Horasanlı Ebumüslim, *Merv* civarında, *Sefideç* köyünde açıktan açığa isyan etti. Etrafına topladığı Türklerle, Emevilerin en çok güvendikleri kumandanlarından Horasan Valisi *Nasir bin Seyyarı* mağlûp etti. İranlıların da iltihak ettiği kuvvetli bir türk ordusu ile Horasanı ve İranı kâmilen hakimiyeti altına aldı. Bir taraftan da ileri gönderdiği ihtilâlciler vasıtasil, Kûfede bir evde gizlenerek yaşamakta olan Abbasoğullarından *"Ebulabbas Abdultah„*ı gizlendiği yerden çıkartarak, halife ilân ettirdi. Son Emevi halifesi Mervan II. bir ordu ile, ihtilâl ordusunu karşılamak üzere Musul üzerine yürüyordu. İki ordu Musulun şarkında *Büyük Zap* suyu kena rında karşılaştı. Verilen büyük meydan muharebesinde Mervan II. mağlûp ve ordusu tarumar edildi (750).

Bu ağır hezimetten sora Mervan II. bir daha kendini toplıyamadı. Yıldırım süratile yürüyen Ebumüslimin ihtilâlci kuvvetleri önünde hiçbir yerde tutunamıyarak, Mısır hudu-

duna kadar kaçtı. Fakat ihtilâlciler burada da kendisini buldular; gizlendiği bir mabette (*Busır* mabedi) yakalıyarak öldürdüler. İşte bu suretle Emevi hanedanı batırıldı (750).

Bundan sora islâm halifeliği Muhammedin amcası Abbasın sülâlesine verildi.

İhtilâlciler Emevilere mensup olanlar hakkında katliam tatbik ettiler. Onlardan hiçbir kimse bırakmıyarak, köklerini kazımak istiyorlardı. Fakat içlerinden, Halife Hişamın torunu Abdürrahman canını kurtarmıya muvavaffak oldu.

İspanyada, Endülüs İslâm Devleti, bunun hükümdarlığı ile başlıyacaktır.

F. ABBASİLER

İLK HALİFELER Abbasilerin ilk halifesi *Ebülabbas Seffah* (750 - 754) bütün Emevi hanedanını öldürmekle işe başladı. O kendi kendine Seffah (kan dökücü) lâkabını verdi. Seffah devlet merkezini Şamdan kaldırdı; Kûfenin hemen şimalindeki *Haşimiye* ye nakletti. Seffahın yerine geçen kardeşi *Mansur* (754 - 775) *Bağdat* şehrini kurdu ve merkezini oraya nakletti (762); Bağdat Abbasî Devletinin sonuna kadar payitaht kaldı. Mansurun ilk işi Abbas sülâlesine hilâfeti kazandırmış olan Ebumüslimi öldürmek oldu.

Mansurun en doğru yaptığı bir iş varsa o da Seffahın da hizmetinde bulunmuş olan Belh Türklerinden *Halit ibni Bermek*e, (Barmak) devlet idaresinde yüksek bir mevki vermek oldu. Bu sayede İslâm İmparatorluğunun idaresi tanzim ve maliye işleri ıslah edildi; vukua gelen alevî isyanları şiddetle bastırıldı.

Emevi sülâlesinden Abdürrahmanın, İspanyada müstakil Endülüs Emevi saltanatını vücuda getirmesi Mansur zamanında oldu.

Mansur öldükten sora yerine sıra ile *Mehdi* ve *Hadi* geçti.

Mehdi zamanında (775 - 785), dahilde Alevî isyanları bastırıldığı gibi, Bizans ta muhasara edildi. Mehdiye halef olan oğlu Hadiyi (785-786) bir sene içinde zehirliyerek öldürdüler, yerine *Harun Reşit* geçti.

HARUN REŞİT
789 - 809

Harun Reşit 22 yaşında halife oldu. Halit ibni Bermekin oğlu *Yahya* Harun Reşidin muallimi, mürebbisi idi ve şehzadeliğinde hamisi oldu.

Harun Reşit, Yahyayı kendine vezir yaptı; bütün devlet nüfuz ve kudretini ona verdi, Yahya ve oğulları *Cafer* ile *Fadıl*, Harun Reşidin ilk devrinde İslâm İmparatorluğunun hakikî sahipleri oldular.

Bu *Barmak ailesi* sayesinde Harun Reşit zamanı Abbasî saltanatının ikbal devri oldu. Dahilde Alevî isyanları bastırıldı. Bizanslılarla Toroslarda yapılan muharebeler neticesinde onlardan alınması mutat olan vergiler temin olundu. Ahali huzur ve rahat içinde idi. Yalnız arap halifelerini ilk andan itibaren üzen iki halk vardı. Onlardan biri Şimalî Afrikada Berber - Hazarlar, diğeri de Şarkta Türkler idi. Bu iki kardeş kavimler mütemadi bir surette arap halifelerine isyan ediyorlardı.

Harun Reşit Berberlere karşı *Ibrahim ibni Aglep* namında birini gönderdi. İbni Aglep Berberlerin isyanını bastırdı. Fakat yine Berberlere dayanarak merkezi Kayruvanda olmak üzere müstakil bir *Aglebi Devleti* teşkil etti.

Harun Reşit, devrinde Horasan Valisi *Isa* para toplamak hırsile kalka pek çok eza ettiğinden umumî bir isyan çıktı. Harunoğlu *Memun* u Horasana gönderdi, kendisi de bizzat büyük bir ordunun başında olarak şarka yürüdü. Fakat yolda öldü. Anası Türk olan Memun Türklerle anlaştı. Sükûnu temin etti.

Harun Reşit ilmi himayesi ile maruftur. Şöhreti bütün Avrupaya yayılmıştı. Frank İmparatoru *Şarlman* hıristiyan hacılarının Kudusü ziyaret etmeleri için kolaylık gösterilmesini rica etmek üzere Harun Reşide bir heyet yolladı. Nezaketle kabul olunan bu heyet vasıtasile Harun Reşidin Şarlmana gönderdiği hediyeler arasında bulunan bir çalar saat meşhurdur.

Lûtuf, merhamet ve adaletile şöhret bulmuş olan bu halifenin en büyük zulümleri yapmaktan çekindiği zannolunmasın. Harun Reşit birçok Alevileri kendi gözü önünde kollarını, bacaklarını kırdırarak boğdurmuştur. Bilhassa kendisini hilâfet makamına getirmiş olan ve ondan sora da 17 senelik mühim hizmetlerile onu bütün dünyaya tanıtmış bu-

lunan Bermek (Barmak) ailesini bir vehim yüzünden cellâtlar elinde mahvetmiş olmasını tarih affetmiyecektir.

HARUN REŞİDİN OĞULLARI: EMİN, MEMUN, MUTASIM

Harun Reşitten sora oğulları *Emin*, (809-813) *Memun* (813-833) ve *Mutasım* (833-842) sıra ile halife oldular. Bunlardan Memun âlim ve filozofları severdi. Kendisi de felsefe ile uğraşırdı. Memun, islâm dinini menkulâttan ziyade akla istinat ettirerek serbest düşünceyi terviç eden bir mezhebi *Mutezile* devletin resmî mezhebi olarak ilân etti. Bu mesleki Memunun biraderi Mutasım ve hafidi *Vasık* ta takip etti. Bu serbest düşünceli halifeler bu fikri kabul etmiyen hocaları kırbaçla dövdürürler ve hapse sokarlardı. Memun ve Mutasımın dahilî isyanları bastırmakta ve Bizanslılara karşı muvaffakıyetle harbetmekte dayandıkları ve güvendikleri yegâne millet Türklerdi.

Memun, kardeşi Emini Horasanda topladığı türk askerlerinden mürekkep bir ordu ile bertaraf ederek yerine geçmişti. Bu halifelerin serbest fikirlerine karşı gelenler de türk askerlerinin mukabelesine uğrarlardı. Memun gibi Mutasımında anası Türktü. Mutasımın hassa ordusu türk askerlerinden ibaret olduğu gibi en mühim siyasî ve idarî makamlar da Türklerin elinde bulunuyordu. Mutasım, Türkleri çok severdi. Türklere mahsus olmak üzere Bağdat yakınında *Samra* şehrini tesis etti. Şehri mahallelere taksim etti. Türkleri kabile kabile bu mahallelere yerleştirdi. Kendisi de hayatının sonuna kadar burada türk askerlerinin ortasında kaldı.

ABBSAÎ DEVLETİNİN SUKUTU

Vasıktan (842-847)sora Abbasî Devleti sukuta yüz tutmuştur. Sukut devrinde 28 halife gelmiştir. Vasıktan sora gelen *Mütevekkil*, (847-861)mutezile ve serbest düşünce aleyhinde harekete başladı. Bu hareket Abbasî Devletinin sukutunu çabuklaştırdı. Mütevekkil, maiyetindeki türk askeri tarafından ıskat edildikten sora öldürüldü. Yerine oğlu *Muntasır* (861-862) getirildi. Bundan sora Türkler tarafından 10 yıl zarfında beş halife indirilmiş ve onların yerine başkaları çıkarılmıştır. Bu devirde türk kumandan ve askerleri Bağdat halifelerini kendilerinin tâbileri derecesine indirmişlerdir. Halifeler, serbest düşünceye karşı muhafazakâr mezhep ve cereyanlara istinat etmek suretile kuvvet edinmeğe çalışmışlardır. Bu menfi gayret, fikir faaliyetlerini durdurmak neticesine varmıştır. Fikir faaliyetinin durgun-

luğu, hayatın bütün safhalarında tesirini göstermiş; bu da Abbasî Devletinin hayat kabiliyetini inhitata uğratmıştır.

ABBASÎ HALİFELERİNİN ORTADAN KALDIRILMASI

Abbasî halifeliğinin akıbetini izah için, bu halifeliğin muhtelif devirlerinde vukua gelmiş mühim hâdiseleri hatırlatmak muvafık olur.

Halife Mansur zamanında İspanya, Abbasilerin hükmünden çıkmış, orada müstakil Endülüs Devleti teşekkül etmişti. Harun Reşit zamanında da Şimalî Afrikada müstakil Aglebi Devleti kurulmuştu.

Memun devrinde, Horasan ebedî olarak arap halifelerinin hakimiyetinden kurtuldu. Orada vali bulunan Horasanlı *Hüseyinoğlu Tahir* vatanında istiklâl ilân etti (821). Bu suretle müslüman Türkellerinde ve İranda soraları meydana çıkan hükûmetlerin birincisi kurulmuş oldu. Bundan yarım asır kadar sora bakırcılıktan yetişen *Yakup bin Leys* adında bir İranlı Seistan (Secistan) da isyan etti, *Saffariye* Devletini kurdu (868 - 908).

Abbasi İmparatorluğu artık süratle inhilâle doğru sürükleniyordu. Valiler merkezin emirlerine ehemmiyet vermiyorlar ve varidat namına merkeze bir şey göndermiyorlardı. Hazinede ordunun maaşını ve tayınlarını verecek para kalmamıştı. Türklerden ve Berberlerden mürekkep olan ordular isyana başladılar. Halifeleri istedikleri gibi indiriyorlar, hapsediyorlar. İstediklerini halife yapıyorlardı.

Hariciler, isyan ederek Musul havalisinde Irakın az çok varidat temin eden mıntakalarını da işgal ettiler. Bu hal sıkıntıyı arttırdı. Ayni devirdedir ki Mısırda vali bulunan *Tolonoğlu Ahmet* istiklâl ilân etti. Türk *Tolonoğulları devleti* ni kurdu (868 - 905).

Basra mıntakasında Zenciler İsyanı denilen büyük bir haydutluk başgösterdi. Haricilerden bir İranlı o mıntıkada çok miktarda toplanmış olan *Zengibarlı* esir zencileri kandırarak başlarına geçmiş ve iki sene zarfında Basrayı zaptetmişti. Bu asi zencilerle 13 sene uğraşıldı.

Halifeliğin türk ordularına kumanda eden *Musa* nın halife yaptığı *Mutemit* devrinde (870-892) *Samanoğulları*, Maveraünnehirde kuvvetli bir Türk Devleti kurdular (874 - 999). Abbasî İmparatorluğu artık tamamen parçalanmıştı. Halife

Muktedir (908-932) ilk defa *emirülümera*lığı icat etti. Bu tarihten sora Abbasî Devletinin askerî, mülkî ve idarî bütün kuvvet ve salâhiyeti ve Abbasoğullarının bütün hükümranlık hakları filen emirülümeralara geçti. Bu sırada Afrikada *Fatimiler Devleti* kuruldu(910). Fatimilerle Tolon Devleti arasında *Akşit* unvanlı Mehmet namında bir Türk Mısırda müstakil bir devlet teşkil etmişti (935 - 969). Fatimiler (910 - 1171) neslen Alinin karısı Fatmadan geldiğini iddia ederlerdi.

Ali evlâdından olmak üzere Fatimî Devletinin başına geçenler de halife unvanını takındılar. Bu suretle biri Bağdatta, biri Endülüste, üçüncüsü de Kahirede olmak üzere üç halifelik oldu. Bundan sora bir aralık muhtelif kumandanlar arasında emirülümeralık kavgaları başladı. İranda, şiî Büveyh ailesi (934-1055) bundan istifade etti. Bağdadı zaptederek Iraka hâkim oldu (945). Abbasî Devleti üzerinde türk emirülümeralarının hakimiyetini kırdı ve orada zalimane idaresile halkı inletti. Abbasî halifeleri *Büveyhoğulları* elinde esir gibi yaşıyorlardı.

Selçuk Türkleri Bağdadı zaptedinceye kadar bu hal devam etti. Ondan sora Abbasî İmparatorluğu üzerindeki hakimiyet tekrar Türklere geçti. Bir asır kadar bir müddet (1055 - 1152) abbasî halifeleri selçuk sultanlarının hakimiyeti altında yaşadılar. Fakat bu halifelere cismanî hiçbir nüfuz ve kuvvet verilmedi. Bunların vazifeleri türk sultanlarının isimlerini hutpelerde okutmaktan ibaretti.

Bir aralık Bağdat Selçukoğullarının hakimiyetinden çıktı (1152). Maamafih, bu devirde halifelerin (*Mukteti* ve *Müstencit*) bütün erkân ve ümerası Türktü. Bunların içinde *Kümüş Tekin* ve *Kaymaz* gibi güzide şahsiyetler vardı.

Cengizoğulları İrana hâkim olduktan sora Bağdattaki çürük halifelik müessesesinin ortadan kaldırılması bir gün meselesi olmuştu. Son Abbasî Halifesi *Müstasım* zamanında (1242-1258) Abbasoğullarına kıyamet koptu.

İrana hâkim olan Cengizoğullarından *Hulâgû* Bağdadı zapta karar verdi. Son halife, Hulâgûnun Hemedandan gönderdiği mektuba müteazzımane cevap vermişti. Hulâgû Bağdada yürüdü. Halifenin gönderdiği kuvvetleri perişan ettikten sora Bağdat şarkında ordugâhını kurdu. Halifeye kayıtsız ve şartsız teslim teklifinde bulundu. Bu teklif Müstasım tarafından Hulâgûyu kızdıracak bir lisanla reddolundu.

50 gün devam eden sıkı bir muhasaradan sora halife teslimden başka çare olmadığını anladı. Müstasım Hulâgûya emirülümeralık unvanını tevcih ederek yine makamında kalabileceği hulyasında idi. Bu hulya ile Hulâgûnun karargâhına gitti (1258). Şan ve mevkiinin yüksekliğini ve kutsiliğini göstermek düşüncesile peygambere ait olduğu iddia edilen hırkayı giymiş asayı da eline almıştı. Başına büyük ipekli sarık sarmıştı. Oğulları ve Abbas Hanedanı erkânı, Bağdat eşraf ve, âyanı büyük memurlar, fakihler, âlimler beraberinde bulunuyorlardı.

Mutantan bir alayla Bağdattan çıkan bu halife heyeti Hulâgûya emirülümeralık hil'ati giydirmek merasiminde bulunmak üzere gidiyordu. Fakat moğol karargâhına geldikleri zaman bütün hulyalar birden yıkıldı. Halife bir çadıra tıkıldı. Diğerleri de açıkta moğol askerlerinin kordonu altına alındılar. Halife senelerdenberi toplanan hazinelerin, malların yerini göstermeğe icbar edildi. Bir müfreze muhafazasında Bağdada gönderildi. Saraydaki gizli hazinelerin yerlerini gösterdikten sora tekrar karargâha getirildi. Sarığı boynuna dolandı, bir çuvala sokuldu, çuvalın ağzı bağlandı. Bu vaziyette bir süvari kıt'asının güzergâhına atıldı. Atların ayakları altında son nefesini verdi. Arkasındaki hırka ile elindeki asa da yakıldı. Heyetle beraber gelenler de takım takım öldürüldü. Bağdat 40 gün yağma edildi. Ahaliden eli silâh tutanlar öldürüldü, çocuklarla kadınlar da esir edildi. Bu suretle 508 senedenberi devam eden Abbasî Hanedanı münkariz oldu, tarihe gömüldü.

ABBASİLER DEVRİNDE TÜRKLER VE TÜRKLERİN MÜSLÜMAN OLMALARI

Emevilerin son zamanlarda Seyhun ırmağı boylarile Kâşgar havalisi Çinlilerle Araplar arasında rekabet sahası olmuştu. Her iki taraf bu mıntakalara hâkim olmak istiyordu. Buraların hakikî sahibi olan Türkler ise her iki istilâcı kavmi de vatanlarından kovmak için kanlı ve devamlı bir mücadeleye atılmışlardı. Bu mücadele devam ederken Çin İmparatorluğunun Kâşgar Mıntakası Umumî Kumandanı *Kao-Sien-Tche* istilâ sahasını şimaligarbiye doğru tevsie kalkıştı. Seyhun havalisine kadar, ilerledi. *Şaş* (Taşkent) beyini tevkif ederek idam edilmek üzere Çine kadar gönderdi.

Kaosiençe, Garbî Türkeli ile Seyhun boylarını vahşiyane mezalimle al kanlara boyarken Horasanla Toharistan ve Ceyhun boyu Türkleri de *Ebamüslimin dai* lerile (propagandacı) birlikte Araplara karşı büyük bir ihtilâl hazırlıyorlardı. Çinde haksız yere idam edilen Şaş Beyinin oğlu, Ebamüslimin dailerine karıştı. O da Çinlilere karşı bir isyan hazırlamağa başladı. Türkler başlıca rolü oynadıkları Ebamüslim ihtilâlinde muvaffak olunca bu ihtilâlin yarattığı Abbasi Devletini benimsediler, Ebamüslimle birleştiler. Bu defa da Çinlileri vatanlarından atmak hazırlığına başladılar.

Ebamüslim tarafından tayin edilen *Ziyat ibni Salihin* kumandası altında toplandılar. Seyhun boylarına yerleşmeğe çalışan çin ordusu üzerine atıldılar. İki ordu *Talas* şehri civarında karşılaştı.

Talas suyu kenarında Türklerin müstakbel mukadderatını tayin edecek olan büyük meydan muharebesi başladı. Çin ordusunda bulunan *Karluk* Türkleri ırkdaşlarına karşı silâh kullanmak istemiyerek harp sahasından çekildiler. Beş gün devam eden meydan muharebesi çin ordusunun kat'î hezimeti ile neticelendi(751). Bu şerefli zafer, yarım asırdanberi Garbî Türkellerine tahakküm eden Çin İmparatorluğunu kat'î surette bu sahadan kovmuş oldu. *Karabalgassun* merkez olmak üzere 744 te bir hükûmet kuran Uygurlar, Talas hezimetinden sora Çinde zuhûr eden ihtilâllerden istifade ederek hudutlarını garba doğru genişlettiler. İslâm mıntakasındaki ırkdaşlarile temasa geldiler. Seyhunun şimalindeki Oğuzlarla bunların şarkına doğru ilerlemiş olan Karluklar da bu cihetten temasta bulunuyorlardı.

Türkler, Ebamüslim ihtilâlile Araplara, Talas suyu meydan muharebesile de Çinlilere galebe etmişlerdi. Tarihin ceryanı kendilerine iki yol açmıştı. Bunlardan biri asırlardanberi olduğu gibi, şimalden Çine inerek orada bir imparatorluk kurmak, diğeri de garba dönerek İslâm İmparatorluğuna hâkim olmaktı. Türkler ikinci yolu tercih ettiler. Ebamüslim ihtilâli esasen onları müslüman İran üzerinden Iraka doğru götürmüştü. İhtilâl harekâtına iştirak edenler, yüksek kabiliyetleri sayesinde yeni imparatorluğa hâkim olacaklarını anlamışlardı.

Horasanlı ve Toharistanlı Türkler, Abbas oğulları namına kurdukları devletin malî, idarî ve mülkî işlerini ellerine aldı-

lar. İhtilâl ordusunun başında bulunanlar ise daha evel askerî kuvvete hâkim bulunuyorlardı. İlk Abbasî halifelerinin en nüfuzlu müşavirleri Türklerdi. Toharistanlı Barmakoğulları, Şamdaki Emevi arap saltanatına karşı Bağdatta medenî bir devlet kurdular. Ulûm ve fününun inkişafı esbabını hazırladılar. Nihayet *Harun Reşit* zamanında imparatorluğun müstakil hâkimi oldular. Askerî kumandanlar ise, daha ilk zamanlarda yüksek kabiliyetlerini göstermiş *Avasım* eyaleti [I] nin emaretine çıkmışlardı.

İslâm camiasına girenTürklerin Abbasî İmparatorluğunun en yüksek mevkilerini işgal etmeleri, Ceyhun ırmağı ötesinde tabiatile bu camiaya karşı bir alâka uyandırdı. Emeviler zamanında olduğu gibi müslüman olan Türkler artık mevali telâkki edilmiyor, bilâkis islâm camiasının azası oluyorlardı. Bu vaziyet karşısında, Fergana, Soğdiyan, *Üşrusana* ve Toharistandaki beyler Abbasî halifelerini metbu tanımakta artık bir zillet görmüyorlardı. Çünkü bu İmparatorlukta hâkim olanlar hakikati halde Araplar değil Türklerdi.

Bu sahaların müslüman Türklerile temasta bulunan *Yedisu* vilâyetile Seyhunun şark ve şimalindeki Karluklar, Seyhunun aşağı taraflarını işgal eden Oğuzlar, garba doğru başlıyan bu cereyana bigâne kalmadılar. Bilhassa anası Türk olan Memunun Horasan valiliği esnasında Türklere karşı takip ettiği şuurlu siyaset, bu cereyanı kuvvetlendirdi.

Abbasî halifeleri de devlet ve ordu işlerini Türklere tevdi etmeği siyasî menfaatlerine daha uygun buluyorlardı. Ebamüslime taraftar olan Türklerle İranlılar tarafından iktidar mevkiine getirilen Abbasilerin geniş imparatorluğu idare için Araplara istinat ve itimat edememeleri tabiî idi. İranlılar ise Abbasilerden ziyade Alevilere mütemayil bulunuyorlardı.

Emevilerle Haşimiler, Alevilerle Abbasiler arasındaki münazaalara arap batınları arasındaki mücadeleden başka bir mahiyet atfetmiyen Türkler, Alevilik, Abbasilik arkasından koşmuyorlardı. Onların tek bir hedefleri vardı: İslâm İmparatorluğuna hâkim olmak. Esasen fıtrî kabiliyet ve istidatları, bu hedefi kendilerine hazırlatıyordu. İlk Abbasî halifelerinin Horasanlılardan teşkil ettikleri ordudaki Türkler,

[1] Malatya ile Tarsus arasında Bizans İmparatorluğu ile hemhudut olan tahkim edilmiş sahada teşkil edilen eyalete (Avasım) adı veriliyordu.

gerek askerlik, gerek idare ve inzıbat itibarile diğer kavimlerden yüksek olduklarını ispat etmişlerdi. Yüksek seciyeleri, dürüst ve merdane hareketleri her hususta kendilerine istinat ve itimat edilebileceğini gösteriyordu. Bunun içindir ki daha Halife Mansur ve Mehdi zamanlarında temayüz eden Türkler Harun Reşit ve Memun devirlerinden itibaren en mühim mevkileri işgal ettiler. Bu halifeler, idarî, malî ve mülkî işleri daha ehliyetli gördükleri Türklere vermeği tercih ediyorlardı.

Bir türk ananın terbiyesile yetişen, çocukluğunu dayıları arasında geçiren *Mutasım*, riyaseti kendisine teveccüh eden büyük İmparatorluğu idare edebilecek anasırı ancak millî seciye ve kabiliyetlerini yakından tanıdığı Türklerde bulabileceğine kani idi. Halifelik makamına geçer geçmez Türklerden bir hassa ordusu teşkil etti. Türlü türlü vaitler ve iltifatlarla Fergana mıntakasından birçok türk gençlerini Bağdada topladı. Bunlardan *Tekin* (beyzade) leri divanda mühim mevkilere geçirdi. *Tarhan* ları (rütbelileri) da hassa ordusu zabitliğine tayin etti. Diğeri türk gençlerile de hassa ordusunu teşkil etti. Tekinlere, tarhanlara zengin malikâneler, geniş topraklar verdi. Hassa ordusunu teşkil eden neferlere de dolgun maaşlar tahsis etti.

Hassa ordusu efrat ve zabitanı diğer unsurlara mensup olanlara nispetle daha mümtaz, kıyafet itibarile de daha gösterişli idiler. Büyük bir kısmı Fergana ve Üşrusana Türklerinden olan hassa ordusu efradının Bağdadın bin bir türlü levsiyatile bulaşmamaları için, Mutasım Samra şehrini kurdu; türk askerlerile birlikte buraya çekildi (835).

Türkler, yeni kurulan Samra şehrinde; memleketlerinde olduğu gibi boy boy, soy soy yerleştiler. Fergana Prenslerinden *Yeltekin* gibi beyzadelere de zengin çiftlikler verildi. Halife ordularında kumanda eden türk ümera arasında *Afşin* gibi bazıları eski dinlerine merbutiyetlerini muhafaza ediyorlardı.

Abbasiler zamanında yaşıyan *Mesudi, Mutasım* devrinde teşekkül eden türk ordusundan bahsederken şu satırları yazıyor: "Bu ordu genç, dinç, güzel ve levent efrattan teşekkül etmişti, ordu efradı ipekli elbiseleri, sırmalı kumaşları, sırmalı kılıç askılarile herkesin takdir ve hürmetini celbediyordu. Bu Türkler sayesindedir ki Abbasî Devletinin nüfuzu teessüs etti, islâm şevketi yükseldi".

Türkler daha Mutasım devrinde, islâm âlemini tehdit eden iki müttefik düşmanı tenkil ettiler. Bunlardan biri, Azerbaycan ile *Erran* (Karabağ) arasındaki sahada zuhûr ve İranlılara istinat eden *Hurremiye* Fırkası, diğeri de Şarkî Roma İmparatorluğu idi.

Papak (Babek) adlı bir İranlının Azerbaycan havalisindeki *Cavidaniye* taifesi içinde tesis ettiği bu fırka, Sasaniler devrinde İranda zuhûr eden *Mezdek* mezhebinden mülhem bir nevi komünismin Hindin eski tenasuh ve hulûl akidesile karıştırılmasından husule gelen garip bir mezhebe inanıyorlardı. Hurremiyeler eski İranlılar gibi analarile, kızkardeşlerile ve kızlarile evlenebiliyorlardı. Bunların başına geçen Papak, Aras ile Gur ırmakları arasındaki Karabağ mıntakasında *Bez* denilen sarp bir kalede tahassun ederek yirmi sene kadar bir müddet ortalığı hercümerç etmiş, halifeler tarafından gönderilen orduları dağıtmıştı. Bu müddet zarfında öldürdüğü müslümanların adedi iki yüz elli bini tecavüz ediyordu. İranlılardan büyük bir kısım Papakla birleşti. Hemedana kadar olan sahayı zaptettiler. Papak Hemedanda topladığı kuvvetle Irakı tehdit etmiye başladı. Diğer taraftan da Bizans İmparatorluğu ile, müştereken Abbasiler üzerine yürümek maksadile bir ittifak aktetti.

Mutasım, Abbasî tahtına oturduğu zaman Papak tehlikesi Bağdat sarayını titretiyordu. Uşrusanalı Afşin ile Ferganalı *Büyük buğa*, Türklerden mürekkep güzide bir kuvvetle Papak üzerine gittiler. O zamana kadar yenilmez sayılan Hurremileri tarumar ettiler. Pakakın hükûmet merkezi olan müstahkem Bez kalesini aldılar. Papak, civardaki Ermeniler içine kaçtı. Afşin, Papakı saklandığı ermeni patrikinin evinde yakaladı. Kardeşi ve ordusunun kumandanı *Abdullah* ta beraberdi. Papak Samrada, Abdullah ta Bağdatta asıldılar. Afşin, Papakın hapishanesinde işkencelerle ölümlerini bekleyen on bin kadar adamı salıverdi. Senelerdenberi topladığı hesapsız hazineleri zaptetti. Bunlardan bir kısmını memleketi olan Uşrusanaya gönderdi.

Şarkî Roma İmparatorluğu, Suriye ve Palastini zaptetmek ümidile Papakla ittifak etmişti. Bu esnada Toros ve Antitoros silsilesi Abbasî Devletile Şarkî Roma İmparatorluğu arasındaki hududu ayırıyordu. Harun Reşit Malatyadan Tarsusa kadar imtidat ve bir sıra istihkâmları ihtiva eden mın-

takada Avasım namile bir serhat eyaleti teşkil etmişti. Papak mücadelesi esnasında imparator *Teofilos* (829 - 842) yüz bini mütecaviz bir kuvvetle tecavüze başladı. *Kapadokya* yı istilâ etti. İslâm şehirlerini talan ve tahrip eyledi. Sora Suriyeye teveccühle Mutasımın doğduğu *Zibatra* (Zapetra) şehrini zaptetti. Ele geçen müslümanların - kadın ve çocuk ayırmaksızın - gözlerini oydurdu, vücutlarını kızgın demirlerle dağladı. Hepsini vahşiyane işkenceler altında öldürdü.

Mutasım, bu müthiş seylâbeye karşı Türklerin kahramanlığına müracaat etti. *İşnas, İtah* ve Afşin gibi büyük kumandanlar idaresinde Türklerden müteşekkil bir ordu gönderdi. Bu ordu Anadoluya çekilen Teofilosu Ankara önünde müthiş bir hezimete uğrattı. *Ankara* yı zaptetti. Teofilos Haymana ovasının garbında ve Sakarya ırmağı üzerinde Şarkî Romanın en müstahkem ve mamur bir beldesi olan *Amoryuma* (Amuriye) çekildi. Celbettiği yeni kuvvetlerle burada tahassun etti. Türkler, Amoriumu muhasara altına aldılar. Hendekleri doldurmak, duvarları delmek suretile kaleyi zaptettiler. Bu felâketten sora Teofilos ta kederinden öldü. Bu hareket, Türklerin Anadoluyu istilâsı idi.

Abbasî ordusunun en meşhuar kumandanları Afşin, Karabuğa, Ferganalı Ömer, Semerkantlı Haris, İtah, Mehmet Aşnas Vasıf ve Zirek isminde Türklerdi. Azerbaycanın varidatı Afşine tahsis olunmuştu. Vasıf (863) te Anadolunun bazı kısımlarını istilâ etmişti. 872 de Asatekin Musulda emîr idi. Tarsus ve Adana bidayeti teşekküllerinden itibaren Tolonoğullarının idaresi altında idi. IX. asırda Amacur, Şam emîri idi. *Emîr Tekin* 880 de Irakı idare ediyordu. Bundan anlaşıldığına göre müslüman Türkler Abbasi Devletinin teessüsü ile Anadoluyu istilâ etmeğe ve bu devirden itibaren Romalılar elinden alınan serhatlerdeki ülkelerde yerleşmeye başlamışlardır. Türklerin Anadoluyu istilâları Selçukluların teessüsüne kadar fasılasız denilebilecek bir şekilde devam etmiştir. Oğuzlar XI. asrın başlarında reisleri *Kızıl Buğa* ve *Göktaş* idaresinde Azerbaycanı, Diyaribekir havalisini ve Musulu istilâ etmişler ve serhatlerde yerleşmişlerdi.

Türkler, yalnız harp sahasındaki şanlı zaferlerile değil medenî, ilmî sahadaki yüksek kabiliyetleri, malî ve idarî hususlardaki parlak muvaffakıyetlerile de Abbasi İmparatorluğuna hâkim olmuşlardı. Mutasım asrında Bağdatta yaşayan

meşhur bir mütefekkir arap edibi Samrada yakından tetkik ettiği Türkler hakkındaki intibaını şu cümlelerle hulâsa ediyor: "Türkler her işte basiretkâr, zekâ ve ferasetleri galip, inandıklarını müdafaa hususunda son derece fedakâr insanlardır. Tab'an halim ve sabırlıdırlar. Sözlerine sadık, vaitlerine vefakârdırlar. Yalan söylemekten şiddetle içtinap ederler. Fakat harp meydanlarında, hiddet ve gazap zamanlarında bir ateşparei celâdet kesilirler.„

O asrın diğer bir arap şairi de türk askerini şu suretle tasvir ediyor: "Türk süvarileri çalâk bir süratle düşman askerini çevirerek tarumar ve saç gibi perişan eder. Türk, muharebelerde başka hayvanlara baş vermeyen mağrur atını yanından ayırmaz. Atına bizzat kendisi bakar, silâhını kendisi yapar, hayvanını kendisi nallar, binicilikteki meharetile dünyayı hayretlere düşürür. Her Türk sanayide başkasına muhtaç olmıyacak kadar meharetlidir. Türk askeri kaçanı, uçanı tutmak için sağa sola koşar. Dağların tepesine çıkar. Vadilerin diplerini altüst eder. Türk süvarisi kendisini aslan, atını ceylan, düşmanını da av telâkki eder. Türk yılmaz, korkutur. Kendisine hücum edilmedikçe başkasına hücum etmez. Azmettiği şeyi elde etmedikçe rahat yüzü görmez. Son derece yorgun olmadıkça uykuya dalmaz. Uykusu ağır değildir. Daima kuşkulu bir halde uyur.„

Bu asır şairlerinden ***Ebu İshak*** Bizanslılara karşı Abbasî İmparatorluğunu koruyan Türkleri tebcil için yazdığı bir kaside de duygularını" naraları yıldırımın gürültüsünü bastıran kahraman Türkler, öyle bir kavimdir ki görüştükleri zaman melekler gibi güzel, güleştikleri vakit te ejderler kadar biaman olurlar„ sözlerile ifade etmektedir.

Mutasım, hassa ordusu üzerine titriyordu. Efradın millî seciye ve salâbetleri bozulmamak için esaslı nizamlar koydu. Bu nizamlara göre hassa ordusuna mensup neferler ancak türk kızlarile evlenebileceklerdi. Bir türk neferi evlendiği türk kızını hiçbir suretle boşayamıyacaktı. Türk askerlerile evlenecek türk kızlarına hazineden muayyen maaşlar verilecekti. Bu maaşlar evlendikten sora da kesilmiyecekti.

Abbasî İmparatorluğunda, Mutasım zamanında pek çok artan türk nüfuzu, oğlu ve ha' fi Vasık devrinde bir kat daha inkişaf etti. Abbasî Halifeliğinde vicdan ve fikir hürriyetinin en parlak devri olan bu zamanlarda Türkler, fikrî hare-

ketleri büyük bir alâka ile himaye ediyorlardı. Seyhun boylarından Iraka doğru bir türk akını başlamıştı. Türkler Mütevekkilin katlinden sora İmparatorluğun mukadderatına tamamile hâkim oldular. Halifeleri istedikleri gibi azil ve tayin ediyorlardı. İranlı Büveyhlilerin Bağdadı istilâsına kadar emirülümeralık Türklerin elinde bulunuyordu. Büveyhoğullarının istilâsından sora da bir aralık *Sevüktekin* isminde bir Türk Emirülümeralığı Büveyhi *Bahtiyar* ın elinden aldı.

Türkler Bağdatta hâkimi mutlak oldukları devirlerde, vilâyetlerin başında ki valilerin ekseriyetini de yine Türkler teşkil ediyordu. Bunlardan bazıları bilâhare müstakillen harekete başladılar. Mısırda Tolonoğulları, Maveraünnehirde Samanoğulları bu suretle birer devlet kurdular. Hilâfet merkezi olan Bağdatta bütün hükûmet kuvvetlerinin Türklerin elinde bulunması Mısırda ve Maveraünnehirde birer türk - islâm devletlerinin zuhûru türk dünyası ile islâm âlemini biribirine yaklaştırdı. Araplar bir asırdan ziyade uğraştıkları halde islâm dinine sokamadıkları Türkler, kendi arzularile, hâkim oldukları İmparatorluğun dinini kabul ettiler. Müslüman Samanoğullarile müslüman *Karahanlılar* ırkdaşlarını mensup oldukları din camiasına soktular. X. asırda müslümanlık, Seyhun ve Kâşgar maverasına kadar yayılmış, Karluklar, Oğuzlar arasında intişar etmeye başlamıştı. Bu hususta en mühim rolü Maveraünnehirli müslüman türk tacirler oynamışlardı. 1048 tarihinde Taşkent ve *Farap* mıntakalarının ötelerinde sakin olan 200,000 aile hep birden müslüman oldular.

Şarkî Türkelinde de Karahanlıların, Afgan ve şimalî Hint te Sevüktekinoğullarının birer hükûmet kurmaları muhtelif türk zümrelerinin mütemadiyen islâm memleketlerine akmalarını ve islâmlaşmalarını intaç etti. Selçuklular bütün Abbasi İmparatorluğuna varis olduktan sora Türkler islâm dinini artık benimsemişlerdi.

Emeviler zamanında Kafkas maverasındaki Hazar Türklerile vukubulan mücadele, Abbasiler devrinde şiddetini kaybetmekle beraber yine devam etti. Hazarlar Halife Harun Reşit zamanında Musula kadar indiler. Hilâfet merkezi olan Bağdadı tehdit ettiler. Araplar, islâm dinini Hazarlılara da cebren kabul ettiremediler.Hazar hanları bütün dinlere karşı müsamahalı hareket ediyorlardı. Kendileri Musa dinini kabul

ettikten sora da bu siyaseti terketmediler. Hazar hanları Bizanslılarla aktettikleri ittifak neticesinde hıristiyanlığın Hazarlar arasında yayılmasına karşı lâkayit kaldıkları gibi, Harzemde zuhûr eden bir ihtilâli müteakıp memleketlerine sığınan müslüman Harzemlilerin islâm dinini yaymalarına da göz yumdular. Bu siyaset neticesi olarak hanlığın son zamanlarına doğru Hazarlar arasında yahudilik, hıristiyanlık ve müslümanlık eski şamanilikle beraber çarpışmaksızın yaşayabiliyorlardı. Abbasiler devrinde Hazarlar arasında çok taammüm edemiyen islâm dini, onların şimalinde İtil ırmağı boylarında oturan Bulgar Türkleri arasında çok yayıldı. Harzemle İtil boyları arasındaki geniş ticaret faaliyeti bu hususta mühim amil oldu. Harzemli müslüman tacirler Bulgarlar arasında dinlerini kuvvetle neşrettiler. Bulgar Hanı *Elmassilki*, Abbasî Halifesi Muktedir ile muhabere ederek 921 tarihinde bütün tebaasile beraber müslüman oldu. Bu suretle X. asırda türk dünyasının büyük bir kısmı islâm camiasına girmiş bulunuyordu. Gerçi, Karahanlılar devrinde Kâşgarın öte taraflarındaki Uygurlar henüz Budayı takdis ediyorlardı. Daha sora Harzemşahların ordusundaki Türkler arasında eski samanlığa merbut olanlar vardı. Fakat umumiyet itibarile X. asırdan itibaren türk dünyasının geniş bir sahası islâmlaşmış bulunuyordu. Bu asırdan sora da Türklerin islâmlaşması devam etti. Timur zamanına kadar *Elmalık* havalisinde yaşayabilen *nesturilik* te yerini islâmlığa bıraktıktan sora bütün Türkellerinde hâkim din artık müslümanlık olmuştu.

Abbasî İmparatorluğu inkısama başladıktan sora Türkler Mısırda *Tolonoğulları* (868 - 905), *Akşitoğulları* (935 - 969), Maveraünnehirde *Samanoğulları* (874 - 999) Türkelinde *Karahanlılar* (932-1212), Afgan ve şimalî Hintte *Gazneliler* (962 - 1183), *Gorlular* (1148-1215) adlarile birer devlet kurmuşlardı. Bilâhare *Selçuklular* Mısır ve Hindistan hariç olmak üzere bütün Abbasî İmparatorluğunu hakimiyetleri altında birleştirdiler. Fazla olarak Anadoluyu da fethederek Büyük İmparatorluğa ilhak ettiler. Büyük Selçuk İmparatorluğu parçalandıktan sora bütün bu İmparatorluğu ihtiva eden ülkelerde yine birtakım türk hükûmetleri teşekkül etti. Bu hükûmetler İranda, Irakta, Suriyede, Anadoluda selçuk şubeleri, Atabeyler namlarını aldılar. Bu saha haricin-

de kalan Maveraünnehir ve Türkistanla Horasanda *Harzemşahlar* (1077-1231), Hindistanda ise *Delhi türk sultanları* (1206-1555) isimlerile yaşardılar.

ABBASÎ DEVRİNDE İSLÂM MEDENİYETİ VE BU MEDENİYETTE TÜRKLERİN TESİRİ

İslâmiyet devrinde ulûm ve maarifle iştigal edenlerin en çoğu arap olmıyan kavimlere mensup idi. İslâm medeniyeti kendi teessüsünü diğer milletlere, bilhassa Türklere ve İranlılara medyundur. İslâmiyetin zuhûru esnasında yüksek bir seviye ve eski bir medeniyet sahibi olan Türklerin islâmiyeti kabul ettikten sora islâmiyetin teessüs ve inkişafında pek mühim bir amil olmaları tabiî idi. Bilâistisna islâm medeniyetinin her şubesinde Türklerin büyük hizmetleri oldu. Müslümanlarca Kurandan sora en mevsuk bir *hadis* mecmuası olan "*Sahih Buharî*„ *Mehmet İsmail* isminde Buharalı bir türk âlimi tarafından telif edildi. O devrin hukuku olan *fıkıh*a dair eserlerin birçoğu türk âlimleri tarafından vücuda getirildi. Bugün bile islân dünyasının her tarafında eldenele dolaşan "*Hidaye*„ *Merginan*lı bir türk âliminin eseridir. Usul kitaplarının en mühimleri yine Türkler tarafından yazılmıştır. Türkler bilhassa felsefî ve müspet ilimler sahasında vukuf ve ihata göstermişlerdir. Türklerin meşgul olmadığı ilim sahası yoktur. Eski yunan usulünde ilk coğrafya kitabı yazan "*Belhli Ebu Zeyit*„ tir. Hint ulûm ve felsefesini islâm dünyasına ve Avrupaya tanıtan *Eburreyhanibirunî* Harzemli bir Türktür. İslâm dünyasının Aristosu *İbni Sina* Buhara yakininde *Afşine* kariyesinde doğmuş bir Türktür. İslâm dünyasının en büyük filozofu *Farabî* türkmen elinde *Farap* ta (Faryap) doğmuştur. Memun tarafından ilk defa olarak tesis edilen rasatanenin en yüksek mütehassısı Mervli Halit *İbni Abdülmelik* tir. Bağdattaki "*Darülhikme*„ nin azaları arasında en mühim sima ve en meşhur riyazıyatçı "*Harzemli Musanın oğlu Mehmet* te bir Türktür. Bu âlim hint-yunan usullerini cami olan Zayiçenin mucididir. Araplara kendi dillerinin en mükemmel lûgat kitabını hediye eden *Cevherî* Türktür.

Farabinin *Essiyasetülmedeniye* nam eseri iktisadî siyasete dairdir. İslâm medeniyetinde bu mevzua dair ilk yazılan kitap bu eser olduğundan iktisadî siyaset ilmini islâmlar

arasında tesis etmek şerefi de Türklere aittir. Abbasiler devrinde teşekkül eden müslüman türk devletlerinin merkezleri ayni zamanda birer ilim ve medeniyet merkezi olmuşlardır. Samanlılar devrinde *Buhara*, asrın en büyük ilim merkezi sayılan Bağdadı gölgede bırakmıştır. O zamanın en mühim eserleri Buharada yazılmıştır. İbni Sina gibi beynelmilel ilim âlemince tanılan âlimler ve filozoflar orada yetişmiştir. Samanilerden *Nuh*un tesis ve İbni Sinanın da istifade etmiş olduğu kütüphane islâm dünyasının en mühim bir kütüphanesi idi. Kütüphanede tabiî ilimlere dair ayrı bir kısım vardı. Samaniler Devletinin enkazı üzerinde Gazneviler Devleti teessüs edince *Gazne*, Asyanın en mühim ilim merkezlerinden biri oldu. *Mahmut Gaznevî* zamanında Gaznede o devrin en yüksek akademisi sayılabilecek bir ilim muhiti vücuda geldi. Gaznede zamanın en meşhur türk âlimleri ve mütehassısları toplandı. Eburreyhanibiruninin eserleri ve Firdevsinin bütün cihanda tanınmış Şehnamesi Gazne sarayında yazıldı. Gazne kütüphanesi en zengin kütüphanelerden biri idi. Gaznelilere, Gurlular halef olduktan sora ilim ve medeniyet merkezi değişti. Bütün diğer safhalarda olduğu gibi medreseler, kütüphaneler, hastaneler, köprüler, hanlar, hamamlar, camiler gibi umumî müesseselerce de zengin olan bu devirde irfan merkezi *Herat* oldu. Meşhur *Fahrüddini* Razî Bamyandan Herata geldiği zaman Gur hükümdarı *Giyasüddin* ona mahsus bir medrese bina ettirdi. Her taraftan gelen talebe ve âlimler burada Razinin etrafında toplandılar. Heratta pek mühim bir ilim muhiti yaratıldı.

Dokuz Oğuz Türklerinden inen ve Mısırda hâkim olan Tolonoğullarının ve Fergana Türklerinden inen ve Fergana Hükümdarlarının unvanını alan Akşit Türklerinin de Abbasî devri medeniyetine tesirleri pek büyük olmuştur.

İslâm dünyasının idaresini Abbasî halifelerinin elinden alan ve islâmlığı inhilâlden kurtaran Selçukluların islâm medeniyetine hizmetleri çok büyüktür. Ortazamanların en mühim darülfünunları bunlar devrinde açılmıştı. Bağdat, *Neysabur*, Herat, Isfahan ve daha birçok şehirlerde *Nizamiye* medreseleri namile tesis ettikleri darülfünunlarda o devrin en büyük salâhiyet sahibi türk üstatları toplanmıştır. İslâm ilim kütüphanesinin en mühim eserlerinden büyük bir kıs-

mı buralarda yazılmıştır. Tanınmış Selçuk Veziri *Nizamülmülk* ilim ve fikir hareketleri için hazineden yılda yüz binlerce altın sarfederdi. Konya Selçukları da bu ilim ve medeniyet yolunda seleflerinden gerikalmamışlardı. Bunların devrinde Anadolu baştanbaşa camiler, saraylar, kütüphaneler, medreseler, hastaneler, köprüler, hanlar, bedestenler, çeşmeler ve sair müesseselerle doldu, zenginleşti ve süslendi.

Endülüs tarihi dahi ince bir tetkikten geçirildiği takdirde orada da bütün Avrupayı irşat eden yüksek medeniyet kurucularının ve ilim saçan büyük âlimlerinin Şarktan giden türk âlimleri ve türk ırkından, müslüman olmuş, tıpkı bugünkü müslüman Türkler gibi arap isimleri takınmış Berber-Hazarlar olduğu kolaylıkla anlaşılır.

Tarih vesikalarile edinilen bilgilere istinaden kat'î olarak denilebilir ki islâmdan evel bir arap medeniyeti olmamıştır. İslâm devrinde de medeniyet yaratan araplar değil, onlardan başka ırktan olanlar ve bilhassa Türklerdir.

EMEVİ VE ABBASÎ DEVİRLERİNİN İDARE TARZI

Emevi ve Abbasî devirlerinin her ikisinde idare mutlakıyet şeklindedir. Başta halife namile mes'uliyetsiz, arzuları kanun yerine geçen bir hükümdar vardı. Valiler, ordu kumandanları, kadılar ve devletin sair büyük memurları halife tarafından tayin olunurdu. Hükümdarlık ve halifelik irsen intikal eder, hükümdar sağlığında halife olacak veliahtını tayin eylerdi. Emevilerin idare tarzı istibdat ve mutlakiyet şeklinin ve mes'uliyetsizliğin en ileri nümunelerinden biridir, Bunların zamanında hatta vezirlik makamı bile yoktu. Hükümdar ancak müşkülâta uğradığı zamanlarda yakın adamları ile istişarelerde bulunurdu. Vezaret diğer tabirle sadrazamlık Abbasiler devrinin icadıdır. Vezarete bir de "*Muhasebat Divanı*„ ve "*Muhabere Divanı*„ namile iki müessese ilâve edilmişti. Biri maliye işlerile diğeri de halifenin muhabere işleril uğraşırdı. Ordu ayrı bir daire tarafından idare olunurdu. Hazinede devletin varidatı toplanır ve devlet masrafları buradan tesviye olunurdu. Muhabereleri temin vazifesi posta ve istihbarat dairesi tarafından ifa edilirdi. Halifelik dahi bu dairenin vazifesi cümlesindendi. Nizam ve asayiş ve umumî emniyet ayrı bir polis teşkilâtı ile temin olunurdu. Davalar kadılar tarafından halledilirdi.

Ayrıca bir bahriye teşkilâtı da vardı. İlk dört halife devrinin siyaseti islâm birliği, Emevilerin siyaseti arapçılık, Abbasilerin siyaseti Arap olmıyan milletlerle itilâf esaslarına istinat ederdi.

İÇTİMAÎ HAYAT İdare ve siyaset merkezi Emevilerle Medineden Şama intikal edince Araplar medeniyet muhitlerile daha yakından temasa girmiş oldular. Daha soraları fütuhat devrinde artan bu temas arap içtimaî hayatında değişiklikler husule getirdi. Yine ayni tesirle yeni yeni sınıflar teşekkül etti. Başlıca müslümanlar ve müslüman olmıyanlar diye ikiye ayrılan halk gitgide Araplar ve Arap olmıyanlar, köleler, azatlılar, devlet memurları gibi birtakım zümrelere bölündü. Bununla beraber Emeviler Devleti bedevî hükûmeti olduğundan henüz temerküz etmiş bir içtimaî hayat şekli teessüs etmemişti. Emeviler bedevilik halinde olduklarından diğer milletlerden ancak en çok muhtaç oldukları şeyleri iktibas ederlerdi. Bu sebeple arap içtimaî hayatında esaslı bir tebeddül husule gelmemişti. Aile ve cemiyet eski teşekkülünü muhafaza ediyordu.

Abbasiler devrinde ise havas ve avam sınıfı olmak üzere teşekkül etmiş iki sınıf vardı. Havas sınıfı: 1) halife, 2) akraba ve taallûkatı, 3) hükûmet ricali, 4) eşraf ve âyan olmak üzere dörde ayrılırdı. Havas sınıfı mensuplarının evlerinde servet ve kudretlerine göre az veya çok sayıda köleler, cariyeler, hadımağaları bulunurdu.

Türkler tarafından ilim ve irfan vadisinde ve muhtelif san'at sahasında yüksek inkişaflar vücuda getirildikçe ilim ve san'at zümreleri çoğaldı. Bu sayede ihtısas ve iş erbabının kendi sahalarında çalışmaları neticesinde islâm medeniyeti, islâm san'atkârlığı inkişaf etti.

Hulâsa, islâm medeniyeti bütün islâm kavimlerin müşterek malı olan bir medeniyettir. Bu medeniyetin teessüsünde her milletten ziyade Türklerin hizmetleri olmuştur. Arap olmıyan milletler islâmlaştıktan sora her sahada bir kaynaşma husule geldi. İslâmlaşmış olan her kavim, medeniyet sahasına kendi gayret ve kabiliyetini aşıladı. İlim ve fennin her sahasında birçok eserler vücuda getirildi. Arap lisanının taammümü neticesinde, muhtelif milletler arasında bir kültür iştiraki oldu.

Ticaret, seyahat, orduların ve milletlerin hareketleri, akidelerin, âdetlerin intişarı, islâm milletlerinin yekdiğerine olan tesirini çoğalttı. Semerkant, Buhara, Herat, Gazne, Isfahan, Rey, Bağdat, Şam, Kahire, Kurtuba ve saire birer ilim ve medeniyet merkezi oldu *(Res. 46-50)*. İslâm âlimleri biribirile müsabaka ve rekabet edercesine ilim ve fennin her sahasında çalıştılar; islâm medeniyeti işte bu suretle vücut buldu.

Ziraat, sanayi, ticaret, edebiyat, fen ve felsefe inkişaf ve terakki etti. Ziraate dair eserler telif olundu. Sebze, çiçek, yetiştirmek, güzel bağlar ve bahçeler yapmak için ilmî bir surette çalışıldı. Ağaçların cinsini ve tohumları ıslah etmek için büyük gayretler sarfolundu. İcap eden heryerde fennî kanallar açıldı, su bentleri vücuda getirildi. Sanayi de zamanına nispetle çok terakki etmişti. Harp silâhları, vazolar, ibrikler *(Res.51)*, tepsiler, siniler, kandiller *(Res. 52)*, şamdanlar *(Res. 53)* lâmbalar, ve bütün eşya ve aletler yapmıya mahsus imalâthaneler pek ziyade çoğalmıştı. Servetin artması nispetinde altın, gümüş eşya imalâtında ileri gidilmişti. Heryerde kumaş dokumahaneleri, şeker fabrikaları ve saire tesis olunmuştu. Reçel, şarap, konserve ve saire de yaparlardı. Heryerde kâğıt fabrikaları tesis edilmişti. Ticaret te terakki etmişti. Her şehrin bir ticaret mahallesi, pazar yeri vardı.

Riyazıye ilimleri ve heyet ilmi inkişaf etti. İslâm seyyahları türk hükümdarlarının himayelerile coğrafyada büyük bir terakki vücuda getirdiler. Terbiye ilmi âlimleri Aristonun eserlerine birçok yeni bilgiler ilâve ettiler. Hastalıkların daha müspet tetkik ve müşahedeye müstenit olarak mütaleasını ve eczacılığı ileri götürdüler, birçok yeni ilâçlar buldular. Cerrahlığı da terakki ve inkişaf ettirdiler. Felsefede bütün cihanca tanınmış büyük filozoflar yetişti. Bu devirlerde mimarî de çok inkişaf etti. Türk mimarları bilhassa muhteşem mabetler ve saraylar binasında, yüksek san'at kudreti göstermiştir.

G. İSPANYADA ENDÜLÜS İSLÂM DEVLETİ (756—1031)

Abbasilerin birinci halifesi olan Seffahın Emevi ailesini katliam ettirdiği sırada Emevi halifelerinden Hişamın torunlarından *Abdürrahman*, adını ve kıyafetini değiştirerek arap

kabileleri içine kaçtı ve kendini kurtardı. 20 yaşında bulunan Abdürrahman Araplar içinde kendini emniyette göremedi. Birçok güçlüklerle Afrikaya kaçtı. Orada Berberlere iltica etti. Berber *Zenate* kabilesi arasında *Caferülmansur* adı ile beş altı sene kaldı. Fakat Seffah kendisini oralarda da araştırmıya başladığından Abdürrahman İspanyaya kaçmağa karar verdi. O tarihlerde İspanyada rüesa arasında iktidar mevkii kavgası memleketi karışık ve halkı rahatsız bir hale getirmişti. Bazı doğru düşünceli kimseler şöhretli bir zati başlarına geçirerek dahilî anarşiye nihayet vermek için bir gizli cemiyet kurmuşlardı. Abdürrahman bu cemiyetle irtibat ve münasebet tesis etti, ve kendini İspanyaya davet ettirdi. Abdürrahman, nezdinde bulunduğu Berber Zenate kabilesinden aldığı birkaç yüz berber süvarisi ile beraber İspanya sahiline çıktı. İşbiliye şehri ahalisi dahi 20,000 askerle Abdürrahmanı istikbal etti. Abdürrahman, bundan sora kendisini tanımıyan ve kuvvetlerle kendi üzerine yürüyen islâm reislerile birçok muharebeler yapmıya mecbur oldu. Her tarafta galebe ve muvaffakıyet kendi tarafında kaldı. Muhalif rüesadan bazıları hıristiyan kırallara iltica ettiler.

Abdürrahman, Bağdat halifelerinin Kayruvandaki valileri vasıtasile kendi aleyhine İspanyaya çıkardıkları kuvvetleri de mağlûp etti. Afrikadan gelecek tecavüzlere karşı İspanya sahillerini muhafaza etmek üzere Septe boğazı kıyılarındaki limanlarda yaptırdığı gemilerden bir donanma tesis etti.

Dahilî karışıklıktan istifade eden şimaldeki hıristiyan kırallar da tecavüze ve çapulculuğa başlamışlardı. O zaman Fransa Kıralı bulunan *Kısa Pepen* de müdafaasız bırakılmış olan Norbona ve havalisini işgal etmişti. Abdürrahman evvelâ şimal hıristiyan kırallarının tecavüzlerini bertaraf etti. Kıral Pepen ile de bir musalâha yaptı. Fakat bu kıraldan sora meşhur *Şarlman* nezdine kaçan bir arap emîrinin teşvikile İspanya üzerine yürüdü (777). Pirene dağlarını geçti, Sarakosta şehrine kadar geldi. Bu şehirde bulunan müslüman askerler eyi bir sevk ve idare altında Sarakosta valisi tarafından Şarlman, ordusuna taarruz ettirildi. Şarlman mağlûp ve Pirene dağlarından ricate mecbur edildi. Şarlman ordusunun büyük kısmı bu dağlarda bire kadar mahvedildi.

Abdürrahman dahilde ve hariçte muvaffak olduktan ve emniyet kazandıktan sora İspanyada üç asra yakın bir müd-

det süren müstakil yeni bir devlet teşkil etmiş oldu. Kendi adına hutpe okuttu ve Kurtubada adına para bastırdı. Fakat halife ve emirülmüminin unvanını almadı. Yalnız *emîr* veya *melik* unvanile kanaat etti. Halife olarak emirülmüminin unvanını takınan bundan çok sora gelen Üçüncü Abdürrahmandır. Abdürrahmanın kurduğu devlete *Endülüs Emevileri Devleti* veya Kurtuba Emevileri Devleti de denir.

ABDÜRRAHMANIN MEMLEKETİ TESKİN, İMAR VE İDARESİ

Abdürrahman Kurtubayı payitaht yaptı. Bütün memleketi Kurtubadan başka altı eyalete ayırdı *(Harita.24,25)*. Her eyaleti de dörder sancağa böldü. Eyaletleri ve sancakları emniyetli ve kıymetli adamlarla idare ettirdi. Müslüman ve hıristiyan tebaanın vergilerini tespit ve tanzim, rahatlarını temin etti. Memleket sahillerinin birçok noktalarında yeni limanlar, dahilde birçok yollar ve kanallar yaptırdı. Heryerde çeşmeler, hamamlar inşa ettirdi. Zaten çoktan İspanya müslümanlarının elinde bulunan Sardinya ve Sicilya adalarının tasarruf ve idaresini kuvvetlendirdi. Bu adalar vasıtasile İspanya Bizans arasında deniz ticaretini genişletti. Abdürrahman, müslüman ve hıristiyan halk arasında, ırk ve din mücadelelerini bertaraf ederek bütün halkı her noktai nazardan çalışmıya sevketti. Ziraate çok ehemmiyet verdi. Bu sayede memleketin çöl ve çıplak olan yerleri bile tarlalar, bağlar, bostanlar ve bahçelerle süslendi.

Abdürrahman, idare, siyaset ve askerlikte olduğu kadar ilim ve fen yolunda da mümtaz olmuştur. Heryerde mektepler, hastaneler, camiler yaptırdı. Bundan başka Ispanyanın büyük şehirlerinde büyük kütüphaneler vücuda getirdi. Kurtubadaki sarayında âlimlerden, hakimlerden, şairleden mürekkep bir bilgi meclisi kurdu. Abdürrahman, bu tarzda ömrünün sonuna kadar, memleketi imar ve halkı talim ve terbiye ile meşgul oldu. Mekteplerin çoğu meccanî idi. Abdürrahman 32 sene (756-788) saltanattan sora 60 yaşında iken öldü. Yerine, kendi hayatında iken hükümdarlığı tevcih ettiği küçük oğlu *Hişam* geçti.

HİŞAM (788-796)

Abdürrahmanın Hişamdan büyük daha iki oğlu vardı: Süleyman ve *Abdullah*. Bunlar Şamda dünyaya gelmişlerdi.

Hişam, Abdürrahmanın, Zenata kabilesi yanında iken evlendiği *Hore* adında bir berber kızından olmuştu.

Hişamın saltanata getirilmesi büyük kardeşlerinin isyanına sebep oldu.

Süleyman *Merida* da, Abdullah, Tuleytulede vali bulunuyorlardı.

Hişam, isyan eden kardeşlerinin her ikisini mağlûp ve teslime mecbur etti. Hişam bunları affetti. Yalnız daha tehlikeli gördüğü Süleymanı İspanyadan çıkardı, Tancada oturttu.

Şarlmanın ricatinden sora şimal mıntakasında sükûn takarrür etmişti. Fakat Hişamın kardeşlerile olan mücadelelerini fırsat sayan Franklar şimalden tecavüze başladılar. Şimal mıntakasındaki hıristiyanlar Franklarla birleştiler. Hişam bunlara karşı iki ordu tertip etti. Bu ordulardan birini *Asturiye* mıntakasına, diğer orduyu da Pirene dağları şimaline gönderdi. Pirene dağlarını aşan ordu Fransa cenubunda muvaffakıyetli birçok hareketlerden sora büyük ganimetle geridöndü (1). Asturiyede tedibat yapan ordu ise geriye dönerken bir pusuya uğradı ve bozuldu.

Hişam arapçayı çok tamim etti. Açtığı pek çok mekteplerde hıristiyanlar dahi arapça tahsil ediyorlardı. Lâtin lisanı ortadan kalkmış gibi idi. Tevrat ve İncil kitapları arapçaya tercüme edilmişti.

Hişam devrinde Medine imamı *Malik bin Enesin* ortaya koyduğu bir mezhep Endülüse de intikal ve orada intişara başladı. Hicaz çöllerindeki hayat şartlarına göre kurulmuş olan bu mezhep Endülüs mamurelerinde yaşayanların hayat şartlarına hiç te uygun değildi. Bu uygunsuzluk Hişamın halefleri zamanında hükûmetle hocaların arasını açmağa sebep oldu.

HAKEM I. (796-822)

Hişam öldükten sora yerine oğlu Birinci *Hakem* geçti. Hakem amcaları Süleyman ve Abdullahın isyanlarile karşılandı. Babası zamanında da isyan çıkaran bu iki kardeşten Abdullah Tuleytuleye vali yapılmıştı. Orada istiklâlini ilân etti. Tancada bulunan Süleyman da Mağripte topladığı Berberlerle *Valansiya* havalisine çıktı; orada emîrliğini ilân etti. Tuleytule valisi olan Abdullah Franklarla da anlaşmıştı. Franklar Pi-

(1) Ganimet parasının beşte biri Abdürrahmanın inşasına başlattığı caminin ikmaline kâfi geldi. Müslümanlar Endülüsten çıkarıldıktan sora kilise yapılan bu cami hâlâ bakidir.

rene dağlarını geçerek Navar ve Katalonya mıntakalarını istilâ ettiler. Hakem evvelâ Franklar üzerine yürüdü, onları mağlûp ederek şimale attı. Ondan sora Valansiya - Tuleytule hattının cenubundaki Mursiye ovasında birleşmiş olan amcaları üzerine yürüdü. *Mursiye* meydan muharebesinde amcalarını mağlûp etti. Süleyman muharebede maktul düştü, Abdullah ta Tancaya kaçtı. Hakem, Abdullahı affetti. Fakat onun iki oğlunu rehine olarak yanına aldı.

Hişam devrinde Endülüse dolan Malikî hocaları memlekette koyu bir taassup havası yaratmışlardı. Her vesile ile hükûmet işlerine karışıyor, her hareketi şeriate muhalif görüyor, camilerde Hakemin dine karşı lâübaliliğinden bahsederek halkı ihtilâle teşvik ediyorlardı. Endülüs mamurelerinde bir çöl hayatı yaşatmak istiyen bu güruhun, memleketi frank istilâsından, müslümanları katliamlardan kurtaran Hakeme isnat ettikleri lâübalilik, arasıra avlanması, bazan da musiki dinlemesi idi. Bütün bunlar, cahil halkı tahrik etmek için ileri sürülen maskaralıklardı. Hakikî sebep, Hakemin bunlara yüz vermemesi, devlet işlerine müdahale ettirmemesi, memleketin inkişafına engel olan fıkıhlarına bir kıymet atfetmemesi idi.

Hakem kazandığı son zaferlerden sora, memlekette huzur ve sükûnu temin için Asturiye ve frank kırallarile sulh müzakeresine başladı. Memleket için faydalı bir musalâha aktetti. Fakat mutaassıp hocalar nazarında bu da kendisi için affedilmez bir kabahat oldu. Bunlar müslümanların hıristiyanlarla musalâha etmesini küfür addediyorlardı. Mutaassıp hocalar, Hakemi öldürmek için bir suikast tertip ettiler. Cuma günü namaz kılarken camide öldüreceklerdi. Fakat Hakem keyfiyetten haberdar oldu. O gece suikastı tertip edenlerden 300 kişiyi tevkif ederek kafalarını kestirdi. Saçlarından caddelerdeki ağaçlara astırdı. Bu müthiş darbe hocaları sındırdı.

Bu defa gizliden gizliye başka sahada tahrikâta koyuldular. Yeniden vazedilen oktruva rüsumunu vesile edinerek halkı ihtilâle sevkettiler. Kurtubanın Kıble mahallesi halkı oktruva resmini vermediler. Tahsil memurlarını dövüp kovdular. Hakem hâdisede elebaşı olan yedi kişinin tevkif ve idam edilmelerini emretti. Bu adamlar tutuldular. Fakat halk hücum ederek kendilerini zabıta memurlarının elinden aldı-

lar. Affedilmelerini istirham için cemmigafir halinde sarayın önünde toplandılar. Bu toplanış, hocaların tahrikile bir hücum mahiyetini aldı. Kıyam bütün şehre sirayet etti. Hakem sarayı ihata edenleri kâmilen ateş altına aldı. Kaçanlardan ele geçenleri de ırmak kenarına diktirdiği kazıklara oturtmak suretile öldürttü. İsyanın başladığı Kıble mahallesini yağma ettirdi Halkını Endülüsten sürüp çıkarttı [1]. Mahalleyi de hak ile yeksan eyledi.

ABDÜRRAHMAN II. (822 - 857) Hakemin halefi ve oğlu Abdürrrahman II. Endülüste ulûm ve fünunun inkişafına çalıştı. Bermekoğullarının mesaisile Bağdatta parlıyan medeniyet ışığından istifade için, hiçbir fırsatı kaçırmadı. Bol paralar sarfederek Bağdattan birçok âlimler getirtti. Edebiyata, musikiye, güzel san'atlere ehemmiyet verdi. Meşhur musikişinaslardan *Ali bin Zeryab*ı Iraktan Kurtubaya getirtti. Kurtubayı Memunun Bağdadına rakip olacak bir hale koydu. Kurtubada şarkı andıran debdebeli bir saray hayatı başladı. Bizans İmparatoru *Mihail III.* (842 - 865) tarafından Abbasilere karşı tedafüî ve tecavüzî bir ittifak teklifine memur edilen heyeti, hüsnü suretle kabul etti. Kendisi de meşhur *Yahya bin Hakem*i sefaretle İstanbula gönderdi. Kıymetli bir devlet recülü olan Yahya, Abdürrahman devrini parlatan simalardan biri idi.

Abdürrahman II. cülûsunu müteakıp dedesi Hişamın kardeşi Abdullah doksanlık bir ihtiyar olduğu halde para ile Afrikadan toplattığı askerlere güvenerek tekrar isyan etti, hükümdarlık davasına kalkışmıştı. Abdürrahman bu ihtiyarı sıkıştırdı. Bir şeye muvaffak olamıyacağını anlıyan Abdullah teslim olınağa mecbur oldu.

Bir aralık Franklar da Pireneyi aşarak *Barsilonayı* zaptettiler. Fakat tutunamadılar. Maamafih, Franklar, Endülüste kuvvetli bir propaganda şebekesi vücuda getirmişlerdi. Endülüsün şimal mıntakası halkının ekseriyeti hıristiyandı. Abdürrahmanın âdil idaresi sayesinde müreffeh bir hayat sürmeye

[1] Endülüsten çıkarılan halktan 8000 kadarı Fas Hükümdarı *İdris Sağire* iltica ettiler. on beş, yirmi bin kadarı da *Ömer bin Şuayip* isminde birini kendilerine başbuğ yaparak Mısıra kadar gittiler. Bir fırsat düşürerek İskenderiyeyi zaptettiler. Abbasî Halifesi Memun bunlara birçok para ve mühimmat vererek Giride gönderdi. Ömer bin Şuayip Giridi zabıt ve maiyetile beraber orada yerleşti.

başlıyan bu hıristiyanlar arasında, papazların tahriki, Frankların telkini ile islâm idaresine karşı kuvvetli bir cereyan başlamıştı. Bu mıntakaların cahil müslümanları da Frankların sureti haktan görünen tezvirlerine kapılıyor, hükûmetleri aleyhine feveran ediyorlardı. Bu telkinler altında Merida şehri halkı vergilerin çokluğundan bahis ile isyan ettiler. Hakem zamanında burada tahsildar iken hırsızlığından dolayı azledilmiş olan *Mehmet İbnülkebir* adlı bir serseri de başlarına geçti. Asiler valiyi ve memurları kestiler. Depolara hücum ederek silâhları aldılar. Tuleytulenin hıristiyan ve yahudi sekenesi de ihtilâle iştirak etti. Abdürrahmanın itidalle hareket etmesi hıristiyanların cür'etini arttırıyor, müslümanların dinlerine, peygamberlerine alenen sövüp sayıyorlardı. Bu hal Tuleytulede islâmlarla hıristiyanların çarpışmasını intaç etti.

Abdürrahman, bu vak'ada methaldar olan hıristiyanları muhakeme ve tecziye etmek için, hıristiyanlardan mürekkep bir heyet teşkil etti. Bu heyetin teşkili hıristiyanları büsbütün şımarttı. Nihayet Abdürrahman, şiddet istimaline mecbur kaldı. İsyanları bastırdı. Bu isyan henüz bastırılmıştı ki Normanlar Portekiz sahillerine çıkarak tahribata başladılar. Abdürrahman birçok mücadeleden sora Normanları buralardan tarda muvaffak oldu. Abdürrahmanın mühim muvaffakıyetlerinden biri de muntazam bir posta teşkilâtı yapmasıdır. Bu teşkilât Fransada Abdürrahmandan 500 sene sora kurulabilmiştir.

ABDÜRRAHMAN II. NİN HALEFLERİ

Abdürrahman II. nin vefatından Abdürrahman III. ün cülûsuna kadar üç melik zamanında geçen 55 sene, Endülüsün iğtişaşlarla dolu buhranlı bir devridir. Bu iğtişaşlar başlıca iki sebepten neş'et ediyordu. Endülüs fethedildiği zaman yerli hıristiyanlar tamamile memlekette bırakılmışlardı. Bunlar arkalarında bulunan geniş hıristiyan âlemile daimî temasta bulunuyorlardı. Pirene etekleri, Asturiye mıntakası Papanın ve Frankların gönderdiği propagandacıları şevkle karşılayan hıristiyanlarla meskûndu. Din kahramanı şövaliyeler, kâfirlere (müslümanlara) karşı açılacak mukaddes cihada iştirak etmek üzere sürü sürü buralara taşınıyorlardı.

İkinci sebep te işlerin başında bulunan Arapların kabileci, tefrikacı ve isyankâr ruhundan doğuyordu. Tek bayrak

altında toplanarak millî birlik yapmak kabiliyetinden mahrum olan Arapların başına geçen ve şahsî ihtiras ve menfaatleri uğrunda her şeyi feda etmekten çekinmiyen ümeranın her fırsatta isyan bayrağını açmaları, memleketi anarşi içinde bırakıyor, hükûmet nüfuzunu temelinden sarsıyordu.

Abdürrahman II. ye halef olan Mehmet I. (857 — 886) iktidar mevkiine geçtiği zaman hıristiyanlar propagandacıların telkini neticesi olarak müthiş bir ihtilâl unsuru olmuşlardı. Hıristiyan dönmelerinden Sarakosta Valisi *Musa* ile Tuleytule Valiliğinde bulunan oğlunun azli, hıristiyanların umumî isyanına vesile hazırladı. Musa, ehemmiyetli bir kaleyi İspanyollara terkettiğinden hem kendisi, hem de oğlu azledilmişti. Musanın oğlu yerli hıristiyanların başına geçerek isyan etti. Asturiye kıralı ile birleşti. Müttefikler müslümanlara ait köylere, şehirlere hücum ettiler. Kıtal ve yağma birkaç sene devam etti.

Bu haile bertaraf edildikten sora şimalden Frankların hücumu başladı. 60 kadar gemi ile *Malaga* havalisine gelen Normanlar da bu mıntakadan ilerlediler. Asturiyeliler de bu hareketlere iştirak ettiler.

Mehmet, Franklarla, Normanları tarda muvaffak oldu. Fakat, Asturiye kıralına karşı gönderdiği ordu, perişan oldu. Birçok mühim şehirler Asturiye kıralının eline geçti. Mehmet, kaybedilen yerleri kurtarmak için bir iki sene uğraştı. *Amribni Hafs* adlı bir sergerdenin çıkardığı isyan daha acıklı bir devir açtı.

Felâketler artık tevali ediyordu. Büyük bir fırtına Akdenizde dolaşan donanmayı mahvetti. Korkunç bir kıtlık, heryeri kasıp kavurdu. Bunu takip eden veba, binlerce insanı alıp götürdü. Arkadan çıkan zelzele de mamur şehirleri harabeye çevirdi.

Azimli bir adam olan Mehmet, bütün bu felâketlere göğüs gerdi. Memleket ıstırabını azaltmak için gecegün üz çalıştı. Esaslı kanunlar koyarak inzıbatı temin etti; Navar prensile birleşerek tekrar Endülüse giren Amribni Hafsı mağlûp etti. Amirle Navar prensi harp meydanında maktul düştüler.

Mehmede halef olan oğlu *Münzer* (886 - 888) memleketi harap bir halde bulmuştu. Maktul düşen Amribni Hafsın yerine geçen oğlu *Galip*, gayrimemnunların iltihakile daha

ziyade kuvvetlenmiş, Sarakosta ve Tuleytule gibi mühim şehirleri zaptetmişti. Galip, üzerine gönderilen orduyu mahvetti. Münzer, bizzat asilere karşı çıkmak mecburiyetinde kaldı. Fakat, muharebe meydanında öldürüldü.

Münzer veliaht tayin etmemişti. Devlet erkânı kardaşı Abdullahı iktidar mevkiine çıkardılar (888-912), asi Galip Kastil ve Aragon havalisini almıştı. Memleket anarşi içinde bulunuyordu. Abdullah, Galibe karşı gitmek üzere hazırlanırken *Kasım* ve *Özbek* adlı kardeşleri de hükümdarlık iddiasına kalkıştılar. Valilerden bazıları ve kendi oğlu Memet te bunlarla birleştiler. Memleket bir kat daha karıştı. Kurtubada bile ihtilâl emareleri başgösterdi. Vaziyet Emevi saltanatının inhilâli gibi görünüyordu. Fakat Abdullah şaşırmadı. Serbestçe dahilî mücadelelerle uğraşabilmek için, mücavir hıristiyan devletlerle anlaşmak teşebbüsüne girişti. Galibin başına toplanan serserilerin Asturiye hudutlarında yağmagerliğe başlamaları Kıral Alfons III. ü (866-910) de sulha yaklaştırdı. Kıral Alfonsla Galip aleyhine tedafüî ve tecavüzî bir muahede yaptı. Fakat memlekette de kıyamet koptu. Mutaassıp hocalar, Galiple birleşerek müşriklerden intikam almak farz iken Abdullahın bilâkis hıristiyan bir hükümdarla ittifak yapması şer'i şerif ahkâmına mugayir olduğunu iddiaya başladılar; cahil halkı Abdullah aleyhine tahrike koyuldular. Hocaları bu hususta vecde getiren amil, din gayretinden ziyade Galibin gizlice gönderdiği paralardı. Bu paraların füsunkâr tesirile *fakih*ler İşbilye camilerinde dinden çıktığına hükmettikleri Abdullahın ismini hutpelerden bile çıkardılar. Umumî bir galeyan uyandırmaya sâyeden bu heriflere kat'î bir darbe indirmek zamanı gelmişti. Abdullah onları tevkif ve Afrikaya nefyetti. Sora da Galibi, bir meydan muharebesinde inhizama uğrattı. Saltanat zamanını ihtilâller, iğtişaşlar içinde geçiren Abdullaha torunu Abdürrahman III. halef oldu.

ABDÜRRAHMAN III. DEVRİ (912 - 961)

Abdürrahman III. devri, Endülüs Emevilerinin en parlak zamanıdır. Dedesi Abdullah, kendisine dahilen anarşi içinde, haricen tehlikelere maruz bir devlet bırakmıştı. Fakat, 22 yaşındaki bu genç, eyi bir tahsil görmüştü. Yüksek seciyelerle muttasıftı. Çok geçmeden başlarında istiklâl rüzgârı esen valileri itaat altına aldı. Amcası Abdürrahmanül-

muzaffer idaresinde sevkettiği ordu, Galibi *Şukar* meydan muharebesinde tarumar etti. Galibin elindeki şehirlerden birçoğu istirdat edildi. Galip, Pirene dağlarının sarp mıntakalarına çekildi. Endülüsü aralarında taksim etmek esasına göre bir sulh teklifi yaptı. Abdürrahman, bu teklifi reddetti. Mücadele devam ediyordu. Fakat bu maceralardan sora Galip çok yaşamadı, öldü. Oğlu *Cafer* Tuleytulede tahassun etmişti, o da burada tazyik edildi. Şehri bırakarak kaçmıya mecbur kaldı. Asturiyeye iltica etti. Leon Kıralı Ordonno II. (913-923) ile bir muahede aktetti.

Son karışıklık senelerinde Asturiye kıralları memleketlerini çok genişletmişlerdi; payitahtlarını *Leion*a kaldırtmış, Leon Kırallığını teşkil etmiş, Portekiz içerlerine seferler yapmışlardı. *Oviedo*yu terkederek Leonda yerleşen *Ordonno* II. büyük zaferler peşinde koşan bir adamdı.

Caferin kendisini metbu tanıyacağını ihtiva eden bu muahedenin imzasından sora Endülüse tecavüze başladı. Bütün şimalî İspanyayı istilâ etti. Fakat Abdürrahman III. ün amcası *Abdürrahmanülmuzaffer* müttefikleri dağıttı. Leon kıralını memleketine dönmiye mecbur etti.

Abdürrahman III., üzücü bir gayretle dahildeki isyancıları sındırmıştı. Son hareket ile haricî tecavüzler de durdurulmuş oldu. Memlekette nisbî bir sükûn ve inkişaf devresi açıldı.

Abdürrahman, son tecrübelerden sora tehlike zamanlarında mürai Araplara istinat edilemiyeceğini anlamıştı. Venedik ve Ceneviz korsanlarının getirdikleri çocuklardan bir hassa ordusu vücuda getirdi. Ekserisi kendisini bilecek bir yaşta gelen bu çocuklar, islâm dinine sokuluyor, müslüman terbiyesile yetiştiriliyorlardı. İçlerinden kabiliyet ve zekâları müsait olanlara devletin bütün mansıpları açık bulunuyordu. Bunlar, orduda ve idarî işlerde mevki kazandıktan sora, Endülüs fatihlerinin oğulları olmakla iftihar eden zadegânla araları açıldı; zadegân köle ve esir dedikleri bunların kumandası altına girmek istemediler. Hatta muharebelerin birinde bunlara kızarak harp sahasından çekilip gittiler.

Bu hal, ötedenberi Endülüsteki muhtelif arap kabilelerinin hem kendi aralarında ve hem de Berber-Hazarlarla olan rekabet ve münaferete yeni unsurlar soktu. Yabancı esir çocukların Endülüsün içtimaî heyeti içinde, yüksek

mevki kazanmaları ayni zamanda hükümdarların keyfî idarelerine daha ziyade bir inkişaf verecekti. Kendilerini Emevilerle ayni seviyede gören fatihlerin yani Berber - Hazarların oğulları, hükümdarların keyfî idarelerine karşı daimî surette mücadele ediyorlardı. Yeni zuhûr eden zümre ise; esirlikten yetişme olmak itibarile, yükselmek için riya ve tabasbus yoluna giriyor; bu suretle hükümdarları insanlık fevkıne çıkarıyorlardı. Ayni hal dört asır sora Şarkta Osmanlı İmparatorluğunda da görülecektir.

X. asır iptidalarında Afrikada zuhûr eden büyük hâdiseler nihayet Abdürrahman III. ü müdahaleye mecbur etti. Fatimî dailerinden *Ebu Abdullah*, *Mağripte Kettame* Berberlerine istinaden Aglebileri kaldırmış, İsmaililerden Übeydullahı halife ilân etmişti (910). Bu suretle tşekkül eden Fatimiler, Fastaki İdrisileri de tazyika başladılar. Hükümdarları *Yahya bin İdris* IV. (904—922) acıklı bir vaziyete düştü. Bu yüzden Fasta zuhûr eden ihtilâller, İdrisileri iktidar mevkiinden uzaklaştırdı. Emevilere Endülüs tacını kazandıran Zenata kabilesi İdrisileri iltizam ediyorlardı. Abdürrahman III. ten istimdat ettiler. Abdürrahmanın kuvvetli bir donanma himayesinde gönderdiği kuvvetler İdrisileri tekrar iktidar mevkiine getirdi. Fakat bu tebeddül, Fatımilerin müdahalesini intaç etti. Abdürrahmanın kuvvetleri Fatimilerle de muharebeye mecbur kaldı. Fatimî - Emevi mücadeleşi uzayacaktı. Dahilî tanzimatla meşgul olmak istiyen Abdurrahman, Afrikada yeni maceralar peşinde koşmayı münasip görmedi. Kuvvetlerini geriçekti. Bunun neticesi olarak Fatimiler Şimali Afrikada kuvvetle yerleştiler. Yalnız Tanca Emevilerin elinde kaldı.

Abdürrahman, dahilî asayişi temin ettikten sora memleketin imarına çalıştı. Kurtubaya üç saat mesafede, *Medînetüzzehra* namile yeni bir şehir kurdu. Burada muazzam bir saray yaptırdı. Enkazı hayret ve takdirle temaşa edilen bu saray, 4300 somaki mermer sütun üzerine kurulmuş ve 25 senede bitmiştir. Duvarları, mermer ve çinilerle kaplı idi. Tavanları altın nakışlarla süslenmişti. Üst katta, Abdürrahmanın vükelâsını kabul ettiği salon, bir san'at abidesi idi. Ortada büyük bir havuz vardı. Havuzun ortasında da başında büyük bir beyaz inci bulunan altın bir kuş bulunuyordu. Havuza akan sular, bu kuşun ağzından fıskıye halinde dökü-

lüyordu. Sarayın etrafı şirin bahçelerle muhattı. Bu bahçeler arasında mermer sütunlar üzerine yapılmış, musanna bir köşk bulunuyordu. Köşkün salonunda istiridye şeklinde cıva ile dolu bir havuz vardı. Saray civarında hassa ordusuna mahsus kışlalarla vükelâ konakları bulunuyordu. Abdürrahman, burada büyük bir cami ile zengin bir kütüphane de yaptırmıştı.

Memleketin her tarafında Medinetüzzehrayı takliden binalar yapılmıya başladı. Memleketin servet membaı ziraatle san'at olduğunu takdir eden Abdürrahman, Endülüste sürülmedik bir karış yer kalmamasına çok itina ediyordu. Kanallar açtı, ticaret donanmaları vücuda getirdi. Akdeniz ticaretini eline aldı. Endülüs sahillerinden kalkan ticaret gemileri İskenderiyeye, İtalya sahillerine, hatta İstanbula kadar Endülüs mamulâtından eşyalar taşıyorlardı.

Abdürrahmanın medeniyet ve umran faaliyeti engelsiz kalmıyordu. Kardeşinin idamından müteessir olan *Santarem* Valisi *İshak bin Ümmiye*, *Leon Kıralı Ramiro II.* ye (927-950) müracaatle Endülüs üzerine yürüdüğü takdirde idaresinde bulunan vilâyeti kendisine teslim edeceğini bildirdi. Ramiro, Endülüse girdi. İshak bin Ümmiyenin kuvvetlerile birleşti. Bütün şimal mıntakası yağma ve tahrip edildi, islâmlar görülmemiş bir vahşetle doğrandı. *Madrit (Mecrit)* te Ramironun eline geçti (932). Abdürrahman umumî seferberlik ilânına mecbur oldu. Çetin ve uzun muharebelerden sora istilâ edilen memleketleri kurtardı. Senelerdenberi Endülüsü, bir mareke haline sokan (Amribni Hafs) sülâlesini de ortadan kaldırdı.

Abdürrahman, oğlu Hakemi veliaht tayin etmişti. Fakat diğer oğlu Abdullah, bu tayini kabul etmiyerek babasına karşı isyan etti. Yakalanarak idam olundu. Yarım asır, hükümdarlık eden Abdürrahman III. halefine mamur, asayişi muntazam bir memleket bırakarak ebediyete çekildi. Abdürrahmana kadar Endülüs Emevileri Melik ve Emîr unvanile iktifa etmişlerdi. Abdürrahman Emirülmüminin ve Halife unvanlarını aldı.

HAKEM II. DEVRİ (961-976)

Hakem II. ihtiyar babasının son devirlerinde idareyi filen eline almış, yüksek meziyetlerile kendisini herkese sevdirmişti. Çocukluğundanberi ilmî tetebbülere düşkün olan Hakem, yük-

sek vasıflarile mümtaz bir şahsiyetti. Herhangi bir harbe meydan vermemek, zamanını tarihe bir irfan devresi olarak geçirtmek istiyordu. Fakat hadisat, kendi arzusu gibi cereyan etmedi. Memleketin şimal mıntakasını istilâ eden Leon Kıralı *Sanşe I.* (955 - 967) kendisini harbe icbar eyledi. Hakem ilmî ve medenî faaliyetleri durdurmamak için prensliğinde tesis ettiği büyük kütüphanenin idaresini kardeşi *Abdülâziz*e, ilmî heyetlerin faaliyetlerine nezaret vazifesini de diğer kardeşi *Münzer*e havale etti. Kendisi de harp işlerile uğraşarak Leon kıralını musalâha aktine mecbur etti. Bu musalâhayı diğer küçük kontluklarla olan muahedeler takip etti. Hakem, Endülüs ticaretine zarar veren Fas havalisini elde etmeyi faydalı gördü. Sevkettiği ordu Fası işgal altına aldı. Fas ve Cezayirde Emevi melikini hükümdar tanıdılar.

Hakemin, hayatını kitaplara ve ilme hasretmesi, Endülüste ilmî bir faaliyet devresi açtı. Vezirler, yüksek memurlar bütün gayretlerile ilmin himaye ve neşrine çalıştılar. Hakem, islâm dünyasının her tarafında yazılan kıymetli kitapları, birçok paralar sarfile; Kurtubaya topladı. Kurtuba medreseleri *İbnirrüşt* gibi yüksek âlimler yetiştirecek derecede inkişaf etti. Avrupanın muhtelif yerlerinden birçok gençler, fen ve felsefe tahsili için Endülüs medreselerine geliyorlardı. Bunlar arasında bilâhare papalığa kadar yükselen şahsiyetler bulunuyordu. Hakem zamanında Kurtubada küçük çocuklara mahsus 33 mektep bulunuyordu. Başta Tuleytule olmak üzere Endülüsün diğer şehirleri ilmî faaliyette Kurtuba ile rekabet ediyorlardı. Tuleytuledeki ilim heyeti Kurtubaya tefevvuk ediyordu.

Hakem, Endülüste umumî tahriri nüfus yaptırdı. Ziraat istatistikleri tanzim ettirdi. Zeriyatın nüfusu mevcudeye nispetle beş misli olması için tertipler aldı. Fazla mahsul memleket haricine gönderiliyordu. İstanbul pazarlarında bile bol bol Endülüs mahsulâtı satılıyordu. İhracattan alınan para 12 milyon altına baliğ oluyordu.

Hakem devrinde Endülüs kadınları arasında da ilmî bir faaliyet başladı. Lisan, edebiyat ve riyazıyatta tanınmış simalar yetişti. Kurtubalı *Ayşe* ile ***Lebine*** ve ***Hatice*** ismindeki hanımlar, ilm faaliyetin başında bulunuyorlardı.

HAKEM II. DEN SORA ENDÜLÜS EMEVİLERİ

Hakem devri, Endülüs Emevilerinin en parlak zamanı idi. Hakemden sora seri bir inhitat başladı. Oğlu *Hişam II.* (976-1009) iktidar mevkiine geldiği zaman henüz bir çocuktu. Devlet işlerini vesayeten anası *Sabiha* tedvire başladı. Dirayetli bir hanım olan Sabiha *Hacip Ebu Caferülmansur* u vezaret mevkiine getirdi. Bu kıymetli şahsiyet, Hakem devrinde başlıyan ilmî, medenî faaliyeti idameye muvaffak oldu. Hıristiyan hükûmetlerin müşterek hücumlarına karşı olan mücadeleyi parlak bir surette idare etti. Mansur, şimalden inen akınlara Araplarla mukavemet edemiyeceğini anlıyarak Afrikalı Berber-Hazarlardan muntazam bir ordu vücuda getirmişti. Bu ordu sayesinde Pirene dağlarını geçerek hayli zaferler kazandı. Fakat kendisinin ve Sabihanın vefatından sora umuru idare çığırından çıktı. Sefih Hişam müşkülât içinde şaşırdı kaldı. Her tarafta isyanlar, ihtilâller başgösterdi. Hişam ıskat edildi. Emevi prensleri de biribirlerile mücadeleye başladılar. İnhitat süratle ilerliyordu. Hişama halef olan Mehmet te tutunamadı. O da ıskat edildi. Hişam, Mehmet, Süleyman ikişer defa tahta çıktılar. Berberlerin isyanı, mevcut müşkülâtı büsbütün arttırdı; Emevi prensleri, ihtirasları uğrunda halkı biribirlerine boğazlatıyorlardı. Bunlar biribirlerini ezmek için hıristiyan prenslerle birleşiyor, memleketi harabeye çeviriyorlardı. Kurtuba bile birkaç defa yağmaya uğradı. Medreseler, mektepler yıkıldı. Kütüphaneler tarumar edildi. *Ezzehra* sarayının bir kısmı yandı. Meyus kalan Endülüs halkı Septe boğazına hâkim olan "*Ali bin Hammut*„u davete mecbur kaldılar.

Ali bin Hammut, isyan ve ihtilâlleri az çok teskin etti. Kendisini Endülüs hükümdarı ilân eyledi. Fakat bir müddet sora onu da hamamda boğdular (1018).

Emevilerden *Abdürrahmanülmurtaza* iktidar mevkiine geldi. Bunu da Ali bin Hammudun kardeşi *Kasım* düşürdü. (1018). Gaddar bir adam olan Kasım, ortalığı kasıp kavurdu. Birçok hanümanları söndürdü. Nihayet Kurtubalılar, Emevilerden *Abdürrahman V.* i iktidar mevkiine getirdiler (1023). Eyi bir adam olan Abdürrahman V. asayişi tanzim için çok didindi. Fakat inzıbatı bozulan ordu, asayişsizliğin membaı idi. Emevilerden *Mehmet Müstekfi* orduyu tahrik ederek Abdürrahmanı katlettirdi (1024), yerine geçti. Fakat

müşkülât karşısında bu mevkide duramadı. Payitahtı bırakarak Tuleytuleye kaçmıya mecbur oldu. *Beni Hammuttan Yahya* ikinci defa olarak Kurtuba tahtına çıktı (1025). Fakat her vilâyet artık başlıbaşına hareket ediyordu. Hiçbiri Kurtubayı dinlemiyordu. Yahya bunlarla mücadele ederken maktul düştü (1027). Valilerin itaatini temin etmek üzere Emevilerden birinin iktidar mevkiine getirilmesi düşünüldü. Münzeviyane yaşamakta olan *Hişam bin Mehmet* zorla Kurtubada hükümdar ilân olundu (1027). Fakat devam eden anarşi yüzünden şimaldeki hıristiyan hükûmetler birçok yerleri zaptetmiş, müslümanları dar bir sahaya sıkıştırmışlardı. Valiler kimseyi dinlemiyor, biribirlerile harbediyorlardı. Hişam, bir beyanname ile feci vaziyeti umuma anlattı. Fakat, hiçbir tesiri olmadı. Mukadder akıbet yaklaşıyordu. Meyus olan Hişam, bir gün halkı toplıyarak arzusu hilâfına geldiği bu mevkiden istifa etti. Ailesini alarak inzivaya çekildi (1031). Altı sene sora da eceli mev'udile öldü. Vefatile Endülüste iki asırdan fazla hüküm süren Emevi Hanedanı da münkariz oldu.

ENDÜLÜSTE TAVAİFİ MÜLÛK

Endülüste Hişam II. devrinde başlıyan inhitat, müslümanları nihayet dar bir sahaya sıkıştırmıştı. Kurtubanın nüfuzu sarsıldıkça bu sahadaki valiler müstakillen harekete başlamışlardı. Hişam III. memleketi idaresi altında toplamaya muvaffak olamıyacağını görerek Kurtuba tahtından çekilince Endülüste *Tavaifi Mülûk* devri başladı *(Harita. 26)*.

Bunlardan *Beni Hammut* (1016-1057) Malakada, *Beni Abbat*, (1023 - 1091) İşbiliyede, *Beniziri* (1012 - 1090) Gırnatada, *Beni Eftas* (1027 - 1094) Batlabusta, *Beni Sumadih* (1041 - 1091) Meriyede, *Beni Cevher* (1031 - 1068) Kurtubada, *Beni Zünnun* (1009 - 1085) Tuleytulede, *Beni Âmir* (1021 - 1085) Belensiyede, *Beni Tücip* ve *Beni Hut* (1019 - 1141) Sarakostada hüküm sürdüler. Bunlardan başka *Danya* (1017 - 1087), *Tartuşe* (1039 - 1058), *Miyorka* (1076 - 1097), *Elbunt* (1025 - 1092), *Mersiye* (1145 - 1147) mıntakalarında da birer hükûmet teşekkül etti.

Fakat Leon, Asturiye ve Navar kıralları dar bir sahaya sıkışan müslümanları buralarda da boğmak istiyorlardı. Leon Kıralı Alfonsun tecavüzlerine karşı âciz kalan Abbadiler, Afrikada kuvvetli bir hükûmet kurmuş olan Murabıtları imdada

çağırdılar. XI. asır ortasında Fas ile Cezayirin bir kısmında teşekkül eden *Murabıtin* Devletinin başında bu esnada *Yusuf bin Taşfin* bulunuyordu. Yusuf (1061 - 1107) bu davet üzerine 1086 tarihinde kuvvetli bir ordu ile Endülüse geçti. Bu devirde *Galis*, Leon ve Kastil Kıralı olan Alfons VI. (1065-1109) Şimalî İspanyayı istilâ etmiş ve Tuleytuleyi zaptederek hükûmet merkezi yapmıştı (1085). Yusuf bin Taşfin *Zelaka* meydan muharebesinde Kıral Alfonsu büyük bir hezimete uğrattı (Teşrinievel 1086). Şimalî İspanyayı kurtardı. Tekrar Afrikaya döndü. Fakat bir müddet sora hıristiyanlar İşbiliyeyi tazyika başladılar. İşbiliye hükümdarının istirhamı üzerine Yusuf bin Taşfin (1090) tarihinde tekrar Endülüse geçti. Hıristiyanları tenkil etti. Ayni zamanda Endülüsteki Tavaifi Mülûkten birçoğunu da kaldırdı, Endülüsü bir vilâyet halinde hükûmetine ilhak etti.

Ebu Abdullah Mehmet adlı biri tarafından temeli atılan *Muvahhidin* Devleti (1130-1269), Şimalî Afrikada Murabıtların yerine kaim olunca, Endülüs te bunların hakimiyeti altına girdi (1145). Muvahhitler Endülüste hıristiyanlara karşı büyük bir mücadele açtılar. Fakat 1235 te hıristiyanlara karşı Lasnavas muharebesini kaybettiler. Muvahhidin Devleti zamanında Mersiyede *beni Hut* (1228 - 1269), Gırnatada da *Beni Ahmer* denilen *Beni Nasır* Hükûmetleri teşekkül etti. Fakat Muvahhidin Devletinin inkırazından sora (1269), Endülüste islâm hükûmeti olarak yalnız 1232 tarihindenberi Gırnata ve havalisinde hüküm süren Beni Ahmer (Beni Nasır) Devleti kalmıştı.

Bunlar, iki buçuk asır kadar Gırnatada parlak bir medeniyet yaşattılar. Gırnatada hâlâ mevcut olan *Elhamra sarayı (Res.54-57)* gibi yüksek san'at eserleri vücuda getirdiler. Beni Ahmer yaşadığı müddetçe, gittikçe daralan hıristiyan çemberinden kurtulmak için çarpıştılar. Nihayet Kastil ve Aragon Kıralı Katolik *Ferdinant* ile zevcesi *İzabel*, hakimiyetleri Gırnata şehrine inhisar eden müslümanları burada şiddetli bir muhasara altına aldılar. Beni Ahmerin son hükümdarı olan Ebu *Abdullah Mehmet* (Abdullahüssağir) şehri teslim ettikten sora verilen müsaade üzerine bir müddet kendine tahsis olunan yerde kaldı ve sora Fas emirine iltica etti.

İslâmlar elinde kalan bu son şehir de hıristiyan hakimiyeti altına düştü. Koyu bir katolik taassubile hareket eden

Ferdinant - İzabel, müslümanların imhası için her şeyi yaptılar. İspanyollaşan enkazı bile 1609 tarihinde sürüp çıkardılar. 800 sene kadar İspanyada hâkim yaşayan bir medeniyetten Elhamra sarayı ile kiliseye çevrilen Kurtuba camiinin harabelerinden başka bir iz bırakılmadı.

***

HATIRDA TUTULACAK HULÂSA İspanya Emeviler devrinde fetholundu (711). Araplar İspanyaya Endülüs derlerdi. Endülüse ilk geçen ve fethe başlıyan Berber kumandanlarından Tarıktır. Tarıkın ordusu da Berberlerden ibaretti.

Endülüs 138 sene kadar Emevi halifeleri tarafından gönderilen valiler vasıtasile idare edilmiştir.

Abbasilerin birinci Halifesi Seffah tarafından yapılan katliamlar esnasında, Emevi ailesinden canını kurtarabilenler arasında Onuncu Emevi Halifesi Hişamın torunu Abdürrahman dahi bulunuyordu. Abdürrahman birkaç seneler Mağrıpta Berberler yanında kaldıktan sora İspanyadaki karışıklıktan istifade ederek oraya geçti ve hükümdar tanındı (756). Abbasilerin gönderdikleri orduyu mağlûp ve tardetti; bu suretle Endülüs Emevi Devleti teşekkül etti.

Abdürrahmanın halefleri zamanında memleketin şimalindeki dağlık mıntakalarda itaat altına alınmıyan hıristiyanların daima tecavüzlerine maruz kaldı. Kendi tebaası arasında da birçok ihtilâflar ve isyanlar oldu; bütün bunlara rağmen Endülüs Emevileri iki buçuk asır yaşadı; payitahtları Kurtuba şehri idi.

Endülüs Emeviye Devletinin en ziyade kudret sahibi olan hükümdarı Abdürrahman III. tür. Bu zat memlekete tam istiklâlle hâkim oldu. Leon ve Kastilya ve Navar kırallarının hücumlarına ve Afrikadan gelen istilâya karşı memleketi müdafaa etti. Akdenizde hakimiyetini kuvvetli bir donanma ile temin eyledi. Adalet ve feraset ile iş gördü. İlim ve san'ate çok itibar ederdi.

Abdürrahman III. öldükten sora hiç kimse onun izini takip edemedi. Endülüs memleketleri birtakım serserilerin elinde oyuncak oldu; en nihayet Tavaifi Mülûk denilen birtakım küçük küçük devletler peyda oldu. Bunların içinde en kuvvetlisi İşbiliye melikleri Abbat ailesidir. Bütün

Tavaifi Mülûk gibi İşbiliye melikleri de hıristiyanların şiddetli taarruzlarına dayanamadılar. Mağripten Murabıtları çağırdılar. Murabıtlardan sora Muvahhidin Devleti Endülüsü istilâ etti.

Nihayet Gırnatada Beni Nasır (Beni Ahmer) Devleti teşekkül etti, bu devlet iki buçuk asırdan ziyade payidar oldu. Bu devletin de Ferdinant ve İzabel tarafından mahvedilmesi üzerine İspanyada sekiz asırdanberi mevcut olan islâm hüküm ve idaresi ortadan kaldırılmış oldu. İspanyadaki islâmların da büyük bir kısmı imha ve bir kısmı da tardolundu.

XV
İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

A. ASYADA

SAMANOGULLARI
(874 999)

SAMANOĞULLARI DEVLETİNİN KURULUŞU

Abbasî Halifesi Memun kendi hizmetinde bulunan Horasanlı "*Samanoğlu Eset*„in dört oğluna mükâfat olmak üzere Semerkant, Fergana, Taşkent, Herat Valiliklerini verdirmişti. Muahharan Horasan idaresi *Tahiriler* ailesine geçtikten sora da, Samanoğulları ailesine mensup olan bu valiler mevkilerini muhafaza ettiler. Bunlardan Fergana valisi olan *Ahmet*, kardeşi *Nuh* un vefatından sora Maveraünnehri de Tahiriler namına idare etti. (*Harita.27*) Ahmedin vefatında büyük oğlu *Nasır* yerine geçti (874) ve kardeşi *Ismail*i Buhara Valiliğine tayin etti. Bu sırada Tahirilerin kuvveti kalmamıştı;.binaenaleyh Nasır doğrudan doğruya Abbasilerden *Menşur* almıştı. Bu iki kardeş arasında vukua gelen harpler neticesinde İsmail galip geldise de, ailenin reisi olan Nasırı Semerkantta hükümdar olarak bıraktı; fakat onun 892 de vefatından sora devletin başına geçti. Saffarileri mağlûp ederek Horasanı ve İranın birçok vilâyetlerini zapta muvaffak olduysa da, ölümünü müteakıp (907) halefleri bunları yarım asır bile muhafazaya muktedir olamadılar; ve hakimiyetleri Maveraünnehir ve Horasana munhasır kaldı.

SAMANOGULLARI DEVLETİNİN İNHİTAT VE İNKIRAZI

Daha Nasır II. (913-943), zamanından başlıyarak Samanoğulları Devleti çabuk bir inhitata uğradı. Bunun muhtelif sebepleri vardı; hükümdarların kuvvetli bir şahsiyete malik olmamaları, saltanat kavgası, vezirlerle türk kuman-

danları arasındaki rekabetler, vilâyetlerde biribirine rakip ve yarı müstakil birtakım valilerin türemesi, mezhep mücadeleleri, muhtelif isyanlar, gayrimüslim Türklerle ve Âli Büveyh ile harpler... idare makinesi intizamını kaybediyor, malî müşkülât ahaliyi ağır vergiler altında eziyordu. En büyük kısmı Türklerden mürekkep olan ordunun türk kumandanı, devletin en nüfuzlu adamıydı; bilhassa "Nuh„ tan sora bütün kuvvet bu kumandanların elinde toplanmıştı. *Sipehsalar* unvanını alan bu kumandanın rızası olmadan vezirlerin azil ve nasbı bile kabil değildi. Nihayet Şarkî Türkelinde teessüs eden *Karahanlılar Devleti*nin Maveraünnehre hücumlara başlaması Samanoğullarını fena halde sarstı. Bu sırada Gazneliler saltanatının kuvvetlenmesi ve Mahmudun Horasanı zaptetmesi, Samanoğullarını büsbütün zayıf düşürdü; Karahanlılar Maveraünnehri ve payitaht olan Buharayı zaptederek Samanoğulları Devletine nihayet verdiler (999).

SAMAN OĞULLARINDA İDARE TEŞKİLÂTI

Samanoğulları Devleti, gayet muntazam idare teşkilâtına malikti. Devletin başında hükümdar bulunur, ve bir vezir vasıtasile bütün işleri idare ederdi. Vezir, idare makinesinin en büyük âmiri ve hükümdarın vekili idi. Payitahtta muhtelif işlere mahsus on daire vardı. Maliye, adliye, posta işleri gayet muntazamdı. Vilâyetlerdeki valilerin yanında da merkezdeki gibi muhtelif daireler bulunurdu. Resmî posta teşkilâtı, vilâyetlerdeki her şeyi hükümdara muntazaman bildirirdi. Horasan Valiliği devletin en büyük memuriyeti addolunurdu.

SAMANOĞULLARI DEVRİNDE MAHALLÎ HANEDANLAR, ŞEHİR TEŞKİLÂTI, İKTİSADÎ HAYAT

Samanoğullarının idare teşkilâtı heryerde ayni şekilde tatbik edilemiyordu. Çünkü bazı vilâyetler eski hanedanlar elinde olup doğrudan doğruya onlar tarafından idare ediliyordu. Bunlar Samanoğulları hükümdarına merbut olmakla beraber, mahallî varidatı kâmilen alırlar ve hükümdara her sene hediyeler göndermekle iktifa ederlerdi. Maveraünnehir ve Horasanda daha islâmiyetten evelki zamanlardan kalma muntazam belediye teşkilâtı mevcuttu. Her şehirde bir *şehir reisi* bulunur ve şehrin umumî hayatını tanzim ve idare ederdi. Samanoğullarının ilk zamanlarında sükûn ve asayiş temin edildiği cihetle

ticaret, ziraat, sanayi çok inkişaf etmişti. Bilhassa Maveraünnehirde sanayi faaliyeti çok büyüktü: sabun, halı, hasır, bakır fenerler, muhtelif kumaşlar, havlu, eğer takımları, türlü türlü silâhlar, şişe ve cam mamulâtı, kâğıt gibi şeyler başlıca ihracat eşyasını teşkil ediyordu. *Zerefşan* ovasındaki şehirlerde yapılan ipekli ve yünlü kumaşlar, Fergana şehirlerinin demir ve bakır işleri bütün islâm dünyasında maruftu. Semerkantlılar, paçavradan kâğıt yapmak usulünü de tatbik etmişlerdi ki, bu kâğıtlar Avrupaya kadar yayılmıştı. Maveraünnehrin, bozkırlarda yaşayan henüz islâm olmamış Türklerle yaptığı ticaret te çok mühimdi; birtakım türk kabileleri arasında islâmiyetin yayılmasında bu ticarî münasebetlerin de büyük yardımı olmuştur.

GAZNELİLER DEVLETİ
(962-1183)

ALP TEKİN VE GAZNENİN ZAPTI

Samanoğulları ordusunda yetişerek zekâ ve iktidarile en yüksek memuriyetlere nail olan *Alp Tekin*, Samanoğulları hükümdarı *Abdülmelik* tarafından Horasan valiliğine tayin edildi (955). *Nuhoğlu Mansur* un cülûsu üzerine mutlaka bir haksızlığa uğrayacağını anlayan Alp Tekin, maiyetindeki 4000 kadar Türk ile beraber Gazne şehrini yerli hükümdarının elinden zaptederek orada yerleşti ve ölünceye kadar orada oturdu (962). Yerine geçen oğlu "*Ebu İshak İbrahim*" in dört sene sora vefatı üzerine türk kumandanlarından *Bilge Tekin* devletin başına geçti; ve onun bir harp esnasında şehadetini müteakıp (972) diğer bir türk kumandanı işbaşına geldise de, hiçbir şey yapamadı, ve "*Sevük Tekin*" ismindeki nüfuzlu bir türk kumandanına tahtını teslime mecbur oldu (977).

SEVÜK TEKİN VE GAZNELİLER DEVLETİNİN BÜYÜMESİ

Eyi bir hükûmet adamı ve mahir bir kumandan olan Sevük Tekin az zamanda *Toharistan* [1], *Zabülistan* [2], *Zemindaver* [3], Gor havalisini ve bugünkü Bülücistanın bazı yerlerini zaptetti. Sora Hint şimaligarbisindeki en

[1] *Belh* in şarkında, *Bedehşan* ın garbında, *Amuderya* nın cenubunda, *Hindukuş* un şimalindeki kıt'aya verilen isim.

[2] Belh ve Toharistanın cenubundaki kıt'aya verilen isim. Merkezi Gazne idi.

[3] Gor ile Seistan arasındaki sahaya verilen isim.

kuvvetli yerli hükümdar olan *Çipal* ile harbederek 979 da onu da mağlûp eyledi ki, bu, Gaznelilerin Hint istilâsına bir başlangıçtır. Sevük Tekin filen Samanoğullarından daha kuvvetli bir devletin başında bulunuyordu *(Harita. 27).* fakat zahiren onları metbu tanıyordu. Karahanlıların ilk hücumlarında Samanoğullarına yardım ettiği gibi Horasandaki bir isyanı da bastı rarak oranın valiliğini elde etti ve *Nasıreddin* unvanını aldı. Oğlu *Mahmud*a da *Nişabur* şehrini verdirdi. Artık Samanoğulları Devleti filen onun nüfuzu altında bulunuyordu.

MAHMUT: ZAFERLERİ, GAZNELİLER DEVLETİNİN YÜKSELMESİ

Sevük Tekinin vefatı üzerine (997) küçük oğlu *Ismail* yerine geçtise de, kardeşi Mahmuda karşı mevkiini muhafaza edemedi. Yine o yıl içinde tahta geçen Mahmut, Gaznelilerin en kudretli hükümdarıdır. Samanoğulları Devleti münkariz olduktan sora Horasanda kuvvetle yerleşti; Maveraünnehri Karahanlıların elinden tamamen alamamakla beraber, *Irakı Acemi*, Harzemi zaptetti; Hindistana on yedi defa sefer ederek büyük zaferler kazandı; Pençap, *Multan* ve Sindin bir kısmı doğrudan doğruya idaresine geçti; birtakım yerli hint devletleri onu metbu olarak tanıdılar. Gazneliler Devleti, Mahmudun zamanında büyük bir imparatorluk şeklini almıştı. Dinî siyasetinde sünniliği esas olarak kabul eden Mahmudun Abbasî halifelerile münasebeti de gayet dostane idi.

MAHMUTTAN SORA İMPARATORLUĞUN İNHİTAT VE İNKIRAZI

Mahmudun 1030 da vefatından sora kardeşi *Mehmed*i mağlûp ederek tahta geçen *Mesut*, cesur bir asker, fakat fena bir idare adamıydı. Yanlış hareketlerile civar devletleri ve kendi devletinin büyük adamlarını kendi aleyhine çevirdi. Daha Mahmut zamanında bazı isyan hareketleri yapmış olan selçuk reislerine karşı yanlış bir siyaset takip etti. Günden güne kuvvetlenen selçuk reisleri gazne ordularile muhtelif harpler yaptılar. Horasanın bazı şehirlerini zaptettiler. Bunun üzerine, Selçuklular gailesini kat'î surette bitirmek maksadile Sultan Mesut büyük bir ordu ile Selçuklulara karşı yürüdü; *Tuğrul* ve *Çakır* Beyler kumandasındaki selçuk kuvveti ümitsiz bir harbi kabule mecbur kaldı. Fakat Gazne ümerasından bazıları-

nın kendilerine iltihakı ve Sultan Mesudun birtakım askerî hataları neticesinde, Tuğrul Bey parlak bir zafer kazandı; ve bütün Horasanı zaptederek Selçuk Devletinin esasını kurdu (1040). İran, Harzem, Maveraünnehirde Gaznelilere tâbi sahalar kâmilen Selçukluların eline düştü.

Hakimiyetleri yalnız Afganistan ve Hinde munhasır kalan Gazneliler, buralarda epeyce bir zaman daha devletlerini devam ettirdiler. Lâkin artık eski ehemmiyetleri kalmamıştı. Selçuklular İmparatorluğunun inkişafından sora, bir zaman Sultan *Sancar*ı metbu olarak tanıdılar. 1161 de Gaznenin Gorlular tarafından zaptından sora payitahtlarını *Lahora* naklederek Hint saltanatile iktifaya mecbur oldularsa da, burada da uzun müddet kalamadılar: Gorlular hükümdarı *Muizüddin* 1183 te son Gazne sultanını esir ederek Pençaptaki hakimiyetlerine nihayet verdi. Daha ziyade askerî bir teşkilâta istinat eden bu türk saltanatı, dahilen veraset kavgalarile, hariçte iptida Selçuklular, sora Gorlular gibi kuvvetli rakiplerle uğraştığı için, uzun bir hayata malik olamamıştır. Gazneliler saltanatının umumî tarihteki en büyük rolü, Şimalî Hint fütuhatına yol açarak islâmiyete Pençapta kuvvetli bir istinat noktası vücuda getirmesi ve Türklerin daha soraki hint fütuhatına sağlam bir esas hazırlamış olmasıdır.

GAZNELİLER DEVRİNDE MEDENİYET

Gazneliler devrinde ilim ve san'at hayatı büyük bir inkişafa mazhar oldu: Fikrî terbiyeleri itibarile çok yüksek olan bu türk sultanları, devirlerinin meşhur âlimlerini, şairlerini saraylarına topluyorlar, onları himaye ediyorlardı. Saray ve ordu lisanı türkçe idi; bu devirde türkçe birtakım edebî eserler yazıldığı muhakkak ise de, bunlar zamanımıza kadar gelememiş, asırlar esnasında kaybolup gitmiştir. Devletin resmî lisanı ve ilim lisanı arapça idi; Gazne sultanları namına yazılan birçok arapça eserler hâlâ mevcuttur. Acem edebiyatı ilk kuvvetli inkişafını Gazne sarayına borçludur: *Firdevsinin Şehnamesi* başta olmak üzere, Gazne sarayında yetişmiş — çoğu neslen Türk — birçok şairler eserlerile acem edebiyatını ihya ettiler. Mahmut zamanında Gazne şehri islâm âleminin en büyük ve muhteşem medeniyet merkezlerinden biri idi.

Gazne sultanlarının ve bilhassa Mahmut ve Mesudun birçok saraylar, camiler, türbeler yaptırdıkları, muhteşem parklar tesis ettikleri malûmdur. Bu san'at eserlerinden birçoğu asırlar esnasında mahvolmuştur. Lâkin son zamanlardaki hafriyatla meydana çıkarılan birtakım eserler, Gazneliler devrindeki türk san'atinin mahiyetini ve ehemmiyetini göstermektedir.

Eski türk san'atine mahsus unsurlar Gaznede iran ve hint san'at unsurlarile karışarak bu devre has yeni bir san'at şekli meydana getirmiştir. Mahmudun iranî zihniyetine malik bir iran hükümdarı olup islâm istilâsına ve türk tahakkümüne karşı iraniliği yaşatmağa çalıştığı hakkında birtakım Avrupa tarihçileri tarafından ileri sürülen fikirler hakikatten tamamen uzak ve tarafgirane mütalealardır; Gazneliler devri, iran medeniyetinin değil, türk medeniyeti tarihinin parlak bir devrini teşkil eder.

KARAHANLILAR DEVLETİ

(932-1212)

KARAHANLILAR DEVLETİNİN KURULUŞU

Ortaasyada Tiyanşanın (Tanrı dağı) şimal ve cenubundaki sahalarda hükümran olan bu Türk Devletinin *(Harita.28)* nasıl kurulduğu ve ne zaman islâmiyeti kabul ettiği eyice malûm değildir. Bu devleti kuranın ve iptida müslümanlığı kabul edenin *Abdülkerim Satuk Bugrahan* olduğu zannolunuyor (vefatı 955). Bu devleti kuran Türklerin Karluk ve *Yağma* Türkleri olduğu kuvvetle tahmin olunabilir. Satuk Bugranın halefleri, hakimiyetlerini şarkta budist Uygurların memleketlerine kadar tevsi ettikleri gibi, Seyhun yukarsındaki türk kabilelerini de nüfuzları altına aldılar. Bunlardan *Bugrahan Harun* Samanoğullarını mağlûp ve Buharayı zaptettise de, uraları tekrar bırakarak Kâşgara dönmeğe mecbur oldu. Fakat yerine geçen *Ilikhan Nasır* bütün Maveraünnehri zaptederek Samanoğulları Devletine nihayet verdi (999). Karahanlılar Horasanı almak için Gazneli Mahmutla harplere giriştilerse de sora mağlûp ve sulha mecbur oldular.

DEVLETİN ŞARKÎ VE GARBÎ OLMAK ÜZERE İKİYE AYRILMASI

Karahanlılar Devletinin azamet devresi çok sürmedi. Eski türk idare an'anelerini muhafaza eden bu devlette; devletin başında ailenin reisi bulunuyordu; fakat hanedana mensup diğer hanlar da muhtelif yerlerde adeta bir hükümdar gibi saltanat sürüyorlar, kendi isimlerile para bastırıyorlardı; işte bu vaziyet, hanedan azası arasında birtakım ihtilâflara, ihtiraslara, mücadelelere meydan verdi. *Yusuf Kadırhan* (1014-1024) bir aralık merkeziyeti kuvvetlendirdise de, ölürken memleketi çocuklarına taksim etmesi, eski karışıklığı iade etti. Nihayet 1047 de Tiyanşanın (Tanrı dağı) şarkında ve garbında iki ayrı devlet meydana geldi. Şarktakilerin merkezi iptida Balgasun, sora Kâşgar idi; *Karahanlıların* en kuvvetli şubesi olan bu devlet, (1130) a Karahıtaylar tarafından inkıraza uğratıldı. Maveraünnehirdeki Garp Karahanlılarına gelince, merkezleri "Semerkant„ ta olan bu devlet, istiklâlini lâyikile muhafaza edemiyerek iptida Selçukluların sora Karahıtayların ve en sora da Harzemşahların nüfuzu altına düştü ve son hükümdarlarının Harzemşahlar tarafından Semerkantta idamı üzerine münkariz oldu (1212).

KARAHANLILARDA İDARE VE ORDU TEŞKİLÂTI

Karahanlıların bilhassa şark şubesinde eski türk idare an'aneleri hâkimdi. İslâm âleminin henüz islâmiyeti kabul etmemiş türk zümrelerine karşı muhafızı vaziyetinde bulunduklarından, gayet muntazam bir ordu teşkilâtına maliktiler. Akıncı tertibatı, gece düşman karakollarını yakalamağa mahsus süvari kıt'aları, orduyu baskından muhafazaya mahsus tertibat, süratle haber vermek için dağların tepesinde minare şeklinde ateş kuleleri vardı; ordunun miktarı ve erzak tevziatı hususî defterlerde tespit edilmişti. Hanın bayrağı al renkte ipek kumaştan yapılır ve dokuz tane olurdu. Başında yine ayni kumaştan bir şemsiye tutulurdu. Bunlarda mükemmel resmî posta tertibatı ve bir askerî muzıka da mevcuttu. İdare teşkilâtı da eski türk devletlerinde olduğu gibi çok muntazamdı. Garbî Karahanlıların idare teşkilâtında islâm tesiri daha fazla idi.

DEVLETİN ŞARKÎ VE GARBÎ OLMAK ÜZERE İKİYE AYRILMASI

Karahanlılar Devletinin azamet devresi çok sürmedi. Eski türk idare an'anelerini muhafaza eden bu devlette; devletin başında ailenin reisi bulunuyordu; fakat hanedana mensup diğer hanlar da muhtelif yerlerde adeta bir hükümdar gibi saltanat sürüyorlar, kendi isimlerile para bastırıyorlardı; işte bu vaziyet, hanedan azası arasında birtakım ihtilâflara, ihtiraslara, mücadelelere meydan verdi. *Yusuf Kadırhan* (1014-1024) bir aralık merkeziyeti kuvvetlendirdise de, ölürken memleketi çocuklarına taksim etmesi, eski karışıklığı iade etti. Nihayet 1047 de Tiyanşanın (Tanrı dağı) şarkında ve garbında iki ayrı devlet meydana geldi. Şarktakilerin merkezi iptida Balgasun, sora Kâşgar idi; *Karahanlıların* en kuvvetli şubesi olan bu devlet, (1130) a Karahıtaylar tarafından inkıraza uğratıldı. Maveraünnehirdeki Garp Karahanlılarına gelince, merkezleri "Semerkant„ ta olan bu devlet, istiklâlini lâyikile muhafaza edemiyerek iptida Selçukluların sora Karahıtayların ve en sora da Harzemşahların nüfuzu altına düştü ve son hükümdarlarının Harzemşahlar tarafından Semerkantta idamı üzerine münkariz oldu (1212).

KARAHANLILARDA İDARE VE ORDU TEŞKİLÂTI

Karahanlıların bilhassa şark şubesinde eski türk idare an'aneleri hâkimdi. İslâm âleminin henüz islâmiyeti kabul etmemiş türk zümrelerine karşı muhafızı vaziyetinde bulunduklarından, gayet muntazam bir ordu teşkilâtına maliktiler. Akıncı tertibatı, gece düşman karakollarını yakalamağa mahsus süvari kıt'aları, orduyu baskından muhafazaya mahsus tertibat, süratle haber vermek için dağların tepesinde minare şeklinde ateş kuleleri vardı; ordunun miktarı ve erzak tevziatı hususî defterlerde tespit edilmişti. Hanın bayrağı al renkte ipek kumaştan yapılır ve dokuz tane olurdu. Başında yine ayni kumaştan bir şemsiye tutulurdu. Bunlarda mükemmel resmî posta tertibatı ve bir askerî muzıka da mevcuttu. İdare teşkilâtı da eski türk devletlerinde olduğu gibi çok muntazamdı. Garbî Karahanlıların idare teşkilâtında islâm tesiri daha fazla idi.

KARAHANLILAR DEVRİNDE MEDENİYET

Karahanlılar Davrinde yalnız Maveraünnehirde değil, Kâşgar ve Balasagun taraflarında da büyük bir medenî inkişaf göze çarpar. Buralarda Karahanlılar tarafından vücuda getirilen medreselerden, islâm ilimlerinden mütebahhir birçok büyük âlimler yetişmiştir. Buhara ve Semerkant ise o devrin en maruf medenî merkezlerinden sayılıyordu. Bütün bu sahalarda Karahanlılar tarafından yaptırılmış türbeler, camiler, saraylar, yollar, köprüler, kârvansaraylardan bir kısmının harabeleri hâlâ mevcuttur. Semerkanttaki Karahanlı hükümdarları acem edebiyatının inkişafına da büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

KARAHANLILAR DEVRİNDE TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI

Eski türk an'anelerinin daha kuvvetle hâkim olduğu Şark Karahanlılarında türkçe devlet lisanı olarak kullanılıyordu. Resmî işlerde ve halk arasında arap alfabesinden ziyade eski uygur alfabesi hâkimdi. İslâm ilimleri ve acem edebiyatı yüksek sınıflar arasında yayılmıştı. Fakat türkçe daima ehemmiyetini muhafaza ediyordu. Bu asırlarda, bu sahalarda birçok türkçe eserler yazıldığı muhakkaktır; fakat bu eserlerden yalnız bir tanesi zamanımıza kadar gelebilmiştir ki o da "Kutadgu Bilig„ yani "saadet veren bilgi„ adlı manzum büyükeserdir. *Yusuf Has Hacip* tarafından (1069-1070)te yazılarak "Tapgaç Bugra Karahan *Ebu Ali Hasan*„ a takdim edilen bu eser, 6500 beyitten fazla büyük bir manzumedir. Temiz bir türkçe ile yazılmış olan bu eserde muhtelif meseleler hakkında çok kıymetli felsefî ve içtimaî mülâhazalara tesadüf edilir. Bu devirde Kâşgardaki müslüman türk cemiyetinin medeniyet itibarile çok yükselmiş olduğunu bu eser de göstermektedir.

B. MISIRDA
TULUNLULAR DEVLETİ
(868-905)

TULUNLULAR DEVLETİ

Türkler, Abbasî Devletinde faaliyet ve zekâları sayesinde devletin en yüksek mevkilerine çıktıktan sora, merkezden uzak ve idaresi müşkül bazı vilâyetlerin idaresinde de muvaffakıyet gösterdiler. Bu valiler arasında bazıları da filî bir istiklâl kazanarak müstakil devletler kurdular. İşte Mısır ve Suriyede

yarım asra yakın hüküm süren *Tulunlular Devleti*, Ortazaman islâm tarihinde büyük bir ehemmiyeti olan bir Türk Devletidir.

Bu devleti kuran *Ahmet*, *Tulun* adlı bir Oğuz Türkünün oğludur. Abbasî idaresinde mühim bir mevki sahibi olan Ahmet 868 de Mısırın idaresini eline alarak on sene içinde Mısır ve Suriyede müstakil bir devlet kurmağa muvaffak oldu. 884 te yerine geçen oğlu *Humaraveyh* zamanında Tulunlular Devleti büsbütün inkişaf etti. 896 da Şamda katli üzerine kumandanlar onun çocuklarını tahta geçirdiler; fakat bir taraftan dahilî karışıklıklar, kumandanların ihtirasları ve rekabetleri malî işlerin bozulması, diğer taraftan devletin başında kuvvetli bir şahsiyet bulunmaması, devleti zayıf düşürdü. Abbasiler bundan istifade ederek *Tarsus*ta hazırladıkları bir donanma ile Mısıra hücum ettiler ve Tulunlular Devletini kolaylıkla ortadan kaldırdılar (905).

TULUNLULARIN MEDENÎ FAALİYETLERİ

Tulunlular Devleti, Ahmet tarafından teşkil edilen ve en büyük kısmı Türklerden mürekkep olan bir orduya istinat ediyordu. Yüz bin kişiden fazla olan bu orduda gayet sıkı bir inzıbat vardı.

Ortaasyadan mütemadi getirtilen türk kuvvetlerile ordu daima takviye ediliyordu. Suriyeye de hâkim olan Ahmet ayrıca bir de kuvvetli donanma teşkil etmiş, *Akkâ*da bahrî bir merkez vücuda getirmişti. Tulunlular Mısırda ve Suriyede muntazam bir idare teşkilâtı yapmışlar, maliye işlerini tanzim ederek halkı ağır vergilerden kurtarmışlar, ziraati, ticareti, sanayii himaye etmişlerdi. Devlet, islâm olmıyan unsurları islâmlardan ayırmıyor, bütün tebaasına karşı ayni adaletle hareket ediyordu ki, bu, doğrudan doğruya eski Türk devletçilik an'anesinin tesiri idi. Varidat, Abbasî idaresi esnasındaki varidatla mukayese edilemiyecek kadar çoğalmıştı. Humaraveyh zamanında Tulunlular sarayının ihtişamı bütün dünyada meşhurdu; Tulunlular zamanında bilhassa Mısırda birçok muazzam binalar yapılmış, merkezleri olan *Fustat* şehri yeni mahalleler ilâvesile fevkalâde büyütülmüştü. Tulunlular devrinin mimarî eserlerinde türk zevki ve türk san'ati unsurları çok barizdir. Çok münevver ve geniş fikirli olan bu türk sülâlesi zamanında, edebiyat,

musiki, ilim san'at sahalarında da büyük bir inkişaf vücuda gelmiştir. Tulunlular devri, Mısır için, Mısırlılar tarafından daima hasretle anılmış bir altın devridir.

AHŞİTLER DEVLETİ
(935 — 969)

AHŞİTLER DEVLETİ Tulunlular Devleti ortadan kalktıktan sora, Mısır ve Suriye tekrar Abbasî valileri tarafından idare edilmeğe başlandı. Fakat Fergana türk prensleri neslinden olan Şam Valisi *Ebu Bekir Mehmet,* Mısır Valiliğine tayin edildikten iki sene sora istiklâlini ilân etti (935) ve iki sene sora da Abbasî halifesi tarafından kendisine — eski Fergana türk hükümdarlarının unvanı olan — *Ahşit* lâkabı tevcih olundu (937). Bu suretle Tulunlular Devletinin yerine tekrar yeni bir Türk Devleti kurulmuş oluyordu. Mehmedin babası *Tugaç* esasen Tulunlular Devletinin en ileri gelen kumandanlarından olup, bu devletin son zamanlarında Şamda adeta yarı müstakil surette hâkim bulunuyordu. Abbasilerin hücumunda onlarla birleşmişse de, vaziyeti şüpheli görüldüğü için Bağdada getirilerek hapsolunmuştu. Oğlu Mehmet, gerek Şam Valiliğinde gerek Mısırda istiklâlini ilân ettiği esnada, babasının eski nüfuzundan istifade etmişti. 949 da Suriyeyi de Mısıra ilhak eden Mehmet, mahir bir devlet adamı, eyi bir kumandandı. Onun (946) da vefatından sora sırasile iki oğlu tahta geçtiler; fakat bütün nüfuzu kölelerinden "*Kâfur*„ un elinde toplanmış, hatta Mehmedin oğullarından sora üç sene kadar başlı başına hükûmet sürmüştür. Bu aralık şimalî Afrikada kuvvetlenen Şiî Fatimî halifeleri, Mısırı Abbasî halifelerinin manevî nüfuzundan kurtarmak ve şiiliği orada da devlet dini yapmak istiyorlardı ; Kâfur bu mücadelede Abbasî halifesine yani sünniliğe sadık kaldı. 966 da vefatından sora dahilî işler büsbütün karıştı, ve Fatimiler Mısırı kolaylıkla zaptettiler (969).

XVI

KAROLENJ İMPARATORLUĞU

VIII. asır sonlarında, Merovenj sülâlesinin yerine *Karolenj* sülâlesi kaim oldu.

Pepen I. Şarl Martel, Kısa Pepen gibi reisler bu sülâle değişikliğini hazırlamışlar ve onların halefleri *Büyük Karl* (Şarlman), Karolenj sülâlesinin en mühimmi olmuştur. Şarlmanın ölümünden sora, Avrupada, *Derebeylik* (Feodalite) devri başlar.

A. İLK KAROLENJLER

Tembel Kırallar zamanında, Gol memleketleri derin bir inhitata düşmüştü. Kırallığın dahilde hiçbir nüfuzu kalmamıştı. Asılzadelerin biribirine karşı rekabetleri memleketin harabisini tamamlıyordu. Germanya hududu üzerinde Alamanlar ve sair kabileler faaliyette bulunuyorlardı.

Merovenjlerin son zamanında Frank Kırallığı şimalişarkide Ren ve *Möz* ırmakları havzasında *Ostrazya*; cenupta *Akitanya*; bu ikisi ortasında, *Nöstriya* ve *Burgunt* gibi hükûmetlere ayrılmış bulunuyordu *(Harita. 29)*. Bunların kıralları, kendilerine birer saray nazırı intihap ederlerdi; hükûmeti, hatta kıralların kendilerini idare eden, bu nazırlardı.

VII. asırda, Ostrazyada asil bir aile saray nazırlığını ifa ediyordu. VIII. asırda Karolenj sülâlesini teşkil eden bu aile olmuştur. Bu aileyi kuran *Pepen I.* (İhtiyar Pepen) ile Meç piskoposu *Sen Arnul* dur. Birincinin kızı *Begge*, piskoposun oğlu ile evlendi, bu evlenmeden *Pepen* II. doğdu; bu da

sırası gelince saray nazırlığına geçti. Yaptığı bir muharebe neticesinde, bütün Merovenj Kırallığına hâkim oldu. Ondan sora Germanya hudutlarında *Alamanlar*a, *Bavarlar*a bir sürü seferler yaptı; onları bir taraftan da hıristiyan yapmıya çalıştı; bunda nihayet muvaffak ta oldu. Lâkin Pepen II. nin ölümünden sora bir karışıklık devri geçti. İntizamı iade eden Pepen II. nin oğlu *Şarl* (Karl) oldu; *Martel* lâkabını alan ve hükümdar sülâlesine kendi adına nispetle Karolenj dedirten, budur.

Şarl, Ostrazya, Nöstriya ve Burgunt kırallıklarını itaati altına aldı.

Germanya hududunda Reni geçti, Saksonyaya girdi. Fakat, İspanyaya hâkim olan islâmların, Pireneyi geçerek *Akitanya*yı zaptettikten sora şimale ilerlemekte olmaları, Şarlı o tarafa dönmiye mecbur etti.

Poatye muharebesinde, islâmların kumandanı *Abdürrahman* şehit düştü; kumandansız kalan islâm ordusu Pireneye çekildi.

Bu suretle Poatye muharebesinde Martel lâkabını alan, Şarl, hıristiyan Avrupayı islâm hakimiyetinden kurtarmış oldu.

Şarl, bu muvaffakıyetten sora, Akitanyayı da itaat altına aldı.

Şarl öldüğü zaman (741), Germanyada *Vezer* ırmağından cenupta Akdeniz ve garpta Büyük Atlas Denizine kadar uzanan bir İmparatorluğun hâkimi olduğu halde henüz taç sahibi bir kıral sıfatını haiz değildi.

KISA PEPEN-ŞARLMAN - PAPALARIN CİSMANÎ HÜKÛMETLERİ

Şarl Martel ölmeden evel, itaatinde bulunan devletleri, oğulları Kısa Pepen ile Şarlman arasında taksim etti; bunlar henüz Merovenj Kırallığı namına hareket ediyorlardı; fakat ortada Merovenj sülâlesinden bir kıral yoktu.

İki kardeş Merovenjlerden *Hilderik III.* ü kıral yapmaya karar verdiler; bundaki maksat Akitanya, Bavyera ve Alamanya dükalarını daha kolay itaat altına almaktı.

Karolenjler kilise ile de sıkı bir surette anlaşmışlardı. Kendileri katolik prensleri olarak, bütün mağlûp ettikleri kavimleri Roma Kilisesine bağlamaya çalışacaklardı. Buna mukabil papalar da Fransız kilisesini ıslaha çalıştılar.

VIII. asırda, papalar, bir taraftan, Şarkî Roma imparatorlarının, diğer taraftan, Lombartların tehdidi altında bulunuyorlardı.

Papalar, istiklâllerini koruyabilmek için, cismanî bir hükûmet kurmayı düşündüler. Papa *Etiyen II.* bizzat Pepenin yanına gelip *Lombartların* tecavüzünden şikâyet etti ve ricada bulundu. Kısa Pepen, bir ordu ile Lombardiyaya girdi; *Susa* civarında Lombartları mağlûp etti. Pepen bu sefe rini bir daha tekrar etti; zaptolunan şehir ve kaleler resmen Papaya verildi. İşte 1870 tarihine kadar devam eden papaların cismanî hükûmetleri bu suretle kuruldu.

KISA PEPEN. FRANKLARIN KIRALI

İki kardeşten Şarlman daha evel bir manastıra çekilmişti (747). Yalnız kalmış bulunan Pepen kıral olmaya karar verdi. *Papa Zahari* nin de muvafakatini aldıktan sora, *Soason* da topladığı bir mecliste kendini kıral ilân ettirdi.

Merovenjlerden *Hilderik III.* ü bir manastıra kapattı. Bundan sora Pepen Germanyada Saksonyayı ve Pirene dağlarına kadar Akitanyayı zaptetti. Muhtelif ırk tiplerinden birçok kabilelerle karışık olmakla beraber Germanyadaki Franklardan *Alamanlar,* Goldeki Franklardan *Fransızlar* çıkacaktır.

Pepen ölmeden evel kırallığını oğulları *Karloman* ile *Şarlman* arasında taksim etti; bu iki kardeş geçinemediler, üç sene sora Karloman öldü, Şarlman tek başına kıral kaldı.

B. BÜYÜK KARL = ŞARLMAN VE HARPLERİ (768-814)

Babası öldüğü zaman, Şarlman 26 yaşında idi; tahsili azdı; okuyabiliyordu, fakat yazması kıttı; lâtince konuşur ve biraz da grekçe anlardı. Hayatının sonuna kadar, okuyarak malûmatını ikmale çalışmaktan geridurmadı; dindar görünürdü, fakat hususî hayatında uygunsuz hareketler gizlenecek gibi değildi.

Şarlman yüksek boylu ve sağlam yapılı idi; sesi çok ince ve batıcıydı.

Şarlman 46 sene (768-814) devam eden saltanatında 53 kadar muharebe verdi. Bu muharebeler başlıca dört harp sahnesinde vukubuldu: *İtalya* da, *İspanya* da, *Germanya* da, *Şark hudutları* nda.

İTALYA SEFERİ Şarlman, Alp dağlarını geçti; Lombardiya kıralını mağlûp etti; Romaya gitti; büyük merasim yapıldı.

Karl kat'î olarak Papalık Devletini tesis etti; Lombardiyayı kendi memleketine ilhak etti ve İtalya kıralı unvanını da aldı; orasını bir oğlu vasıtasile idare etti.

İSPANYA SEFERİ Şarlman, İspanyada halife aleyhine isyan eden müslüman emîrlerin daveti üzerine Pirene dağlarını geçti; bazı şehirler zaptetti; fakat Sarakosta önünde mağlûp olarak ricate mecbur oldu; çekilirken, ordunun geri kısmı islâmlar tarafından kâmilen mahvedilerek zaptolunan şehirler gerialındı ve Fransanın cenubu istilâ olundu.

Şarlmanın oğullarından Akitanya Valisi olan *Lui,* birçok uğraştıktan sora, Ebr (lâtince ismi İberus) ırmağına kadar olan yerleri gerialabildi.

CERMANYADA SAKSONYA SEFERLERİ Şarlmanın yaptığı seferlerden en uzunu Saksonya seferidir. Saksonya arazisi dağlık ve bataklık ve geniş olduğu gibi ahalisi de henüz eski Germenlerin cesaret ve muhariplik hassalarını muhafaza ediyordu.

Saksonyalılar eski *natürist* dinlerine de sadık idiler; toprakları ve dinleri için büyük enerji ile muharebe ediyorlardı. Şarlman Saksonya dahilinde birçok seferlerle başlıca müstahkem mevkileri zabıt ve memleketi askerlerine yağma ettirirken orduya refakat eden katolik papazları da Saksonları hıristiyan yapmağa çalışıyorlardı.

Saksonya harbi Şarlman için hakikî bir *Haçlı Harbi* oldu. Çünkü Saksonlar hıristiyan yapılmadıkça onları mağlûp etmenin ve hakimiyet altına almanın imkânsız olduğu anlaşılmıştı. Alınan erkek, kadın, çocuk esirler vaftiz ediliyorlardı. Fakat, bunun bir türlü tesiri görülmüyordu. Çünkü Saksonların *Vitikint* yahut *Vidukin* adında gayet müthiş bir reisleri vardı. Bütün Saksonlar onun sözü ile hareket ediyorlardı. Vitikint bir frank ordusunu katliam etti. Buna mukabil Şarlman da bir günde 4500 Sakson öldürdü. Nihayet Vitikint, çok faik düşman kuvvetleri karşısında Saksonyadan Danimarkaya çekildi ve daha üç sene Şarlmanla uğraştı. Şarlman Vitikintle uyuşarak yanına celbetti; ona hıristiyanlığı kabul ettirdi. Maamafih bundan sora Saksonyayı zaptetmek için daha senelerce uğraştı.

ŞARK HUDUTLARINDA SEFERLER

Şarlman Saksonyayı kazandıktan sora, Bavyerayı da zaptetti. Bundan sora Danimarkadan itibaren Dalmaçyaya kadar olan saha üzerinde oturan, şimalden cenuba doğru, şu kavimlerle karşılaştı: *Dan*lar (Danimarkalılar), *İslav*lar ve *Avar-Türkler*i.

Hunlarla akraba olan *Avar*lar, Hunlardan sora sıklet merkezleri bugünkü Macaristanda olmak üzere bir kırallık halinde yaşıyorlardı. Avarlar *ring* denilen gayet geniş müstahkem ordugâhlar tesis etmişlerdi. Ringler, biribiri içinde daire şeklinde yapılmış duvarlar ve onun ortasında kumandan ikametgâhından ibaretti. Duvarlar arasında da çadırlardan, kulübelerden mürekkep asker ordugâhları bulunurdu.

Şarlman, *çok cesur ve kahraman olan Avarları* mağlûp etmek için ittifakı altına alabildiği kavimlerle beraber sekiz sene fasılasız çarpışmaya mecbur oldu. Nihayet ringleri birer birer hücumla zaptederek vaziyete hâkim olabildi.

Şarlman Avarlardan altın, gümüş ve mücevherat olmak üzere topladığı birçok serveti müttefikleri ile Papa ve muhtelif kiliseler arasında taksim etti.

Şarlman Avarlardan sora onların şimalinde bulunan *islav* kabilelerine taarruz etti. Onların da memleketini yağma etti ve kendilerini haraca bağladı.

Şarlman son seferini en şimalde bulunan *Danlar* (Danimarkalılar) üzerine yaptı (810); bu tarihte şimal sahillerini müdafaa için bir donanma yaptırmağa başladı.

BÜYÜK KARL (ŞARLMAN) IN ÖLÜMÜ

Şarlman *Büyük İmparator* unvanını kazandı. Bunun İmparatorluğuna *Garbî Roma Imparatorluğu* nun ihyası nazarile bakıldı; fakat hakikatte onun ne genişliğine, ne vahdetine, ne kuvvetine ve ne de nüfuzuna malik değildi. Devamı da onun kadar olmadı. Bu İmparatorluk onun ölümünden 30 sene sora eridi. Bununla beraber Şarlmanın namı pek büyük oldu, şöhreti uzaklara kadar yayıldı. Bağdat Halifesi, ona, birçok hediyeler getiren bir sefaret heyeti gönderdi. Hediyeler içinde o devir için çok merak uyandıran bir *çalar saat* vardı.

Şarlmanın bütün hayatınca muayyen bir payitahtı olmadı. Hayatının sonunda sıcak suları ve geniş ormanları olan *Eks - lâ - şapel* şehrinde oturdu. Orada 72 yaşında öldü (814); 46 yıl saltanat sürdü.

C. DEREBEYLİK USULÜNÜN BAŞLANGICI

Merovenjlerin son kıralları zamanında, dahilî harplerle daimî yağmalara uğrayan memleketlerde zayıflar kuvvetlilerin kendilerine mesnet olmasını istediler; fakirler zenginlerde himaye aradılar. Kuvvetliler ve zenginler de kendilerine müracaat edenlerden sadakat istediler. İşte bunun neticesi olarak *derebeyler* ve *derebeylik* meydana çıktı. Şarlman bu derebeylikleri tanzim ve tensik etti. Fakat derebeylerin oturdukları araziyi kendilerinin öz malı ve varislere intikal edebilir mülk olarak tanımadı. *Dük* ve *kont* namlarını taşıyan derebeyleri Şarlmanın memurları idiler. Fakat Şarlmandan sora dükler ve kontlar kıralların zâflarından istifade ederek oturdukları arazi parçaları üzerinde müstakil oldular. Kontluklar ve dükalıklar birer malikâneye döndü. Kıral, bu suretle teşekkül eden derebeylerin metbuu, bir nevi büyük tımar sahibi oldu. Fakat bu derebeyleri de kendi hesaplarına, kendilerinden himaye talep edenlerin, metbuu olabilirlerdi. Bazı büyük dükalıkların yanında küçük küçük *baronluk* lar ve birçok *senyörlükler* bulundu. Merkezî kuvvetin zayıflaması bütün malikâne yani tımar sahiplerinin müstakil olmalarına ve istiklâlin irsî olmasına meydan verdi.

D. KAROLENJ IMPARATORLUĞUNUN ERİMESİ

İMPARATORLUĞUN KIRALLIKLARA AYRILMASI

İmparatorluğun parçalanmasının başlıca sebepleri şunlardır:

1 — Şarlman hafitlerinin bayalığı.

2 — İmparatorluğun ihtiva ettiği birçok kavimlerin menfaatlerinin zıddiyeti.

3 — Macarlar, Normanlar ve sair kavimlerin İmparatorluğu istilâları.

Şarlmanın oğlu *Dindar Lui* (814-840) hiçbir nüfuza malik olmadı. İmparatorluğu üç oğlu arasında taksim etti: *Loter*, *Pepen* ve *Lui*. Fakat Dindarın diğer bir karısından bir çocuğu daha oldu: *Kel Şarl*. Dindar Lui bu yeni çocuğa da, bir yer ayırıp vermek istedi. Büyük oğulları babalarını hapsettiler. Bu adam, oğullarile kavgada öldü (840). Babasının yerine Loter geçti. Fakat o da diğer kardeşleri tarafından (Lui ve Kel Şarl) mağlûp edildi. Pepen daha evel ölmüştü.

VERDÖN MUAHEDESİ (843)

Nihayet üç kardeş aralarında *Verdön* muahedesini yaptılar (843). Bu muahede ile Şarlman İmparatorluğu kat'î olarak taksim edilmiş oldu *(Harita. 30)*. *Kel Şarl* Garbî Gol kıt'asile İspanyanın şimalini aldı. Bu, bugünkü *Fransa*nın esası oldu. Lui İmparatorluğun şimalişarkî vilâyetlerini aldı. Burası da *Alamanya*nın esası oldu. Bu ikisinin arasındaki vilâyetler de Lotere düştü. Bu kısım, Şimal Denizinden, İtalyada Papalık Devletine kadar şerit gibi uzanan bir mıntaka idi. Buna da *Loter Kırallığı* dendi. Bu Kırallık arazisinin vaziyeti diğer iki kardeşin aldıkları yerlere göre çok münasebetsizdi. Tabiî hudutları yoktu. *Bu mıntaka zamanımıza kadar Fransa ile Alamanya arasında, münakaşa ve münazaa mevzuu oldu.* Başlıca *Alsas* ve *Loren*i ihtiva ediyordu. Bu Kırallığın İtalya dahilinde bulunan kısmından soraları *İtalya* meydana çıktı.

Bu tarihteki (843) taksime reğmen her kısma düşen ahalinin ayrı ayrı birer millet haline gelebilmeleri için, bundan sora daha çok asırlar geçmiştir.

IX. asrın sonuna doğru, Şarlman ailesinden, Fransada *Basit Şarl*dan (Şarl III.) ve Germanyada *Şişman Şarl*dan başka kimse kalmadı.

Şişman Şarl zamanında, Şarlman Devletlerinin hepsi Germanya etrafında birleşmişti; fakat bu adam nüfuz ve cesaretten mahrum olduğu için, o devirde, Parisi muhasara eden Normanlara karşı muharebe etmiye karar veremedi; bu korkakça hareketinden dolayı tebaası kendisini tahttan indirdi (887); Şişman Şarl ertesi yıl öldü.

Bu Tarihte İmparatorluk a) Fransa, *b)* Germanya, *c)* Burgunt, *d)* İtalya, *e)* Navar gibi birtakım kırallıklara ayrıldı.

XVII

NORMANLAR

Şarlmanın ölümünden sora, Fransa, cenupta müslümanların, şarkta Macarların istilâsına uğramıştı; fakat en mühim istilâ *Normanlar* tarafından vukubuldu.

Normanlar (şimal adamları), *Iskandinavya* dan ve *Danimarka* dan geliyorlardı. Bunlar daha eyi iklim ve zengin toprak arıyorlardı. IX. asrın başlangıcında, Fransa ve İngiltere sahillerine girdiler.

Normanlar, gemici idiler; kürek ve yelkenle hareket eden uzun kayıklara binerlerdi; reislerine *Viking* yahut Deniz Kıralı derlerdi.

Normanlar, sahillerde yerleştikten sora, ırmaklar yolu ile içerlere de ilerlediler.

Normanlar, sahillerden ve ırmak boylarından karalarda bulunan heryere ve her şeye, bilhassa servetleri dolayısile kiliselere ve manastırlara taarruz ediyorlardı.

Ostrazyayı, Nöstriyayı ve sair mıntakaları vurarak yağmaladılar; Parisi on üç ay muhasara ettiler (885). Nihayet karolenj kıralları Normanlarla anlaşmıya mecbur oldular; onlara Nöstriyanın şimal kısmını bıraktılar. Bu kıt'aya ondan sora *Normandiya* dendi.

Normanların reisi olan *Rollon* un mahir ve ciddî idaresile bu mıntaka yani Normandiya, az zamanda Fransanın en mamur yeri oldu.

Rollon, emlâkini arkadaşları arasında taksim etti; kiliseleri ihya, şehirleri tamir eyledi; o kadar kuvvetli bir adalet tesis etti ki, birçok köylüler gelip Normandiyada yerleştiler.

Bundan sora Normanların mühim seferleri oldu. Bunların en mühimmi, Norman reislerinden *Fatih* unvanını alan *Giyyom* un İngiltereyi zaptıdır (1066). Giyyom, İngiltere kıralı oldu; kendisile beraber oraya giden Normanlar, orada bulunan Angıllar ve Saksonlar ve diğer bazı küçük kavim zümrelerile ihtilât ederek, bugünkü *ingiliz milleti* ni vücuda getirdiler *(Harita. 32)*.

Normanların bir kısmı şarka, *Sarmat ovalarına* yürüyerek orada *Rusya* yı vücuda getirdiler; bir kısmı da, İtalyanın cenubunu zaptettiler; Napoli ve Sicilyadan terekküp eden *İki Sicilya Kırallığı* nı kurdular (1130).

XVIII

KAPE SÜLALESİ

Fransada, Karolenj Hanedanının kuvveti zayıflarken ve hakimiyet mıntakaları darlaşırken, *Paris mıntakasında* zengin ve mühim bir aile yükseliyordu. Bu, kahraman bir muharip olan *Rober ailesi* idi. Rober, Normanlarla muharebe ederken öldü. Normanlara karşı Parisi müdafaa eden, onun oğlu *Öt* tür.

Roberin hafitlerinden *Hüg Kape*, son Karolenj Kıralını hapse koydu, kendisini Fransa Kıralı intihap ettirdi (987).

Bu suretle 1848 tarihine kadar Fransa kırallarını yetiştiren Kape Hanedanını kurdu.

Kape sülâlesine mensup ilk reisler, alelâde derebeylerinden başka bir şey değildiler.

XIX

ALAMAN DÜKALIKLARI VE MUKADDES ROMA-GERMEN İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞU

Germanyada, Şarlman ailesine mensup kırallar ortadan kalktıktan sora, derebeylikler ve kilise malikâneleri hemen muhtar birer devlet halini aldılar. Kilise malikânelerinin başlıcaları, Ren ırmağı kenarlarında idi. Büyük derebeylikler başlıca şu dükalıkları teşkil ettiler:

1) *Suap* yahut Alamanya Dükalığı.
2) *Bavyera* »
3) *Frankonya* »
4) *Saksonya* »

Bu dükalıkların herbirinin başında "*dük*„ yahut "*herzog*„ dedikleri bir millî reis vardı. Her dükalığın kendine mahsus kanunları ve bir mevcudiyeti vardı. Siyasî teşkilâtları, ayni tarihte Fransada olduğu gibi birçok derebeyliklerden ibaretti.

Bu dört dükalıktan herbiri sıra ile bütün Germanyaya şamil, hükümdarlar yetiştirmiştir. Bunlardan bilhassa Saksonya Hanedanından *Hanri I.* (919-936), ki "*Müessis*„ lâkabını almıştır, memleketi ve orduyu tensik etti ve o devirde şarktan taarruz eden Macarlarla muvaffakıyetle uğraştı.

Hanri I. in oğlu *Büyük Oton I.* (936 - 973), Ortazamanın en mühim kırallarından biri oldu. Bu Germen, muhtelif alaman dükalıkları ile akrabalıklar tesis ederek, onların birleşmesini hazırladı. Macarları durdurdu. İtalyaya indi. Lombar-

diya tacını alarak *Franklar ve Lombartlar Kıralı* unvanını takındı; ondan sora Romaya gidip *İmparatorluk* tacını giydi (962).

Oton, bu suretle Şarlman İmparatorluğunu ihyaya başladı. İdaresi altına giren memleketlerin hepsi birden *Mukaddes Roma-Germen İmparatorluğu* namını aldı *(Harita. 31)*.

Otonun bu muvaffakıyetleri, icraatı hıristiyan âlemi üzerindeki nüfuzunun artması kilisenin nüfuz ve hakimiyeti zararına olduğundan, zarurî bir netice halinde papalarla imparatorlar mücadelesini hazırlamış oldu.

Otonun 962 de Romada taç giymesi ile başlıyan bu İmparatorluk 1806 da Napolyon I. tarafından yıkıldığı zamana kadar sürdü:

XX

PAPALARLA İMPARATORLAR MÜCADELESİ

XI. asırdanberi, papalar cismanî kuvvet ve nüfuzu, dinî nüfuzları altına almağa temayül ettiler; bu iddia Alamanya imparatorunun mukabil iddiasını uyandırdı; bundan, iki asra yakın süren (1076-1250) papalarla imparatorlar mücadelesi doğdu.

Bu mücadele iki devreye ayrılır;

a) Tevcih mücadelesi, yani, piskoposların, imparatorların müdahalesi olmaksızın serbest intihaplarını temin için Papa tarafından açılan mücadele: bu mücadele 1122 de bitti; bilhassa Papa *Gregoar VII.* ile İmparator *Hanri IV.* arasında çok şiddetli oldu.

b) İkinci devir Lombardiya şehirleri ve İki Sicilya Kırallığı üzerinde hakimiyet hakkı sebebile Alamanyanın Suap Hanedanına mensup imparatorlarla papalar ve onlarla beraber olan İtalyanlar arasında vukua gelmiştir.

BİRİNCİ DEVİR MÜCADELE

Alamanyada, Saksonya Hanedanı yerine Frankonya Hanedanı geçmişti (1024-1125). An'aneye göre, Alamanya kıralları, intihap olunduktan sora, Romada, Sen Piyer kilisesinde, Roma imparatorlarına mahsus tacı Papanın elile, giymek üzere İtalyaya giderlerdi. Bundan memnun olmıyan Frankonya imparatorları, bu dinî müdahaleyi bertaraf etmek istediler ve bilâkis kendi istediklerini Papalık makamına getirdiler; bu suretle Alaman imparatorları, hıristiyanların da hakikî reisleri oldular. Kili-

seyi bu tâbiiyetten kurtaran *Hildebrant* namında bir rahip oldu.

Hildebrant, Toskana köylülerinden bir doğramacının oğlu idi; Gregoar VII. unvanı ile Papalık makamına geçmeden evel yirmi sene Papalık müşavirliğinde bulunmuştu. Bu adam Papalık nüfuzunun, imparatorluk nüfuzundan üstün olduğunu iddia etti. O tarihte piskoposları, dinî cihetten Papa, cismanî cihetten imparator tayin ederdi. Gregoar, bu hakkın yalnız Papaya ait olduğunu ileri sürdü. Gregoar kendini de imparatorun tesiri olmaksızın halk tarafından intihap ettirmişti.

Gregoar, kiliseyi ıslaha ve imparatorların tesirini bertaraf etmeğe muvaffak oldu. Fakat İmparator Hanri IV. ile şedit mücadelelere mecbur oldu; nihayet imparator, tacını kurtarmak için Gregoarın ayağına gitti, her türlü muhakkirane muamelelere katlandı, yalvararak Gregoarın affine mazhar oldu; fakat yedi sene sora papadan intikam almak için Romaya geldi ve oradan Papa Gregoarı kovdu.

Hanri IV. te oğulları tarafından tahttan indirildi, menfalarda öldü. Oğulları, Papalıkla anlaştılar.

Bu suretle birinci devir mücadele bitti.

İKİNCİ DEVİR MÜCADELE

İkinci devir mücadele başlıca iki safha arzeder:

Birinci safhada. Frederik Barbaros, Papa *Aleksandr III.* ile muharebe ve neticede Lombardiya şehirlerinin istiklâlini kabul eder, *Konstans sulhü* yapılır.

İkinci safhada: İmparator *Frederik II.* zamanında Papa Aleksandır IV. ün galebesile biter. İki Sicilya Kırallığı bir fransız prensine verilir.

Alamanya İmparatoru *Frederik Barbaros* altı defa İtalyaya indi, Romaya girdi, kendine imparator tacı giydirdi; ancak italyan şehirleri imparatorun boyunduruğu altına girmek istemedikleri için, Papa taraftarları ile imparator taraftarları uzun mücadelelere giriştiler. *Papa Aleksandr III.* Fransaya iltica etti, fakat giderken İtalyan şehirlerini isyana davet etti. Barbaros, Alamanyadan yeni kuvvetler getirdi, asilere hücum etti, mağlûp oldu ve İtalyadan çekildi(1176); Konstansta bir sulh imza edildi; buna nazaran Lombardiya şehirleri her noktai nazardan istiklâl haklarını temin ettiler; fakat

Papa taraftarlarile imparator taraftarları arasında mücadele devam etti.

Bu tarihlerde Papalık makamına geçen *İnosan III.* Ortazamanın en kuvvetli ve faal papalarından oldu. Avrupa işlerine müdahale etti, bütün kıral ve imparatorlara kuvvetini tanıttı. Papa İnosan işe başladığı zaman Alamanya İmparatorluğunu, siyasî ihtilâflarla parçalanmış buldu. İmparator Hanri IV. ün dört yaşında bir çocuğu kalmıştı. Bu çocuk Papanın vesayeti altında, Sicilyaya kıral olmuştu. Alaman prensleri genç *Frederik* i istemiyorlardı. Prenslerin bir kısmı *Oton* u, intihap ettiler. Diğerleri *Suap Hanedanı* ndan Hanri IV. ün biraderi *Filip* e rey verdiler. Bu yüzden Alamanyada hanedan kavgası başladı, her iki taraf Papanın yardımına müracaat etti. İnosan III. Otonta rafını tuttu. Filipi aforoz etti.

Filip katlolundu, Oton Romaya gidip imparator oldu; fakat imparator olur olmaz İtalyayı istilâ etti, kiliseye merbut hükûmetleri zabıt ve Romayı tehdit etti ve Cenubî İtalyanın fethine başladı.

Otona karşı Papa, her tarafta müttefik aradı, İtalyanları ve Fransa Kıralı *Filip Ogüst* ü onun üzerine tahrik etti; bilhassa zaten Sicilyada kıral olmuş bulunan Hanri IV. ün oğlu *Frederik* II. ye Alamanya tacını verdirdi. Oton, her muharebede Filip Ogüst tarafından mağlûp edildi, ondan sora da öldü.

Frederik II. Alamanyanın ve Cenubî İtalyanın başında kaldı. Frederik II. İtalyada Sicilya müslümanlarından topladığı askerlerle kuvvetli bir ordu yaptı ve bütün vaziyete hâkim oldu.

Enerjik bir Papa olan *Gregoar IX.* Papalık makamına geçince, Frederikin vaziyeti değişti. Papa, imparatoru, bir taraftan haçlı seferlere iştirake, diğer taraftan da Lombardiya şehirlerinin istiklâllerinin iadesine davet etti. Frederik, sefere gitti, fakat hastalığını behane ederek döndü. Papa kendisini aforoz etti. Frederik tekrar Palestine gitmiye mecbur oldu. Frederik, haçlı seferden avdetinde Lombardiyanın kendi mirası olduğunu ilân ve Lombardiya şehirlerine taarruz ile Romayı tehdit etti.

Papa İnosan III. bu esnada öldü. Onun yerine geçen *İnosan IV.* Liyona kaçarak kurtuldu, orada bir Rahipler Meclisi topladı, Frederik II. yi aforoz etti. Frederik Alpları geçe-

rek Liyona yürümiye kalkıştı; fakat Lombartlar tarafından büyük bir mağlûbiyete duçar edildi. Bundan sora Papa *Aleksandr IV.* zamanında açılan muharebe neticesinde muzafferiyet kat'î olarak, Papalıkta kaldı. Papa Alamanyada Frederik ailesinin nüfuzunu mahvetti, Alamanyayı İtalyada yerleşmekten menetti. İki Sicilya Kırallığını Fransa Kıralı *Sen Lui* nin kardeşi *Anju Prensi Şarl* a verdi.

Papalarla imparatorlar mücadelesi. Alamanyayı ve İtalyayı, asırlarca müddet devlet halinde teşekkül etmekten alıkoydu.

Frederik II. nin ölümünden sora Alamanya, büyük bir anarşiye düştü (1250-1273). Birçok şövaliyeler haydut oldular. Alamanya 400 hükûmete ayrıldı; orada, asayiş ve adaletten eser kalmadı; hak, kuvvetli olanın idi. Yumruk hakkından başka, hak tanınmıyordu.

XXI

XI-XII. ASIRLARDA HIRİSTİYAN DEREBEYLİKLERİ

(FEODALİTE)

DEREBEYLERİ - YAŞAYIŞ VE ÂDETLERİ - ŞÖVALİYELER

Normanlar, Macarlar ve islâmların istilâlarında, kırallar ahaliyi muhafaza edemediler. Büyük arazi sahipleri kendi kendilerini muhafaza ve müdafaaya mecbur oldular; iptidaî birtakım kaleler (Kastil) inşa ettiler; küçük arazi sahipleri büyük arazi sahiplerinin himayesine sığındılar; *derebeyi* ve *derebeyliği* tabirleri bundan çıkmıştır.

Kontlar ve dükalar kendi malikânelerinde müstakil ve irsî küçük hükümdarlar haline geldikten sora, askerî kuvvetlere kumanda ettiler; adalet tatbikı işini de kendi üzerlerine aldılar; vergiler koydular ve para bastırdılar. Unvanlarını malikânelerile birlikte hafitlerine intikal ettirdiler.

*Kont*lardan ve *düka*lardan daha küçük olmak üzere, kendi arazilerinde birtakım haklara sahip *senyör* ler de vardı; Fransa küçük büyük (3000 kadar) *tımar* denilebilecek birtakım *senyörlük* lere ayrılmıştı. Büyük senyörler Fransa kıralını reis olarak tanıyorlardı.

Tımar sahibi olanlar kıralın nezdine gider, sadakat yemini ederlerdi.

Derebeyine tâbi olanlar da, ona karşı ayni suretle muamele ederlerdi.

Derebeylerin, malikâneye hâkim bir tepe üzerinde müstahkem *şato* ları vardı.

Derebeylerin, umumiyetle senyörlerin, başlıca iştigalleri harp, silâh oyunu ve av idi. Asılzadeler biribirile de vuruşurlardı. Muharebe olmadığı zamanlar şövaliyeler, at üstünde silâhla karşı karşıya oyunlar tertip ederlerdi.

Bu oyunlar çok kanlı idi, biribirlerini yaralarlar ve öldürürlerdi.

Senyörler şatoları yanından, arazileri içinden geçen tüccarları, seyyahları soymaktan da geridurmazlardı.

Ortazamanda müstahkem şehirleri zaptetmek güçtü. Muharipler kılıç, kalkan gibi silâhlar kullanırlar ve baştan aşağı zırhlara bürünürlerdi.

At üstünde vuruşan muhariplere *şövaliye* derlerdi. Bunların iki atları vardı; birile seyahat ederler, diğerine binerek vuruşurlardı. Şövaliyelerin silâhlarını taşıyan, atlarına bakan bir uşakları (seyis) bulunurdu.

Şövaliye olmak için birtakım merasimden geçmek mecburî idi. Evvelâ seyislik yapılır ve ancak birkaç sene sora şövaliye mesleğine girilebilirdi. Bunların büyük bir kısmı yazmak, okumak bilmezlerdi.

ORTAZAMANDA HALK SINIFLARI

Ortazamanda halk, şu sınıflara ayrılmıştı:

a) İşgal ettiği toprağın sahibi ve çok zengin olan *asılzadeler*;

b) Bir kısım toprak sahibi olmakla beraber çok nüfuzlu olan *rahipler*;

c) Şehirlerde çalışan *burjuva*lar;

d) Kırlarda çalışan *köylüler*; bunlar toprağa sahip değildiler.

Köylüler küçük, kulübemsi yerlerde otururlardı; hayatları çok sefilâne idi; yemeleri, giymeleri, yatmaları acınacak halde idi. Başlıca iştigalleri toprağı işletmekti, fakat, ziraat vasıtaları çok fena ve hayvanları pek azdı. Açlığa mahkûm gibi idiler, bu yüzden çok zayiata uğrarlardı.

e) Bu sınıflardan başka senyörlere hizmet etmeye mecbur olan insanlar vardı: *Serfler*. Bunlar ziraat ettikleri toprağın bir kısmı addolunurdu. Toprak satıldığı zaman onlar da beraber satılırlardı. Bunların eski esirlerden farkı, ailece satılmaları idi; yani eski esaret devrinde olduğu gibi baba, ana, çocuklar ayrı ayrı satılmazlardı.

f) Bir de *vilen*ler yani derebeylerinin malikâneleri halkı vardı. Malikânelere *villâ*, bunların içinde çalışanlara *vilen* derlerdi. Bunlar, senyörlerine ve rahiplerine mahsullerinden vergi verirlerdi. Bu halk fazla olarak şatonun duvarlarını, malikânenin yollarını, hulâsa senyörlerinin her türlü işlerini parasız, angarya olarak yapmıya mecbur idiler.

XXII
BUYUK SELÇUK İMPARATORLUĞU

A. TARİH

CIHAN TARİHİNDE SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN EHEMMİYETİ

Karahanlıların, ve Gaznelilerin rolleri yalnız hâkim oldukları sahalara munhasır kalmıştı. Halbuki çok kesif oğuz kütlelerinin cenubugarbiye muhaceretleri neticesi olarak teessüs eden *Selçuk Devleti,* kısa bir zaman zarfında Şarkî Türkelinden Marmara ve Akdeniz kıyılarına, Kafkas dağlarından büyük Hint Denizine kadar muazzam bir Müslüman Türk İmparatorluğu şeklinde inkişaf etti*(Harita.33).* Mezhep ihtilâflarile sarsılmış, Bizanslıların hücumlarina karşı duramıyacak kadar zayıflamış olan islâm dünyası, selçuk sultanlarının hakimiyeti altında taze hayat buldu. Anadolunun müslüman Türkler tarafından kat'î olarak fethi, asırlarca süren Haçlılar hücumlarının akim kalması, daha müslümanlığın zuhûrile başlıyan eski "İslâm-Hıristiyan„ mücadelesinin, uzun bir zaman için, hıristiyanlığın mağlûbiyetile neticelenmesi demekti. İşte bu suretle, büyük Selçuk İmparatorluğunun kuruluşu, Ortazaman cihan tarihinin umumî cereyanı üzerinde şiddetle müessir olmuş büyük bir tarihî hâdisedir.

OĞUZ TÜRKLERİ

Selçuk Devletinin siyasî ve medenî tarihini daha eyi anlayabilmek için evvelâ Oğuz Türkleri hakkında biraz malûmata ihtiyaç vardır. Oğuzlar, Büyük Tukyu İmparatorluğunu kuran türk şubesidir. Birtakım oğuz aşiretleri daha Sasaniler devrinde Horasan hudutlarında bulundukları gibi, emevî orduları da Toharistanda ve Secistan (Seistan, Sakastan) sahalarında Oğuzlara tesadüf etmişlerdi. IX - X. asırlarda, Hazar Denizi kenarındaki *Cürcan* kıt'asından Seyhun havalisindeki *Fârâp*

mıntakasına kadar Oğuz memleketi addolunuyordu. Garp Tukyularının inkırazından ve *Çu* ve *Taraz* (Talas) havalisinin Karluklar tarafından zaptından sora, oradaki oğuz aşiretleri şimaligarbiye doğru çekilmişler, ve o sırada Aral civarında ve Seyhun etrafında oturan Peçenekleri yerlerinde kaçırarak oralara yerleşmişlerdi. Seyhun kenarındaki *Yenikent* şehri başlıca merkezleri idi. Oğuzların buralarda bazı kasabaları daha vardı. Oğuzlar, X. asırda Kıpçakların tazyikı ile kuvvetli zümreler halinde Maveraünnehir ve Horasana geçmeğe başladılar. Ve islâmiyet te bu asırdan itibaren aralarında kuvvetle yerleşmeğe başladı. İptida küçük reislerin maiyetinde Samaniler, Karahanlılar, Gaznelilerle bazı münasebetlerde bulundular. Sora aralarından çıkan selçuk ailesine mensup kudretli hükümdarların idaresi altında *Büyük Selçuk İmparatorluğu* nu kurdular.

SELÇUK AİLESİ

Selçuk ailesine bu ismi veren Selçuk (veya Selçik) Oğuzların *Üç Ok* koluna mensup *Kınık* boyundan *Dakak* isminde bir beyin oğludur. *Subaşı* yani kumandan unvanını almış olan Selçuk, bütün maiyeti, ağırlıkları, sürülerile beraber Seyhun kenarında *Cent* şehri civarına gelip yerleşti ve müslüman oldu. Maveraünnehirde hâkim olan Samanoğulları Devleti o sırada çok kudretsiz olduğu cihetle serhatlerdeki müslüman şehirleri, Bozkırlardan gelip akınlarda bulunan putperest türk kabilelerine vergi veriyorlardı. Selçuk Cent şehrine vergi almak için gelen bu kabilelerin tahsildarlarını kovdu ve putperest kabileleri mağlûp ederek bunların akınlarını durdurdu. Bu suretle o taraflarda büyük bir şöhret kazandığından sair birtakım oğuz kabileleri de ona iltihak etti.

SAMANOĞULLARI, KARAHANLILAR, GAZNELİLER VE SELÇUKLULARIN BUNLARA KARŞI VAZİYETİ

Bu sırada Maveraünnehrin siyasî vaziyeti çok karışıktı: Karahanlılarla Samanoğulları arasındaki mütemadi harpler Selçuklular için bir faaliyet sahası açtı. Karahanlılara karşı Samanoğullarına birçok yardımlarda bulunmakla beraber, her şeyden evel kendi menfaatlerini düşünüyorlardı. Bu esnada Selçuk Centte öldü; Maveraünnehir harplerinde şöhret kazanmış olan çocukları Buhara civarında bugün *Nurata* denilen mevkide bulunuyorlardı (985). Bunlar arasında İsrail (Türk ismi Aslan) ailenin reisi olup *Yabgu* lâka-

bını taşıyordu; Karahanlılara karşı Samanoğulları ailesinden *Muntasır* la birlikte mühim muvaffakıyetler kazanmakla beraber, Maveraünnehrin onların eline geçmesine mâni olamadılar. Karahanlılar ailesinden olmakla beraber isyan ederek Buharayı zapteden *Ali Tekin* de Aslanın maiyetindeki Oğuzların yardımından çok istifade etti. Ali Tekine ve Oğuzlara karşı Karahanlılarla birlikte hareket eden Gazneli Mahmut, Aslanı hile ile yanına getirterek Hindistanda bir kaleye hapsetti; ve ona tâbi Oğuzları Horasana naklettirdi. Maamafih bu Oğuzlar Gaznelilere itaat etmiyerek muhtelif reislerin idaresi altında Iraka ve Azerbaycana geldiler.

SELÇUK DEVLETİNİN KURULUŞU

Selçuk ailesine tâbi Oğuzların en kesif kütlesi *Tuğrul* ve *Çakır* Beylerle yine Selçuk ailesine mensup bazı beylerin idaresi altında Maveraünnehirde kalmıştı; bunlar yazın Nurata (Buhara civarında) da oturuyorlar, kışın Harzem Valisi *Altıntaş* ın oğlu *Harun* un müsaadesile Harzem otlaklarında yaşıyorlardı. Ali Tekin öldükten sora Selçuklularla onun çocukları arasında mühim ihtilâflar çıktı (1034). Bu sırada Harunun çocukları Gazneliler Hükümdarı *Meşud* a karşı isyan ettilerse de mağlûp oldular. Bu isyana iştirak etmiş olan selçuk reisleri, mağlûbiyetten sora, Mesudun Horasan Valisine müracaat ederek, kabilelerine yurt olmak üzere Horasanda (*Nesa* ve *Ferave* vilâyetlerinde) yer istedilerse de, ricaları is'af edilmedi. İsyana mecbur kalan selçuk reisleri̇le Gazneliler orduları arasında muhtelif harpler oldu; Selçuklular hemen daima muvaffakıyet kazanıyorlardı. Nihayet Mesut büyük bir ordu ile bunlara karşı yürüdü; lâkin *Dandanakan* (Merv ile *Serahas* arasındadır) harbinde Oğuzların tecrübeli ve fedakâr süvari kuvveti, Mesudun adetçe daha çok fakat tecanüsten, fedakârlıktan, manevra kabiliyetinden mahrum ordusunu büyük bir mağlûbiyete uğrattı (1040). Bütün Horasanı zapteden Tuğrul en büyük ve kuvvetli düşmanından kat'î surette kurtulmuş, Selçuk Saltanatı kurulmuştu.

TUĞRULUN İRAN, HARZEM, AZERBAYCAN VE IRAK FÜTUHATI

Gaznelilere karşı manevî bir merbutiyet besliyen ve son selçukî akınlarının hatırasını unutmıyan Horasanlılar, epey zaman Selçuk Saltanatına ısınamadılar. Fakat Tuğrulun büyük bir süratle Cürcan, Taberistan, Kôhistan, Hemedan, Isfahan, Azerbaycan, Huzistan sahalarını

zaptederek merkezi *Rey* şehri olmak üzere büyük bir devlet kurması, her tarafı derin bir korku içinde bıraktı. Mahallî küçük sülâlelere ilişmiyerek "kendi metbuiyetini kabul etmek ve senevî muayyen bir miktar vergi vermek" suretile onları yerlerinde bırakan Tuğrul, bu sayede kolayca maksadına ermişti. Lâkin bu türk saltanatını büyük bir islâm imparatorluğu haline getirmek için, Abbasî Hilâfetine de hâkim olmak lâzımdı. Tuğrul bu maksatla Bağdada geldi. Şiî mezhebindeki Büveyh ailesinin son emîrini yakalıyarak bunların Bağdattaki hakimiyetine nihayet verdiği gibi, onun adamlarından *Besasiri* lâkaplı *Aslan*ın çıkardığı bazı karışıklıkları da bastırdı; Musul havalisini zaptederek Bağdada döndü, mutantan merasimle Abbasî Halifesi *Kaim Biemrillah* ile mülâkat etti (1057). Fakat bu sırada kardeşi *İbrahim İnal*ın isyanı üzerine Tuğrulun hemen İrana dönmesi Besasiriye fırsat verdi, Besasiri, Bağdadı zabıt ve Halifeyi hapis ile Mısırdaki Şiî Fatimî Halifesi namına hutpe okutmağa başladı. Tuğrul kardeşinin isyanını bastırdıktan sora tekrar Bağdada girdi; Besasiri katlolundu; Halife tekrar makamına geçirildi. Abbasî Hilâfeti, daha doğrusu Fatimilerin nüfuzu altındaki memleketler müstesna olarak şark islâm dünyası bu suretle tamamile türk nüfuzu altına girmiş oluyordu (1059). Tuğrul öldüğü zaman (1063), Selçuk Devleti artık kuvvetli bir imparatorluk halini almıştı.

ALP ASLAN

Tuğrulun yerine üvey oğlu *Çakıroğlu Süleyman* geçtise de, Çakırın diğer oğlu *Alp Aslan* bunu kabul etmedi, ve iptida *Kazvin*de namına hutpe okutarak memleketi kolayca hükmü altına aldı. O zamana kadar birçok askerî muvaffakıyetler kazanmış olan Alp Aslan, derhal fütuhata başladı; Şirvan, Gürcistan sahalarını ve Bizansa tâbi Ermenistanı süratle zaptettiği gibi, Diyarbekir ve Halep Emîrlerine de kendini metbu olarak tanıttırdı. Fakat Alp Aslanın en büyük zaferi, Bizans İmparatoru *Romen Diyojen*e karşı kazandığı *Malazgirt Meydan Muharebesi*dir (26 Ağustos 1071). Oğuzların daha Tuğrul zamanındanberi başlıyan Anadolu taarruzu, bu zaferle kat'î neticeyi kazanmış oluyordu (Anadolu Türk Devletleri bahsine müracaat).

Nizamülmülk gibi büyük bir devlet adamını kendisine vezir tayin eden Alp Aslan, onun himmetile, muntazam bir

idare makinesi de vücuda getirmişti. Ceyhun civarında bir kaleyi zaptettiği esnada, kale muhafızının suikastine kurban oldu (1072).

MELİKŞAH VE SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELME DEVRİ

Alp Aslanın yerine oğlu *Melikşah* geçti. Nizamülmülkün mahirane siyaseti sayesinde amcası *Kavurt* un isyanı muvaffakıyetle bastırıldı. İmparatorluğun muhtelif sahalarında hanedana mensup prensler ve bazı mahallî sülâleler idare başında bulunuyorlardı; fakat, merkezî idarenin nüfuz ve kuvveti çok büyük olduğundan, fütuhat devam ediyordu; Melikşah devrinde Marmara kıyılarına kadar Anadolunun dörtte üçü zaptedildiği gibi, Suriyede de mühim muvaffakıyetler kazanıldı. 1076 da Kudüs Fatimilerden alındı; 1085 te Antakya, 1087 de Urfa Bizanslılardan zaptolundu, Halep ve Şam selçuk idaresine geçti. Melikşah devri Selçuk İmparatorluğunun yükselme devresidir: Tanrı (Tiyanşan) dağlarından Marmara ve Akdenize, Kafkas dağlarından Yemen ve Basra müntehasına, Mısır hudutlarına kadar hutpede onun ismi zikrolunuyordu. Fakat Vezir Nizamülmülkün bir batınî fedaisi tarafından katlinden biraz sora Melikşahın da Bağdatta henüz 38 yaşında olduğu halde ölüvermesi üzerine (1092) bu muazzam türk saltanatı veraset gürültüleri yüzünden birçok dahilî harpler içinde parçalandı.

SANCAR DEVRİ

Melikşahın yerine geçen oğlu *Berkyaruk*, kardeşinin ve amcasının saltanat kavgaları gibi dahilî işlerle uğraşırken, Haçlılar istilâsı başlamış, Kudüs, Antakya, Urfa da hıristiyan beylikleri kurulmuştu. Tahtını muhafazaya çalışan Berkyaruk, Haçlılara karşı hiçbir mühim harekette bulunmadı. Yerine geçen kardeşi *Mehmet* (1104), bir taraftan dahilî işleri tanzim ve merkezî idarenin nüfuzunu iadeye çalıştığı gibi, diğer taraftan da Haçlılara karşı bazı hareketlerde bulunmak istedi. İmparatorluk dahilinde büyük bir fesat ocağı olan Batınilere karşı şiddetli takibata başladı. Maamafih 1118 de vefatı üzerine, bütün bu işler yarım kaldı. Horasanda hâkim olan *Melikşah oğlu Sultan Sancar* kendisini büyük sultan olarak ilân etti; ve kendisinin metbuiyetini tanımak şartile Isfahan tahtını Mehmedin oğlu *Mahmud* a bıraktı.

Sultan Sancar, selçuk ailesinin son büyük sultanıdır. Bir müddet için Asya müslümanlarını Melikşah zamanında olduğu gibi yine selçuk ailesinin hakimiyeti altına aldı. Ailenin diğer azasına kendisini imparator olarak tanıttı. Gorlulara, Gaznelilere Şark ve Garp Karahanlılarına karşı büyük zaferler kazanarak metbuiyetini kabul ettirdi. Fakat sora *Karahatalar*a karşı Semerkant civarında Katvan çölünde mağlûp olarak Maveraünnehirdeki hakimiyetini kaybettiği gibi (1141), kendisine senede yirmi dört bin koyun vermekle mükellef olan Horasandaki göçebe Oğuzların isyanını da bastıramıyarak ellerine esir düştü (1153). Horasanın Nişabur, Merv gibi büyük medenî merkezleri ve bütün civar vilâyetler müthiş tahribata uğradı. Maveraünnehrin Karahatalar eline geçmesi üzerine Horasana gelmiş olan bu Oğuzların Sancara isyanları, sırf selçuk memurlarının zulüm ve gadirleri yüzündendi. Oğuzlar Sancara karşı büyük hürmet göstermekle beraber onu üç seneden fazla esarette bıraktılar. Nihayet kaçmağa muvaffak oldu ise de çok yaşamadı ve 1157 de öldü.

SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN PARÇALANMASI

Sancarın vefatı büyük Selçuk İmparatorluğunun kat'î surette parçalanmasını mucip oldu. Harzemşahlar artık tamamile müstakil olarak Horasanı elde ettiler. Irak Selçuk Sultanlığı, kumandanlar elinde dahilî mücadelelerden kurtulamadı; ve nihayet son Hükümdar *Aslanoğlu Tuğrul*un *Harzemşah Tekeş*le bir harpte maktul düşmesi üzerine münkariz oldu (1194). Çakırın oğlu Kavurt tarafından kurulan *Kerman Selçuk Sultanlığı* (1041), Oğuzlar tarafından ortadan kaldırıldı (1186).

Alp Aslanın oğlu *Tutuş* tarafından kurulan *Suriye Selçuk Sultanlığı* ise daha 1117 de nihayet bulmuştu. Bu şubelerin en devamlısı ve mühimmi olan *Anadolu Selçuk İmparatorluğu*ndan ayrıca bahsedeceğiz. Selçuk ailesine mensup hükümdarların yerine, o hükümdarların hizmetlerinde bulunan *Atabey* lâkaplı büyük türk ümerasının kurdukları devletler kaim oldu: Elcezire ve Suriyede *Artukoğulları*, *Musul*, *Halep Atabeyleri*, Farsta *Salgurlar* denilen *Fars Atabeyleri*, Azerbaycanda *Atabey Ildeniz* ve çocukları, müstakil küçük devletler kurdular. Ekseriya biribirlerile mücadelede bulunan bu küçük devletlerden bazıları, Haçlılar harplerinde

büyük hizmetler görmüşlerdir. Bilhassa Musul ve Halep Atabeyi *İmadeddin Zengi* ile oğlu *Nureddin* Artuk ailesinden *İlgazi*, Haçlılara karşı büyük zaferler kazandılar. Mısır ve Suriyede *Eyyubî Türk İmparatorluğu*nu kurmuş olan Haçlılar seferlerinin meşhur kahramanı *Salâhaddin*, Nureddinin sarayında yetişmiş bir kumandandı. Eyyubî Devletinin devamı demek olan Memlûk İmparatorluğu da Haçlılar seferinde pek mühim bir rol oynamıştır ki, bunlardan aşağıda ayrıca bahsolunacaktır. Her halde, Büyük Selçuk İmparatorluğu parçalandıktan sora da, bütün Ortazamanda islâm dünyasının başında daima Türkler bulunmuştur.

B. MEDENİYET

DEVLET VE HÜKÜMDAR

Selçuklularda memleket birçok kısımlara ayrılarak aileye mensup prenslerin idaresine veriliyordu. Ailenin büyüğü, devletin umumî reisi sayılmakla beraber, nüfuzu, kuvvetine bağlı idi. Tuğrul, Alp Aslan gibi ilk selçuk hükümdarları devleti kurarken yapınağa mecbur oldukları seferler dolayısile, basit bir hayat sürüyorlardı. Fakat *Melikşah* tan itibaren Selçuk Devleti büyüyünce hükümdarlar da birer imparator gibi yaşamağa başladılar.

DİVAN TEŞKİLÂTI

Sair müslüman türk devletlerinde olduğu gibi, Selçuk Devletinde de muntazam bir merkezî idare mevcuttu. İdare teşkilâtının başında hükümdarın vekili makamında bir vezir bulunurdu. Muhtelif işler için muhtelif divanlar mevcuttu; her divanın başında bir nazır bulunurdu; fakat vezir devletin umumî idaresine nezaret ederdi. İlk selçuk vezirleri uzun müddet büyük bir salâhiyetle idare başında bulunmuşlar, sarayı devlet işlerine usulsüz surette müdahale ettirmiyerek hükümdara karşı divanın salâhiyetini müdafaa etmişlerdir. Tuğrulun veziri *Amidülmülk*, bilhassa Alp Aslan ve Melikşahın veziri *Nizamülmülk* idare adamı sıfatile haklı şöhret kazanmışlardır. Selçuk idaresi çok muntazam bir idare idi; bunun başlıca kusuru, idare teşkilâtında eski türk an'anesine lüzumu kadar mühim bir mevki verilmemesidir; fakat buna rağmen, bu teşkilâtta eski türk devlet an'anesinin tesiri çoktur. Büyük eyaletlerde yarı müstakil surette hüküm süren selçuk şehzadelerinin

yanında da, merkezde olduğu gibi fakat daha küçük mikyasta divan teşkilâtı bulunurdu.

ASKERÎ TEŞKİLÂT

Sair türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklarda da ordunun büyük bir ehemmiyeti vardı. Denilebilir ki devlet, esas itibarile, adeta askerî bir mahiyette idi. İptida selçuk beylerinin maiyetlerindeki aşiretlerle soradan onlara iltihak eden muhtelif zümreler ve fertlerden teşekkül eden askerî kuvvet, imparatorluğu kurmağa kâfi gelmişti. Selçuk İmparatorluğu kurulduktan sora, doğrudan doğruya hükümdarın şahsına bağlı bir hassa kuvveti teşkil edildi.

Selçuk İmparatorluğu, eski türk an'anesini takip ederek İmparatorluk arazisinde askerî tımarlar vücuda getirdi. Onlardan evel Samanoğulları ve Gazneliler devrinde orduyu teşkil eden efrada yalnız maaş verilir, toprak verilmezdi. Selçuk Devleti, kendisine ait olan toprak vergisini çiftçilerden doğrudan doğruya alacak yerde, araziyi muayyen parçalara böldü; ve her askere muayyen bir sahanın vergisini tahsis etti. Bu askerî tımar sahipleri, kendi tımarlarının mamur olmasına son derece gayret edeceklerdi; çünkü çiftçilerin varidatı arttıkça, vergi miktarı da o nispette artacaktı. Selçuk İmparatorluğu bu suretle devlet hazinesinden hiçbir para sarfetmeden tımar sahiplerinden mürekkep büyük bir süvari kuvvetine malik bulunuyordu. Diğer taraftan bu tedbir sayesinde arazinin mamur olduğunu, toprak kıymetinin Selçuklulardan evelki devre nispetle çok arttığını görüyoruz. Bu teşkilâta daha sora Anadolu Selçuk Devletinde ve Osmanlılarda da aynen tesadüf edeceğiz.

MELİKŞAH DEVRİNDE ORDU

Selçuk ordusu, İmparatorluğun en şevketli devrinde 400.000 kişiye baliğ olmuştur. İmparatorluğun hudutları düşünülecek olursa, bu adedi mubalâğalı görmek kabil değildir. Selçuk sultanının doğrudan doğruya emri altındaki ordudan başka, muhtelif eyaletlerdeki şehzadelerin, yahut mahallî hanedanlara mensup sülâlelerin de ayrı ayrı orduları vardı. Selçuk imparatoru lüzum gördüğü zaman kendisine tâbi olan bütün bu yarı müstakil hükümdarların ordularını da kendi kumandası altına alırdı. Fakat, merkezî idarenin, nüfuzunu muhafaza edebilmesi için, doğrudan doğruya hükümdarın emri

altında büyük bir kuvvetin hazır bulunması lâzımdı. Merkezde ve eyaletlerdeki devlet adamları da mevkilerinin ehemmiyetine göre maiyetlerinde askerî bir kuvvet bulundurmağa mecburdular. Ordu teşkilâtı, askerî merasim çok muntazam ve tantanalı idi. Eski türk an'anesine göre selçuk ordularında mutlaka askerî muzika ve ordu şairleri bulunurdu. Büyük sultanın sarayında günde beş defa, sair selçuk sultanlarının saraylarında üç defa nöbet çalınırdı. Selçuk ordularında deve katarlarile nakledilen askerî hastaneler de mevcuttu.

DİNI SİYASET Selçuk Devleti ilk kurulduğu zaman islâm dünyasının her tarafında mezhep kavgaları şiddetlenmişti. Mısır ve Suriyedeki Şiî - Fatimî halifelerinin nüfuzu artmış, Bağdattaki Sünnî - Abbasî halifesinin maddî hiçbir kuvveti kalmamıştı.

Muhtelif sünnî mezhepleri arasında bile birçok ihtilâflar vardı. Selçuk hükümdarları Abbasî halifelerini kendi maddî hakimiyetleri altına almak ve sünniliği müdafaa etmek suretile şiiliği zayıflattılar; ve islâm dünyasının başına geçtiler. Onların dinî siyaseti, imparatorluğun umumî siyasetinin bir aleti idi. Selçuk Devleti, eski türk an'anesine riayet ederek, hükmü altındaki hıristiyanlara karşı gayet adaletli davranmış, onları ayinlerinde tamamen serbest bırakmıştır. Ermeni, süryani, gürcü müverrihleri, "kendilerini mutaassıp, zalim, kibirli Bizanslıların elinden kurtararak dinî ayinlerini serbestçe icra etmelerine vesile olan„ selçuk padişahlarını çok methederler.

İLİM HAYATI: MEDRESELER VE KÜTÜPHANELER Selçuklardan evelki türk sülâlelerin hakimiyeti zamanında Horasan ve Maveraünnehirde inkişaf etmiş olan fikir ve san'at hayatı, selçuk devrinde — İmparatorluğun maddî azametile uygun bir derecede — yükseldi. İlk Selçuk hükümdarları, ilim ve san'ati himayeden geri durmuyorlardı. Bilhassa Alp Aslan zamanında büyük İmparatorluğun idare teşkilâtını tensik ve tanzim eden Nizamülmülk, maarifin terakkisi için her tarafta birtakım medreseler açtı; müderrrislerden başka talebeye de ayrıca erzak ve maaş verilmesi için zengin vakıflar yaptı. İslâm dünyasının meşhur âlimlerini o medreselere topladı. Bu maksatla senede 600.000 dinar

sarfediliyordu ki, o zamana göre çok büyük bir para idi. Bütün selçuk hükümdarları, büyük rical, Atabeyler, bu an'aneyi devam ettirdiler; her tarafta medreseler, imaretler, mektepler, yollar, köprüler, kervansaraylar, hastaneler yaptırdılar; bunların masraflarına karşılık olmak üzere vakıflar tahsis ettiler.

Horasan ve Maveraünnehirde Selçuk İmparatorluğu zamanında birtakım zengin kütüphaneler de vücuda getirildi. Horasanda Merv kütüphanelerinden bahseden bir müellif on tane büyük umumî kütüphane olduğunu ve içindeki kitapların gerek sayısı, gerek ehemmiyeti itibarile islâm dünyasının hiçbir tarafında bu kadar zengin kütüphaneler bulunmadığını söylüyor. Halbuki bu umumî kütüphanelerden başka, medreselere, hastanelere, camilere merbut olarak ayrıca küçük kütüphaneler vardı. Saraylarda, bazı büyük ricalin ve âlimlerin evlerinde de çok zengin hususî kütüphaneler mevcuttu. İşte bu izahat, selçuk devrinin yalnız maddeten değil, ilim ve san'at itibarile de ne parlak bir inkişaf devri olduğunu gösterebilir.

SELÇUK SARAYLARINDA ACEM EDEBİYATININ İNKİŞAFI

Acem edebiyatının Gazneliler sarayındaki inkişafı, selçuk saraylarında daha kuvvetle devam etti. Başta hükümdarlar ve şehzadeler olduğu halde, bütün selçuk ümerası, şairlere, âlimlere karşı büyük teveccüh gösteriyorlar, onları himaye ediyorlardı. Bilhassa Melikşahtan sora, selçukî şehzadelerinin islâm ilimlerini ve acem edebiyatını pek eyi öğrendiklerini ve içlerinden bazılarının acemce şiirler yazdıklarını biliyoruz. Selçuk ailesine mensup prensler namına yazılmış, tarihe, coğrafyaya, siyasete, felsefeye, fıkıh ve kelâma, edebiyata ait eserler pek çoktur. Bu devirde acemce şiirlerile şöhret kazanan şairler arasında birçoğu esasen Türk oldukları halde, sırf o devrin modasına uyarak farisî şiirler yazmışlardır.

SELÇUK DEVRİNDE TÜRKÇE

Selçuk hanedanile onların yerine geçen muhtelif türk sülâlelerinin saraylarında ve ordularında konuşma dili türkçe idi. Fakat ilim ve san'at lisanı olarak arapça ve acemce hâkim olduğu için devlet işlerinde de türkçeye fazla bir ehemmiyet verilmiyordu. Ortazamanda Avrupa milletleri nasıl millî dillerini

ihmal ederek lâtinceye ehemmiyet vermişlerse, islâm medeniyeti içine giren Türkler de ayni ihmali göstermişlerdir. Fakat buna rağmen, Selçuk İmparatorluğu devrinde türkçenin bütün islâm dünyasında büyük bir ehemmiyet kazandığını görüyoruz. *Mahmut Kâşgarî* adlı Kâşgarlı bir Türkün 1074 te Bağdatta yazdığı Divanı Lûgatüttürk adlı eseri islâmlar arasında türk dilini yaymak maksadile yazılmıştır. Türk saraylarında ve medreselerinde arap ve acem lisan ve edebiyatlarının moda olduğu bu devirlerde asıl türk halkı kendi ana dillerini ve türkçe yazılmış eserleri büyük bir kıskançlıkla muhafaza ediyorlardı; bu devirlerden bize kalabilen türkçe eserler arasında *Hoca Ahmet Yesevi* nin ve muakkiplerinin şiirlerini, Mahmudun oğlu Ahmedin *Hibetülhakayik* adlı kitabını, şair *Ali* nin *Yusuf ve Züleyha* hikâyesini, Divanı Lûgatüttürkteki zengin halk edebiyatı mahsullerini zikredebiliriz.

GÜZEL SAN'ATLER Büyük Selçuk İmparatorluğu devrinden kalan san'at eserleri ve bilhassa bu san'atin yüksek şubesi olan mimarî mahsulleri oldukça mahduttur. Fakat bu mahdut eserler vasıtasile de türk ruhunun bu sahadaki tecellisini görmek mümkün olabiliyor. Türkler, yerli san'at unsurlarından istifade etmekle beraber, bilhassa millî zevklerini san'at eserlerinde çok canlı, çok hususî bir surette göstermişlerdir. XI. asır başında *Radkân* da yapılmış olan *bir kule* şeklinde *türbe* vardır ki üstünde Kûfî yazısile yazılmış kitabelerden de Türklere ait olduğu anlaşılmaktadır. Türk aşiretleri arasında halıcılık ve dokumacılık san'atlerinin eskidenberi büyük bir inkişafa mazhar olduğu pek tabiîdir; fakat dokumacılık san'atine mahsus motiflerin böyle yüksek bir mimarî abidesi vücuda getirebilmesi için Türklerin zengin hayali, yaratıcı ruhu lâzımdır. *Tus* şehrinde harebeleri mevcut *İmam Gazalî Türbesi* de, selçuk san'atinin hususiyetlerini gösteren bir abidedir. Bunların, kendi kuvvetine güvenen, fütuhatçı bir milletin ruhundan çıktığı, bu eserlerde açıktan açığa görünür. Selçuk san'ati, selçuk saltanatlarile onları takip eden muhtelif türk devletleri sayesinde, Ortaasyadan Horasan, İran, Mezopotamya, Cenubî Kafkasya, Anadolu, Suriye Mısır sahalarına yayılmış, ve türk san'atinin çok parlak bir devrini teşkil etmiştir.

XXIII

HAÇLILAR SEFERLERİ

XI. asırda Selçuklular Anadolu ve Suriyeye hâkim olmuş bulunuyorlardı. Bu devirde Avrupa hıristiyan âleminin, Türklerin elinden, Kudüsü almak için yaptıkları harplere *Haçlı Seferleri* denir *(Harita. 34)*.

Bu seferler ve harplere bu ismin verilmesi, şarka yürüyen hıristiyanların elbiselerine haç diktirmelerindendir. 1094 ten 1270 tarihine kadar başlıca sekiz Haçlılar Harbi olmuştur.

HAÇLI HARPLERİNİN SEBEPLERİ

1 — *Dinî itikat*: Garp hıristiyanları dinlerince mukaddesatı ihtiva eden *Kudüs* ü ve *Palestin* i gidip kurtarmak istiyorlardı.

2 — *O devirde Avrupanın sefaleti:* Köylüler kendilerini çok fena besliyen topraklardan memnun değildiler. Şarkın servet ve refahını büyük mubalâğalarla işittiklerinden orada daha mes'ut olacakları ümidile kendi yerlerini memnuniyetle terkediyorlardı.

3 — *Türklerden korku*: Avrupayı Selçukluların müthiş kuvvetlerine karşı muhafaza eden yegâne siper, hergün daha kuvvetsiz hale gelen Bizans İmparatorluğu idi; Kostantaniye imparatoru kendini tehdit eden *Türklere karşı, Garbî Avrupanın yardımını* rica ediyordu.

4 — *Asılzadelerin çapul ve macera hevesleri*: Avrupada dinî kanunlar yüzünden, çapulculukları tahdit edilen asılzadelerin ve şövaliyelerin çapul ve sergüzeşt arzuları.

I İNCİ HAÇLI SEFERİ

Birinci Haçlı Seferi, gidenlerin sayısı ve alınan neticeler itibarile diğerlerinin hepsinden mühim oldu. Bu sefer 1095 te Papa *Ürben II.* tarafından *Kılermon* da ve papaz *Piyer Lermit* tarafından

2—15

köylerde dolaşılmak suretile teşvik olundu. Birçok çeteler kadınları, çocukları ve ihtiyarları ile başlarında Piyer Lermit olduğu halde yola koyuldular. Yolda, yapmadıkları yağmacılık ve rezalet kalmadı. Bunlardan bir kısmı İstanbula vararak (1096) Anadoluya geçtiler. Orada Türkler tarafından kâmilen öldürüldüler. Ayni sene içinde 600,000 kişilik bir Haçlı ordu hareket etti. Bu ordu üç kola ayrılmıştı. Bu kollar İstanbulda buluştular. Kollardan en kuvvetlisi, *Godfrua dö Buyyon* kumandasında olarak Verdönden hareket etti. Tuna boyunca yürüyerek Belgrat üzerinden İstanbula geldi, orada birleştikten sora boğazdan Anadoluya geçtiler; İzniki zaptettiler; Eskişehirde Selçuk Sultanı *Kılıç Aslan I.* tarafından karşılandılar, muharebede ve yollarda çok zayiata duçar oldular, fakat yürüyüşlerine devam edebildiler.

Antakyadan hareket ettikleri zaman kuvvetleri, 50,000 kişiye düşmüştü. İki sene yürüyüşten sora Kudüse girdiler (1099). Kudüs o zaman Mısırda hükûmet süren Fatimiler elinde idi. Kudüste 70,000 islâm katliam ettiler.

Haçlılar, Kudüsü zaptettikten sora, Suriye ve Palestinde bir *Kudüs Kırallığı* kurdular. Antakya ve Şam Trabulusu gibi bazı beylikler bu kırallığa bağlandı. Dinî ve askerî birtakım teşkilât yaptılar, Kudüste tutunmaya çalıştılar.

Kudüs Kırallığı derakap her taraftan islâmların hücumuna uğradı. Türklerden Musul Atabeyi, Halebi ve Şamı istirdat ve Kudüs Kıralını esir etti. Bunun üzerine Avrupada yeniden teşekkül eden büyük bir Haçlı ordu, şarka yürüdü. Konya civarına kadar gelebildi, fakat orada, Ereğli önünde kâmilen Türkler tarafından mahvedildi.

II İNCİ HAÇLI SEFERİ

Musul Atabeyi Urfayı zaptetti (1144). Bunun üzerine şarktaki hıristiyanlar büyük heyecanlara düştüler. Avrupa hıristiyanlarından imdat istediler. *Sen-Bernar* namında mutaassıp bir rahip, Fransada ve Alamanyada, dolaşarak halkı sefere teşvik etti. Fransa Kıralı *Lui VII.* ile Alamanya İmparatoru *Konrat III.* İkinci Haçlı Seferi ordularının başına geçtiler. Kudüs yolunu tuttular. Konrat III. Fransızları beklemeden Anadoluya geçti, Konya civarında Türkler tarafından tamamen imha edildi.

Konrat kılıçtan kurtulan, pek az kişi ile İznike kaçabildi. Fransız Kıralı Lui VII. İznike gelerek Konrat ile bir-

leşti. Ondan sora da hep beraber Kudüs istikametine yürüdüler.

Türkler, ardı arası kesilmiyen baskınlarla bu orduyu da perişan ettiler. Kudüse, birkaç şövaliye kıt'asile, iki kıraldan başka kimse gidemedi. Bunlar Kudüsteki hıristiyanlarla birleşerek Şamı zaptetmek istediler. Muvaffak olamadılar. Lui ve Konrat perişan bir surette memleketlerine döndüler (1149).

III ÜNCÜ HAÇLI SEFERİ

Salâhaddin Eyyubî, Kudüsü zaptetti (1187). Hıristiyanların elinde Antakya, Şam Trabulusu ve Surdan başka bir yer kalmadı. Avrupada yeni bir Haçlı seferi kararlaştırıldı. Bu sefere başlıyan Alamanya İmparatoru *Frederik Barbaros* 100,000 kişilik bir ordu ile Anadoluya geçti.

Kılıç Aslan II. baskınlarla alaman ordusunu imha etti. Frederik Barbaros müverrihlerden bazılarına göre "*Sidnüs*= Tarsus„ çayında ve bir kısım müverrihlere göre de, Silifkede *Ermerek* çayında yıkanırken boğuldu. Türklerin elinden kurtulabilen Alamanlar Akkâya kadar gittiler ve orasını muhasara ettiler.

Fransa Kıralı *Filip Ogüst* ve İngiltere Kıralı *Aslanyürekli Rişar*, daha kısa ve daha emin olduğu için deniz yolunu tercih ettiler. Fransa Kıralı, *Cenova*dan, İngiltere Kıralı Marsilyadan gemilere bindiler. Sicilyada *Mesina*da birleştiler, oradan Akkâya gittiler. Orasını zaptettiler. Fransa Kıralı hastalığını behane ederek Fransaya döndü. Rişar kaldı, her türlü vahşet ve hunharlığı tatbik etti; fakat Kudüsü Türklerden alamadı.

Rişar, muvaffakıyetli bir neticeden ümidini keserek, Avrupaya döndü (1192). Alamanyayı, sahte isimle geçerken tanındı, tevkif olundu, bir müddet sora serbest bırakıldı.

IV ÜNCÜ HAÇLI SEFERİ

Kudüs, daima Türklerin elinde bulunuyordu. *Papa İnosan*, Dördüncü Haçlı Seferini teşvik ve Kudüsü kurtarmak üzere bütün hıristiyanları bir ordu teşkiline davet etti. Bu davete fransız, alaman, ingiliz şövaliyeleri iştirak etti. Fakat kırallar iştirak etmedi. Umum kumandanlık, *Bonifas* namında bir İtalyana verildi.

Papa İnosan, Haçlı ordulara mezar olan, Anadoludan geç-

meksizin deniz yolu ile Mısıra hücum ettirmeyi düşünüyordu. Bu yol ayni zamanda daha kısa idi. Venedikliler Haçlı orduyu büyük bir para mukabilinde Mısıra nakletmeyi deruhde ettiler. Fakat Haçlılar, bu paranın tamamını veremediklerinden ona mukabil Dalmaçya sahilinde zaptettikleri Zarayı Venediklilere verdiler.

Bundan sora Papanın plânına ve aforozuna ehemmiyet vermiyerek Bonifas, İstanbul üzerine yürüdü. Çünkü bu sırada İstanbulda bir isyan olmuş, İmparator *Aleksi III.* biraderi *Izak*ı tahttan indirerek gözlerini oydurmuş ve iktidar mevkiini gaspetmişti. Izakın oğlu genç Aleksi, *Zara*ya giderek oradaki Haçlı ordudan ve Venediklilerden imdat istemişti. Bu müracaati kabul eden Bonifas Haçlı orduyu İstanbula sevketti. İstanbul zaptolundu, yağma edildi ve kısmen yakıldı. Birçok san'at eserleri hayvanca mahvedildi. Bizans İmparatorluğunun yerine, bir *Lâtin İmparatorluğu* tesis olundu. Fakat bu İmparatorluk çok sürmedi (1204-1261).

Bir taraftan Bulgarların ve diğer taraftan İznike kaçan Bizanslıların hücumlarile yıkıldı. Bizans İmparatoru *Aleksi Paleolog* İstanbula tekrar girdi ve İmparatorluğunu ihya etti.

Bu Haçlı Seferinden en çok istifade eden, Venedikliler oldu. En güzel adaları ve limanları elde ettiler.

SON HAÇLI SEFERLERİ

Beşinci ve altıncı Haçlı Seferler hiçbir ehemmiyeti haiz değildirler. Mısır aleyhine Macar kıralı ve Kudüs kıralları tarafından sevkolunan Beşinci Seferden hiçbir netice alınmamıştır, Altıncı Sefer Alamanya İmparatoru *Frederik II.* tarafından sevkolundu. Bu adam Türklerle, Papanın aforozuna rağmen, muharebe etmedi, müzakereye girişti ve birçok menfi şartlar kabul etti. Neticede Türkler Kudüse sahip oldu.

Yedinci ve Sekizinci Haçlı Seferleri, Fransa Kıralı *Sen Lui* tarafından idare edildi. Mısırda *Dimyat*ı zaptettiler, fakat ondan sora *Mansure*de yaptığı bir muharebede ordusunun bir kısmı ile beraber *esir* edildi. Dimyatı iade etmek sayesinde serbestisini kazandı. Dört sene Palestinde kaldıktan sora Fransaya döndü.

Sonuncu olan Sekizinci Haçlı Seferi yine Sen Lui tarafından, Akdenizi taraç eden müslüman korsanları bertaraf

etmek için Tunus üzerine sevkolundu. Kendisi orada vebadan öldü, bu suretle bu sefer de neticesiz bitti (1270).

HAÇLI SEFERLERİN NETİCELERİ

1 — *Dinî neticeler:* Haçlılar, maksatlarına nail olmadıklarından inandıkları Allahın ve İsanın kendilerine yardım edecek manevî kuvvetten mahrum oldukları kanaatile imanları zayıfladı; papaların nüfuzu azaldı.

2 — *Siyasî neticeler:* Şarkta ve İstanbulda kurulan devletler çok devam edemediklerinden siyasî neticeler hiç gibidir. Yalnız Haçlı Harpleri Türklerin, Avrupaya girmelerini tehir etmiş oldu; çünkü Haçlı Seferler Türkleri bir buçuk asırdan fazla işgal etti. Ondan sora da, şarktan gelen Cengiz ordularile uğraşmak lâzımgeldi.

3 — *İçtimaî neticeler*. Avrupada derebeylik zayıfladı; çünkü birçok asılzadeler geridönmediler, onların arazileri kadınlara ve çocuklara kalmıştı. Kırallar nüfuz ve arazilerini ziyadeleştirmek için bu vaziyetten istifade ettiler.

Halk kırallardan daha kıralcı çıktı. Sınıflar arasındaki müsavatsızlık kısmen kalkarak biribirlerine yaklaştılar. Avrupa birçok serserilerden kurtulmuş oldu.

4 — *Iktisadî neticeler:* Şark ile garp arasında ticarî münasebetler teessüs etti.

Pirinç, şeker kamışı, pamuk, dut ağaçları Avrupanın cenubunda ve şeftali, incir, kayısı gibi birçok meyva ağaçları Fransada ancak Haçlı Seferlerinden sora, yetiştirilmeğe başlandı. Marsilya, Cenova, Venedik gibi Akdenizin büyük limanları çok müreffeh oldular. Bu limanların gemileri Şarktan Avrupaya türlü baharat, meşrubat, kokular, zengin mensucat taşıdılar.

Avrupada o zamana kadar bilinmiyen yeldeğirmenleri Haçlıların, şarkta bunları görmelerinden sora yapıldı. Arbalet (oluklu ok), tambur, trampete şarkta görüldükten sora Avrupada tanındı. Asılzade hanımlar kokular ve pomatlar kullanmıya başladılar. Senyörlerin o zamana kadar çıplak olan şatolarındaki oda duvarları, işlenmiş bakır levhalar ve şark kumaşlarile süslendi. O zamana kadar bilmedikleri silâhlıkları, şarkta, Türklerden görüp öğrendiler. Avrupalılar, büyük icatlardan olan pusulayı, kâğıdı ve top barutunu da şarkta Türklerden öğrendiler.

HAÇLI SEFERLERİ

Haçlı seferi	Tarih	Teşvik edenler	İdare edenler	Vakalar	Netice
1 inci	(1096-1099)	Piyer Lermit Papa Ürben II.	Godfrua dö Buyyon	İznikin zaptı Eskişehir muharebesi Urfanın zaptı Antakyanın zaptı Kudüsün zaptı	Kudüs Kırallığının kurulması
2 „	(1147-1149)	Sen Bernar	Lui VII. Fransa Kıralı Konrat III. Alaman İmparatoru	Şamın neticesiz muhasarası	Hiç
3 „	(1189-1192)	Sur Piskoposu Giyyom	Filip Ogüst Aslanyürekli Rişar Frederik Barbaros	Akkânın zaptı	Mühim netice yok
4 „	(1200-1204)	Papa Inosan, Nöyi Rahibi Fulk	İtalyan Bonifas	Zaranın ve İstanbulun zaptı	İstanbulda Lâtin İmparatorluğunun kuruluşu
5 „	(1217-1222)		Kudüs Kıralı Jan dö Biriyen Macar Kıralı Andre II.	Dimyatın muvakkat zaptı	Hiç
6 „	(1228-1229)		Alamanya Imparatoru Frederik II.	Türklerle müzakere	Hiç
7 „	(1248-1254)		Sen Lui	Dimyatın zaptı Mansure muharebesi Sen Luinin esareti	Hiç
8 „	(1270)		Sen Lui	Sen Luinin Tunusta ölümü	Hiç

XXIV
KARAHATA DEVLETİ

(1130—1218)

KARAHATA DEVLETİNİN KURULUŞU

Daha VIII. asırdanberi ehemmiyet kazanarak Tukyularla da birtakım mücadelelerde bulunmuş olan *Kitay* yahut *Hata* Türkleri iptida Mançuri cenubunda yaşıyorlardı. X. asır başından itibaren Hatalar kuvvetlenerek Şimalî Çini zabıt ve bir devlet kurdular (916). Çinlilerin Liao sülâlesi dedikleri bu sülâle Cenubî Çindeki *Sung* millî sülâlesine karşı mevkiini muvaffakıyetle muhafaza etti; ve nihayet *Tunguz* cinsinden *Curcen*ler (İslâm tarihlerindeki *Çurçitler*) tarafından hakimiyetlerine nihayet verildi (1125).

Daha Şimalî Çindeki hakimiyetlerini muhafaza ederken Karahanlılara karşı bazı hücumlarda bulunan Hataların bu hareketleri mühim neticeler vermemişti. Fakat Curcenlerin hakimiyeti altına girdikten sora Hataların bir kısmı garba doğru hicret etti. Bugünkü Çin Türkeline gelen bir kısım Hatalar Karahanlılardan Kâşgar Hükümdarı *Aslan Han* tarafından büyük bir mağlûbiyete uğratıldılar (1128-1133 seneleri arasında). Lâkin daha şimalde başka bir muhaceret yolunu takip eden diğer bir kısım Hatalar vardı: Kırgızlar memleketini Yeniseyi üzerinden geçtikten sora cenubugarbiye gelen bu zümre *İmil* şehrini kurarak orada yerleşti. *Balasagun*u, Karahanlılar ailesine mensup olan hükümdarının daveti üzerine ve hiçbir mukavemet görmeksizin aldılar (1130). İşte islâm tarihlerinin *Karahıtay Devleti* adını verdikleri Karahatalar Devleti Asyanın garp taraflarında bu suretle kurulmuş oldu.

KARAHATALAR DEVLETİNİN YÜKSELİŞİ VE İNHİTATI

Merkezlerini Balasaguna naklederek bu suretle Şarkî Karahanlılar Devletini zâfa düşüren Karahatalar az zamanda *Kâşgar*ı ve *Hotan*ı da zaptederek bu devleti ortadan kaldırdılar. Maveraünnehre ve Harzeme karşı da hücumlara başladılar. Selçuk İmparatoru Sancara tâbi olan Semerkanttaki garp Karahanlıları Sultanı Mahmut, 1137 de Hocentte Karahatalara karşı mağlûp olduğu gibi dört sene sora Sancar da Semerkant şimalinde *Katvan*da büyük bir mağlûbiyete uğradı (1141). Artık Karahata Devleti Kırgızlar memleketinden Belh şehrine, Harzemden Uygurlar sahasına, Beşbalığa kadar imtidat eden büyük bir imparatorluk şeklinde inkişaf etmişti; *(Harita. 28)* Semerkant Sultanları, hatta Harzem Şah *Atsız*, Karahataların metbuiyetini tanımağa ve onlara vergi vermiye mecbur olmuşlardı. İlk defa *Gurhan* yani Hanlar Hanı unvanını taşıyan Karahata Hükümdarı 1142 de öldü. Yerine geçen oğlu henüz küçük olduğu için devleti annesi idare ediyordu. 1150 den 1163 e kadar bu çocuk Gurhan lâkabile hükûmet sürdü; 1178 e kadar birinci Gurhanın kızı, 1211 e kadar da torunu hükümran oldular. *Çi-lu-ku* (veya *Tirgu*) ismindeki bu son hükümdar zamanında Karahata Devleti şarktan ve garptan muhtelif hücumlarla sarsılmıya başladı.

Karahataların metbuiyetini kabul ederek muayyen bir vergi mukabilinde yerlerinde bırakılmış olan mahallî islâm sülâlelerinden bazıları isyan ettiler; Maveraünnehirde ve bilhassa Semerkantta, Buharada bazı isyanlar oldu. Bunlardan istifade eden Harzem Şah *Mehmet*, 1207 de Maveraünnehre hücum etti ise de zaptettiği yerleri muhafaza edemedi; fakat 1210 da Talas civarında Karahataları mağlûp ederek Maveraünnehri zaptetti.

KÜÇLÜK VE KARAHATA DEVLETİNİN İNKIRAZI

Karahata Devletinin inkırazını mucip olan en son darbe garptan yani Harzemşahlardan değil, şarktan geldi. Moğol fatihi Cengize karşı mağlûp olarak Karahatalar memleketine gelip yerleşen *Naymanlar*ın reisi *Küçlük*, son Gurhanın kızını almıştı. Harzemşahların hücumu karşısında kayınpederinin zayıf düşmesinden istifade ederek onu hali ve kendisini Gurhan ilân eyledi (1211). Yalnız Maveraünnehir Harzemşahların eline düşmüştü. Vaktile Gurhanlara tâbi olan

budist Uygurların *İdikut*u daha 1209 da Moğolları metbu olarak tanıdığı gibi, müslüman *Karluklar*ın hükümdarı Aslan Han da 1211 de moğol hakimiyetini kabul ettiğinden Küçlüğün şarktaki nüfuz dairesi de küçülmüştü. Kâşgar havalisinde büyük bir ekseriyet teşkil eden müslüman Türklere karşı çok şiddetli davrandığı cihetle onların nefretini kazanan ve eski düşmanı olan Moğollara karşı da açıktan açığa husumet gösteren Küçlük 1218 de Moğollar tarafından mağlûp ve katledildi. Karahata Devletinin son devresi de bu suretle kapanmış oldu.

KARAHATA DEVLETİNİN DAHİLÎ TEŞKİLÂTI

Çinde uzun müddet kalmış olan Karahatalar resmî lisan olarak çinceyi kabul eylemişlerdi. Onların devlet teşkilâtına ait birçok kelimeler, memuriyet unvanları çinceden alınmıştı. Yalnız hükümdarlara verilen Gurhan unvanı türkçe idi. Bunların orduları doğrudan doğruya hükümdarın emri altında bulunuyordu; kumandanların emri altında 100 kişiden fazla kuvvet bulundurulmuyordu. Zaptedilen memleketlerde muayyen bir vergi vermek şartile mahallî sülâleler yerlerinde bırakılıyordu. Çinde olduğu gibi Karahata Devletinde de vergi ev başına idi. Her ev, senede bir dinar vermekle mükellefti. Bu ev başına vergi usulü Ortaasyada son zamanlara kadar devam etmiştir. Karahatalar müslüman olmadıkları cihetle hâkim oldukları sahalarda bütün dinler serbest surette inkişaf etti: bunların devrinde Kâşgarda bir hıristiyan piskoposu mevcuttu; ve Çu ırmağı civarında da hıristiyanlar yaşıyordu. Maamafih müslüman Türkler Şarkî Türkelinde en büyük ekseriyeti teşkil ettikleri gibi, medenî seviyeleri itibarile de sair dinlere mensup olanlardan daha yüksektiler. Bunun neticesi olarak islâm medeniyetinin ve dininin XIII. asırda Karahatalar ülkesinde de sair dinlere ve medeniyetlere galebe ettiğini görüyoruz. Bazı Avrupa tarihçileri Moğollar üzerinde Karahataların büyük bir medenî tesir icra ettiklerini iddia etmişlerse de doğru değildir; Moğollar üzerinde en büyük medenî tesir yapanlar budist Uygurlarla sair müslüman Türklerdir.

XXV

HARZEMŞAHLAR DEVLETİ

(1077-1231)

HARZEM VE HARZEMŞAHLAR SÜLÂLELERİ

Ceyhunun aşağı mecrasında mümbit bir deltadan ibaret olan Harzem - son zamanlardaki ismile *Hiyve* - kıt'ası, Ortaasyanın siyasî ve medenî tarihinde eskidenberi hususî bir ehemmiyeti haizdir. Daha IV. asırdanberi burada hâkim olan sülâleye mensup hükümdarlara Harzemşah adı verilirdi. İslâm istilâsından sora da buradaki Harzemşahlar sülâlesi mevkiini muhafaza etti; yalnız önce Emevileri ve sora Abbasileri ve Samanileri metbu olarak tanıyorlardı; merkezleri Ceyhunun sağ sahilinde *Kât* şehri idi. İslâm istilâsından sora Harzeme ayrıca müslüman valiler de tayin olunmıya başlamıştı; VIII. asırdan sora bu valiliğin de daima ayni sülâle elinde olduğu görülüyor. *Ürgenç* te oturan bu valilerden *Me'mun* 996 da eski Harzemşahlar sülâlesine nihayet verdi ve kendisi Harzemşah unvanını aldı. Oğulları bir müddet Gazneli Mahmudu metbu olarak tanıdılar; nihayet Mahmut Harzemi zaptederek büyük kumandanlarından *Altıntaş* ı Harzemşah yaptı. Altıntaşın ölümünden sora anarşi içinde kalan Harzem, nihayet, Selçuklular tarafından zaptedildi (1043).

SON HARZEMŞAH SÜLÂLESİ

Son Harzemşah sülâlesinin müessisi *Anuştekin* Selçuk İmparatoru Melikşahın büyük emîrlerindendi; Melikşah Harzem valiliğini ona vermişti (1077). Oğlu *Kutbeddin Mehmet* te büyük memuriyetlerde bulunduktan sora Harzemşah unvanile Harzem

valiliğine tayin olundu (1098). Bunun oğlu Atsız, Sultan Sancara karşı isyan ederek Harzemşahların istiklâlini kazanmak istedi; lâkin birçok harplerden sora 1148 de tekrar Sancarı metbu olarak tanımağa mecbur oldu. Karahataların Sancara galebesi üzerine onlara vergi vermeyi kabul etti. Atsız 1156 da vefat etti; fakat Harzemşahlar Devleti artık sağlam surette kurulmuştu. Bu asrın ikinci nısfında bir taraftan Karahataların zayıflaması, diğer taraftan Selçuk İmparatorluğunun parçalanması, Harzemşahlar Devletinin kuvvetini artırdı ve hudutlarının mütemadi surette genişlemesini mucip oldu *(Harita.35)*. Sultan *Alâeddin Tekeş* Horasanı, Rey ve Isfahan taraflarını zaptetti (1193-1194). Oğlu Kutbeddin Mehmet, Gorluları mağlûp ederek Horasan ve Afganistan üzerinde hakimiyetini tesis ettiği gibi, bütün İranı zabıt ve Karahataları mağlûp ederek Maveraünnehri de ilhak eyledi. Seyhundan Dicleye kadar uzanan bu büyük Türk İmparatorluğu, eski Selçuk İmparatorluğunun azametli günlerini hatırlatıyordu *(Res. 58)*; Sultan Kutbeddin (Soraki unvanile Alâeddin) Mehmet bir taraftan şarka doğru fütuhat icrasını, diğer taraftan da Abbasî Halifeliğine nihayet vermeyi düşünüyordu.

HARZEMŞAHLAR DEVLETİNİN DAHİLÎ VAZİYETİ, MOĞOLLARLA HARP

Bu sırada Harzemşahlar Devleti, Asyanın en kuvvetli bir İmparatorluğu gibi görünmekte idi. Fakat dışardan böyle parlak ve azametli görünen bu bina, hakikatte çok çürüktü. Hükümdar ile, memleketteki türk kabileleri üzerinde büyük nüfuzu olan annesi arasındaki soğukluk, orduda hiç intizam bırakmamış, kumandanlar ve kabileler arasında derin münaferetler başgöstermişti; İmparatorluğun muhtelif unsurları arasında husumetler vardı; mezhep mücadeleleri memleketi manen parçalamıştı; Harzemşahların hakimiyetini zorla tanımış olan birçok mahallî hükümdarlar, istiklâllerini kurtarmak için fırsat bekliyorlardı.

Harzemşahlar Devletinin haricî azamet ve kuvvetine bakan ve esasen şarkta harplerle meşgul olan *Cengiz Han*, kendisile komşu olan bu İmparatorluğa hücum etmek fikrinde değildi. Fakat Kutbeddin, Karahataların mirasına konarak hudutlarına kadar ilerliyen Moğol Devletine karşı düşmanca fikirler besliyordu. *Otrar* da bir ticaret kervanının haksız ve lüzumsuz yere idamı, Cengizi garp islâm memle-

ketlerine hücuma mecbur etti (1219); ve bu hâdise yalnız Harzemşahlar Devletinin yıkılmasile kalmıyarak Asya tarihinde yeni bir devir açtı.

Cengizin Şarkî Türkeli müslüman prenslerini himaye etmesi, maiyetinde birçok müslümanların bulunması, müslüman tacirlerinin menfaatini muhafaza etmesi, Harzemşahın ona karşı yapacağı harbi, mukaddes bir cihat şeklinde göstermesine mâni idi. Ordunun ve halkın müşterek duygulardan mahrum olması, harbin gayet fena bir şekilde idare edilmesi, hükümdar da dahil olmak üzere herkesin Moğollara karşı galebe ümidini beslememesi, İmparatorluğun süratle yıkılmasını mucip oldu. Casusları sayesinde düşmanlarının ahvalini pek eyi öğrenen Cengiz, ordularının yarısı şarkta meşgul olduğu halde, mahir kumandanlar tarafından muntazam bir plâna göre idare edilen mahirane hareketlerle az zamanda maksadına erdi. Harzemşah orduları kemiyetçe moğol ordularına çok faik oldukları halde çok fena idare edildiklerinden kolaylıkla mağlûp edilmişlerdi. Kutbeddin, İmparatorluğunun sukutuna şahit olduktan sora, Hazar Denizinde bir adacıkta sefalet içinde öldü (1220).

CELÂLEDDİN; HARZEMŞAH DEVLETİNİN İNKIRAZI

Kutbuddin Mehmedin büyük oğlu *Celâleddin* babasının vefatından sora Moğolların takibatı karşısında Gazneye ve oradan da Hindistana çekilmiye mecbur oldu. Orada epey bir zaman kaldıktan sora tekrar İrana dönerek (1224) Kerman, Fars, Irakı Acem sahalarına hâkim oldu. Moğolların İrandan çekilmiş olmasından istifade ederek Azerbaycan Atabeylerile, Gürcülerle birçok harpler yaptı. Bu sırada Moğolların tekrar İrana hücumu üzerine onlarla harbe girişti; fakat kardeşi ile aralarının bozulması, kat'î bir galebe kazanmasına mâni oldu. Büyük zayiata uğrıyan Moğollar geri çekildiler. Serbest kalan Celâleddin, Eyyubilerin elinden *Ahlat*ı aldı (1229). Fakat Eyyubilerle Anadolu Selçuklarının müttehit orduları karşısında Erzincanda büyük bir mağlûbiyete uğradı (1230). Bu sırada moğol ordularının tekrar garba hareketi, bunları sulhe mecbur etti. Fakat bu mütemadi harpler Celâleddinin kuvvetini mahvetmişti; Moğollara karşı hiçbir kuvvet çıkaramıyarak birkaç sadık adamile kaçıp saklanmak istedi; ve bu sırada parasını almak istiyen bir kürt tarafından katledildi (1231). Harzemşah sülâlesinin bu

son hükümdarı eyi bir kumandan, kahraman bir askerdi; fakat çok fena bir idare adamı olduğundan askerî zaferlerinden istifade edemedi.

HARZEMŞAHLARDA İDARE TEŞKİLÂTI

Harzemşahlar Devleti, Selçuk İmparatorluğunun enkazı üzerinde kurulmuş olduğundan, devlet teşkilâtında, pek az istisna ile, hemen tamamen Selçuk an'anelerine riayet ediliyordu. Devletin reisi olan hükümdar, memleketi oğulları arasında taksim etmekle beraber, içlerinden birini veliaht intihap ediyordu; maamafih saltanat inhilâl ettiği vakit prenslerden hangisi daha kuvvetli ise ve merkezdeki emîrler yani ordu hangisini tercih ediyorsa, devlet başına o geçiyordu. İdare makinesinin başında bir vezir veya müteaddit vezirler bulunuyordu; muhtelif kısımlara ayrılan idare şubelerinin başında birer âmir bulunmakla beraber, divanın umumî nezareti vezire veya vezirlere aitti. Emirnameleri sultanın imzalaması usuldendi. Vilâyetlerde ve şehzadelerin maiyetinde de merkezdeki gibi fakat daha küçük mikyasta divan teşkilâtı vardı; oralarda hutpede sultandan başka şehzadenin ismi de zikrediliyordu. Şehzadelerin devlet merkezinde birer mümessilleri olduğu gibi merkezî idarenin de vilâyetlerde mümessilleri vardı. Bu mümessillerin nüfuzu umumiyetle çok büyüktü. Maliye işleri ile idare işleri biribirinden ayrılmıştı. Şehirlerde adliye işleri kadılara aitti; ve kadılıklar ekseriya babadan oğula kalıyordu. Şehirlerin ayrıca bir nevi belediye teşkilâtı da vardı ki bunun başında da şehir reisleri bulunuyordu. Nüfuzlu ve zengin ailelere munhasır olan şehir reisliğinin mahallî ehemmiyeti büyüktü. Bazı mühim meselelerde merkezden vilâyetlere müfettişler gönderildiği oluyordu. Harzemşahların metbuluğunu tanımış olan mahallî sülâleler her sene muayyen bir vergi veriyorlardı.

HARZEMDE İLMÎ VE EDEBÎ HAYAT; TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI

Harzemşahlar devrinde Harzemde büyük bir ilmî ve edebî faaliyet vardı. Coğrafî mevkii itibarile eskidenberi iktisadî ehemmiyet kazanmış olan zengin harzem şehirlerinde muntazam medreseler, mükemmel kütüphaneler vardı. Harzemşahlar bütün türk hükümdarları gibi âlimleri daima himaye ediyorlar, saraylarında ilim meclisleri kuruyorlardı. Bunların himayesi altında Harzemde

birçoğu neslen Türk olan büyük acem şairleri yetişmiş, acem edebiyatı Gazneliler ve Selçuklular devrindeki inkişafını takip etmiştir.

Harzemşahlar Devletinde ordu ve saray lisanı olan türkçe, edebiyat lisanı olarak ta epey mühim bir mevki kazanmıştı. Medreselerde türkçe, ders lisanı olarak kullanılıyordu; islâm ilminin en tanınmış simalarından meşhur *Zemahşeri* nin *Mukaddimetüledep* adlı eserinde o zamanki harzem türkçesine ait nümunelere tesadüf olunuyor. Son Harzemşah Celâleddin namına bir türk âlimi tarafından yazılan bir lûgat kitabı da pek mühimdir. Türk lisanile Harzemde daha birtakım eserler yazıldığı tabiî ise de, moğol istilâsının müthiş tahribatı o eserleri ortadan kaldırmıştır. Harzemşahlar devrinin, türk medeniyeti tarihinde çok parlak bir devir teşkil ettiği muhakkaktır.

XXVI

TÜRK - MOĞOL İMPARATORLUĞU

TEMUÇİN VE TÜRK-MOĞOL DEVLETİNİN KURULUŞU

Moğol isminin tarih sahnesine çıkışı, XIII. asır başlarında Cengiz İmparatorluğunun kuruluşundan soradır. XII. asrın son nısfında Moğolistanın en kuvvetli kabileleri *Tatar*lar yani Moğollarla, *Kerait* ve *Nayman*lardı.

Temuçin 1155 te doğdu. Beylerden olmakla beraber babasından kendisine hiçbir şey kalmamıştı. Binaenaleyh sırf kendi şahsiyetinin kuvvetile bir mevki sahibi olmıya başladı. O aralık Çinde hâkim olan Kin sülâlesi, Moğolistandaki muhtelif kabileleri biribirine kırdırmak siyasetini takip ediyordu. Temuçin iptida Çinliler ve Keraitlerle birlikte *Buyır Nor* Tatarlarını mağlûp ederek Moğolistandaki kabileler arasında nüfuzunu çoğalttı (1194). Bunu takip eden on sene, Moğolistan için dahilî bir harp devresi idi; Temuçin bu devrede Kerait Hükümdarı *Tuğrul* Hanın müttefiki ve hadimi oldu. Temuçin, rakibi *Camuka*nın ordusunu mağlûp ederek kuvvetlendi (1201). Fakat Kerait hükümdarına iltica eden Camuka, onunla Temuçinin arasını bozmıya muvaffak oldu. Çok müşkül bir mevkie düşen Temuçin nihayet Kerait hükümdarını da mağlûp ederek öldürdükten sora, Moğolistan şarkındaki bütün kabileleri hükmü altına almış oldu (1203). Bundan üç sene sora kuvvetli Nayman kabilesini de perişan ederek Garbî Moğolistanda hâkim olan Temuçin; topladığı ilk *Kurultay*da *Cengiz* (Çıngız) unvanını aldı. Devletin esası artık kurulmuştu (1206).

CENGİZİN FÜTUHATI

Cengiz çok büyük bir devlet adamı idi *(Res.59)*. Az zamanda sağlam bir idare kurmıya ve inzibatı çok kuvvetli bir ordu vücuda getirmiye muvaffak oldu; Uygurlardan, müslüman Türklerden ve Çinlilerden her türlü harp levazımı ve muallimler getirtti. Eyice hazırlandıktan sora Çinin garp hudutlarındaki *Tangut* - Çinlilerin tabirile *Hi - ya* yahut *Si - hi - ya* - Devletile harbe girişerek galip geldi (1207). Sora o sırada dahilî işleri çok karışmış olan Şimalî Çindeki *Kin İmparatorluğu* ile şiddetli bir mücadeleye girişti (1211), ve uzun harplerden sora payitaht olan Pekini de zaptetti (1216). Şarktaki bu zaferlerden sora, sıra garba gelmişti: Bugünkü Çin Türkelindeki Uygur Hükümdarı 1209 da, *Yedisu* şimalindeki müslüman Karluk Hükümdarı Aslan Han da 1211 de Cengizi metbu olarak tanımışlardı. Karahataların son Hükümdarı Küçlük, Cengiz orduları karşısında mağlûp olarak katledildi (1218). Harzemşah Kutbeddin (Alâeddin) Mehmedin yanlış siyaseti, Cengizi garp istilâsına sevketti; Cengiz orduları yalnız Harzemşahlar İmparatorluğunu yıkmakla iktifa etmediler; istilâlarını daha çok uzak sahalara kadar ilerlettiler.

TÜRK - MOĞOL İMPARATORLUĞUNUN BÜYÜMESİ VE PARÇALANMASI

Moğolistanda oturarak şark ve garptaki istilâ hareketlerini idare eden Cengiz öldüğü sırada (1227) türk - moğol orduları her tarafta fütuhata devam ediyorlar, İmparatorluk hududunu genişletiyorlardı *(Harita. 36)*.

Cengiz hayatta iken çocuklarına muayyen sahalar ayırmıştı: Şarkî ve Garbî Türkeli ile Şarkî İran, İli ırmağı üzerinde *Elmalık* ta oturan *Çagatay* a verilmişti; bugünkü *Ukrayna* dan Aral gölüne kadar uzanan büyük *Kıpçak* sahası babasından evel ölmüş olan Cucinin çocuklarına aitti; *Tarbagatay* ve İmil sahaları *Oktay* a *(Ögödey)* aitti; diğer kardeşlerin en küçüğü olan *Tuluy*, an'ane mucibince *Karakurum* da *(Res. 60)* Cengize niyabet ediyordu. 1229 da toplanan Kurultayın *Kaan* intihap ettiği Oktay zamanında Çinde Kin İmparatorluğu ortadan kaldırıldı: Celâleddin Harzemşah gailesi izale edildi; Gürcüstan ve Kafkasya zaptolundu. *Batu* kumandasındaki kuvvetler Ural dağlarile Kırım arasındaki dağınık türk şubelerini hakimiyetleri altına aldılar; Ruslar mağlûp edildi ve Moskova ile Kiyef yakıldı. Polonyayı ve Macaristanı istilâ eden türk - moğol orduları Viyana kapılarına kadar geldilerse de, Oktayın

vefatı haberi üzerine geri döndüler. Biribirini müteakıp Büyük Kaan intihap edilen *Küyük* (1246 - 1248) ve *Mengü* (1251-1257) Hanlardan sora bu imparatorluk eski merkeziyetini büsbütün kaybederek, bazan biribirlerine son derece rakip dört büyük imparatorluğa ayrıldı: *Kubilây* la *(Res. 61)* başlıyan *Çin İmparatorluğu* (Yuen), *Çagatay* çocuklarının idaresindeki *Türkeli İmparatorluğu*, Cuci çocukları idaresinde *Kıpçak İmparatorluğu*, Hulâgû ailesine ait *İran İmparatorluğu*.

KUBİLAY VE ÇİNDE TÜRK - MOĞOL İMPARATORLUĞU

Mengü öldüğü zaman, en küçük kardeşi *Arık Boğa* yı kendisine halef intihap etmişti. O esnada Çindeki en kuvvetli Türk - Moğol ordusunun başında bulunan Kubilây, Moğolistan ve Peçili hududu üzerinde *Şangtu* da bir kurultay toplıyarak kendisini Büyük Kaan intihap ettirdi.

Pekin (Hanbalığ)ı payitaht yaptı. Kubilây bu harap ve eski şehri pek çok saraylar, devlet daireleri, yollar, parklar ve kanallarla büyük, o zaman için emsalsiz güzellikte muhteşem bir şehir haline getirdi. Karakurumdaki Arık Boğa an'aneye uygun olmıyan bu intihabı kabul etmedi. Çünkü Şangtu kurultayı bütün ulusların mümessillerinden değil, yalnız Kubilây ordusundaki erkân ile Çinlilerden mürekkepti. Cengiz ailesine mensup diğer hanlar da Arık Boğa ile birleştiler. Fakat Kubilây, mahirane siyasetile kendi aleyhine birleşen hanları biribirinden ayırdıktan sora Arık Boğayı mağlûp ve esir etti. Yirmi sene uğraşarak (1260-1280) Cenubî Çini zabıt ve Sung sülâlesinin hakimiyetine nihayet verdi; bütün Çinin yegâne meşru İmparatoru oldu. Kubilây sülâlesi *Yuen sülâlesi* adını alarak Çin tarihinde parlak bir devir açtı.

Japonya müstesna olarak bütün Uzakşarka hâkim olan Kubilây, Büyük Kaan sıfatile, sair Cengizoğulları imparatorluklarını da kendinin tâbii sayıyordu. Bilhassa Hulâgû ve oğulları uzun müddet Çindekilerin bu nazarî metbuluğunu kabul etmişlerdir. Kubilây Hanbalığı payitaht yapmakla yalnız Çini değil Moğolistanı da idare etmek istediğini açıkça göstermişti. Onun çocukları da diğer Cengizoğulları Devletleri üzerindeki hakimiyetlerini tanıtmak için epeyce uğraşmışlardı. Fakat soraları, Kubilây sülâlesinin yavaş yavaş Çinlileşmesi ve kuvvetten düşmesi, diğer Devletlerin birer Türk - İslâm İmparatorluğu şeklini almaları, XIV. asrın son nısfında bu eski rabıtaları büsbütün ortadan kaldırmıştır.

TÜRKİSTAN İMPARATORLUĞU: ÇAGATAY SÜLÂLESİ

Ekseriya Çagatay İmparatorluğu ismile zikredilen bu Türkistan (Türkeli) İmparatorluğunun kuruluşu Çagatayın vefatından epeyce soradır. Çünkü Cengiz tarafından Çagataya verilmiş olan saha, hiçbir zaman müstakil olarak Çagatay tarafından idare edilmedi: İli vadisine kadar bütün bu sahada eskidenberi mevcut sülâleler yerlerinde bırakılmıştı; Çagataya ait olan Maveraünnehir, Hocentte oturan *Mahmut Yalavaç* ve sora oğlu *Mesut Bey* tarafından Büyük Kaan namına idare ediliyordu.

Çagatay Ulusunun ilk Hanı *Kara Hulâgû* dur. Büyük Kaan *Küyük*, ona veliaht olarak Çagatayın oğlu *Yisu-Mengü* yi tayin etmişti. Lâkin Türk-Moğol İmparatorluğunun dahilî vahdetini bozmakla neticelenen uzun cidallerden sora, Çagatayın torunu *Algu* bütün Ortaasyayı, hatta Harzem ve Afganistan sahalarını ele geçirmeğe ve Çagatay ailesine müstakil bir Ortaasya Devleti teminine muvaffak oldu. Vefatından sora (1265-1266) hakimiyet Oktay sülâlesinden *Kaydu* ya ve vefatile oğlu *Çapar* a geçtise de 1306-1307 de yine Çagatay Prenslerinden *Duva* hakimiyeti eline aldı ve Çagatay İmparatorluğunun asıl müessisi oldu.

O sırada prensler arasındaki daimî harpler, Büyük Türk-Moğol İmparatorluğunun ilk devrindeki iktisadî inkişafı, ticarî münasebetleri bozmuştu; denize hiçbir mahreci olmıyan Çagatay Devleti bundan çok müteessir oluyordu. *Duva* buna çare olmak üzere Cengizoğulları arasında umumî bir sulh yapmak istedise de muvaffak olamadı. Oğlu, *İsenboğa* zamanında Büyük Kaanın ordusu Ortaasyayı istilâ ve tahrip etti. 1326 da tahta geçen *Tarmaşirin* İslâmiyeti kabul ederek Alâeddin lâkabını aldı. Cengiz Yasasını bozduğu için kendisine isyan eden şark taraflarındaki kabileler sebebile oraları kendi haline bıraktı. Onun islâmcılık siyaseti, Maveraünnehir ile diğer islâm memleketleri arasındaki ticarî münasebetleri tekrar kuvvetlendirdi. Fakat ölümünden sora, İmparatorluk merkezinin tekrar İli vadisine nakledildiğini ve hıristiyanlara karşı tekrar müsaadelerde bulunulduğunu görüyoruz; ancak bu aksülâmel çok devam etmedi. *Kazan Han* zamanında Buhara ülkesinde *Nesef (Karşı)* tekrar hükûmet merkezi oldu; ve islâm tesiri arttı. 1346-1347 den itibaren hanlarla türk kumandanları arasında başlıyan müte-

madi mücadeleler neticesinde, hakimiyet kâmilen kumandanlar eline geçti. Fakat bunlar an'aneye riayet maksadile Cengiz ailesine mensup bir prensi tahta geçiriyorlardı. Maveraünnehirdeki bu anarşi Timurun zuhûruna kadar devam etti.

KIPÇAK İMPARATORLUĞU: ALTINORDU

İtil Bulgarları ve Kıpçak Türklerini hakimiyeti altına alarak Kıpçak sahasında *Altınordu Devleti*ni kuran, Cengizin torunu ve Cucinin oğlu *Batu Han*dır. Cengiz öldüğü zaman İrtiş garbındaki bozkırlar, an garba doğru bütün Kıpçak sahası, Harzem ve İranın Hazar Denizi cenubundaki vilâyetleri de dahil olmak üzere kâmilen Cuci çocuklarına kalmıştı. Bunlardan Batu diğerlerine tefevvuk ve hakimiyetini tesis etti. Payitaht olmak üzere Saray *(Renkli Res. 3, Res. 62)* şehrini kuran Batudan sora oğlu *Sartak* (1255-1256), biraz sora da Cucioğullarından *Berke Han* tahta geçti (1257). İslâmiyeti kabul etmiş olan bu hükümdar ile Çagatay prensleri ve bilhassa İran Türk - Moğol İmparatorluğunun müessisi Hulâgû arasında uzun ve şiddetli harpler oldu: İlk harpte Terek ötesine kadar muvaffakıyetle ilerliyen Hulâgû (1262) orada fena bir mağlûbiyete uğrıyarak geri çekildi; ikinci harp Berkenin vefatı ve ordusunun avdeti sebebile neticesiz kaldı (1266). Bu harplerin sebebi vaktile Cuci çocuklarına ait olan *Eran* (Cenubî Kafkasya) ve Azerbaycan gibi ticaret noktasından mühim vilâyetlerin Hulâgû eline geçmesinden dolayıdır; Altınordu hükümdarları Berkeden sora da buraları zaptetmek için epeyce çalışmışlardır. İlhanlıların düşmanı olan Mısır - Türk hükümdarları, *Sultan Beybars* zamanından başlıyarak, Altınordu ile pek dost geçiniyorlardı.

Berkenin yerine geçen *Mengü Timur*un son zamanlarında Altınordu Devleti Büyük Hanla alâkasını keserek tamamile müstakil oldu; onun halefleri kendi isimlerine para bastırdılar. Altınorduda müslümanlığın tamamen yerleşmesi ancak *Özbek Han* zamanında (1312-1340) kabil oldu (*Res. 63)*. Bu devletin son büyük hükümdarı *Cani Bey Han*dır; onun 1357de vefatından sora, taht kavgaları ve muhtelif prensler arasındaki rekabetler, bu devleti zayıflattı. *Toktamış* (1376-1391) Altınordu Devletinin vahdetini yeniden tesise muvaffak oldu (1380); Rusları mağlûp ederek 1382 de Moskovayı zaptetti. Fakat Timur ile mücadelesinde müteaddit mağlûbiyetlere uğradı ve nihayet Litvanya prensine iltica ederek 1406 da orada öldü.

İRAN TÜRK-MOĞOL İMPARATORLUĞU: İLHANLILAR

Mengü Han, kardeşi Hulâgûyu 1253 te kuvvetli bir ordu ile İrana göndermişti. Büyük Kaan Mengü İranda müstahkem mevkilerde yerleşmiş olan *İsmailileri* mahvetmek ve Abbasî Halifeliğine nihayet vermek, ondan sora da fütuhat sahasını kabil olduğu kadar genişletmek istiyordu. Hulâgû İsmaililerin bütün mühim merkezlerini mahvettiği gibi Bağdadı da alarak son Abbasî halifesini öldürttü (1258). Sora Azerbaycana dönerek orada yerleşti. Bütün İran, Mezopotamya, Cenubî Kafkasya, Anadolu bunun hakimiyeti altında idi. Karşısında müstakil İslâm Devleti olarak Mısır-Suriye Türk İmparatorluğu kalmıştı. Hulâgû ordusu 1259 da Suriyeyi istilâ ederek Halep ve Şamı zaptetti. Lâkin Beybars kumandasındaki türk-mısır ordusu *Aynıcalût* harbini kazanarak İlhanlılar ordusunu Suriyeden çıkardı; Şamı ve Halebi geri aldı (1260). Bundan sora da İlhanlılar muhtelif zamanlarda Mısır-Türk Devletine karşı hücumlarda bulundularsa da hiçbir esaslı muvaffakıyet kazanamadılar. Hulâgû ve halefleri Altınordu Devletile ve Türkeli hanlarile de bazı mücadelelerde bulunmuşlar, Mısır-Türklerini ezmek için Avrupa hıristiyan devletlerile birleşmeğe çalışmışlardı. Müslümanlığı kabul eden *Ahmet Han* zamanında (1282-1284) kısa bir müddet için İslâm dini İlhan Devleti içinde yayılıyor gibi göründü; fakat devam edemedi. Nihayet *Gazan Han* (1295 1304) Müslümanların muzaheretile tahta çıkınca, müslümanlığı kabul ederek *Mahmut* ismini aldı ve İslâmiyet süratle İlhanlılar arasında yayıldı *(Res. 64)*.

İlhanlılar Devletinin azameti uzun zaman sürmedi. *Ebu Sait Bahadır Han* (1316-1335) zamanında büyük rical ve kumandanlar arasında kuvvetlenen ihtiras ve husumetler onun vefatından sora büsbütün meydana çıktı. Memleket başlıca iki kuvvetli ailenin eline geçmiş gibidi; *Emîr Çobanoğulları* Azerbaycanda, *Celâyirler* ailesinin müessisi *Şeyh Hasan* Bağdatta bütün nüfuzu ellerine almışlardı; bunların himayesi altında meydana çıkan muhtelif hükümdarların hiçbir ehemmiyeti yoktu. XIV. asrın ilk nısfı sonlarında İlhanlılar İmparatorluğunun bu suretle parçalanması, onların hakimiyeti altında yaşıyan birtakım mahallî sülâlelerin de istiklâllerini kazanmalarını mucip oldu.

TÜRK-MOĞOL DEVRİNİN CİHAN TARİHİNDEKİ EHEMMİYETİ

Türk-Moğol devri, cihan medeniyet tarihi için çok mühim bir devirdir: Çinden Akdenize kadar bütün Asyanın Türk-Moğol hakimiyeti altına geçmesi, garp memleketlerile Çin ve Hint arasındaki eski kara ticaret yollarını tekrar açtı. Büyük kervan yollarındaki faal hayat, büyük ticaret merkezlerinin inkişafına sebep olarak medenî seviyeyi, mamuriyeti, serveti yükseltti. Avrupa seyyahları ve tacirleri Rusya ve Altınordu tarikile Çine kadar *Saray - Saraycık - Harzem - Otrar - Almalık* yolunu takiben gidebildiler. Akdeniz ve Karadeniz limanlarile Tebriz arasında büyük bir ticarî faaliyet başladı. Şark ve garp memleketlerinin ticarî mübadelesinde büyük bir antrepo hizmetini gören Tebriz, dünyanın en büyük, en mamur, en zengin bir şehri haline geldi: Tebrizin yalnız mahallî varidatı, o devir Fransa Kırallığının varidatından fazla idi. Şarkî Avrupa ile Garbî Asya ve Uzakşark arasındaki işlek kervan yolları üzerinde bulunan Harzemde şehir hayatı kuvvetle inkişaf etti; ilk Moğol istilâsında tahrip edilmiş olan *Urgenç* şehri tekrar kuruldu; Altınordu sahasında da yeni şehirler tesis edildi. Bunun neticesi olarak bütün bu sahalarda muazzam binalar yapılmış, şehirler büyümüş, ticaret ve sanayi, Türk-Moğol devrinden evelki zamanlara nispetle çok yükselmiştir. Türk-Moğol devrinin, Avrupa medeniyetinin tekâmülü üzerinde de mühim tesirleri oldu: bilhassa matbaacılık bu sayede öğrenildi.

TÜRK-MOĞOL DEVRİNDE DİNLER VE İSLÂMİYETİN GALEBESİ

Cengizin Yasasına çok riayet eden halefleri tebaalarının vicdanî hürriyetlerine hiç karışmazlardı. Maiyetlerinde; islâm, hıristiyan budist, şamanî bütün dinlere ve mezheplere mensup insanlar bulundururlardı. Papalar bir zamanlar misyonerler göndererek bunları hıristiyan etmiye çalıştılar: bu sayede Haçlılar seferlerile elde edemedikleri bir neticeyi, kolaylıkla istihsal edebilecekler, İslâm dünyasını ezeceklerdi. Fakat, Cengizli prens ve prensesler arasında bazılarının hıristiyan olmalarına rağmen, bu teşebbüs, sonunda semeresiz kaldı. Dini devlet elinde bir vasıta gibi telâkki eden imparatorlar papaların ve rahip sınıfının elinde bir oyuncak olmayı tasavvurlarına sığdıramıyorlardı.

Çin müstesna olarak, diğer sahalarda islâmlık sair tesirlere galip geldi. Altınordu hanları, Çagatay prensleri, ve nihayet İlhanlılar müslümanlığı kabul ettiler. Bunun neticesi olarak o zamana kadar henüz müslüman olmamış birtakım türk zümreleri de islâmlık dairesine girdiler.

TÜRK - MOĞOL DEVRİNDE İLMÎ VE EDEBÎ HAYAT

Cengiz istilâsı iptida ilim ve san'at hayatına ağır bir darbe indirmişti. Fakat bu istilâ ve harp devri geçtikten sora, hükümdarlar yalnız maddî medeniyetin değil manevî medeniyetin terakkisi için de çalıştılar. Mengünün ve Hulâgûnun tabiî ve riyazî ilimlere ehemmiyet verdikleri, hatta Hulâgûnun astronomi ve kimya ile uğraştığı malûmdur. Hulâgû âlimleri saraylarında topluyordu. *Meraga* da rasatane yapılması ve birtakım âlimlerin orada çalışmak üzere memur edilmeleri, bu alâkayı göstermiye kâfidir. Bizanstan kosmoğrafya tahsili için Tebrize talebe geliyordu. Cengiz ve oğulları imparatorluklarında İslâmiyet yerleştikten sora, hükümdarlar büyük medreseler kurarak din ilimlerinin terakkisini de teşvik ettiler. İran Moğollarının sarayında, dünyada ilk defa olarak büyük, bir cihan tarihi yazıldı: *Reşidüddin* in riyaseti altında muhtelif din ve milletlere mensup âlimlerin yardımile yazılan *Camiüttevarih* adlı bu eser, cihan tarihi hakkında o zamana kadar şark ve garpta misli olmıyan yeni ve geniş bir görüş tarzının mahsulü idi. Hulâsa, Türk-Moğol hakimiyeti devrinde Uzakşark ile Yakınşarkın yani budist ve islâm medeniyetlerinin biribirile kuvvetle temas ettiğini, çince eserlerin tercüme edildiğini görüyoruz. Fakat, muhtelif sebepler, İslâm âleminin Uzakşark medeniyetile temasına tekrar mâni oldu; XIV. asrın ilk nısfında muhtelif Cengiz prensleri arasındaki mücadeleler, iktisadî faaliyetleri öldürdüğü gibi fikrî hayatın inkişafına da mâni oldu.

TÜRK - MOĞOL DEVRİNDE LİSAN VE EDEBİYAT

Bu devirdeki yeni türk muhaceretleri, Garbî Asyada, türk lisanının coğrafî sahasını genişletti. Küçük moğol zümreleri türkleşerek ana dilleri türkçe oldu. Farisî lisanı üzerinde de türkçenin tesiri arttı. Türk lisanını öğretmek için muhtelif gramerler, lûgatler yazıldı; XIII-XIV. asırlarda Ortaasyada, Harzemde, Altınorduda, Azerbaycanda türk edebiyatı kuvvetli

bir inkişaf göstermiş, muhtelif edebî eserler yazılmıştır. Bu devirde Altınorduda ve Harzem sahasında yazılan edebî eserlerden birçokları son zamanlarda meydana çıkarılmış, ve buralarda büyük bir edebî faaliyet mevcut olduğu lâyıkile anlaşılmıştır.

Bunlar arasında *Kutup* isminde kıymetli bir şairin Altınordu Hükümdarı *Tini Bey Han* ın birçok bilgilere vâkıf bir ilim ve irfan hamisi olan zevcesi namına yazdığı manzum *Husrev ve Şirin* hikâyesi (1341-1342), *Harzemî* nin *Muhabbetname* si (1353) bilhassa zikre lâyıktır. Cengiz çocukları saraylarında türkçenin bu ehemmiyetli mevkii, bazı tarihlerin yanlış olarak Moğollar Devri dediği bu devrin hakikatte bir Türk Devri olduğunu gösteren diğer kuvvetli bir delildir.

XXVII

MISIR — SURİYE TÜRK DEVLETLERİ

MISIR VE SURİYEDE TÜRKLER

Daha Abbasiler zamanında Suriye ve Mısırdaki askerî kuvvetler arasında Türkler mühim bir ekseriyet teşkil ediyorlardı. Yukarda anlatıldığı veçhile iptida Tulunlular sora Ahşitler (yahut Ihşitler) Devletlerinin kurulması, bu sahalarda türk unsurunun ehemmiyetini artırdı. Fatimiler Devleti Mısır ve Suriyeye hâkim olduktan sora da, Türklerin bu ehemmiyeti devam etti. Fatimilerin ordularında yalnız Türklerden mürekkep mühim askerî kıt'alar mevcuttu. Her halde,. daha Selçuk İmparatorluğunun kuruluşundan evel, Mısır ve Suriyedeki Türkler, Fatimî ordularında ve devlet teşkilâtında, bir nevi askerî aristokrasi teşkil etmek üzere, oldukça ehemmiyet kazanmışlardı. Selçuk İmparatorluğunun kuruluşundan sora garba gelen kuvvetli Oğuz kütleleri sayesinde Suriyede Türkler büsbütün çoğaldılar; Mısırda Fatimiler Devleti yıkılarak *Salâhaddini Eyyubî* tarafından Mısır ve Suriyeye hâkim büyük bir Türk Devleti kuruldu; gerek bu Devlet zamanında, gerek onun yerine kaim olan Memlûkler İmparatorluğu zamanında, Mısır ve Suriyede maddeten ve manen daima türk nüfuzu hâkim olmuştur.

A. EYYUBILER DEVLETİ (1174—1250)

SALÂHADDİN VE EYYUBİLER DEVLETİNİN KURULUŞU

Eyyubiler Devletini kuran Salâhaddin, iptida Selçukların sora Musul Atabeyi *Zengî*nin hizmetinde bulunan bir aileye mensuptur. Babası Eyyup ve amcası Şirkuh, Atabey Zenginin oğlu meşhur *Nureddin Mahmud*un ilerigelen emîrle-

rindendi. Nureddin, bu iki kardeşin de yardımile Şamı zaptettikten sora (1154), bu şehrin valiliğini Eyyuba, Humus (Hımıs) eyaletini de Şirkuha vermişti. Sinadan Fırata kadar islâm memleketlerini idaresi altında toplıyan, Haçlılara ve Suriyede kurulan Lâtin Devletlerine karşı büyük muvaffakıyetler kazanan Nureddin, Mısır işlerine müdahale ve nüfuzunu orada da tesis için bir fırsat bekliyordu. O sırada, Mısırdaki Fatimiler Devleti son derece zayıf bir halde bulunuyordu. Dışardan, Kudüsteki hıristiyan kıralların hücumları, içerden türlü emeller peşinde koşan emîrler arasındaki mücadeleler, bu büyük devletin artık son günlerini yaşadığını gösteriyordu. Nihayet, iktidar mevkiinden düşmüş olan Fatimî Veziri *Şaver* in talebi üzerine, Nureddin, Mısıra Şirkuhun kumandası altında bir ordu gönderdi; Şaver bu sayede rakiplerini mağlûp ederek tekrar vezir olduktan sora, Kudüs Kıralının yardımile, Şirkuhu Mısırı bırakmağa mecbur etti (1164). Salâhaddinin de iştirak etmiş olduğu bu sefer, Nureddine Mısırın nekadar kolaylıkla elde edilebileceğini anlatmıştı. 1167 de Şirkuh kumandasındaki bir ordu tekrar Mısıra taarruz etti. Salâhaddin bu sefere de iştirak etmişti. Bir taraftan Mısırlılarla diğer taraftan Kudüs Kıralı *Amori* nin kuvvetlerile uzun müddet çarpıştıktan sora, nihayet vaziyete hâkim oldular; Şirkuh, Fatimî halifesi tarafından vezir tayin edildi (1169); iki ay sora ölünce, Salâhaddin vezir oldu; yani Mısırın hakikî hâkimiyetini eline aldı. Rakiplerini mağlûp ederek mevkiini sağlamladıktan sora, ölüm halinde bulunan son Fatimî halifesini haledererek hutpeyi Bağdat Abbasî Halifesi namına okuttu (1171). Bu suretle, Fatimî devrinde Mısırın resmî mezhebi olan Şiilik yerine Sünnilik kaim oluyor, Salâhaddin Sünnî müslüman âleminde büyük bir manevî mevki kazanıyordu. Salâhaddinin maddî ve manevî bu kadar nüfuz kazanması Nureddinin canını sıktı; fakat Salâhaddinin ve bilhassa babası Eyyubun ince siyasetleri ve Salâhaddinin Nureddini daima metbu olarak tanıması, vaziyeti muhafaza ediyordu. Nureddin, Salâhaddine hücum etmek için hazırlandığı bir sırada birdenbire öldü (1174). Artık Salâhaddin için korkacak bir rakip kalmamış, Eyyubiler Devleti kurulmuştu.

EYYUBİLER DEVLETİNİN YÜKSELİŞİ

Nureddinin yerine geçen oğlu İsmail henüz on bir yaşında bir çocuktu. Salâhaddin iptida onu metbu olarak tanıdı. Fakat bunun hiçbir filî kıymeti yoktu. Suriyede biribirlerile mücadeleye giri-

şen islâm emîrlerinin daveti üzerine Salâhaddin Şama girdi (1174). Salâhaddin, İsmaile vasi olmak ve böylece Nureddinin saltanatını da filen elde etmek istiyordu. Lâkin İsmailin emîrleri ve Zengî ailesi bunu kabul etmediler. Salâhaddin istiklâlini ilân ederek onlarla mücadeleye girişmeğe mecbur oldu. Rakiplerini kat'î surette mağlûp ederek Suriyeyi zapttetti. Abbasî halifesi bir menşur ile onun Mısır, Yemen, Hicaz, Mağrip, Palestin ve Suriyedeki saltanatını tasdik etti (1175). Maamafih Halebi Nureddinin oğlu İsmaile bırakarak ancak onun ölümünden sora ilhak etti (1183); ve 1185 te Musulu da zaptederek Fırata kadar Elcezireye hâkim oldu.

O zamana kadar Suriye ve Palestindeki franklarla birtakım harpler yapmış olan Salâhaddin, onlara kat'î bir darbe indirmek için fırsat bekliyordu. Nilden Fırata kadar islâm memleketlerini büyük bir imparatorluk halinde birleştirdikten sora, artık maksadını icraya hiçbir mâni kalmamıştı. 1187 de *Taberiye* gölünün garbındaki *Hıttin* Muharebesini kazanarak Kudüs kırallığının bütün kuvvetlerini mahvettiği gibi, üç ay sora da Kudüsü aldı. Bu suretle Haçlı harplerinden garp hıristiyanlarının elde ettikleri neticeler mahvolmuş, hıristiyanların elinde yalnız Sur kaleşi kalmıştı. Salâhaddinin bu büyük zaferi Üçüncü Haçlılar harbine sebep olmuşsa da, bu da vaziyette o kadar büyük ve esaslı bir değişiklik yapamamıştır. Salâhaddin bu harplerden biraz sora öldü (1193).

EYYUBİLER DEVLETİNİN PARÇALANMASI

Salâhaddin daha ölmeden evel Devletini kardeşi ve çocukları arasında taksim etmişti. Ölümünden sora bunlar arasında mücadeleler başladı. Mezopotamyaya hâkim olan kardeşi *Melikülâdil Seyfeddin* yavaş yavaş İmparatorluğun vahdetini yeniden kurarak hakimiyetini diğer aile efradına tasdik ettirdi; fakat o da Salâhaddinin hareketini taklit ederek İmparatorluğu tekrar aile arasında taksim etti; ve 1218 de ölümünden sora mücadeleler daha kuvvetle başladı. Mısırdaki en kuvvetli şubeden başka, Şamda, Hamada, Halepte, Humus (Hıms) ta, Balebekte, Mezopotamyada, Yemende muhtelif Eyyubî sülâleleri vardı. Mısır Eyyubileri arasıra diğer Eyyubî sülâlelerine hakimiyetlerini tanıtabiliyorlardı: *Melikülkâmil* (1218-1238) ve *Melikússalih* (1240-1249) Haçlıların muhtelif hücumlarına karşı muvaffakıyetle mukabele ettiler. Fakat bu son

zamanlarda bütün nüfuz türk kumandanlarının eline geçmişti. Bu türk kumandanlar Meliküssalihin oğlunu öldürdüler; Meliküssalihin dul zevcesi *Şecerüddür* hükümdar ilân edildi (1250.) 1254 senesine kadar hutpede Eyyubî ailesinden *Melikülèşref Musa*nın ismi zikredildi. Fakat bütün nüfuz 1250 denberi sultan unvanını almış olan türk kumandanı *Aybey* in elinde idi. Aybey nihayet Eyyubilerin Mısırdaki bu şeklî hakimiyetlerine de nihayet verdi ve onunla Türk Memlûkler devri başladı.

Diğer Eyyubî şubelerine gelince, Şam, Halep, Mezopotamya Eyyubileri 1260 ta İlhanlılar istilâsında münkariz olmuşlardır. Maamafih Türk Memlûk hükümdarları, aşağıda göreceğimiz veçhile, Mısır-Suriye Türk İmparatorluğunu yeniden kurmağa muvaffak oldular.

EYYUBİLER DEVLETİNİN TARİHÎ ROLÜ

Eyyubiler Devleti, ilk bakışta, baştan başa aile mücadelelerile geçen bir tarihî vakıa gibi görünür. Fakat Ortazaman cihan tarihinde bu İmparatorluğun büyük bir rolü olmuştur: Nureddinin başında bulunduğu Türk Devleti, Haçlıları Suriye ve Palestinde müşkül bir vaziyete sokmuştu. Mısırdaki Şiî Fatimiler Devletini ortadan kaldırarak Nilden Fırata kadar islâm dünyasını türk hakimiyeti altında tekrar birleştiren Salâhaddin, Haçlılara karşı zaferlerile hıristiyan dünyasını telâşa düşürdü. Eyyubiler İmparatorluğu olmasa, Haçlılara karşı Mısır ve Suriyenin müdafaası kabil olamazdı. Eyyubî ailesi arasındaki mücadeleler, Suriye ve Palestindeki hıristiyan beyliklerinin büsbütün ortadan kalkmasına mâni oldu; fakat hiçbir zaman bu hıristiyan kuvvetleri islâm dünyasına karşı esaslı bir muvaffakıyet kazanamadılar. Eyyubiler Devletini kurmak için lâzım olan maddî ve manevî unsurlar nasıl Nureddin Devletinden intikal etmişse, Mısır-Suriye Memlûk İmparatorluğu da Eyyubiler saltanatına varis olmak sayesinde vücuda gelmiştir.

EYYUBİLER DEVLETİNDE TEŞKİLÂT; MEDENÎ FAALİYETLER

Nureddinin Devleti büyük Selçuk İmparatorluğunun bir şubesinden başka bir şey olmadığı için, idare ve ordu teşkilâtında doğrudan doğruya Selçuk an'anelerine sadık kalınmıştı. Bu Türk İmparatorluğunun bir devamı olan Eyyubiler Devleti de, devlet teşkilâtında ayni

esasları takip etti. Türk devlet an'aneleri Eyyubilerle Mısıra girdi; ve Mısırda Fatimiler devri teşkilâtından büsbütün farklı yeni teşkilât vücuda getirildi. Askerî kuvvetleri en ziyade Oğuz Türklerinden mürekkep olan, ordularında ve saraylarında türkçe konuşulan Eyyubiler İmparatorluğunu, Salâhaddinin muasırı müverrihler ve şairler bile sadece bir *Türk Devleti* olarak telâkki etmişlerdir. Eğer Eyyubî ailesi arasındaki mütemadi harplerde, mütemadi Haçlılar seferlerinde o kadar mebzul türk kanı dökülmemiş olsaydı, Eyyubiler İmparatorluğu Mısırda ve Suriyede çok kesif bir türk kütlesine, yani çok sağlam bir millî esasa istinat etmiş olurdu. Selçuk İmparatorluğunda mevcut hükûmet teşkilâtı ve askerî tımarlar sistemi, Eyyubiler devrinde Mısırda da tatbik olundu. Bundan başka türk memlûklerinden askerî kıt'alar teşkili usulü de tatbik edilmişti. Bu sayede Eyyubiler daima muntazam ve kuvvetli bir orduya malik oldular.

Eyyubî Devletile, Mısır ve Suriyede medeniyet noktasından yeni bir devir açıldı ki, bu devre doğrudan doğruya *Türk Devresi* demek lâzımdır. Bu devirde vücuda getirilen bütün mimarî eserlerinde, san'at mahsullerinde türk ruhu gayet barizdir. Eyyubî hükümdarları memleketin terakkisi için birçok medenî faaliyetlerde bulundular; kanallar açarak, setler yaparak Mısırda ziraatin terakkisine sebep oldular. Garp devletlerile ticaret muahedeleri yaparak ticarî faaliyetleri teşvik ettiler. Sanayiin inkişafına yardımda bulundular. Her tarafta medreseler, mektepler, kütüphaneler, hanlar, kaleler yaptırdılar. Haçlılar Harbı esnasında, Avrupalılar, Eyyubiler devrindeki bu türk medeniyetinden birtakım iktibaslarda bulunmuşlardır. Eyyubiler devri, medeniyet tarihi noktasından, Selçuk devrinin parlak bir devamından başka bir şey değildir.

B. MEMLÛKLER DEVLETİ
(1250 — 1517)

MEMLÛKLER Eyyubî hükümdarları çoğu Oğuz ve Kıpçak olan gençlerden askerî kıt'alar, ve bilhassa muhafız alayları teşkil ederlerdi; Bunlar arasında şecaat

ve zekâlarile yükselenler, yavaş yavaş devletin en büyük askerî ve idarî mevkilerine geçerler, büyük nüfuz ve servet kazanırlardı. Mısırdaki son Eyyubî hükümdarları zamanında bu türk askerlerinin ve onların başında bulunan kumandanların nüfuzu pek çoğaldı; hakikî hakimiyet onların eline geçti. Bunlar arasından yetişen ve daha Meliküssalih zamanında büyük bir mevki kazanmış olan *Aybey* ismindeki Türk emîrinin Eyyubiler hakimiyetine nihayet vererek Sultan unvanını alması ve Memlûkler İmparatorluğunu kurması, işte bu sayede olmuştur [1]. Eyyubilerden sora Mısır ve Suriyenin siyasî vahdetini yeniden kuran bu Memlûk Sultanları, Memlûk emîrleri tarafından intihap olunurlardı; sultanlığın babadan oğula kalması pek nadirdi. Kuvvetine ve zekâsına güvenen her kumandan sultan olabileceği için, bu hal, emîrler arasında rekabetlere, mücadelelere meydan açıyor, memleketin dahilî sükûnunu sık sık bozuyordu. Fakat buna mukabil, birtakım yüksek şahsiyetlerin hükûmet başına geçmesine meydan bırakıyordu. Ortazamanda Mısır ve Suriyenin medeniyet ve siyaset itibarile en yüksek devri, Türk Memlûk Sultanlarının hakimiyetine tesadüf eder. Bu devletin en büyük hükümdarları Sultan *Beybars* (1260-1277), *Kalavun* (1279-1290), ve *Nasıriddin Mehmet* (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341 senelerinde üç defa tahta geçti) tir.

MEMLÛKLER DEVLETİNİN LÂTİNLERE VE İLHANLILARA KARŞI ZAFERLERİ

Akdenizin şark kıyılarında kurulmuş olan Memlûkler İmparatorluğu, hıristiyan dünyasının hücumlarına karşı durmak ve şark Lâtinlerile uğraşmak mecburiyetinde idi. Fakat bu sırada İlhanlılar tarafından gönderilen büyük istilâ orduları, Suriye ve Palestini istilâdan sora, Mısıra yürümek üzere hazırlanıyorlardı. *Beybars*ın kuvvetli kumandası altındaki muntazam türk ordusu Aynıcalût harbinde İlhanlılar ordusunu müthiş bir hezi-

[1] Eyyubî Devletinin daha merkeziyetçi bir devamı olan ve Eyyubilerin türk ordusunun türk kumandanları tarafından kurulan bu İmparatorluğa şark ve garp tarihçileri tarafından umumiyetle *Memlûkler Devleti* adı verildiğinden biz de bu ismi kullanıyoruz. Maamafih buradaki Memlûk kelimesi, bildiğimiz köle manasında kullanılmış bir kelime değildir; Memlûk tabirile, hakikatte, Mısır ve Suriyenin hâkimi olan *askerî aristokrasi kastedilmektedir.*

mete uğrattı; mütemadi zaferlerle Suriyeyi gerialdı (1260). Bu büyük zaferin verdiği kuvvetle tahta geçen Beybars, Şark Lâtinleri meselesini de temizlemek istedi; Hayfa, Yafa, Antakye şehirlerini zaptetti (1265 — 1268). İlhan *Abaka* nın Suriyeye gönderdiği elli bin kişilik bir ordu, otuz bin kişilik lâtin ordusile birlikte Suriyeye tekrar hücum etti; fakat *Sultan Kalavun* Humus (Hıms) civarında bu orduyu mahvetti (1281). Kalavun dört sene sora Trabulusşamı zaptettiği gibi, halefi *Meliküleşref* te Lâtinlerin Suriyede son sığındıkları kale olan Akkâyı elegeçirmek suretile Suriyede Haçlılar seferlerinin son bakıyelerini de ortadan kaldırdı. Maamafih İlhanlılar Suriyenin istilâsı fikrinden bir türlü vazgeçmiyorlardı; *Gazan* zamanında gönderilen bir istilâ ordusu iptida bazı muvaffakıyetler kazandı ise de, Memlûklerin *Mercüssofer*-deki galebeleri Suriyeyi tekrar İlhanlılar istilâsından kurtardı (1303). Memlûkler bundan sora, Haçlılar himayesinde kurulmuş olan Küçük Ermenistan Kırallığına karşı da hüçumlara başlıyarak XIV. asrın son nısfında onu da ortadan kaldırdılar. Kıbrıs Kırallığını da müteaddit hücumlarla hırpaladılar.

MEMLÛKLER DEVLETİNİN YÜKSELMESİ; İNKIRAZI

Kuvvetli idare teşkilâtına ve çok muntazam bir orduya malik olan Memlûkler İmparatorluğu, İlhanlıların hücumlarını muvaffakıyetle bertaraf ettikten ve Şark Lâtinlerile Ermenilerin siyasî mevcudiyetlerine nihayet verdikten sora, Şarkî Akdenizde büsbütün ehemmiyet kazandı. Sur, Akkâ, Yumurtalık gibi başlıca limanlar ellerine geçtiği için, İskenderiye eski ticarî ehemmiyetini yeniden kazandı; Mısır, tekrar Hintten ve Hint Denizi vasıtasile Uzakşarktan gelen kıymetli ticaret mallarının yegâne pazarı oldu. İmparatorluğun coğrafî mevkiinin bahşettiği bu iktisadî imtiyazdan Memlûkler çok istifade ettiler. Memleketlerine giren ve çıkan mallardan malın cinsine göre bazan yüzde elliye kadar yükselen bir gümrük resmi aldıkları halde yine müşterisiz kalmıyorlardı. Akkânın sukutundan sora, Papa, Memlûklerle iktisadî münasebetlerde bulunacakları aforozla tehdit ettiği halde, iktisadî zaruretler ve ihtiyaçlar karşısında bunun hiç hükmü olmamıştı.

Memlûkler İmparatorluğunun hudutları, en ziyade genişlediği zamanlarda şöyle idi: Garpta Berkaya kadar Bingazi çölü,

cenupta *Musavva*a kadar Nubi kıt'ası; Suriye hudutları, şarkta Fırata, şimalde Toroslara, cenupta Arabistan çöllerine kadar uzanıyordu. Mekke ve Medine Memlûk Sultanının hakimiyeti altında idi *(Harita. 36 a)*.

Memlûk sultanları XIV. asır sonunda Timur istilâsına karşı da müdafaa mecburiyetinde kaldılar. Fakat bu, gelip geçen bir sel gibidi. XV. asırda diğer civar devletlerle meselâ *Karakoyunlular* ve *Akkoyunlular*la bazı mücadelelerde bulundularsa da bu da mühim birşey değildi. XV. asrın bilhassa ikinci nısfında Memlûkler Devletini işgal eden en mühim mesele, günden güne kuvvetlenen Osmanlı İmparatorluğunun kendi hudutlarına doğru genişlemesi idi. Her iki taraf, mücadeleye girişmekten çekiniyorlardı; fakat bu mücadele zarurî idi. Osmanlı Hükümdarı Bayazıt II. devrindeki Mısır - Osmanlı harpleri, Memlûklerin muvaffakıyetile neticelendi. Lâkin Yavuzun hücumlarına karşı Memlûkler mukavemet edemediler; *Mercidâbık* Meydan Muharebesini kazanan (24 Ağustos 1516) Yavuz, Suriyeyi zaptettikten sora Mısıra yürüyerek (22 Nisan 1517) de Kahireye girdi ve Memlûkler Devletine nihayet verdi.

Memlûkler Devletinin bu kadar çabuk ve kolaylıkla ortadan kalkması, muhtelif sebeplerden ileri geliyordu: mütemadi harpler, dahilî mücadeleler, emîrler arasındaki rekabetler ve ihtiraslar, bu büyük Devletin manevî vahdetini bozmuştu; Suriyedeki müstahkem mevkilerin, kumandanları tarafından Osmanlılara hemen hiç mukavemet göstermeksizin teslimi bunu gösterir. Memlûklerin maliyesi de son derece bozuktu: mütemadi harplerin idaresi için sarfedilen büyük paralardan başka, sarayın ve emîrlerin israf ve sefaheti de hazineyi boşaltmıştı. Vergi sistemi çok bozulmuştu: büyük arazi sahiplerinden vergi alınamıyor, fakir halk ağır vergiler altında eziliyordu. Eskiden Devletin hemen en büyük varidat membaı olan Hint ticareti, deniz yolunun keşfinden sora ehemmiyetini kaybetmeğe başlamıştı. Dışardan parlak ve azametli görünen bu çürük bina, işte bu sebeplerden dolayı, Osmanlılar tarafından o kadar kolaylıkla yıkılabildi.

DEVLET TEŞKİLÂTI Memlûk İmparatorluğu muntazam teşkilâta malik bir devletti. devlet işleri, Sultanın riyaseti altında en büyük Memlûk emîrlerinden mürekkep bir meclis tarafından idare olunurdu. Merkezî idarenin muhtelif

şubelerinin başında bulunan bu emîrler mutlaka Memlûklerden olurdu; diğer unsurlara mensup olanlar için bu vazifelere geçmeğe imkân yoktu. Binaenaleyh bu suretle bir nevi *Memlûkler aristokrasisi* teşekkül etmişti. Şam, Halep, Trabulusşam, Hama, Safad valileri ve Şam ile Halep kale kumandanları, vazifelerinin ehemmiyetine mebni, doğrudan doğruya Sultan tarafından intihap olunurdu. Vilâyet merkezlerindeki idare şubeleri, Kahiredeki merkezî teşkilâtın daha küçük mikyasta bir taklidi idi; ve valiler adeta küçük bir sultan hüküm ve nüfuzuna maliktiler. Zengin mukataalara malik olan bu askerî ricalden başka, sivil memurlar ve ulema sınıfı da büyük bir ehemmiyeti haizdi.

Devletin askerî kuvveti bilhassa Memlûklere istinat ediyordu. Türkmen ve bilhassa Kıpçak gençlerini hükûmet namına satınalmağa memur hususî bir teşkilât mevcuttu. Bu gençler iptida Kahire kalesindeki hususî bir mektepte terbiye gördükten sora muhtelif kıt'alara dağıtılarak mükemmel bir asker olarak yetiştirilir, sora, ya emîrlerin maiyetine yahut hükümdar maiyetindeki kıt'alara tayin olunurlardı. Ordu, hükümdarın ve emîrlerin hassa askerlerinden başka *halka askeri* namı verilen ücretli veya tımarlara sahip diğer bir sınıftan teşekkül ederdi. Bedeviler ve Suriyedeki Türkmen kabileleri de reislerinin kumandası altında orduya iştirak ederlerdi. Resmî posta teşkilâtı fevkalâde muntazamdı; hatta Suriye ile Mısır arasında güvercin postaları bile vardı. Hulâsa, Memlûkler Devleti, Ortazamanın en muntazam ve sağlam teşkilâta malik bir Türk Devleti idi. Osmanlı Devletinin birtakım müesseseleri, Memlûkler teşkilâtını taklit suretile kurulmuştur.

MEDENÎ İNKİŞAF; MEMLÛK DEVRİNİN TÜRK ABİDELERİ

Memlûkler devrinde Mısır ve Suriye medeniyet itibarile çok yükseldi; ziraatin ilerlemesi için Mısırda arklar açıldı, setler yapıldı; sanayiin inkişafı için de çok çalışıldı. Ticaret ve bilhasa Hint transiti Mısıra büyük bir servet temin ediyordu. İmparatorluğun bu kadar mebzul varidat membalarına malik olması neticesinde, sair türk imparatorluklarında olduğu gibi, Memlûklerde de çok büyük bir inşa ve imar faaliyeti göze çarpar. Mısır ve Suriyede bugün hâlâ mevcut olan muazzam abidelerin en çoğu bu devre aittir: Kahire, Halep, Şam kaleleri, türk askerî mimarlığının birer

şaheseridir. Ayrıca birçok türbeler, çeşmeler, medreseler, hamamlar, camiler, hep bu devrin yadigârıdır. Memlûk sultanları ve emîrleri tarafından Mısır ve Suriyede yaptırılan abideler *(Res. 65)* arasında Sultan Kalavun Camisi *(Res. 66)* (1283), oğlu Mehmedin yaptırdığı cami, Sultan Hasan Camisi *(Res. 67)* (1362), Sultan Barkukun türbesi (1410), sora Sultan Kayıtbayın türbe ve camisi *(Res. 48, 68)* (1474-1475) Mısır-Suriye türk san'atinin muhteşem şaheserleridir. Memlûkler devrinde Mısır ve Suriyede tunç, bakır ve cam işleri, oymacılık, dokumacılık fevkalâde terakki etmişti.

MEMLÛKLER DEVRİNDE TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI

Memlûkler devrinde Mısır ve Suriyede eserlerini arapça yazan birçok türk âlim ve müverrihleri yetişmişti. Fakat ordu ve saray lisanı türkçe olduğu için, bu devirde türk dili Mısır ve Suriyede büyük ehemmiyet kazanmıştı. Memlûk sultanları ve emîrler arasında arapca bilenler çok azdı. Binaenaleyh bunlar namına Türkmen veya Kıpçak lehçelerile birtakım eserler yazıldığı gibi, Anadoluda veya Altınorduda yazılmış türkçe eserler de bunların kütüphaneleri için büyük bir itina ile istinsah ettiriliyordu. Mısır ve Suriyedeki Türklerin Anadolu ve Altınordu ile yalnız siyasî ve ticarî değil, edebî ve fikrî münasebetlerde de bulundukların gösteren bu gibi deliller pek çoktur. XIV-XV. asırlarda Mısır ve Suriyede yazılan birçok türkçe eserler arasında Mercidâbık muharebesinde ölen Sultan *Kansu*nun türkçe şiirlerini de saymak lâzımdır. Memlûk Sultanlarının türkçeyi resmî lisan olarak ta kullandıklarını yine Kansunun Sultan Selime gönderdiği bir mektuptan öğreniyoruz. Mısır ve Suriyede Memlûkler devri, türk kültürünün sair şubeleri gibi, türk lisan ve edebiyatı için de bir inkişaf devresi olmuştur.

XXVIII

ORTAZAMANDA ANADOLU TÜRK DEVLETLERİ

ABBASİLER DEVRİNDE ANADOLUDA TÜRKLER

Abbasiler, Bizansla birçok mücadelelerde bulunduktan sora, bugünkü Adana, Tarsus havalisini kat'î surette zaptetmişlerdi. Abbasilerin Anadolu harplerini yapan ordularında Türkler mühim bir kuvvet teşkil ettikleri gibi, *Avasım* namı verilen bu hudut eyaletinde de mühim miktarda Türkler vardı[1]. İslâm memleketlerinin Bizansa karşı müstahkem hududunu teşkil eden bu eyaletin en mühim askerî merkezi Tarsustu; İslâm memleketlerinin her tarafından Bizanslılarla harbetmek maksadile buraya gönüllüler gelir, hatta içlerinden bir kısmı buralarda yerleşirdi. İşte bu suretle Kilikya havalisine gelip yerleşmiş olan Türkler arasından *Ebu Süleymanüttürkî* gibi birtakım maruf emîrler de yetişmiş, hatta bazıları kendi isimlerile paralar bile bastırmışlardır. Bu saha *Nicephorus Phocas* (Nikeforus Fokas) kumandasındaki bizans ordusu tarafından zabıt ve islâm ahali imha olunduktan sora bile (961-965), Kilikyanın sarp ve dağlık noktalarında türk kütlelerine tesadüf olunuyordu. Selçuk orduları Anadoluyu zaptettikleri zaman, bu müslüman Türklerden başka, Bizanslıların muhtelif maksatlarla Rumeliden Anadoluya naklederek muhtelif yerlerde yerleşmiş oldukları Oguz, Peçenek, Kıpçaklara mensup gayrimüslim Türklere de tesadüf etmişlerdi.

[1] Harun Reşit devrinde Abbasî Devletile Bizans Devleti arasındaki hududu Malatyadan geçmek üzere Tarsustan Erzincana çizilen bir hat teşkil ediyordu.

SELÇUK DEVLETİNDEN EVEL ŞARKÎ ANADOLUDA OĞUZLAR

Gazneli Mahmudun Horasana geçirmiş olduğu bir kısım oğuz aşiretleri, gerek onun zamanında gerek oğlu Mes'ut zamanında, gördükleri zulümlere dayanamıyarak garba doğru ilerlediler (1029); ve İranı geçerek Azerbaycana yürüdüler. Oradaki yerli emîrlerle birçok harplerde bulundular; nihayet bunlardan mühim bir kütle Bizans hudutlarına yerleşerek, Ermeniler, Gürcüler ve Bizanslılarla mücadelelere başladılar: 1037 de bu Oğuzlar Van Gölü kenarında büyük bir Bizans kuvvetini mağlûp ederek 24 bin süvari öldürdüler. Biraz sora Horasanda Selçuk Devletinin kuruluşu, bu Oğuzları büsbütün ümide düşürdü; 1041-1042 de Ermenilere karşı muvaffakıyetli taarruzlarda bulundular. Diyarbekir ve Musuldaki islâm emîrlerile de harplerde bulunan bu Oğuzlar, ağır zayiata oğramışlar ve yorulmuşlardı. Lâkin bu sırada, Selçuk İmparatorluğunun süratli inkişafı sayesinde, asıl büyük Oğuz kuvvetleri, Selçuk reislerinin maiyetinde garba doğru ilerlemekte idiler.

A. SELÇUKLARIN ANADOLUYU İSTİLÂSI

MALAZGİRT HARBİNE KADAR SELÇUK - BİZANS MÜCADELELERİ

Horasan ve İranda yerleşen Selçuk Devleti, Maveraünnehirden mütemadi surette gelen oğuz kabilelerini garp hudutlarına göndermek ve onları yeni zaptedilecek memleketlere yerleştirmek siyasetini takip ediyordu. Tuğrul Bey, Selçok ailesinden *Kutulmuş* ve *İbrahim İnal* kumandasında büyük oğuz kuvvetlerini *Azerbaycan ve Elcezire* ile, *Şirvan, Gürcüstan, Cenubî Kafkasya* fütuhatı için garba göndermişti. Daha evel bu taraflara gelmiş olan Oğuzlar da bu yeni kuvvetlere iltihak ettiler. 1047 - 1049 senelerinde Ermenistan Türkler tarafından çiğnendi; Türkler bizans ordularını mağlûp ederek Erzuruma kadar ilerlediler. Tuğrulun o aralık bazı dahilî işlerle ve isyanlarla meşgul olması, Bizansa karşı olan bu hücumları bir müddet gevşetti. Maamafih 1052 de *Kars* ın tahrip edildiğini, 1053 - 1054 te Van Gölü civarının ve Ermeniler ile Gürcülerin tekrar türk hücumlarına maruz kaldığını görüyoruz. Bu hücumlardan telâşa düşen Bizans, Rumelideki ordularını da Anadoluya geçire-

rek Türklere mukavemete çalıştı. Fakat türk akınlarını menetmek imkânsızdı: 1056-1057 de Ermenistan yeni bir akına maruz kaldığı gibi, Malatya da tahrip edildi. Dahilî karışıklıkları tamamen temizliyen Tuğrul Bey, artık Bizansa karşı daha serbest hareket edebilirdi; 1059 da Sıvas hücuma uğradığı gibi, Garbî Anadoluya doğru da türk akınları başladı.

Alp Aslan ın cülûsundan sora, Bizansla mücadele daha ziyade hararetlendi: Türk kuvvetleri 1064 te Aras şimalinde *Ani* şehrini tahrip ettikleri gibi, 1065 - 1067 de Urfadan Antakyaya kadar olan sahalara da hücuma başladılar; 1067 de *Kayseri*, 1068 de *Niksar* ve *Amorium*, 1069 da *Konya*, 1070 te *Honas* Türklerin şiddetli hücumuna uğradı. Bu akınlar, daimî surette tekerrür etmekle beraber, henüz kat'î bir istilâ, bir yerleşme mahiyetinde değildi. Fakat Bizans İmparatorluğu büyük bir telâşa düşmüştü. 1067 de imparator olan meşhur kumandan Romanus Diyogenis, bütün gayretlerine rağmen, Anadoluya olan bu türk akınlarını durdurmaktan âciz kalmıştı.

MALAZGİRT ZAFERİ VE NETİCELERİ

Anadoluyu tehdit eden bu türk tehlikesinden kurtulmak için İmparator Bizansın bütün kuvvetlerini topladı; iki yüz bin kişiye yakın büyük ordusile Selçuk İmparatorluğuna kat'î bir darbe indirmek istiyordu. Frikya, Kapadokya kolaylıkla türk kuvvetlerinden kurtarıldı; ordusunu toplamaya vakit bulamıyan Alp Aslan, sulh teklifinde bulundu ise de mağrur İmparator bunu kabul etmedi. Alp Aslan maiyetinde bulunan 20-30 bin kişilik küçük ordusile harbi kabule mecbur oldu. 26 Ağustos 1071 de *Malazgirt* te vukua gelen büyük harp, Alp Aslanın kat'î galebesile neticelendi; İmparator esir düştü. Alp Aslan İmparatora karşı çok alicenaplık gösterdi; onu serbest bıraktığı gibi, rakiplerine galebe ederek tekrar İmparatorluk tahtına geçebilmesi için yanına askerî bir kuvvet te verdi. Fakat Bizanslılar arasında müthiş bir tefrika başlamış, dahilî harp bütün şiddetile baş göstermişti. Bizansın son bir gayretle çıkardığı büyük ordu mahvolmuş, bütün Anadolu Türkler karşısında adeta müdafaasız kalmıştı. Bu zaferden birkaç ay sora türk süvarileri Üsküdara kadar geldiler. Alp Aslan Kızılırmağa kadar olan memleketleri maiyetindeki Türkmen emîrlerine taksim etti; onlar da Anadolunun o zamanki vaziyetinden istifade ederek birtakım beylikler kurdular ki, bunların en mühimleri Saltuklar, Mengüçler, Danişmentlilerdir.

B. İLK SELÇUK FEODALİTESİ

SALTUKLAR (1071—1201)

Alp Aslan, emîrlerinden *Ebülkasım*ı Erzurum taraflarının zaptına memur etmişti. Vazifesini muvaffakıyetle yapan Ebülkasım, Erzurum merkez olmak üzere küçük bir devlet kurdu. Selçuk İmparatorluğunun yüksek hakimiyetini tanıyan bu Devlet, Ebülkasımın Torunu Saltuka nispetle *Saltuklar* veya *Saltukoğulları* ismini almıştır. Gürcülerle birçok muvaffakıyetli harpler yapan Saltukoğulları, Anadolu selçuk hükümdarlarile sıkı münasebetlerde bulundular; onların yüksek hakimiyetini tanıdılar. Nihayet Anadolu Selçuk Sultanı Rükneddin Süleymanşah 1201 de Erzurumu zaptederek bu Devlete nihayet verdi.

MENGÜÇLER (1071-1252)

Alp Aslanın maiyetindeki türkmen emîrlerinden *Mengüç Gazi*, Malazgirt zaferinden sora, merkezi Erzincan olmak üzere Mengüçler Devletini kurdu. Kemah, Şarkî Karahisar, Divriği şehirlerini zaptederek nüfuzunu genişletti. Soraları bu devlet iki şubeye ayrıldı: Erzincan ve Kemah Şubesi, Divriği Şubesi. Anadolu selçuk hükümdarlarile daimî münasebetlerde bulunan Mengüç ailesinin hakimiyeti, Anadolu Selçuk Hükümdarı Birinci Alâeddin Keykubat tarafından ortadan kaldırıldı (1228). Bunların Divriği Şubesi bir müddet daha yaşayabildise de 1252 den sora buraları da Anadolu Selçukları tarafından zaptedildi. Divriği de Mengüç ailesi tarafından yaptırılmış olan birtakım mimarî şaheserleri, bunların medenî seviyelerinin yüksekliğine şehadet etmektedir*(Res. ...)*.

DANİŞMENTLİLER (1071-1177)

Danişmentliler Devletini kuran, Alp Aslan maiyetindeki türkmen beylerinden *Melik Danişment Ahmet Gazi* dir. Büyük bir kahraman olan Danişment Gazi Bizanslılara karşı birçok muvaffakıyetler kazanarak, merkezi Sıvas olmak üzere kuvvetli bir devlet kurdu. Amasya, Çankırı, Çorum, Niksar şehirlerini ve havalisini kâmilen zaptetti. Elbistan ve Malatya havalisi de ona tâbi bulunuyordu. 1084 te ölen bu büyük hükümdarın yerine oğlu *Melik Gazi Gümüş Tekin* geçti. Bizanslılara karşı birçok muvaffakıyetler kazanan Gümüş Tekin zamanında Danişmentliler Devleti büyük bir nüfuz ve kuvvet sahibi oldu. Gümüş Tekin Selçuk Hükümdarı Birinci

Kılıç Aslanla birlikte Godfrua dö Buyyon kumandasında Anadoludan geçen Haçlılara karşı da zaferler kazandı (1097); ve 1100 de Antakya Prensi Boemondu Malatyada mağlûp ve esir etti. Sora Bizanslılara harp açarak Kastamonuyu aldı. 1126 de Gümüş Tekinin yerine geçen oğlu *Mehmet* te Bizanslılarla birçok harpler yaptı; bunların Kilikyaya yerleştirdikleri Ermenilerden birçok yerleri aldı. Kayseri şehri de ona tâbidi. Vefatında 1142 - 1143 Danişmentliler Devleti parçalandı: Kardeşi *Yagı Basan* Amasya ve Ankara şehirlerile havalisine hâkimdi; Kayseriye ve Sıvas Mehmedin oğlu *Zünnun* un elinde idi. Malatya da bu aileden *Aynüddevle* nin elinde bulunuyordu. Zünnun Selçuk Sultanı Kılıç Aslan II.ye istinat ettiğinden, Yağı Basan da Bizans İmparatoru Manuelle birleşerek 1158 de Kılıç Aslana karşı harp açtı. Bu suretle selçuk nüfuzunu kırarak Anadoluda büyük bir kuvvet sahibi oldu. Yağı Basan bir aralık Selçuklarla Bizanslılar aleyhine birleştise de, bu ittifak uzun süremedi. 1166 - 1167 de vefatından sora, Danişmentliler Devleti tekrar zâfa uğradı; Zünnun bir aralık kaynatası Nureddin Zenginin himayesinde mevkiini muhafaza edebildi; fakat onun ölümünden sora Selçuk Devleti birer birer bütün Danişmentliler şubelerinin hakimiyetine nihayet verdi (1174-1177).

Danişmentliler Devleti ilk zamanlarda Bizanslılara ve Haçlılara karşı mühim muvaffakıyetler kazanarak Anadoluda türklüğün hâkim olmasına büyük hizmetler etmişti. Fakat soradan aile kavgaları ve bilhassa Anadolu Selçuklarına karşı Bizansla birlikte hareket etmeleri, Selçukların *Anadoluda türk vahdetini* kurabilmelerini epey bir zaman geciktirmiştir. Danişmentliler, hâkim oldukları yerlerde birçok medenî tesisat vücuda getirmişler, camiler, medreseler, köprüler yaptırmışlardır. Onlardan kalan birhayli mimarî eserleri, Anadolu türk san'atinin birer şaheseri olarak hâlâ yaşamaktadır.

C. ANADOLU SELÇUK İMPARATORLUĞU (1077 — 1308)

ANADOLU SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞU

Selçuk torunlarından *Kutulmuş*, Tuğrul Bey zamanında Anadolu fütuhatına iştirak ettikten sora, Selçuk tahtına geçmek için Alp Aslana karşı açtığı harpte ölmüştü. Oğlu *Süleyman*, babasına tâbi olup Birecik ile Urfa arasında yaşayan

türkmen kabilelerinin başına geçti. Melikşah tahta geçince, Süleymanı Bizanslılarla harbe memur etti ve Anadoludaki bütün türkmen kuvvetlerinin kumandasını ona verdi. Bu sırada Anadoluda Bizans kumandanları arasında dahilî harpler şiddetlenmişti; ahali büyük arazi sahiplerinin elinde adeta köle vaziyetine düşmüş, bundan kurtulmak için bir çare arıyordu. Süleyman, idaresi altına geçen memleketlerde, hafif bir vergi vermek şartile herkesin hürriyetini temin ettiği için, Bizans idaresindeki memleketler halkı da onun hakimiyeti altına girmek arzusunu besliyorlardı. Bizansın resmî dini olan Ortodoks kilisesi tarafından şiddetli takibata uğratılan sair mezheplere mensup ahali de, din ve mezhep serbestisini tamamen temin eden türk idaresini tercih ediyorlardı.

İşte bu vaziyet, Anadoluda türk fütuhatını kolaylaştırdı. *İsaac Komnenus* (İsak Komnenus) kumandasındaki bizans ordusu Kayseri civarında mağlûp ve kumandanı esir edildi (1073). Bu sırada Romanus Diyogenis maiytindeki ücretli Norman askerlerinin kumandanı *Rusl dö Bayyöl* Kapadokya, Frikya, Bitinya sahalarında bir lâtin devleti kurmak istedi: Fakat Bizans İmparatoru Mihal VII. 1074 te Süleymanla birleşerek bu isyanı bastırdı; ve Süleymanın zaptettiği yerleri ona bıraktı. Türk kuvvetleri asilerin reisi *Dukas*ı İzmit civarında mağlûp ve esir ettiler. 1079 da İmparatorluk tahtını ele geçirmek istiyen *Nicephorus Melissenis* (Nikeforus Melisenis) Süleymanla ittifak ederek türk kuvvetlerinin zaptedeceği yerleri ona bırakmağa razı oldu. İşte bu fırsatlardan istifade eden Süleyman, yalnız Orta Anadoluyu değil Garbî Anadolunun mühim bir kısmını da ele geçirdi; Alaşehir, İzmir, Ayasluk, Edincik ve İznık gibi mühim merkezler artık Türklerin elinde idi (1081). İstanbulu almak maksadını besliyen Süleyman, İznık şehrini merkez yapmıştı. *Aleksis Komnenus*, Bizans tahtına geçtikten sora (1081), Bizansın dağınık kuvvetlerini toplamağa ve anarşiyi kaldırmağa muvaffak oldu. Süleyman bunun üzerine şarka dönerek Antakyayı zaptetti (1085). Fakat bu hâdise, onunla Halebe hâkim olan *Ukayl oğlu*nun arasını açtı; Antakya civarındaki bir harpte düşmanını mağlûp eden Süleyman Halep üzerine yürüdü; Fakat Suriye Selçuk Hükümdarı Tutuşla yaptığı bir harpte mağlûp oldu ve öldü. (1086).

ANADOLU SELÇUK İMPARATORLUGUNUN KUVVETLENMESİ; HAÇLILARA VE BİZANSLILARA KARŞI ZAFERLER

Süleymanın ölümünden sora Büyük Selçuk İmparatoru Melikşah Antakyaya kadar gelerek Anadolu ve Suriye işlerini tekrar tanzim etti ve Süleymanın henüz küçük olan oğlu *Kılıç Aslan I.*i beraber alarak Iraka götürdü. Süleymanın Antakyaya giderken İznıkta bıraktığı *Ebülkasımı*, sora onun yerine geçen *Ebülgazi*, Bizansa karşı türk fütuhatını muvaffakıyetle muhafaza ediyorlar, hatta yeni muvaffakıyetler kazanıyorlardı. Maamafih merkezî idare kuvvetli olmadığından Anadolunun muhtelif yerlerinde az çok müstakil birtakım türk emîrleri türemişti. Danişmentliler bunların en kuvvetlisi idi.

Melikşahın 1092 de vefatından sora yerine geçen Berkyaruk, Kılıç Aslan I.i Anadoluya yolladı. Kılıç Aslan İzmir ve civarında kuvvetli bir beylik kurarak muntazam bir donanma teşkil eden Türk Emîri *Çaha Bey*in kızını aldı; ve onun da yardımile yine İznık merkez olmak üzere babasının devletini tekrar kuvvetlendirdi. Kılıç Aslan zamanında Haçlıların seferleri başladı: Anadoludan geçen büyük hıristiyan kütlelerine ve o fırsattan istifade ederek kaybettiği memleketleri gerialmağa çalışan Bizanslılara karşı, Kılıç Aslan mütemadi harplere mecbur oldu. Payitahtı olan İznık Bizanslıların eline düştü; Selçuk toprakları müteaddit istilâlar gördü; fakat bu kahraman hükümdar, bilhassa Danişmentlilerle beraber, Haçlı sürülerini Anadoluda büyük mağlûbiyetlere, müthiş zayiata uğrattı (Haçlılar Harbi bahsine müracaat).

Haçlılar tehlikesi geçtikten sora Selçuklularla Danişmentliler arasındaki eski rekabet yeniden uyandı; Kılıç Aslan Danişmentlileri mağlûp ederek Anadoluda tekrar büyük bir nüfuz kazandı. Berkyaruk öldükten sora yerine geçen Sultan Mehmedi metbu tanımadı; ve Şarkî Anadolunun bazı mühim merkezlerini ona tâbi beylerin elinden alarak 1107 de Musulda hutpeyi yalnız kendi namına okuttu. Nihayet İran ve Suriye Selçuk ordularına karşı mağlûp olarak Habur çayında boğuldu (1107). Danişmentliler, Bizanslılar bundan istifade ederek Selçuk memleketlerinden bir kısmını zaptettiler.

Lâkin oğlu *Mes'ut* (1116—1156) bunlarla birçok harplerden sora Selçuk Devletinin nüfuzunu tekrar iadeye muvaffak oldu; saltanatının son zamanlarında Anadolu tekrar Haçlı ordularının hücumuna uğradı; Sultan Mes'ut Haçlıların başında bulunan

Alaman İmparatoru *Konrad*ın ordusunu Tarsus geçitlerinde mağlûp ettiği gibi, Fransa Kıralı Lui VII. kumandasındaki orduyu da İçel dağlarında perişan etti.

Kılıç Aslan II. zamanında (1156 — 1192) Selçuk Devleti Danişmentlilerle birçok harplerden sora nihayet Anadolu Türklerini kendi hakimiyeti altında topladı. Fakat Bizans İmparatoru *Manüel Komnenus* bundan hiç hoşlanmıyarak Kılıç Aslan üzerine yürüdü; Çardak civarında *Muriokefalon*daki harp Bizanslıların müthiş bir hezimetile neticelendi (1176); Niksar üzerine yürüyen diğer bir *Bizans Ordusu* da perişan edildi. Artık bundan sora Anadulu Selçuk İmparatorluğu için Bizans tehlikesi kalmamıştı. Lâkin şimdi de dahilî mücadeleler başlıyordu: ihtiyarlığında memleketini on bir oğlu arasında taksim eden Kılıç Aslan II., daha ölmeden, bu hatasının neticelerini gördü. Birçok kanlı mücadelelerden sora Sultan *Rükneddin Süleyman* kardeşlerini mağlûp ederek Anadolunun vahdetini tekrar iadeye muvaffak oldu (1196—1204).

ANADOLU SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN YÜKSELİŞ DEVRESİ

Kardeşi Rükneddinin henüz küçük yaşındaki oğlunu ıskat ederek Konya tahtına geçen *Gıyaseddin Keyhusrev I.* kudretli bir hükümdardı. Cenubî Anadolunun çok mühim bir limanı olan Antalyayı zaptederek (1206) Venediklilerle ticarî münasebetlere girişti. Halep hükümdarile birlikte Kilikya Ermenilerine hücum ve *Pertus* kalesini zaptetti (1208). Lâkin *Teodor Laskaris*le *Honas*ta icra ettiği harpte maktul düştü (1210). Yerine geçen *İzzeddin Keykâvus I.* kardeşi Keykubatla amcası Erzurum Meliki *Tuğrulşah*a karşı saltanatını muhafaza için Bizanslılarla sulh etti. Ermeniler de bu fırsattan istifade ederek hücuma kalkıştılar. Fakat İzzeddin bütün bu gaileleri muvaffakıyetle atlattı; kardeşini esir ve hapsetti. Trabzon Rum İmparatorluğundan Karadenizde mühim bir ticaret merkezi olan Sinopu aldığı gibi, İmparatorluğu senelik bir vergi vermeye de mecbur etti (1214). O aralık hıristiyan şövaliyelerinin de yardımile Türk kale muhafızlarını öldüren Antalya ahalisi tedip edilerek şehir tekrar zaptolundu. Kilikyaya hücum eden İzzeddin, Ermenileri de müthiş bir mağlûbiyete uğrattı; Kilikya geçitlerindeki birtakım mühim kaleleri Türklere bırakmak ve senelik bir vergi vermek şartile Ermenilerin sulh talebini

kabul etti (1216). İzzeddin, İmparatorluğunun şark ve cenubu-şarkî hudutlarını da genişletmek istedise de, yaptığı harplerde muvaffak olamadı ve 1219 da öldü.

Yerine geçen kardeşi *Alâeddin Keykubat 1.* zamanında Anadolu Selçuk İmparatorluğu en haşmetli devrine vâsıl oldu: eyi bir idare adamı, tedbirli bir kumandan, mahir diplomat olan Alâeddin, İmparatorluğu büyültmek ve yükseltmek için hiçbir fırsatı kaçırmadı: Ermenilerle Antakya prensliği arasındaki ihtilâftan istifade ederek Akdeniz kıyılarında Ermenilerin elindeki mühim müstahkem mevkileri aldı; bunlardan bilhassa *Kandelor* u tahkim ederek ve yeni binalarla süsleyerek ismini *Alâiye* ye çevirdi; ve kendisine kışlık merkez yaptı. Ermeniler onu metbu olarak tanımağa ve senelik vergiden başka türk ordusuna yardımcı asker de vermeğe mecbur oldular (1220 — 1221).

Yeni Diyarbekir ve *Hısnıkeyfa* Beyinin Eyyubilerle birleşerek hutpeden kendi ismini kaldırmak istemesi üzerine *Kâhta* ve *Çemişgezeği* zaptetti (1222). Yardıma gelen Eyyubî ordusunu mağlûp ettise de, Eyyubilerle hoş geçinmek siyasetini takip edeceği için esirlere karşı büyük bir nezaket gösterdi. Ve biraz sora Eyyubî ailesinden bir kızla evlendi. 1225 te Erzurum ve Erzincan emîrlerinin vefatı üzerine, buraları da Selçuk İmparatorluğuna ilhak için birtakım harplere girişti; Eyyubilerle müttefik olarak, Celâleddin Harzemşaha karşı Erzincanda büyük bir zafer kazandı (10 Ağustos 1230). Ve bunun neticesinde Erzurumu da zaptetti.

Bu sırada Cengiz orduları tekrar şark hudutlarında görünmüş, Celâleddinin ölümünden sora başsız kalan muhtelif kumandanlar maiyetinde Harzemli Türklerden mürekkep kütleler de her tarafa dağılmıştı. Alâeddin bu fırsatı da kaçırmak istemedi: Eyyubiler tarafından zaptedilmiş olmakla beraber o aralık müdafaasız kalan *Ahlat* ı ve civarını zaptetti; ve Harzemlıleri kendi hizmetine alarak buraların müdafaasına da onları memur etti. Ahlâtın zaptı üzerine Eyyubî ailesine mensup muhtelif hükümdarlar Alâeddine karşı birleştiler; fakat aralarındaki rekabetle bu ittifakın uzun zaman sürmesine ve müspet bir netice elde edilmesine mâni oldu; Alâeddin bundan istifade ederek *Harput* u da zaptetti (1234). Bundan sora Eyyubilere ait birtakım şehirleri daha almak teşebbüsünde bulundu ise de, devamlı bir netice elde edemedi ve 1237 de yeni bir harbe

hazırlandığı sırada birdenbire öldü. Alâeddin, Eyyubî ailesine mensup zevcesinden olan küçük oğlunu veliaht yapmıştı. Bundan müteessir olan büyük oğlu Gıyaseddin Keyhusrevin babasını zehirlediği rivayet olunmaktadır. Alâeddinin vasiyeti hilâfına olarak yerine *Gıyaseddîn Keyhusrev II.* geçti.

Keyhusrev, Keykâvus ve bilhassa Alâeddin Keykubat devirleri, Anadolu Selçuk Devletinin kemal devresidir. Antalya ve Sinobun fethi, Anadoluyu cihan ticaretine açmış, hudutların emniyeti ve yolların asayişi Anadoluya asırlardanberi görmediği bir refah temin etmişti. İstanbulu Lâtinlerin zaptı üzerine merkezi İznık olmak üzere teşekkül eden İznık ve Trabzon rum devletleri, Kilikya Ermenileri, Selçuklara her yıl vergi veriyorlar, yardımcı asker gönderiyorlardı. İmparatorluğun cenubuşarkî hudutlarındaki şehirlerde hüküm süren Eyyubî ve Artuk ailesine mensup hükümdarlar, Selçuk imparatorlarını metbu olarak tanıyorlar, hutpede ve sikkeleri üzerinde onların ismini zikrediyorlardı. Keykubat I. Cengiz ordularının hücumu ihtimaline karşı Anadolunun büyük merkezlerini tahkim etmekle beraber, mahirane bir politika takip ederek, bu orduların Selçuk topraklarına taarruzuna meydan vermemişti. Yalnız siyasî ve iktisadî noktalardan değil, medeniyet tarihi noktasından da bu devir Anadolu Türklerinin en parlak devirlerindendir.

ANADOLU SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN ZAYIFLAMASI; DAHİLÎ İSYANLAR

Gıyaseddin Keyhusrev II. Selçuk ordusundaki beylerin bir kısmı ve hıristiyan kıt'alarının yardımile tahta geçtikten sora, babasının tecrübeli kumandanlarına ve büyük ricaline karşı emniyetsizlik göstermeğe başladı. *Sadeddin Köpek* isminde hilekâr bir emîrin de teşvikile kardeşlerini ve üvey anasını öldürttü. Alâeddin Keykubadın muvaffakıyetlerine büyük yardımlarda bulunmuş olan Harzemli emîrler, Keyhusrevin ve Sadeddin Köpeğin kendilerine fenalık edeceklerini anlamışlardı. Binaenaleyh maiyetlerindeki Harzemlilerle birlikte Selçuk topraklarından çıktılar ve civarda Eyyubilere tâbi sahaları yağmaya başladılar. Sora Eyyubilerin hizmetine girerek 1244 senesine kadar Elcezirede, Suriye ve Palestinde birçok hareketlere iştirak ettiler. Keyhusrev, cenubuşarkideki küçük islâm devletlerine, hatta Halep hükümdarlarına kendisini metbu olarak tanıttı. Fakat, imparatorluğun bu azametli manzarasına rağmen, inhitat başlamıştı;

1241 de *Baba İshak* isminde bir türkmen şeyhi, kendisini peygamber tanıyan kuvvetli türkmen aşiretlerine kıyam emrini verdi: *Şumayşat* (Şamşat), Malatya havalisinde başlıyan bu göçebe isyanı birdenbire korkunç bir hal aldı; büyük şehirler ahalisi ve onlarla beraber selçuk orduları mütemadi mağlûbiyetlere uğrayorlardı. Keyhusrev büyük bir telâş içinde Konyayı bırakarak *Kubadabat* kalesine kapandı; Selçuk ordusu Baba İshakı yakalayıp idam etmekle beraber, Türkmenlere karşı tekrar mağlûp oldu. Nihayet Erzurumda hudut muhafazasında bulunan ve büyük bir kısmı hıristiyanlardan mürekkep olan selçuk ordusu, bu isyanı kanlı surette bastırdı.

ANADOLU SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN CENGİZ ÇOCUKLARININ NÜFUZU ALTINA GİRMESİ

Bu sırada Selçuk İmparatorluğu şarkta yeni ve büyük bir tehlike karşısında kaldı: *Bayçu* kumandasında bir moğol ordusu, selçuk kuvvetlerini mağlûp ederek Erzurumu aldı (1241). Keyhusrev, selçuk ordusunu kendisine tâbi devletlerin gönderdiği yardımcı kuvvetlerle de takviye ederek ilerledi; fakat bu karışık, intizamsız ordu Sıvasın 60 kilometre kadar şarkındaki *Kösedağ* harbinde Bayçu ordusuna karşı fena bir hezimete uğradı (26 Haziran 1243). Sıvas müdafaasız teslim oldu; fakat Kayseri hücumla zaptedildiği için tahrip edildi ve halk kılıçtan geçirildi.

Keyhusrev bu mağlûbiyetler karşısında mukavemetin imkânsızlığını anladı; ve her yıl vergi vermek şartile Bayçu ile sulha mecbur oldu. Bu hadiseler esnasında Ermenilerin hıyanetini görmüş olan Keyhusrev bir ordu göndererek Kilikyayı çiğnedi; Ermenilerin eline geçen yerleri gerialdığı gibi onları tekrar vergi vermeye mecbur etti (1245). Fakat biraz sora öldü.

Yerine geçen oğlu *Keykâvus II.* zamanında bütün nüfuz Vezir *Sahip Şemseddin*in elinde idi; bu sırada Keyhusrevin diğer oğlu *Rükneddin Kılıç Aslan*, Cengizoğullarından *Küyük*ü Büyük Han intihap edecek kurultaya iştirak etti(1246). Küyük, Kılıç Aslanı Selçuk tahtına tayin ettiği gibi, Sahip Şemseddinin idamını da emretti; ve evelce Keyhusrevle Bayçu arasında kararlaştırılmış olan sulh şartlarını da şu şekle koydu: Büyük Hana her sene 1,200,000 altın, 500 parça altın sırma ile işlenmiş ipek kumaş, 500 at, 500 deve, 5000 koyun ve bundan başka hemen bu kıymette münasip hediyeler verilecekti. Kösedağı mağlûbiyeti, Anadolu Selçuk İmpa-

ratorluğunu, hükümdarları bile Büyük Han tarafından intihap edilen ehemmiyetsiz bir devlet şekline sokmuştu!

Kılıç Aslan IV. Anadoluya gelince sultan olarak tanındı ve Sahip Şemseddini idam etti (1249). Fakat bu sırada Büyük Hakanın ölümü haberi geldiğinden, Selçuk emîrleri, kardeşler arasındaki mücadeleye nihayet vermek için, İzzeddin Keykâvus, Rükneddin Kılıç Aslan ve Alâeddinin müştereken saltanat sürmelerini kararlaştırdılar; ve Celâleddin Karatay idareyi eline aldı. Fakat bir müddet sora, memuren Büyük Han nezdine giden Alâeddin Erzincanda öldü. Hükûmet Rükneddin ile İzzeddinin elinde kaldı. Bu müşterek idareden doğan karışık vaziyet, 1254 e kadar devam etti. Nihayet İzzeddin Keykâvus, Rükneddini hapsederek yalnız başına saltanat sürmeğe başladı. Fakat Bayçu ordusu ile yaptığı harpte mağlûp olunca, İznık İmparatorluğuna kaçtı (1256). Bunun üzerine Rükneddin hapisten çıkarılarak tahta geçirildi. Fakat Bayçu kuvvetleri, Halâgû ordusuna iltihak için geridönünce İzzeddin tekrar geldi. Nihayet birçok müzakerelerden sora Hulâgûnun da tensibi ile Anadolu ikiye ayrıldı: Kızılırmağın şarkındaki memleketler Rükneddine, garbindekiler İzzeddine ait olacaktı. İki kardeş, ordularile birlikte Hulâgûnun Suriye seferine iştirak ettikten sonra, Anadoluya döndüler. Lâkin Rükneddinin Veziri Muinüddin Süleyman Pervane, İzzeddinin Memlûk Sultanlarile gizli münasebetlerde bulunduğunu Hulâgûya bildirdi ve tedibine emir aldı. Bunun üzerine İzzeddin Antalya tarikile İstanbula kaçmağa mecbur oldu (1261). Selçuk tahtı artık Rükneddine kalmıştı; fakat hakikatte bütün nüfuz, Hulâgûnun naibi makamında bulunan Pervanenin elinde toplanmış, Anadolu, İlhanlıların bir vilâyeti hükmüne girmişti. Rükneddinin kendisine karşı eyi hisler beslemediğini öğrenen Pervane, Mısır Sultanı Beybars ile münasebeti olduğunu behane ederek onu öldürttü (1264). Yerine henüz altı yaşındaki oğlu *Gıyaseddin Keyhusrev III.* tahta çıkarıldı.

İLHANLILARIN HAKİMİYETİNE KARŞI ANADOLUDA İSYANLAR; SELÇUK İMPARATORLUĞUNUN İNKIRAZI

Muinüddin Pervanenin tahakkümü ve İlhanlılar kumandanlarının birtakım hareketleri Anadolu Türkleri arasında hoşnutsuzluğu artırıyordu. Sulçuk Emîrlerinden bazıları, İlhanlılarla Mısır Sultanları arasındaki düşmanlıktan ve müslüman Anadolu Türklerinin putperest İlhanlılara karşı besledikleri dinî nefretten

istifade etmek istediler. Bu beylerden *Hatiroğlu Şerefeddin Mes'ut* ve kardeşleri Memlûk Sultanı Beybarsın muzahereti ve Karamanoğullarının yardımile, İlhanlılar hakimiyetine karşı bir kıyam hareketine taşebbüs ettilerse de mağlûp oldular. Fakat Karamanlıların tamamile itaat altına alınması kabil olamadı. Beybars Anadoludaki bu cereyanlardan istifade etmek maksadile İlhanlılara harp açtı; ve Elbistanda İlhanlılar ordusunu müthiş bir mağlûbiyete oğrattıktan sora, Kayseriye geldi. *Muinüddin Pervane*, Sultan Keyhusrevi de alarak Tokata çekildi. Beybars Selçuk Devletini putperest tahakkümünden kurtarmak için geldiğini söyliyerek Sultanı ve Pervaneyi Kayseriye davet ettise de, icabet etmediler. Bunun üzerine Beybars Kayseride büyük merasimle Selçuk tahtına cülûs etti (1277). Fakat ordusu çok yıpranmış ve Anadoluda umduğu yardımı görmemişti. Binaenaleyh Kayseride on günlük bir ikametten sora süratle geridöndü.

Elbistan harbinde selçuk beylerinin hiç mukavemet göstermeden firar etmeleri ve kendi ordusunun büyük zayiata uğraması *İlhan Abaka* yı çok hiddetlendirdi. Suriyey'e hücuma cesaret edememekle beraber, Anadoluda iki yüz binden fazla adam kestirdi; ve Sultan Gıyaseddinle Pervaneyi beraber alarak Tebrize döndü; orada, Beybarsla gizli münasebetlerde bulunduğunu ileri sürerek Muinüddin Pervaneyi de idam ettirdi (1277). Anadoluda büyük bir nüfuza malik olan Pervanenin idamı, mevcut karışıklıkları bir kat daha artırdı. Selçuk Hükümdarı ve Pervane Tebrize gittikleri esnada, Karamanoğlu *Mehmet Bey* Anadoluyu ayaklandırmak için yeni bir fırsat buldu: İzzeddin Keykâvusu II. nin çocuklarından olduğunu iddia eden ve selçuk tarihlerinde tezyif için *Cimri* diye zikredilen birini sultan olarak tanıdı; Konya üzerine yürüyerek zaptetti ve Cimriyi Selçuk tahtına oturttu (1277). Süratle Anadoluya dönen *Gıyaseddin Keyhusrev*, İlhanlıların yardımile Konyayı gerialdıktan ve Karamanlıları tedip ettikten sora, Develi Karahisar civarındaki harpte Cimriyi katil ve ordusunu perişan etti. Fakat Anadolu Türkmenlerinin bu mütemadi kıyamları, sırf İlhanlıların *Kongurtay* kumandasındaki askerî kuvvetleri sayesinde bastırılmış olduğundan, Selçuk sultanlarının artık hiçbir nüfuzu kalmamış, Anadolunun muhtelif yerlerindeki türkmen kabileleri beyleri arasında istiklâl hareketleri belirmeğe başlamıştı.

Gıyaseddin Keyhusrev (1283) te İlhanın emrile idam olunduktan sora, yerine *Gıyaseddin Mes'ut II.* tayin edildi. Anadolu müthiş bir anarşi içinde yuvarlanıyor, kıyamlar, tenkiller biribirini takip ediyordu. İlhan *Gayhatu* Anadolu işlerini tanzim için kuvvetli bir ordu ile gelerek Kastamonu taraflarındaki kıyam hareketlerini kanlı surette bastırdı (1292). Bazan İlhanlılar tarafından gönderilen kumandanlar da kendi metbularına karşı isyandan çekinmiyorlardı. *İlhan Gazan*, İlhanlıların umumî Anadolu valisi olan *Baltu* nun isyan hareketini epey zorlukla bastırdığı gibi, Gıyaseddin Mes'udu da ona taraftarlığından dolayı azlederek, *Alâeddin Keykubat III.* ü Selçuk tahtına oturttu (1298). Bu sırada İlhanlıların Anadoludaki orduları kumandanı *Sülemiş*, Mısırlıların ve Karamanlıların yardımile isyan ettise de muvaffak olamadı. Keykubat, Gazanın emrile Isfahana götürülerek idam edildi (1301); bir müddet sora *Gıyaseddin Mes'ut II.* hapisten çıkarılarak Kayseride Selçuk tahtına oturtuldu (1303) ise de, Selçuk Hükümdarlığının maddî ve manevî hiçbir nüfuz ve ehemmiyeti kalmamıştı. Mes'ut II. nin 1308 de Kayseride vefatile Selçuk Sultanlığı ismen de nihayet buldu.

Anadolu epey zamandanberi İlhanlıların askerî kumandanları tarafından idare edilmekte olduğundan, Selçuk Sultanlığının inkırazı hiç hissedilmedi. Bilhassa 1303 tenberi İlhanlılar Anadoluyu doğrudan doğruya kendilerine tâbi bir vilâyet gibi bir valii umumî ile idare ediyorlardı. Maamafih İlhanlıların nüfuzu daha ziyade Orta ve Şarkî Anadoluda kuvvetlidi. Garp ve garbıcenubî hudutlarında, Karaman havalisinde mahallî türkmen beylikleri kurulmuştu. Anadolu valilerinden yalnız *Emîr Çobanoğlu Demirtaş Bey* uçlara kadar hakimiyetini tevsi edebilmişti. Emîr Çoban ailesinin imhası ve Demirtaşın Mısıra firara mecbur olması üzerine (1327), Anadoluda İlhanlıların nüfuzu çok zayıfladı ve yalnız Orta Anadoluya munhasır gibi kaldı. *İlhan Ebusaidin* vefatından sora ise (1335) Anadoludaki türkmen beylikleri artık kendi başlarına kaldılar; ve Osmanoğulları tarafından Anadolu türklüğünün siyasî birliği yeniden kuruluncıya kadar, bu küçük beylikler arasında mücadeleler eksik olmadı.

D. ANADOLU BEYLİKLERİ
(İKİNCİ SELÇUK FEODALİTESİ)

ANADOLU BEYLİKLERİ Selçuk Devletinin son zamanlarında uç ümerasından olan Karaman, Germiyan, Eşref, Hamitoğulları yarı müstakil bir halde bulunuyorlar ve hatta bunlardan ilk üçü metbularile mücadeleler bile yapıyorlardı. Bunlardan sora Menteşe ve Candaroğulları ile, on dördüncü asrın ilk nısfında Sıvas ve havalisine yerleşen *Ertena Alâeddin* in Beyliği de ilk zamanlarında İlhanlılara metbut olarak tarih sahnesinde görülmektedir.

KARAMAN BEYLİĞİ Oğuz boylarından olan Karamanlılar Selçuklular tarafından Uç Beyi olarak Ermenak havalisine yerleştirilmişlerdi. Bunlar *Kerimüddin Karaman* zamanında Ermenilerin zararına olarak arazilerini tevsi eylemişler ve hatta metbuları Selçuk ordularını bile mağlûp eylemişlerdi.

Karamanoğulları bundan sora bütün siyasî hadiselerden istifade etmişler ve Karamanoğlu Mehmet Bey meşhur *Cimri* isyanında Konyayı zabıt ile *Cimri* nin Selçuk hükümdarı evlâdından olduğunu iddia eylemiş ve hükümdarlığa geçirmiştir (1277).

Selçukluların inkırazından sora doğrudan doğruya İlhanlılarla karşılaşan Karaman beyleri bunlarla yaptıkları mücadelelerde kâh galip ve kâh mağlûp olmuşlar, ve nihayet azimlerinin mükâfatını görerek hükûmetlerini esaslı surette kurmuşlardır (1327).

Karamanoğulları komşuları olan Eşref ve Hamitoğulları arazisinden de istifade ile epeyce büyümüşlerse de karşılarına çıkan Osmanlılara karşı duramamışlardır. Karamanoğulları Osmanlıların tehlikeli zamanlarında fırsatı kaçırmamışlar, ve hükûmetlerini bir müddet için muhafaza eylemişler ve hatta bir aralık Bursa havalisine kadar akın yapmak suretile Germiyan ve Osmanlı arazisini çiğnemişlerdi.

Nihayet Karamanoğlu İbrahim Beyin vefatından sora oğulları arasındaki saltanat mücadeleleri ve Osmanlı ve Akkoyunlu hükûmetlerinin müdahaleleri neticesinde hükûmetleri tamamen sönmüş ve nihayet 1487 de münkariz olmuştur.

GERMİYAN BEYLİĞİ Anadolu Beyliklerinin kudretlilerinden olan Germiyan Türkleri ve Germiyan emîrleri evelce Malatya taraflarında bulunurlarken, soradan Ankara ve Kütahya taraflarına yerleştirilmişlerdi. Bunlardan iptidà hükümdar olarak gördüğümüz zat *Alişiroğlu Yakup* Beydir. Yakup Bey ümerasından olan Aydın, Saruhan, ve Karasi Beyler kumandasile Garbî Anadoluya sevkettiği ordular Ege Denizi sahillerine kadar gelmişler ve bilâhare Aydın, Saruhan, Karasi Hükûmetlerini kurmuşlardı.

Bizanslılarla epey zaman uğraşan Yakup Beye oğlu Mehmet Bey halef olmuş ve bu zat ta bazı muvaffakıyetler kazanmıştır. Mehmet Beyden sora Karaman ve Osmanlı Beylikleri arasında sıkışan bu hükûmet Osmanlılara kız vermek suretile inkırazını geri bırakmış ve daha sora Osmanlıların himayesine girmişti.

Ankara harbinden sora istiklâlini tekrar kazanan Germiyan Beyliği yine Osmanlıların himayesi sayesinde mevcudiyetini muhafaza etmiştir. Bu devletin son hükümdarı İkinci Yakup Bey Hükûmetini hemşiresinin torunu Osmanlı Hühümdarı İkinci Sultan Murada vasiyet etmiş ve vefatında arazisi Osmanlı mülküne ilâve edilmiştir (1428). Germiyan Hükûmeti on dördüncü asrın ilk nısfında Anadolu Beyliklerinin en kuvvetlisidi.

EŞREFOĞULLARI BEYLİĞİ Selçuk varislerinden Eşrefoğulları Hükûmeti Beyşehir ve havalisinde teşekkül etmiştir. İlk zamanlarında inkişafa kabiliyet gösteren bu devlet 1324 tarihinde İlhanlıların Anadolu Valisi Çobanoğlu Demirtaşın darbesile yıkılmıştır.

HAMİTOĞULLARI BEYLİĞİ Yine bu zümreden olarak Isparta, İğridir ve Antalya havalisinde meydana çıkan Hamitoğulları Hükûmeti iptidaları Demirtaşın darbesile sarsılmışsa da, ondan sora kendini toplamış, İğridir ve Antalya merkez olmak üzere ikiye ayrılmıştır.

Bunlardan birincisinin arazisi 1390 da ve ikincisi 1426da Osmanlılara intikal eylemiştir. Tarihlerin yanlış olarak Tekeoğulları dedikleri Beylik, Hamitoğullarının Antalya şubesidir.

MENTEŞEOĞULLARI İlk emîrlerinden *Menteşe Bey* in ismine izafetle Menteşeoğulları dediğimiz Beylik te Selçuk varislerindendir. Bunlar soraları, Ege Denizi sahillerine kadar dayanmışlar ve hatta 1300

senesinde Rumlardan Rodosu bile almışlardı; sora burayı Sen Jan şövaliyeleri zaptetmişlerdi. Menteşe Beyliği dahilinde de Rumlardan Aydını fetih ile şimale doğru kol atmışlardı. Bunların merkezi *Milâs*, *Beçin* kasabaları idi.

Menteşe Beyliği 1375 ten az evel İbrahim Beyin vefatile oğulları arasında parçalanmıştır. Bunlardan birinin merkezi *Balat* diğerinin merkezi Milâs yanındaki Beçin idi. Bunlardan Balat Emîrliği 1410 dan sora Osmanlıların himayesine girmiş ve Beçin Emîrliği ise Hükümdarı Emîr Ahmet Gazinin vefatına yani 1391 senesine kadar mevcudiyetini muhafaza edebilmiştir. Osmanlı Padişahı Bayazıt I. bu Beyliğin istiklâline de nihayet vermişse de, Timur istilâsında yeniden kurulmuş, fakat uzun zaman yaşayamıyarak tekrar Osmanlıların eline düşmüştür.

CANDAR-OĞULLARI

Şimalî Anadoluda ehemmiyetli bir hükûmet kuran Candaroğullarına gelince, bunlar Selçukluların son zamanlarında İlhanlıların Anadoluda kudretlerini eyice gösterdikleri sırada onların muzaheretile Kastamonu ve havalisinde beylik kurmuşlar ve zamanını bulunca istiklâllerini ilân eylemişlerdi. Candaroğullarından Süleyman Paşa I. Sinop, Zafranbolu, Çankırı ve havalisini istilâ ve halefleri Samsun, Bafra taraflarını ilhak eylemişlerse de, Kötürüm Bayazıt Bey ismindeki Candarlı Hükümdarının oğulları arasındaki münaferet dolayısile bu devlet Sinop ve Kastamonu ve daha sora da Çankırı şubelerine ayrılmıştır. Bunlardan Kastamonu ve Çankırı şubeleri Osmanlı himayesinde idiler.

Candaroğlu İsfendiyar Bey bir aralık Osmanlıların eline geçen Kastamonu ve Çankırıyı, Timurun Ankara harbinden sora Osmanlılardan istirdada muvaffak olmuş ise de, bilâhare Çankırıyı terke mecbur kalmıştır. Candaroğlu İsmail Bey zamanında Candaroğulları Hükûmeti Osmanlılara geçmiştir (1459).

AYDINOĞULLARI

Bu Hükûmeti tesis eden *Aydınoğlu Mehmet Bey*, Germiyan ümerasından idi. 1307 ve 1308 senelerinde *Birgi*, Ayasluk ve müteakıben Tire taraflarını elde eden Mehmet Bey Germiyanlıların hakimiyetini tanımak suretile bir Beylik kurmuş ve İzmir taraflarını da Cenevizlilerden almak suretile beyliğini tevsi eylemiştir (1326).

Ailenin ittifakile Mehmet Beye halef olan ikinci oğlu *Umur Bey,* babası zamanından başlıyarak, kuvvetli donanması sayesinde Ege ve Yunan denizlerine hâkim olmuş, civardaki adalara, Rumeli sahillerine, Agriboz adasile Moraya ve hatta Eflâk taraflarına kadar deniz akınları yapmış, ve bundan başka Bizans İmpraratorluğu işlerine de müdahale ederek dostu Kantakuzenin imparatorluğu elde etmesine yardım etmişti.

Umur Beyin akınlarından ürken Papa, Venedik, Kıbrıs, Rodos donanmaları müttefikan İzmiri zabıt ile Umur Beyin donanmasını yakmışlardır. Bu felâket üzerine içerdeki Eski İzmire çekilen Umur Bey Sahil İzmiri istirdat için frenklerle muharebe ederken şehit düşmüştür (1347).

Umur Beyden sora Aydınoğulları hükûmetinin riyasetini Mehmet Beyin büyük oğlu Hızır Bey işgal ettise de, frenklere karşı ağır bir muahede imzalamağa mecbur olan bu zatın vefatında, ehemmiyetini kaybeden Aydınoğlu Hükûmeti küçük kardeşi İsa Beye intikal eylemişti.

İsa Bey zamanında Osmanlı istilâsı Aydınellerine kadar dayanmış ve İsa Bey mecburen Osmanlıların Tire Beyliğini kabul etmişti. Ankara muharebeden sora İsa Beyin halefleri meydana çıktılarsa da, Osmanlı istilâsının önüne duramadıklarından hükûmetleri nihayet buldu (1403).

SARUHANOĞULLARI Saruhan Hükûmetinin müessisi olan *Saruhan Bey* de Germiyan Beylerindendi. 1305 te Germiyandan garba doğru sevkedilen Saruhan Bey, Bizanslılardan mühim kasabalar almış ve 1313 te Manisayı da zaptederek kendisine merkez yapmıştı. Saruhan Bey Manisa, Menemen, Foça taraflarını da elde ettikten sora mühim bir donanma ile deniz seferlerine girişmiş ve bazı seferleri Aydınoğullarile beraber yapmışlar ve yine Aydınoğullarile birlikte Bizanslılara yardım etmişlerdi.

1345 te vefat eden Saruhan Beye oğlu İlyas Bey ve ona da İshak Bey halef olmuşlar ve fakat zamanlarında ehemmiyetli bir hareket olmamıştır. 1388 de ölen İshak Beyin yerine büyük oğlu Hızırşah Bey geçti ise de 1390 da Osmanlı hükümdarı Yıldırım Bayazıt bu Hükûmete nihayet vermiştir. Ankara muharebesinden sora memleketini tekrar elde eden Hızırşah Bey, Çelebi Mehmet tarafından öldürülmüş ve memleketi Osmanlılara geçmiştir (1410).

KARASİ BEYLİĞİ Hükûmetine ismini veren *Karasi Bey* de Germiyan ordusu kumandanlarından olup kendisi Danişmentliler Devletini kuran Melik Danişment Gazi torunlarındandı. Karasi Bey, Anadolu fütuhatını ikmal için garbışimaliye doğru yürümüş Balıkesir, İdincik, Turova, Edremit ve Candarlı, Bergama taraflarını elde etmişti. Çanakkale sahillerile Candarlı limanında bir donanma vücuda getirerek kendisine merkez olarak şimdiki Balıkesir kasabasını tesis eden Karasi Beyin vefatından sora Demirhan ismindeki oğlu Balıkesirde ve Yahşi Bey ismindeki oğlu da Bergama ve Gölmarmarası taraflarında Beylik etmişlerdi. Bunlardan Yahşi Beyin deniz seferleri Umur Beyin seferleri gibi gerek Bizanslıları ve gerek Frenkleri pek ziyade yıldırmıştı. Osmanlılarla hudutları birleşen Karasi Beyliğinin Balıkesir, Bergama kısımları 1341 de ve Turova taraflarındaki küçük parçası da 1345 ten sora Osmanlıların eline geçmiştir.

DİĞER BEYLİKLER Bu saydığımız Anadolu Beyliklerinden başka, Sinopta *Pervaneoğulları* ve Afyon Karahisarında *Sahipoğulları* ve Denizlide *İnançoğulları* Beylikleri varsa da, ehemmiyetleri üçüncü derecedei di.

İlhanlıların Anadolu Valisi olan Demirtaşın 1328 de Mısıra firarından sora Sıvas ve havalisine İlhanî ümerasından *Ertena* Bey sahip olmuş ve bu zat İlhanlıların son zamanlarında ve Ebu Saidin vefatından soraki mücadelelerde gayet mahirane bir siyasetle ve bazan Mısırlıların himayesine girmek suretile mevcudiyetini muhafaza edebilmiştir.

Ertenanın 1352 de vefatile yerine geçen oğulları zamanında Hükûmetleri ümera elinde kalmış ve nihayet Sıvas ve havalisi sultanlığı *Kadı Bürhaneddin Ahmed*in eline geçmiştir ki, onun devletine de Yıldırım Bayazıt tarafından nihayet verilmiş (1398) ve memleketi Osmanlıların eline düşmüştür.

E. MEDENİYET

DEVLET VE HÜKÜMDAR Ortazaman Anadolu Türk Devletleri, gerek kuruluşları gerek mahiyetleri itibarile biribirine çok benzer. Bunların en mühimleri olan Anadolu Selçuk Devleti ve Danişmentliler, büyük Selçuk İmparatorluğunun birer şubesi demektir; XIV. asırda içle-

rinden bazıları büyük ehemmiyet kazanan Anadolu Beyliklerine gelince, bunlar da Anadolu Selçuk İmparatorluğunun şubelerinden başka bir şey sayılamaz. Bu itibar ile, Anadolu Türk Devletlerinin siyasî teşkilâtını ve bunlar zamanındaki medenî faaliyetleri umumî surette tetkik etmek daha doğrudur. Anadolu Türk Devletleri, merkeziyetçi olmaktan ziyade feodal bir mahiyette idiler. Devletin başında *sultan* unvanını taışyan bir hükümdar bulunmakla beraber, hükümdar ailesine mensup ve *melik* unvanını haiz muhtelif prensler idare ettikleri vilâyetlerde yarı müstakil bir halde yaşıyorlar, kendi şahıslarına bağlı bir ordu besliyorlardı. Ailenin reisi demek olan asıl büyük hükümdar kuvvetli oldukça, devletin vahdeti muhafaza edilebiliyor, meliklerin tayin ve azli onun emrile oluyordu. Saltanat veraseti usulünün muayyen olmaması da, her hükümdarın ölümünden sora büyük karışıklıklara sebep oluyor, haricî düşmanlar bundan istifade ediyorlardı. Fakat bütün bunlara rağmen, bir taraftan iktisadî zaruretler, diğer taraftan Anadolu Türklüğünün manevî birliği, Selçuklar devrinde Anadolu Türklerinin siyasetçe de birleşmelerini intaç etmişti. Bu siyasî birlik, İlhanlıların tahakkümü neticesinde bozulmuş ve XIV. asırda Anadolu muhtelif türk beylikleri arasında parçalanmışsa da, bu hal çok sürmemiş, ve yukarda saydığımız amiller tesirile, Osmanlı İmparatorluğu tarafından tekrar tesis edilmiştir.

İDARE TEŞKİLÂTI Anadolu Selçuk Devletinin idare teşkilâtı, tamamile büyük Selçuk İmparatorluğundan alınmıştır. Merkezde divan teşkilâtı, devletin idarî, malî, askerî bütün işlerini idare eden muhtelif şubelerden terekküp eder. Divana vezir riyasat eder; hükümdarın vekili mutlakı ve bütün işlerin nâzımı odur. Divana dahil olan diğer büyük memurlar, *naip, pervane, çaşnigir, beylerbeyi, emiri meclis, emiri ahur, emiri şikâr, müstevfi, emiri dat, münşii has, emiri ârız, tuğracı* gibi devletin büyük ricalidir. Bu unvanlardan bir kısmı saray hizmetlerinden alınmıştır ki, diğer Ortazaman türk devletlerinde de böyledir. *Naip, pervane, çaşnigir, beylerbeyi,* daha ziyade askerî memurlardır; müstevfi maliye işlerine bakar. *Emiri ârız* ordunun idarî işlerine bakar; devletin resmî muhaberelerini *münşii has* idare eder; hükümdarın tuğralı emi amelerini tanzim etmek *tuğracı* ya aittir. *Naip* ve *çaşnigir* ekseriya ordu kumandanlığı vazi-

fesini görürler. Bu unvanlar yalnız muayyen bir memuriyet ismi ifade etmiyerek, taltif için bir rütbe gibi de verilir. Adliye işleri *kadı*lara aittir; merkezde ve şehirlerdeki kadılardan başka ordularda da *ordu kadısı* bulunur. Vilâyetlerin idaresi mülkî ve askerî salâhiyeti haiz olan *subaşı*lara aittir; ayrıca her şehrin muhafazasına memur *şahne* veya *dizdar* unvanlı memurlar da bulunur. Bahriye işleri için biri Akdenizde Antalyada, diğeri Karadenizde Sinopta iki büyük emîr bulunur ki bunlara *emirüssevahil* derler; bunların maiyetindeki ilerigelen bahriye memurlarına *reis* unvanı verilir.

Vilâyetlerdeki selçuk şehzadelerinin maiyetinde tıpkı merkezde olduğu gibi fakat ondan daha küçük mikyasta divan ve saray teşkilâtı mevcuttur. Selçuk Devletinin kuvvetli zamanlarında çok muntazam işleyen bu idare makinesi, XIII. asrın son yarısında İlhanlıların tahakkümü altında bozuldu; İlhanlıların yeniden yapmak istedikleri teşkilât, Selçuk teşkilâtının yerini tutamadı; ve yalnız Orta Anadoluda muntazam bir şekilde işleyebildi. XIV. asırda Anadolu beyliklerinin idare teşkilâtı, Selçuk teşkilâtının küçük bir mikyasta taklidinden ibaret olup, buna biraz İlhanlıların ve Memlûkler Devletinin idarî an'anelerinden bazı şeyler de karışmıştır.

ORDU TEŞKİLÂTI Anadolu Selçuk Devleti askerî teşkilâta daima büyük bir ehemmiyet vermiştir. Selçuk ordusu başlıca şu kısımlardan terekküp ederdi:

a) Doğrudan doğruya sultanın şahsına merbut olan ve daima merkezde bulunan kuvvet. Bu hassa kuvveti 3-5 bin süvari ile bir miktar piyadeden mürekkepti.

b) Kayseri başta olmak üzere Sıvas, Şarkî Karahisar, Harput, Niksar, Malatya, Erzincan, Niğde, Lâdik, Honas gibi mühim askerî merkezlerde daimî surette bulunan muhafaza kuvveti. Bu merkezlere tâbi olan civar mıntakalardaki tımar erbabı, ve sair bütün askerî kuvvetler o mıntakanın *subaşı* unvanını taşıyan kumandanına tâbi bulunurdu.

c) Büyük tımarlara malik devlet ricalinin maiyetlerinde kendi şahıslarına merbut bulunan ve teçhiz ve iaşesi onlara ait olan efrattan ve ücretli askerlerden mürekkep kuvvet. Bu ricalin bir kısmı merkezde bir kısmı da kendi tımarlarında yaşarlar, ve harp halinde, merkezden aldıkları emir üzerine ordunun toplanma yerine gelirlerdi.

d) Uçlarda yani hudutlarda uç beylerinin yani hudut muhafızlarının maiyetinde bulunan kuvvet. Ekseriyetle uçlara yerleştirilmiş türkmen kabilelerine mensup efrattan teşekkül eden bu kuvvetler, fırsat buldukça düşman memleketlerine akın yapmaktan hali kalmazlardı.

e) Harp zamanında ihtiyaç görüldüğü vakit ekseriyetle türk kabilelerinden ve kısmen imparatorluk dahilinde ve haricindeki muhtelif dinlere mensup ahaliden ücretle tutulan efrat.

f) Selçuk sultanını metbu olarak tanıyan veya herhangi bir muahede mucibince harp vukuunda muayyen bir imdat kuvveti göndermeği taahhüt etmiş bulunan müslüman ve hıristiyan komşu devletlerin gönderdikleri yardımcı kuvvetler. XIII. asırda İznık ve Trabzon imparatorlarile, ermeni ve gürcü kıralları, Suriye ve Elceziredeki bazı islâm hükümdarları selçuk ordusuna muavin kuvvetler gönderiyorlardı.

İşte bu suretle teşekkül eden selçuk ordusu, kemiyetçe de büyük bir ordu idi. Kösedağ harbinde selçuk ordusu, 80 bin süvariden fazla idi. Ordunun büyük kısmını süvari kuvveti teşkil etmekle beraber, ayrıca piyade kıt'aları ve lâğımcı, mancınıkçı kıt'aları da vardı; muhasara harplerinde bunlardan istifade edilirdi. Selçuk ordusu yalnız şark islâm devletlerinde ve Bizansta kullanılan harp aletlerine değil, garpta kullanılan harp aletlerine de malikti.

Evelce Büyük Selçuk İmparatorluğunda ve daha sora Osmanlı İmparatorluğunda gördüğümüz askerî tımarlar ve muayyen kıymette tımarlara malik olanların o kıymetle mütenasip olarak asker tedarik etmeleri usulü, Anadolu Selçuk Devletinde ve bütün Anadolu beyliklerinde mevcut idi.

MALİYE: DEVLETİN VARİDAT MEMBALARI, VERGİLER

Selçuk İmparatorluğunun büyük ordusunu beslemek, harpleri idare etmek, tantanalı bir hayat geçiren sultanların ve büyük emîrlerin masraflarını tedarik eylemek, Anadoludaki inşa ve imar faaliyetinin icap ettirdiği büyük paraları temin etmek için kuvvetli bir maliyeye ihtiyaç vardı. Selçuk Devleti, Kösedağ mağlûbiyetine kadar, daima zengin, muntazam bir devlet hazinesine malikti. Bilhassa XIII. asrın ilk yarısında, memleket iktisaden çok yükselmiş olduğu için, varidat fevkalâde artmıştı. Varidat membaları muhteliftı:

a) Ziraî mahsulâttan alınan öşür, gayrimüslimlerden alınan cizye ve haraç, hayvan sürülerinden alınan rüsum.

b) Hudutlarda giren ve çıkan eşyadan alınan gümrük resmi. Antalya ve Sinopun fethinden sora Anadolunun Akdeniz ve Karadeniz memleketlerile sıkı ticarî münasebetlere girişmesi bu varidatı çok ziyade artırmıştı.

c) Pazar yerlerinde alımsatımdan alınan resim.

d) Madenlerin, memlehaların işletilmesinden elde edilen varidat.

e) Civar devletlerden (İznık ve Trabzon rum imparatorlarından, ermeni kırallarından) alınan yıllık maktu vergiler.

f) Harplerde alınan ganimetlerin beşte birinden hasıl olan varidat; musaderelerden, cezayinaktilerden elde edilen paralar; sultanlara verilen cülûs hediyeleri; sultan bir şehire gittiği zaman şehir halkının vermeğe mecbur olduğu vergi; Ve daha bu gibi, mahallî veya umumî ihtiyaçlara göre tarhedilen fevkalâde vergiler.

Kösedağ mağlûbiyetinden ve bilhassa İlhanlıların tahakkümünden sora, Anadolu varidatının mühim bir kısmı Tebriz sarayına, İlhanlıların Anadoludaki işgal kuvvetlerine sarfolunduğu cihetle, maliye işleri fenalaştı; mütemadi isyanlar, ihtilâller, dahilî harpler, iktisadî vaziyet gibi malî vaziyeti de günden güne daha müşkül bir hale getirdi; son selçuk sultanları zamanında malî işler doğrudan doğruya İlhanlıların memurları tarafından idare ediliyordu. XIV. asırda Anadolu beyliklerinin varidat membaları (*e* maddesi istisna edilecek olursa) Selçuklar devrinden hemen hemen farksız gibidi. Maamafih bazı kuvvetli beylikler, meselâ Germiyanoğulları, daha sora Osmanoğulları, Bizanslılardan yıllık maktu vergi alıyorlardı.

İÇTİMAÎ HAYAT: ŞEHİRLER, KÖYLER, GÖÇEBELER

Bizanslıların Emeviler ve Abbasilerle, daha sora Selçuklularla mütemadi harpleri, Anadoluyu harap etmişti. Anadoluda Selçuk Devleti kurulduğu zaman, şehirler harap, ahaliden mahrum, tarlalar bakımsız ve metruk bir halde idi. Şarktan mütemadi gelen türk kütleleri. Anadoludaki nüfus kesafetini yeniden çoğalttı; birçoğu eski türk kabile isimlerini taşıyan yeni yeni köyler kuruldu; şehirler yeniden canlanmağa başladı. Anadoludan geçen Haçlı ordularının ve haricî dahilî mütemadi harplerin tahribatı bile bu büyük inkişafı

durduramadı. XII. asrın son nısfında kuvvetlenen bu inkişaf, XIII. asırda büyük Alâeddin Keykubat I. zamanında Anadoluyu o devrin en zengin ve mes'ut memleketi haline getirdi: Konya, Kayseri, Sıvas, Niğde, Erzincan gibi büyük merkezlerde şehir hayatı yükseldi; Cengiz ordularından kaçan birçok kabileler anadoluya geldikleri gibi, Maveraünnehir, Harzem, Horasan, İran şehirlerinde yaşamaktan korkan birçok şehir halkı da menkul servetlerile Anadolu şehirlerine gelip yerleştiler.

Kuvvetli surlarla çevrilmiş olan büyük Anadolu şehirlerindeki halk, muhtelif içtimaî sınıflara ayrılıyordu: din âlimleri, devlet memurları ve askerler, tacirler ve san'atkârlar. Sanayi ve ticaretle uğraşanlar, her şehirde ayrı ayrı loncalar halinde teşkilâta maliktiler; her loncaya mensup olanlar arasında sıkı bir meslek tesanüdü ve maddî ve manevî bir murakabe vardı. Şehrin çarşısında yani ticaret merkezinde her meslek erbabının yerleri ayrılmıştı; kendi kendilerini sıkı bir murakabeye tâbi tutan bu meslek teşekkülleri üzerinde devletin fazla bir murakabesine ihtiyaç kalmadığından yavaş yavaş birtakım hukukî imtiyazlar da kazanmışlardı. Büyük şehirlerde küçük ticaret ve sanayile geçinen bu sınıftan başka, büyük sermayeye sahip ve muhtelif memleketler arasında ticaret kervanları işleten tacirler de vardı. Karışık zamanlarda şehirlerdeki bu kuvvetli teşekküller anarşiye oldukça mâni olabiliyorlardı.

Köyler ziraatle ve hayvan sürüleri yetiştirmekle geçiniyorlardı. Şehirlere yakın olan köyler, daha müsait bir vaziyette idiler. Köylerde öküzle çift sürülüyordu. Köylüler mahsullerini civardaki şehirlere getirerek pazarlarda satıyorlardı. Basit ve mahdut ihtiyaçlarını kendi evlerinde kendi vasıtalarile temin eden köylüler, alelâde zamanlarda, rahat yaşıyorlardı. Mültezime veya tımar sahibine verdikleri öşürden (yani onda bir vergisinden) başka bir vergi ile mükellef değillerdi. Ancak, harpler, dahilî iğtişaşlar, istilâlar, bazı kıtlık seneleri, köylüler için çok felâketli oluyordu.

Selçuk sultanları, Anadoluya gelen türk kabilelerini küçük parçalara bölerek ayrı ayrı yerlerde yerleştirmek suretile onları hem toprağa bağlamış oluyorlar, hem de bu suretle eski kabile asabiyetini yavaş yavaş ortadan kaldırıyorlardı.

Hayvan sürüleri yetiştirmekle ve halıcılıkla geçinen bu

göçebeler, mevsime göre yaylâlarda ve kışlaklarda yaşıyorlardı.

DİNÎ HAYAT: DİN VE MEZHEPLER, TARİKATLER

Selçuklarla beraber Anadoluya gelen türk kütleleri hemen umumiyetle müslüman idiler; binaenaleyh müslümanlık Anadoluda hâkim din oldu; büyük Selçuk İmparatorluğunun takip ettiği sünnilik siyaseti ve Abbasî halifelerile dostane münasebetler, Anadolu sultanları tarafından da takip edildi. Diğer dinlere mensup ekalliyetler, ayinlerini serbest surette yapabildikleri için selçuk idaresinden çok memnun idiler. Büyük şehirlerde kurulan medreseler, sünnilik propagandası için din âlimleri yetiştirmekle uğraşıyordu. XIII. asırda Anadolu şehirlerinde tarikat propagandası da kuvvetlendi: Kadirî, İshakî, Kalenderî, Hayderî, Rufaî gibi türlü tarikatlere mahsus tekkeler açılmağa başladı; hatta mevlevilik te iptida Anadoluda kuruldu.

Şehirlerde dinî hayatın sünnilik şeklinde inkişaf etmesine mukabil, köylerde ve bilhassa türkmen kabileleri arasında dinî hayat büsbütün başka bir şekil almıştı: kendilerini samimî müslüman addetmekle beraber en ziyade eski Şamanî an'anelerine tâbi olan bu türkmenler, müslümanlığı, şehirlerdekinden başka bir şekilde anlıyorlardı. Eski türk hayatında mühim mevkii olan kadının umumî hayat haricine çıkarılmak istenmesi, eskidenberi kabile an'anesinde mevcut olan ve *şölen* adı verilen sazlı ve şaraplı umumî ziyafetlerin şeriat tarafından menedilmesi, oruç, namaz, haç gibi türkmen an'anesine uymayan sıkı birtakım hükümler, türkmenlerin hayatına uymuyordu. İşte bu sırada birtakım türk sofuları, türkmenler arasında onların anlayabileceği şekilde basit bir tasavvuf propagandası yaptılar; daha doğrusu Şamanî an'anelerine uygun bir islâmlık şekli yarattılar. Sünnilikten ziyade müfrit şiî akidelerine yakın olan bu şekil, Anadolu türk kabileleri arasında türlü türlü isimler altında asırlarca yaşadı: XIII. asırdan son zamanlara kadar Babailer, Bektaşiler, Kızılbaşlar, Tahtacılar, Çepniler gibi isimler taşıyan muhtelif dinî zümrelerin esası budur.

Anadoludaki müslüman Türkler arasında böyle türlü mezheplerin ve tarikatlerin yayılmış olması, Anadolunun manevî vahdetini bozmak suretile asırlarca büyük fenalıklara sebep

olmuş, ve yalnız Selçuk Devleti değil daha sora Osmanlı Devleti de bu yüzden büyük gailelere uğramıştır.

İKTİSADÎ HAYAT: ZİRAAT, SANAYİ, TİCARET

Alâeddin Keykubat I. zamanında Anadolu, iktisaden çok yükselmiş ve dünyanın en zengin bir memleketi olarak tanınmıştı. Akdenizde Antalya, Alâiye *(Res. 70-72)* ve Karadenizde Sinop gibi mühim ticaret merkezlerine malik olan Selçuk Devleti, İtalyan tacir ve gemicileri vasıtasile Akdeniz ve Karadeniz memleketlerile ticarî münasebetlere girişmişti. Anadoluda sulh ve asayişi temin eden Selçuk idaresi sayesinde ziraî istihsal çoğalmış, mahallî senayi inkişaf etmiş, madenler ve memlehalar muntazam surette işletilmeğe başlanmıştı. Keykubat I. haricî ticarete büyük ehemmiyet verdiği için, dahilî yolların emniyetini temine çok çalıştı; kervanların muhafazası için kale kadar metîn büyük kervansaraylar yaptırdı *(Res. 73-77)*; tacirlere birçok imtiyazlar verdi; hatta malları yollarda zayi olacak tacirlerin zararlarını tazmin etmeyi taahhüt etti. Anadoludan şap, tuz, hububat, kereste, tiftik, v. s. gibi mebzul ham maddelerden başka kumaş ve halı da ihraç olunuyordu. Türkmen aşiretlerindeki halıcılık an'anesi Anadolu halılarına haricî ticarette büyük bir ehemmiyet vermişti. Anadolu kumaşları Mısırda pek makbuldü.

Kösedağ mağlûbiyetinden sora Anadoluda sükûn ve asayişin bozulması, istihsal faaliyetini kısmen azalttı. Fakat, İlhanlıların hakimiyeti altına geçen Anadolu, Akdeniz memleketlerile İlhanlılar arasındaki büyük iktisadî münasebetler sebebile, mühim bir transit sahası oldu. Konya ve Sıvas iktisadî ehemmiyetlerini hiç kaybetmediler; bilhassa Sıvas, bir aralık Küçük Ermenistan denilen mıntakanın en mühim limanı olan Yumurtalık limanile şarkın en mühim ticaret merkezi olan Tebriz arasındaki kervan yolunda en mühim merhale olduğundan, büsbütün ehemmiyet kazandı. Böylece mühim bir ticaret merkezi haline gelen Sıvasta şark memleketlerile büyük muameleler yapan tacirler, ticarethaneler, depolar (hanlar) vardı. İlhanlılar, bilhassa Cenevizlilerle dostça münasebetlerde bulunduklarından Sıvasa bazı Cenevizli tacirler de gelmiş, hatta XIII. asır sonunda bir de Ceneviz konsolosu gönderilmişti. Anadolu tacirleri Mısır ve Suriye ile, Kırım limanlarile de büyük işler yapıyorlardı. Emîr Çobanoğlu Demirta-

şın Anadolu Valiliği esnasında Anadoluda sükûn ve asayiş temin edildiğinden, ziraat hayatının da tekrar inkişafa başladığı anlaşılıyor.

XIV. asırda Anadolunun garp tarafındaki beylikler, Ege kıyılarındaki ticaret şehirlerini ele geçirdikten sora Avrupalılarla iktisadî münasebetlerde bulundular. İzmir ve Ayasluk gibi mühim ticaret merkezlerine malik olan Aydınoğulları, kuvvetli donanmalarile Ege Denizine hâkim oldular; Menteşeoğulları Palatya = Balat, Saruhanoğulları Foça gibi ticaret merkezlerine hâkim oldukları için kuvvetli birer donanma yaparak ticaretlerini himaye ettiler. Adalarla ve İtalyan ticaret şehirlerile bu beylikler iktisadî münasebetler kurarak ticaret faikıyetini artırdılar, ve zenginleştiler.

Candaroğulları da Sinopu ve Samsunu zaptettikten sora Karadeniz ticaretinden istifade etmek suretile kuvvetlendiler. Antalya ve Alâiyenin Mısır ve Suriye ile tiçareti XIV. asırda kuvvetle devam etti. Bu iskelelerde alınan gümrük resmi, muhtelif devletlerle yapılan mukavelelere göre değişiyordu; Saruhan, Aydın, Menteşeoğulları, ticarî münasebetlerde bulundukları İtalyan şehirlerinde dahi tedavül eden sikkeler bastırdılar.

FİKİR VE SAN'AT HAYATI

XII. asrın son yarısından başlıyarak Anadoluda fikir ve san'at hayatı kuvvetli bir inkişaf gösterdi; her tarafta medreseler açıldı; Bu devirdeki selçuk sultanları ilmî ve edebî yüksek tahsil görmüş insanlardı; bundan dolayı Anadoludaki fikir ve san'at hareketlerini himaye ve teşvik ettiler; XIII. asırda Anadolunun siyasî ve iktisadî inkişafı, büyük şehirlerde ilim ve san'at hayatını büsbütün kuvvetlendirdi. Cengiz ordularından kaçan birçok türk âlimleri, şairleri, mutasavvifleri Anadoluya gelerek yerleştiler; birçok mühim eserler yazıldı; İslâm tasavvufunun ve acem edebiyatının en maruf simalarından Muhiddini Arabi, Konyalı Sadreddin, Kermanlı Evhadi, Ferganalı Sadeddin, ve bilhassa Mevlâna Celâleddini Rumi, bu devirde Anadoluda büyük şöhret kazanmışlardı. *Mesnevi* si ve sair eserlerile bütün islâm dünyasında haklı bir şöhret kazanan Mevlâna Celâleddin, halis bir Türk olmakla beraber, eserlerini o zamanın modasına göre farisî yazıyordu; onun türkçe şiirleri pek azdır. Devlet işlerinde bile arapça ve acemcenin resmî dil olarak kullanıldığı selçuk dev-

rinde, Anadolu Selçuklarına ait tarihî eserler de acemce yazılıyordu. XIII. asırda Anadolu Türklerinin vücuda getirdikleri fikir ve san'at mahsullerinin arap ve acem dillerile yazılmış olduğuna bakarak bu devrin fikrî faaliyeti hakkında yanlış hükümler vermemelidir, Bu devirde Anadoluda yetişen türk âlim ve filosofları serbest ve geniş düşüncelerile temeyyüz etmişlerdir. Anadolunun büyük merkezlerindeki bu fikir ve san'at cereyanları, XIV. asırda da kuvvetle devam etmiş, ve Anadolunun yerli beylikleri tarafından daima himaye görmüştür.

TÜRK LİSAN VE EDEBİYATI

İlk selçuk istilâsından itibaren Anadolu Türkleri arasında zengin bir halk edebiyatının mevcut olduğu tabiîdir. Anadolu fütuhatı ve Danişment Gazinin kahramanlıkları, Türkler arasında *Battal Gazi* ve Danişment Gazi hikâyelerinin yayılmasına sebep oldu. *Ozan* denilen oğuz halk şairleri ellerinde kobuzlarile bu kahramanlık destanlarını halk içtimalarında, ordularda terennüm ediyorlardı. Türk halkı arasında tasavvuf cereyanı kuvvetlendikten sora, birtakım derviş şairler, sair halk şiirleri tarzında ilâhiler, dinî ve sofiyane şiirler yazmağa başladılar. İslâm an'anelerinin tesiri altında Hamza, Ali, Ebumüslim gibi kahramanlara ve Peygamberin hayatına ve menkıbelerine dair manzum ve mensur destanlar, hikâyeler de yazılmağa başlandı. Bu türlü eserler heryerde zevkle okunuyordu. Harzem ve Maveraünnehir Türkleri arasında millî kahraman olarak hatırası asırlarca yaşayan Ebumüslimin menkıbeleri, öyle görünüyor ki Anadoluya gelen Oğuzlar arasında da ehemmiyetini kaybetmemişti. Fakat bu halk hikâyeleri arasında en çok sevilenler Türk - Bizans mücadelelerini canlandıran Battal Gazi ve Danişment Gazi destanlaridi. Bunlar Selçuk Saraylarında da zevkle okunmakta idi.

XIV. asırda, saraylarında acem kültürüne fazla mevki veren Selçuk Devleti yerine Anadolunun muhtelif yerlerinde müstakil beyliklerin kurulması, türk diline büyük bir ehemmiyet verdirdi. Yine Türklerin arap ve acem dillerinde yazmış oldukları eserlerden yüzlercesi türkçeye tercüme olundu. Anadoluda birçok kıymetli türk şairleri yetişti. Münevver sınıflar arasında da acem edebiyatı yerine türk edebiyatı moda olmağa başladı. XIII - XIV. asırlarda yetişen bu şairler arasında, son Selçuk Hükümdarının kasidecisi *Hoca Dehhani*, Kırşehirli *Şeyh Gülşehri*, *Âşık Paşa*, *Hoca Mes'ut*, *Şeyh-*

oğlu Nesimi, Ahmedi büyük şöhret kazanmışlardır. Yunus Emre de halk şiirlerinden farksız ilâhilerile Anadolu halkının hatırasında asırlarca yaşamıştır. Bunlar ve daha bu gibi san'atkârlar, muharrirler sayesinde türkçe XIV. asır sonunda Anadoluda yabancı dillerin hakimliğine nihayet vermiştir.

GÜZEL SAN'ATLER Anadolu Türk Devletleri, hâkim oldukları büyük merkezlerde camiler, medreseler, türbeler, hanlar, hamamlar, kaleler yaptırarak memleketi muazzam san'at abidelerile süslediler. Konya, Kayseri, Sıvas, Divriği, Niğde, Erzurum gibi büyük merkezlerde ve sair küçük Anadolu şehirlerinde muhtelif Anadolu Türk Devletlerine mensup hükümdarlar ve rical tarafından yaptırılan bu abideler, asırların tahribatına rağmen hâlâ haşmetle göze çarpar *(Res. 78-86).* Anadolu türk san'atinin XII. asırda başlayan bu inkişafı XIII. asırda Anadolunun siyasî ve medenî terakkisile mütenasip olarak en yüksek san'at eserlerini meydana getirdi. Bu inkişaf İlhanlıların hakimiyeti zamanında devam ettiği gibi, XIV. asırda Anadolu beyliklerinden bazıları da muazzam abideler vücuda getirdiler; ve selçuk devri türk san'atini devam ettirdiler: Selçuk Saltanatının varisleri arasında en kuvvetlisi olan Karamanoğulları, sora Aydınoğulları, Menteşeoğulları muazzam mimarî abideleri bırakmışlardır. Bütün bu Anadolu türk abideleri, Ortaasyada, Horasanda, İranda, Mezopotamyada mevcut türk mimarî eserlerindeki umumî vasıfları gösterir; tezyinî motifler arasında hendesî ve nebatî şekillerden başka canlı şekiller (hayvan ve insan şekilleri) de mevcuttur *(Res. 87,88,94).* Anadolu Selçukları zamanında, islâm taassubunun menetmiş olmasına rağmen, böyle canlı şekillere, hatta kabartma ve oyma olarak insan resimlerine ve ayrıca bazı heykellere tesadüf olunması, Anadolu Türklerinin taassup hislerinden ve dar düşüncelerden nekadar uzak olduğunu gösterir. Bu devirlere ait birçok mezartaşları, lâhitler, tahta oymaları, *(Res. 89-91)* demir ve bakır işleri, çiniler, halılar, kumaşlar, işlemeler *(Res. 92,93,95),* Anadolu Türklerinde bediî hissin, san'at duygusunun nekadar yüksek olduğunu anlatmaktadır. Anadolu Türkleri, hayatın en basit ihtiyaçlarını temin edecek basit eşyayı bile yüksek bir san'at eseri haline getirecek kadar yüksek bir medeniyete sahiptiler. Her halde, Ortazaman Anadolu san'ati, türk san'ati tarihinin çok parlak devirlerinden birini teşkil etmektedir.

XXIX

ORTAZAMANDA HİNT ALEMİ

SAKA-HİNT VE KUŞHANLAR İMPARATORLUKLARININ PARÇALANMASI

Milâttan evel I. asırda Sakaların Afganistan, *Pencap*, *Raçputana* ve *Gurcara* yı ihtiva etmek üzere kurdukları imparatorluk bir asır devam etmişti. Kuşhanlar idaresinde Yueçilerin Hindistanı istilâ ve *Gandara* ve Pençabı zaptetmeleri (M. S. 50) Saka İmparatorluğunu parçaladı. Kuşhanlar, Fergana, Soğut, Baktriyan, Afganistan ve Pencap kıt'asını ihtiva etmek üzere büyük bir Türk İmparatorluğu kurdular.

Saka (İskit) İmparatorluğunun parçalanmasından sora, Sakaların Hindistandaki hakimiyeti nihayet bulmuş değildi. *Suraştra* ve *Maharaştra* mıntakalarındaki Sakalar, İmparatorluklarının zevalinden sora da, iki kırallık halinde hakimiyetlerini daha uzun müddet devam ettirdiler.

Suraştra ve *Malva* Sakalarının kırallarına *(Res. 96)* büyük Satrap manasına *Kşatrapa* denirdi. Merkezleri *Ucayini* idi. Bu Türk sülâleden *Rudraman* kayalar üzerine kitabeler yazdırmıştır. Daha cenupta Maharaştra kıt'asında yine Sakalardan *Kşaharata* sülâlesi hâkimdi. Bu Saka Kırallıklarının her ikisi de *Kuşhanlar* dan *Kanişka* ya tâbidi.

Yueçiler, milâdî V. asra kadar, Baktriyan, Afganistan, Gandara ve Pencapın bazı kısımlarında hâkimdiler. V. asrın başında Kuşhanlar İmparatorluğu cenuptan ve şimalden vukubulan taarruzlarla sarsıldı ve parçalandı. Cenupta Hindistanda *Morya* İmparatorluğunu ihya ederek gittikçe kuvvetleşen Hintli *Gupta* imparatorlarından *Çandragupta* II. (380-415) Kuşhanlara tâbi yukarda ismi geçen Saka Krallıklarını (Kşatrapa ve Kşaharata) zabıt ve ilhak etti. Baktriyanda

hükûmet süren Kuşhanlardan *Kidara* (425) dahi Akhunların taarruzile ülkesini kaybederek Gandaraya çekildi. Hunlar, burasını da alınca Kuşhanlar, dağlık *Gilgit* havalisine sığındılar.

Akhunların VI. asır ortalarında mağlûbiyetinden ve Hindistandan çekilmelerinden sora iltica ettikleri yerlerden çıkan Kuşhanlar, Gandara mıntakasının bir kısmını tekrar elde ettiler Ve IX. asra kadar burada hâkim oldular.

GUPTA İMPARATORLUĞU

Morya İmparatorluğundan sora *Magadha* kıt'ası milâttan sora ilk üç asır zarfında ehemmiyetli bir rol oynamadı. Fakat, 318-535 tarihlerinde bu mıntakada hüküm süren Gupta sülâlesi, Morya İmparatorluğunu ihya etti.

Bu yeni Hint İmparatorluğu, ilk hükümdar zamanında bütün Ganj vadisine hâkim olmuş ve IV. asır nihayetlerine doğru da ikinci Hükümdar, Dekkan kavimlerini vergiye bağlamıştır. Bununla beraber Gupta Devleti, İndus havzasına hâkim olamamıştır.

Gupta İmparatorluğu aşağıda görüleceği üzere Akhunların istilâsile yıkılmıştır.

Morya İmparatorluğunu ihya eden Guptalar zamanı, Hint medeniyetinin en parlak devridir. Edebiyat, mimarî, resim, ilim ve san'atte pek kıymetli eserler meydana geldi. Brahmanlığın, en meşhur dua kitabı *(Brahmasutra)* ve dram ve komedi sahasında ölmez eserler bu devirde yazılmıştır. Arap rakamları denilen bugün kullandığımız rakamlar da bu devirde Hindistanda icat olundu. Ve Türkler vasıtasile *Harzemli Musa* nın lâtinceye tercüme edilen bir eseri ile garba yayıldı. Bilhassa şehirlerde hindu cemaati çok inceldi. Fakat ahlâk ta düştü; Gupta devrinin sonlarında hint hayatı Romanın İmparatorluk ve Venediğin XVIII. asırdaki sefahet ve ahlâksızlıklarile mukayese olunabilir.

HİNDİSTANDA AKHUNLAR HAKİMİYETİ

Akhunlar, garba doğru muhaceretlerinde evvelâ Soğut (385-420) ve daha sora Baktriyanı (425) işgal ve buralarda yerleştiler. İrana yaptıkları taarruz Sasanilerden Behramgurun mukavemetile akim kaldı (428). Bir müddet sora Pençap üzerine vukubulan tazyikleri de Guptalardan *Skan Dagupta* nın müdafaasile bir semere vermedi (455). Akhun-

lar, bu muvaffakıyetsizlikler üzerine Baktriyanda kalmağa mecbur oldular. Merkezleri *Bamiyan (Badgis)* idi. Baktriyana vukubulan bu Akhun taarruzunda, orada hüküm süren son Kuşhanlar da evvelâ Gandaraya, daha sora Gilgit mıntakasına iltica ettiler.

Akhunların ikinci bir taarruzu (484) ile Sasanilerden *Firuz*, Belh şarkında mağlûp edildi. İran mukavemeti bu suretle kırıldıktan sora hint istilâsına bir mâni kalmamıştı.

Akhun Kıralı *Toraman* (502 de vefat etmiştir), daha sora oğlu *Mihirakula* (502-542) Kişmir dahil olmak üzere bütün bütün İndüs havzasını zaptettiler. Merkezleri bidayette Pencapta *Sakala* da idi. Akhunlar, Pencapta yerleştikten sora istilâlarını daha cenuba, Malvaya kadar uzattılar (500). Bu taarruzlar Gupta Devletini yıktı. Bundan sora da Guptalar hükûmet sürmekte devam ettiler, fakat menşeleri olan Magadada gittikçe ehemmiyetleri azalan vilâyet beyleri derekesine kadar düştüler. Akhunların bu istilâlarından budist mabetleri ziyade müteessir oldu. Mihirakula zamanında cenuba yaptıkları diğer bir seferde (528) *Multan* civarında Ucayini Racası *Yaşadharman* ile vukubulan muharebede Akhunlar mağlûp oldular. Bu muvaffakıyetsizlik üzerine Pençapı ve daha cenuplarını kaybeden Akhunlar rubu asır kadar daha *Kişmir* de hakimiyetlerini muhafaza ettiler. Diğer cihetten Soğut kıt'asını da Tukyuların ve Sasanilerin taarruzile terke mecbur oldular (566).

RAÇPUTLAR Hunlarla birlikte hint istilâsına yine türk ırkından *Gurcara* kabilesi de iştirak etmişti. Bunlar, hun hakimiyetinin Hindistanda zevalinden sora Hindu cemaatine, asılzadeler sınıfı olan *Kşatriya* olarak girdiler. Bu asılzadelere *Raçputlar* yani Beyoğulları ve yaşadıkları mıntakaya *Raçputana* ismi verildi. Gurcaralar kısmen daha cenupta *Katiyavar* Yarımadasına da yer eştiler. Burası, kendilerine nispetle Gucarat ismini aldı.

İlerde görüleceği üzere ilk müslüman türk istilâsına en ziyade karşı koyan Raçputlardı. Babürle başlıyan büyük Hint-Türk İmparatorluğu (1526 1857) devrinde ise Türk imparatorları Raçputlarla eyi geçinmek yolunu tercih etmişlerdir.

GUPTA İMPARATORLUĞUNUN PARÇALANMASI; RAÇPUTLAR FEODALİTESİ (HARİTA 37)

Gupta hükümdarları, İmparatorluğun teşekkülünden sora zabıt ve ilhak ettikleri memleketlerin küçük prens ailelerini tâbi olarak hakimiyetleri altında bırakmışlardı. İmparatorluk, hun istilâsı tesirile parçalandıktan sora (530) bu küçük devletler, prenslikler tekrar meydana çıktı. Bunlardan hun istilâsına karşı en çok mukavemet gösterenler, diğerleri arasında temayüz etti. Bunlar Ucayini Racalığı, Gucaratta *Valaphiler* (570-760) ve bugünkü Delhinin şimalinde küçük *Tanesvar* Racalığı idi.

606 da tahta geçen Tanesvar Racası *Harşavardhana* Bengale kadar bütün Ganj vadisini zaptetti, ve payitahtını *Kanoç* a nakletti (613). Fakat *Harşalar* ın, Gupta kudret ve azametini iade gayretleri akim kaldı. Tâbi prenslikler, merbutiyetlerini gittikçe gevşettiler. 647 de Harşanın vefatile zahirî vahdet te kalmadı. Hindistanda karışıklık ve parçalanma ile ifade olunabilen bir devir başladı. İrtibatsız birçok küçük devletler, prenslikler meydana çıktı. Bunlar mütemadiyen biribirlerile mücadele ediyor ve hepsi de diğerleri üzerinde tefevvuk (Hegemonya) elde etmeğe çalışıyorlardı. Valaphilerin yerini 770 te Raçputlardan *Çalukya* lar aldı.

Harşadan sora Bengalede hakimiyet, Budist *Palalar*a (750-1060) ve bunlardan da Brahman *Senalar*a (1060-1202) geçti. Müslüman Türkler Bingaleyi Senalar zamanında zaptettiler (1202).

Şimalî Hindistan, Harşa hakimiyetinden sora Raçput denilen Türk beylerinin hakimiyetine geçti. Bu hakimiyet müslüman Türklerin istilâ ve yerleşmelerine kadar devam etti. O vakit şimalî Hindistana hâkim olan bellibaşlı Raçput Beylikleri şunlardır:

Pariharalar	*Kanoç* ta
Tomaralar	*Delhi* de
Çohanlar	*Acmir* de
Paramaralar	*Malva* da
Çandelalar	*Kalincar* da

Çohanlar, Delhiyi de alarak bir Delhi-Acmir Devleti yaptılar (XI. asır). Gazne Türklerinin istilâsı bunların zamanında vukubulmuştur. Türk istilâsı esnasında Acmir ve Kanoç Raçputları da biribirlerile muharebeden geridurmuyorlardı.

ORTAZAMANLARDA DEKKAN

VI. asırda Raçputlardan Çalukyalar Mahrat kabilelerini birleştirerek merkezi Badamide olmak üzere bütün Dekkan kıt'asını muhtevi kuvvetli bir kırallık kurdular. Maharaştra mıntakası halkına Mahrat yahut Marat denir, bunların esası Dravittir. Sakalarla ve Hunlarla beraber gelen türk kabilelerile karışmışlardır.

Çalukya ülkesinde VIII. asra kadar buda dini pek ziyade münteşir idi. Acantada meşhur yeraltı mabedinin freskleri (duvar resimleri) bunların devrine aittir *(Res. 97)*. Çalukyaların Dekkandaki hakimiyeti iki asır kadar Mahrat bir sülâle olan Raştrakutaların eline geçmişti. *Çalukyalar* hakimiyetlerini, bu fasıladan sora istirdat etmişler ve XII. asır nihayetine kadar iktidar mevkiinde kalmışlardır. Bu asır nihayetinde yerlerini tâbi prenslerden *Yadava* lar aldılar.

Daha cenupta, *Tanjor* etrafında *Çola* ve *Madura* mıntakasında *Pandya* namında iki *Tamul* (Dravit şubelerindendir) Devleti vardı. Çolaların şimalinde sahil mıntakasına sahip olan, İskit ırkından *Pallavalar* VI. asırda komşularını tabiiyetlerine aldılar. Çolalar da X. ve XI. asırlarda *Komorin* burnundan Ganj mansıplarına kadar hâkim oldular.

Dekkan kıt'asında Dravit kavimleri hâkimdi.

Bugünkü Haydarabat mıntakası Dravitlerin *Telugu* ve daha cenupları Tamul ve *Kanara* şubelerine mensuptur.

Müslüman türk istilâsı bütün bu devletleri XIII. ve XIV. asırlarda biribirini müteakıp ortadan kaldırdı. Fakat bu devletlerin yerini tutan *Vicayanagar* ismindeki Dravit Devleti iki asır müslüman türk taarruzlarına mukavemet etti. Vicayanagara kalesi ancak XVI. asrın ortalarında Türkler tarafından zaptedilebildi.

XXX

MÜSLÜMAN TÜRKLER İDARESİNDE HİNT

MÜSLÜMAN TÜRKLER DEVRİ 1001 - 1857

Harşanın vefatından sora, sayısız zayıf devletler elinde kalan, vahdetsiz fakat zengin Hint memleketi, evvelâ Arapların ve Afganistanda, İnci ve Öküz ırmakları havzalarında kurulup gittikçe kuvvetleşen müslüman Türk devletlerinin dikkatini çekmekten hâli kalamazdı.

Halife Velit zamanında, *Mehmet bin Kasım*, Hindistana bir sefer (712) yaptı. Fakat bu arap istilâsı İndüste mevziî muvaffakıyetler elde etmekten başka bir netice vermedi. Müslümanlık bu arap istilâsile Hindistanda yayılamadı.

Tarihtenevelki devirlerde ve tarih zamanlarında Ortaasyada ve Afganistanda kuvvetli reisler idaresinde fütuhat arıyan muhtelif Türk kavimleri kolaylıkla *Kâbil* vadisi yolu ile Hindistana girmişler ve asırlarca süren devletler kurmuşlardı. Bilhassa İran yaylâsının şark taraflarında kurulan müslüman Türk devletlerinin de Hindistanı istilâları kadar tabiî bir şey olamazdı. Müslüman türk istilâsı, Gaznelilerden Sevük Tekin ile başlar. Pencap kıt'asından başlıyarak tedricen bütün Hindistanı kaplıyan türk hakimiyeti, bu memleketin hayat ve mukadderatı üzerinde birinci derecede müessir olmuştur.

Hintte müslüman türk hakimiyeti, 1001 den 1857 ye kadar yani hemen sekiz buçuk asır kadar sürer. Bu devri, mahiyeti itibarile üçe ayırmak muvafık olur:

1 — İstilâ, teessüs ve mücadele devri.
1001 — 1526
2 – İstikrar ve şevket devri.
1526 — 1707
3 — İnhitat, Hindu aksülâmeli ve Avrupalıların, bilhassa İngilizlerin istilâsı devri.
1707 — 1857

İSTİLÂ, TEESSÜS VE MÜCADELE DEVRİ: 1001 – 1256 Bu devir, istilâ muharebeleri, Müslüman Hindu mücadelesi ile doludur. Muhtelif sülâleler hükûmet ve idarede biribirini takip etmiştir.

Bu devirde Hindistanda kurulan Türk Devletinde biribirini takip eden sülâleler şunlardır *(Harita. 38)*:

Gazneliler	1001 - 1186
Gorlular	1186 - 1206
Kölemenler denilen Türk ümera sülâlesi	1206 - 1290
Kılciler	1290 - 1320
Tuğluklar	1320 - 1398
Timurlengin istilâsından	(1398 - 1399) sora ikinci defa
Tuğluklar	1399 - 1413
Seyyitler	1414 - 1451
Lodiler	1451 - 1526

GAZNELİLER DEVRİ Hindistanda müslüman türk hakimiyetini kuranlar, Gazne Türkleridir. Bu sülâleden olan Sevük Tekin, İndüse kadar Kâbil vadisini zaptederek Hint yolunu açtı. Putyıkan şöhretini alan Gazneli Mahmut (998-1030) ise Afganistandan Hindistana on yedi sefer yaptı. Şimalî Hindistana hâkim olan Raçputların ordusu hareket ve manevra kabiliyetinden mahrumdu. Gazneli Mahmudun ordusu ise en çok süvariden mürekkep olduğu için Raçput orduları toplanamadan ayrı ayrı mağlûp oluyorlardı.

Mahmut, bu seferlerde biribirini müteakıp muhtelif racaları mağlûp ederek Ganj vadisinin orta kısmında *Kalincar* ve Gucarat Yarımadası sahillerinde *Somnat* mevkiine kadar ilerledi.

İndüs havzası ve Pençap (merkezî Lâhor) Gaznelilerin Devletine ilhak olundu (1025).

Gaznelilerin Hindistandaki istilâlarının neticeleri büyük-

tü. Bu istilâ hareketile Şimalî Hindistandaki racalar zayıflamış ve birçok ganaim alınmış ve müstakbel fütuhat için zemin hazırlanmıştı. Bu ganaimle, Gazne şehri mühim bir müslüman Türk merkezi oldu. Mahmudun sarayında çalışan âlim ve şairler arasında Harzemli *Elbiruni* isimli bir Türkün o vakit Hindistan hakkında yaptığı tetkikler ve yazdığı kitaplar garp âlimlerince muhtelif lisanlara tercüme olunmuş ve ancak bu vasıta ile o vakitki Hint ahvali öğrenilebilmiştir. Elbiruni, bütün garbın ilk hakikî âlimi sayılmaktadır. Hint felsefe ve tefekkürünü ve Hint dünyasını hakikî çehresile bütün dünyaya tanıtan Elbiruni olmuştur.

Elbiruni, Hintlileri, dünyanın diğer milletlerile temas etmedikleri ve haricî âlemi bilmedikleri, barbar addettikleri diğer insanlarla münasebette bulunmadıkları için şiddetle muaheze eder.

Elbiruni X. asırda Hindistan ahvalini şu suretle tasvir etmektedir:

"Memleket birçok devletlere ayrılmıştı. Bunlar ekseriya biribirlerile muharebe ederlerdi. Başlıca devletler, Kişmir, Sint, Malva ve Kanoç idi. Kastlar ve Kastlar arasında farklar vardı. Ebeveyn, küçük yaşta çocuklarını evlendirirler; yalnız koca tarafı, karısına bir hediye verirdi. Kocası ölen kadın ebedî olarak dul kalmağa mahkûmdu. Halk, birçok ilâhlara tapardı...

Hintlilerin örf ve âdetleri fazilet ve eyiliğe müstenit idi. Herkes kanun nazarında müsavi değildi. Brahmanlar (din rüesası) idam cezasına çarpılamazdı. Bir cürüm işliyen brahman oruç tutmak, ibadet etmek ve hayır işlemekle cezasını çekerdi. Hırsızlık, çalınan malın kıymetine göre cezalandırılırdı; bazan hırsızın bir uzvu kesilirdi. Kıral, ziraat hasılatının altıda birini alırdı. San'atkârlar, tüccarlar, varidatlarına göre vergi verirlerdi. Brahmanlar her türlü vergiden muaf idiler. Heryerde tasvirlere tapılırdı, memlekette sayısız mabet vardı. Dul kadınların tekrar evlenmesi memnudu. Kadınların, kendilerini ölen kocalarile birlikte yakmaları âdetti...„

GORLULAR DEVRİ Gaznelilere halef olan Gorlular [1] sülâlesi zamanında Gorlu *Muizzüddin* Delhi şimalinde Panipat ovasında Acmir-Kanoç Racasına karşı kazandığı

[1] Gor, Herat ile Gazne arasındaki dağlık mıntakadır. Buralarda yaşıyan Türklere, mıntakalarına nispetle Gorlular denir. Gorlular, XI. asrın bidayetine kadar islâmiyeti kabul etmemişlerdi.

zafer (1191) Türklere Delhiyi (1193) ve bütün şimalî Hindistanı kazandırdı. Gorlu Muizzüddin Delhinin zaptından sora payitahtı olan Gazneye dönmüş ve seferin devam ettirilmesini ordu kumandanlarına bırakmıştı.

Bahtiyaroğlu Mehmet kumandasındaki ordu *Assam* ve Tibete kadar bütün Ganj vadisini ve Bingaleyi zaptetti. Diğer bir ordu da *Ay Bey* kumandasında Ganj cenubunu aldı. Kutbeddin Ay Bey on üç sene Hindistan Ummî Valiliğini yaptı.

İLK HİNT MÜSLÜMAN TÜRK İMPARATORLUĞU

Sultan Muizzüddinin evlâdı yoktu; 1206 da ölünce Ay Bey zaten idare etmekte olduğu Hindistanda istiklâlini ilân etti. Bu suretle merkezi Delhi olmak üzere ilk müslüman Türk-Hint İmparatorluğu kurulmuş oldu. Gazneliler ve Gorlular zamanında Hindistanda fetholunan ülkeler Afganistandaki merkezî devlete tâbi bir vilâyet halinde idare olunurdu. İlk Delhi Türk Sultanı Ay Bey, oğlunu veliaht yapmadı; saltanat, ordunun en muktedir kumandanına geçecekti. Bunun için Ay Beyle başlıyan ve bir asır kadar süren bu Türk ümera hakimiyetine *Memlûkler Sülâlesi* derler.

Türk Ümera Sülâlesi devrinde devletin ülkesi *Vindhiya* dağlarına dayanmıştı. Bu sülâlenin en mühim hükümdarı *İltutmuş* tur. Bu sülâle arasında İltutmuşun kızı Raziye de üç buçuk sene muvaffakıyetle tahtı işgal etmiştir.

Son Memlûk Hükümdarı *Balaban* Başvekil ve Kıral olarak yirmi sene demir elle idareyi tanzim, ziraati ıslah ve sulh ve asayişi ve refahı temin etti.

Türk Devletini, hariç ve dahile karşı koruyan Balaban büyük bir Türk kumandanı, büyük bir devlet adamı ve büyük bir hükümdardır. Balabanın eyi idaresi sayesindedir ki, Türk Devleti kendisinden sora gelen sülâle zamanında bütün Hindistanı zaptedebilmiştir.

KILCİLER DEVRİ

Ümera sülâlesini istihlâf eden Kılcilerden [1] *Alâeddin* (1311) Komorin burnuna kadar bütün Cenubî Hindistanı zaptetti. Cenuptaki *Çola* ve *Pandya*, *Tamul* devletleri tâbi oldular ve vergiye bağlandılar.

---

[1] "Halaç = Kalaç„lar Oğuzlarla karabetleri olan eski bir Türk şubesidir; Mahmut Kâşgarî 24 Oğuz boyundan ikisinin Kalaçlar olduğunu, Kalaçlar ve bunların sair Oğuz boylarından ayrıldıklarını söylüyor. Daha X. asır-

Kılciler zamanında, Türk Devleti azamî vüs'atini bulmuştu. Müslüman Türkleri ve Hindu müslümanlar arasında ordu yahut Hindistanî dilinin (türkçe, acemce, arapça ve duap lehçesinin birleşmesinden meydana gelmiştir) vücuda gelmesi bu sıralardadır. Bununla beraber Raçputlar tamamen itaate alınmamıştır. Hintliler de sık sık isyan ediyorlardı. Devlet çok zengin olmuştu. Ahlâksızlık ve fuhuş hâkim zümreyi, hatta sarayı istilâ etti. Taht için biribrini öldürmek yüzünden de devlet zayıf düşüyordu. Bu yüzden devlet bazı vilâyetleri kaybetti. Bu karışıklıklar arasında son Kılci padişahı öldürüldü ve Tuğluklar iktidar mevkiine geçti (1321).

TUĞLUKLAR DEVRİ İlk Hükümdar *Gıyaseddin*i öldürüp tahta geçen oğlu *Mehmet Tuğluk* (1320-51), ilim ve san'at seven bir hükümdar idi. Fakat devletin kudreti fevkındeki mantıksız harekâtı yüzünden Delhi *(Dehli)* Türk Devleti, onun zamanında yıkıldı: gazabını celbeden Delhi ahalisini *Devletabat* ismini alan *Davagiri*ye tehcir etti. Devletin vüs'atine göre merkezi Delhiden daha cenuba Davagiriye nakli doğru idi. Fakat Delhi halkının cebren birkaç gün içinde tehciri memlekette isyanları tevlit etmekten hâli kalmadı. Delhiyi yeniden iskân için civardan ahali getirmeğe teşebbüs etti, fakat bu kolay bir iş değildi. Memlûkler ve Tuğluklar zamanındaki Delhiden bugün hemen bir şey kalmamıştır. Enkazı bugünkü Delhinin cenubundadır. Bugünkü Delhi Timurlulardan *Şahcihan* tarafından XVII. asırda yapılmıştır.

Maddî kıymetinden ziyade devletin teminatına istinat eden bir para çıkarması da halkı memnun etmiyen diğer bir ha-

---

danberi bunların diğer Türklerden daha cenupta oturdukları —bugünkü Afganistanın cenubunda, Sistan ve Hint arasında — malûmdur. Bunların çok eski zamanlarda buraya gelmiş olduklarını arap coğrafyacıları söylerler. Emevî ve bilhassa Abbasilerin Türklerden teşkil ettikleri ordularda Kalaçlar mühim bir kemiyet teşkil ederlerdi. Sora Gaznelilerin, Selçukluların, Harzemşahların ordularında da bunları görüyoruz. Bugünkü İran sahasında Farsta ve Kaşkailer arasında "Kalaç„ ların bakıyesi mevcut olduğu gibi, Cenubî Kafkasyada (bugünkü Azerbaycan Sovyet Cümhuriyeti) da bu ismi taşıyan bazı mevki isimlerine rasgelinir.

Kalaçlar en ziyade, Gazneliler zamanından başlıyarak, Hindistandaki Türk devletlerinde çok mühim bir rol oynamışlar ve nihayet Kalaç ümerası arasından yetişen *Celâleddin Firuz Şah* (Halci) veya (Hilci) diye maruf devleti kurmuştur.

reketti. Tedavülden topladığı altın paralar yerine bakır para bastırdı. Fakat bu bakır paralar kolaylıkla taklit edildiği için büyük bir buhran çıktı ve emir gerialındı.

Bunlardan başka İran ve Çini zabıt için Tibete sefer yaptı(1337). Her iki sefer de muvaffakıyetsizlikle neticelendi. Felâket felâketi takip etti. İsyanlar tevali etti. Memleket fakirleşti, ordunun maneviyeti bozuldu.

O devirde Hindistana giden meşhur seyyah Berberistanlı *İbni Batuta* mubalâğalı olmakla beraber Tuğlukların saray hayatını ve Hint içtimaî hayatını parlak bir surette tasvir etmiştir.

Mehmet Tuğluk Şahın vefatından sora devlet parçalandı. Bengale, Sint ve Dekkanda müstakil kırallıklar teşekkül etti.

Bu sırada da Timurlenk, Hindistana akın ederek Delhiyi zaptetti (18 kânunuevel 1398) . Timur, 1399 senesi bidayetlerinde birçok ganaimle Semerkande döndü.

Mahmut Şah II. nin (şubat 1412) vefatından sora Tuğluklar sülâlesi de söndü.

SEYYİTLER VE LODİLER

Tuğluklardan sora Delhide iktidar mevkiine geçen Multan valisi Şiî *Devlet Han* ın kurduğu Seyyitler (1413-51) ve Pencap valisi *Behlûl Lodi* nin Lodiler sülâlesi (1451 - 1526) zamanında devletin nüfuz ve iradesi Delhinin duvarlarını aşmıyordu.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK HAKİMİYETİNİN NETİCELERİ

Beş asırdan fazla süren bu ilk müslüman Hint-Türk Devletinde muhtelif sülâleler biribirini yıkarak takip etmiş olmakla beraber bu zaman zarfında yine takdirlere lâyık yüksek eserler vücuda getirmişlerdir.

Müslümanlık, fatih Türkler vasıtasile bu devrin başlarında Hindistana girmiş ve yine Türklerin kılıcile bu kıt'ada yayılmıştır. Bugün Hindistanda yetmiş milyon müslüman bulunması sırf Türkler sayesindedir. Müslüman Türklerin bir ekalliyet olarak, Hindistan gibi muarız din ve cemaatler arasında asırlarca süren devlet ve medeniyet kurmaları türk ırkının idare ve temdin kabiliyetinin en parlak misalidir.

Bugün bile eserleri mehaz ve kıymet sayılan şair, tarihçi, âlim ve filozoflar *(Firdevsi, Elbiruni, İbnisina...)* bu devrin Türk padişahlarının saraylarında yetişmişlerdir. Bunlar eserlerini ekseriya, âdet olduğu üzere, acemce ve arapça yazarlardı. Nitekim bu zamanlarda Avrupada da lâtince kullanılırdı.

Gorlular ve Delhi sultanları (Ümera sülâlesi) sarayında yaşamış olan tarihçi *Fahreddin Mubarekşah* eserinde "türkçeden daha eyi ve daha heybetli hiçbir dil yoktur. Elyevm bu lisana rağbet eski zamanlardakinden daha fazladır. Çünkü ümeranın ve sipehsalarların çoğu Türktür, herkesin muhtaç ve talip olduğu devlet ve servet ve nimet anlardadır. Asiller ve büyükler ve onların evlâtları Türklerin hizmetindedirler ve onların devleti sayesinde mes'ut ve muhteremdirler„ demekle o devirde Hindistanda türk dilinin mevki ve ehemmiyetini vazıh olarak göstermektedir.

Mimarî sahasında da bu devrin Türkleri yerli hint üslûbile iran türk mimarisini mezcederek yeni bir hint türk mimarî tarzı vücuda getirdiler. Balaban, Türk ümera sülâlesinden Kutbeddin Ay Bey, İltutmuş memleketin refahını temin edecek pek mühim eserler (sulama kanalı, yol, hastane ve saire) vücuda getirmişlerdir. Eski Delhide *Kutupminar* denilen muhteşem cami ve zarif minare bu devir mimarisinin güzel nümunelerindendir *(Res. 98-100)*. İltutmuşHindistanda muntazam bir idarenin sağlam esaslarını kurdu. İltutmuş ve Balabanın sarayları faal bir san'at ve ilim ocağı idi. Eski Delhide enkazı bugün bile görülen harabeler o zamanın serveti hakkında olduğu kadar Türk hükümdarlarının ve müslüman Türklerin san'at sevgisini ve zevkini gösterir *(Res.101)*. Kılcilerden *Alâeddin Mehmet Şah I.* Hint Devlet idaresinde ilk evel lâik bir siyaset takip etmiş ve Hinduları türk idaresine ısındırmağa çalışmıştır.

XXXI

TİMUR

Bundan 570 sene evel, bir adam dünyanın hâkimi olmak istedi. O, neye teşebbüs ettise muvaffak oldu. O adama *Timur Gürgânî* derlerdi.

Timur zamanlarında, Avrupa ile Asya hududu, takriben Venedikten geçerdi. Avrupa, Asyanın bir baronlar ve esirler vilâyetinden başka bir şey değildi. Orada şehirler, köylerden ve hayat, sefaletten ibaretti.

Timur, Avrupa eşiğinde göründüğü zaman, Avrupa kıralları, Türklerin Hakanı Büyük Timura mektuplar ve sefirlerle hürmetlerini takdim ettiler.

∴

TİMURUN GENÇLİĞİ

Timur Semerkant cenubunda *Yeşilşehir* de *(Keş)*, (Cengizden 110 yıl sora) dünyaya geldi (11 Mart 1336). Babası, Türk *Barlas* kabilesi Reisi *Turgay* idi; Anasının adı *Tekin Hatun*dur. Aile adı *Gürgân*dır. Bunun için kendisi Timur Gürgânî diye maruftur. Bir kavgada sakatlandıktan sora kendisine *Aksak Timur* yahut *Timurlenk* denmiştir.

Gürgân ailesi, çok asil bir Türk ailesi idi; fakat Timurun babası fakir düşmüştü. O, mutaassıp hocaları, uyuşturucu dervişleri dinleye dinleye dünyadan elini çekti; bir medreseye çekildi, Barlas kabilesinin başında, Timurun amcası *Hacı Barlas* kaldı.

17 yaşlarında bulunan Timur, babasını ziyaret ettikçe birtakım hocalar, seyitler ve dervişlerle tanışıyordu.

Çagataydan sora halefleri, devletin idaresinde gevşekliğe vurdular, av ve eğlence ile vakit geçirmek üzere şimale çekilip orada oturdular. Yalnız zaman zaman, bir isyan bastırmak behanesile, halkın elinde ne var ne yok soymak için cenuba inerlerdi.

Barlas kabilesinden *Kazgan* namında bir Türk Beyi Çagatay Hanlarından birinin emîri idi; Semerkantte otururdu. Hanın fena idaresine ve fena gidişine dayanamadı, isyan etti. Hanın ölümü ile biten uzun mücadeleden sora Kazgan, Semerkant ve havalisine yalnız başına hakikî sahip oldu (1346); fakat, zâhiri kollamak için, bir kurultay toplıyarak Cengiz sülâlesinden, kendine tâbi olabilecek birini görünüşte Han yaptırdı. Onun namına Maveraünnehirde Kazgan hüküm sürüyordu. Barlas kabilesinin ileri gelenleri Emîr Kazganın hizmetine giriyorlardı. Timur da babasının nasihati üzerine ayni suretle hareket etti.

Kazgan, Cengiz kanından olmayıp Timur gibi Barlaslara mensup bir Türk ailesinden idi.

Moğollara hürmeti yoktu; onların sadakatine emniyet edemiyordu. Yalnız Türk olan Timuru kendine yardım edebilecek bir adam görüyordu.

Çünkü o, Timurun bütün tanınmış kahramanlar arasında yüksek tutulduğunu farketmişti. Timur, gayet zeki ve vakur idi, fazla neşeli değildi. Timurun asıl dikkati celbeden hali bir tehlike zamanında sakin ve mülâhazalı kalışı idi. Bu, büyük iş yapabilmek kabiliyetinde olan adamlarda görülebilir.

Timurun, cismanî enerjisi de çok fazla idi. Bu sayede gecelerce uykusuzluğa ve at sırtında kalmıya dayanabiliyordu. Eyi ata biner ve eyi silâh kullanırdı.

Timurda bir şef vasıfları vardı. Ve o, kumanda etmesini seviyordu; kendine çok emniyeti vardı.

Timur, Kazgandan, kendisini dağılmış bir halde olan Barlas kabilesinin başına geçirmesini istedi.

Kazgan, Timurun henüz genç olduğunu düşünerek "bu bir gün elbette olacaktır. Biraz beklemek lâzımdır„ dedi.

Kazganın yanında, birçok beyler vardı; fakat, Timurla kimse meşgul değildi. O, kendi kendini yetiştiriyordu. Fırsat düştükçe kıymetini, cesaretini gösteriyordu. Bu suretle Kazganın muhabbet ve iltifatını kazanıyordu. Kazgan, Timura: "Sen, büyük Gürgân ailesindensin; fakat Cengizoğullarından

değilsin. Senin ecdadın Cengizlerle bir mukavele yapmıştır, buna göre Cengiz ailesi han yetiştirecek, Gürgân çocukları da ordunun kumandanları olacaklar.„

Kazgan Timuru, annesi Celayir kabilesinden olan torunu *Olcay Türkân* ile evlendirdi.

Timur, *Olcay Hatun Ağa* ile Yeşilşehirde yerleştiler.

Emîr Kazgan Timuru ordusunda Binbaşı yaptı.

KAZGANIN ÖLDÜRÜLMESİ

Kazgan, Timurun yardımile, garp ve cenup hudutlarında yeni muvaffakıyetler kazandı. Herat Emîri Hüseyin, Emîr Kazgana mağlûp olarak Herata kapanmış ve sora Kazgana dehalet etmiş ve Semerkanda getirilmişti. Bu münasebetle Kazganın ümerası arasında bir münakaşa çıktı. Bunlar eski düşmanları olan Hüseynin öldürülerek emîr servetinin onlar arasında taksimini istediler; halbuki Kazgan, Hüseyne hayatı için söz vermişti. Emîrlerin ısrar ettiğini gören Kazgan, Hüseyni gizlice Timurun himayesinde Herata gönderdi; bundan münfeil olan emîrlerden ikisi Kazganı öldürdüler. Bunu haber alan Timur, tam vaktinde yetişip katillerin takibine koyuldu ve onları bularak her ikisine de lâyık oldukları cezayı verdi (1358).

KARIŞIKLIK VE TUĞLUK HANIN GELİŞİ

Kazganın yerine oğlu geçmiş ise de zalim olduğundan işler karıştı. Timur, Yeşilşehre döndü ve yeni bir vaziyet karşısında kaldı. Türklerde âdet olduğu veçhile bir reis öldüğü zaman onun oğlu muktedir değilse yerine geçemezdi. Kurultay toplanır, yeni bir emîr intihap ederdi. Aksi takdirde iktidar mevkiine geçmek için umumî karışıklık olur ve en kuvvetli olan idareyi eline alırdı. Türklerin ata sözü şu idi. "Yalnız kılıç tutabilen el, hükümdar asasını tutabilir.„

Kazganın oğlu olan genç hükümdar, ümeradan *Salduz* ve Timurun amcası Barlas tarafından öldürüldü; bunun üzerine Hacı Barlas ve Celayirlerin emîri Semerkanda geldiler. Ve Türklerin hükümdarlığını istedier. Diğer emîrler kendi yerlerine çekilerek taraftarlarını toplamıya başlamışlardı. Tam bu sırada Timurun babası Turgay da ölmüştü. Barlas kabilesinin hemen hepsi Hacı Barlası takip etmişlerdi. Timur ancak birkaç yüz kişi ile Yeşilşehirde terkolunmuştu.

Hadiseleri dikkatle takip eden Çagataylardan *Büyük Han* yani *Tuğluk Timur*, şimalden göründü. Ölmüş bir beygire saldıran kartal gibi kuvvetli bir ordu ile geldi (1359).

TİMUR DİPLOMAT

TİMUR, HANIN YANINDA

Hanın gelmesi üzerine emîrler müşterek tehlike önünde çekildiler ve vaziyet aldılar. Yalnız Celayirlerin emîri, Hanın istikbaline koştu ve ona hediyeler takdim ile inkıyadını arzetti. Çünkü bunun merkezi Hoçent idi ve arazisi şimalden gelenlerin yolu üzerinde bulunuyordu.

Hacı Barlas hiçbir karar veremiyordu; muharebe edecek yerde kabilesi ve sürüleri ile Yeşilşehirden Herata doğru cenuba çekileceğini Timura bildirdi; fakat, Timur şimalden gelen istilâcılar önünde Yeşilşehri sahipsiz bırakmak istemiyordu. Amcasına "istediğin yere git, ben Hanın huzuruna gideceğim" dedi. Timur birkaç yüz kişi ile kuvvetli moğol ordusuna karşı mukavemet etmenin affolunmaz bir akılsızlık olacağını takdir ediyordu. Maamafih, birtakım hazırlıklara koyuldu. Ötedenberi tanıdığı hoca ve dervişlerle gizli müzakereler yaptı. Bu sırada Hanın süvarileri Yeşilşehre geldiler; Timur onlarla anlaşarak bol bol ikramlarda bulundu ve hediyeler de verdi; onlara Hanın yanına gitmek istediğini söyledi, ve bir kısım süvariler ile hareket etti. Semerkant önünde Hanın ordusuna vâsıl oldu. Tuğluk Hana kendini takdim etti ve eyi kabul olundu. Tuğluk, Timuru malûmatlı bir adam gördüğünden sureti hareketi hakkında onunla istişare etti; çünkü *Almalık* taraflarında da karışıklık başlamıştı. Timur, ona avdet etmesini tavsiye etti ve dedi ki; "orada yalnız bir düşman bulacaksın, burada ise iki; biri önünde, biri arkanda."

Han arkasındaki asileri, cezalandırmak için geriye döndü.

TİMUR TÜMEN BEYİ

Han dönmeden evel Timuru Tümen Beyi (10,000 kişinin başı) yaptı. Ferman ve mühür verdi. Bu suretle Timur, Hanın tasdikile kabilesinin başına geçti.

TİMURA SUİKAST TEŞEBBÜSÜ VE ANARŞİ

Tehlike geçince emîrler tekrar mücadeleye başladılar. Bu hal, üç sene devam etti. Hacı Barlas ve Celayir reisi yeniden anlaştılar; ve Timuru katlederek ortadan kaldırmaya karar verdiler. Timuru, çadırlarına davet ettiler; fakat Timur vaziyeti sezdi, bir suretle oradan sıyrılıp kaçtı.

Bundan sora amcası Hacı Barlasla muharebe etti ve onu mağlûben kaçırdı; fakat ertesi gün tekmil adamları kendisini terkettiğinden yalnız kaldı.

TİMURUN HÜSEYNİN YANINA GİTMESİ

Timur karısı Olcay Türkân Ağanın kardeşi yani kayınbiraderi *Emîr Hüseyin*in yanına gitti. Emîr Hüseyin kabilelerile Kâbil mıntakasında bulunuyordu. Aralarında ittifak yaptılar. Tuğluğa isyan eden kabileler arasında Tuğluk tekrar görününceye kadar dahilî muharebe devam etti.

TUĞLUK HANIN İCRAATI

Asi beyler üzerine tekrar gelen Tuğluk bu defa daha ciddî oldu; Celayirlerin Emîri Bayazıdı derhal idam ettirdi. Hacı Barlas cenuba kaçarken soyguncular tarafından öldürüldü. Han askerlerine karşı durmıya kalkışan Emîr Hüseyin hayatını kurtarmak için kaçmıya mecbur oldu; Timur, Yeşilşehirde metinane kaldı. Tuğluk Han, bu muzafferiyetlerden sora oğlu *İlyas*ı memleketin idaresine memur etti. Mağlûpların itaatini temin için yanında Jeneral *Bikiük*ü [Beycik = Küçük Bey] bıraktı. Tuğlük, Timurun ilk fırsatta istiklâle kalkacağından şüphelenerek onu, bu iki Moğol Beyinin idaresi altında olarak Semerkant emîri nasbetti. Buna kızan Timur, bu emîrliği kabul etmedi, kumandanlık ile iktifa etti; fakat Yeşilşehirde teşkilâtını daha eyi yapmıya koyuldu.

TİMURUN İSYANI

Moğol jenerali Semerkandı soymıya başladı; vali İlyas ta yağmadan hoşlanıyordu. Bu fena hareketleri ihbar için Timur, Hana adam gönderdi, netice çıkmadı.

Timur Semerkandın kız çocuklarını Moğolların esir olarak sattıklarını işittiğinden, adamlarını topladı, şimale yürüdü, müteaddit esirleri zorla kurtardı.

Hana Timurun bu hareketini isyan mahiyetinde bildirdiler. Tuğluk, onun idamını emretti; Timur haberdar oldu. Memleketinin harap edilmesinden kalbi kan ağlıyan Timur, daha fazla politikaya tahammül edemedi ve maksadı kazanmak için atını mahmuzladı.

Bu, mes'ut bir karar oldu; açıktan açığa hareket, onu hoca ve dervişlerle yaptığı gizli tertibattan daha eyi muvaffak etti.

TİMURUN İSYAN HAYATI

İLK MÜŞKÜLLER Timur isyan etmiye mecbur olduktan sora karısı Olcay ve 25 atlı ile karısının kardeşi Emîr Hüseyni bulmak üzere hareket etti. O da, hali firarda bulunuyordu. Buluştuktan sora hep birlikte Hiveye gittiler; kuvvetleri 60 süvari oldu. Hive valisi onları soymak ve Moğollara satmak hevesine düştü. Timur, bunu hissetti ve derhal cenuptaki çöle, Türkmenler içine kaçtılar. Hive valisi bizzat süvarileri ile takibe koyuldu. Timur ve Hüseyin kuvvetlerinin nispetsiz derece azlığına rağmen takip edenlerle bir tepenin üzerinde vuruşmıya mecbur oldular; çok zayiat verdiler, nihayet gece karanlığından istifade ederek kaçtılar. Bundan sora tanınmamak için Timur ve Hüseyin tekrar birleşmek üzere biribirlerinden ayrılmıya karar verdiler.

Timurun yanında karısı ve bir adamla yalnız bir binek beygiri kalmıştı. Ona karısını bindirdi, kendisi ve arkadaşı yaya olarak yürüdüler; bir türkmen aşiretine tesadüf ettiler; orada eyi olarak kabul olundular. Oradan tedarik ettikleri yiyecek ve hayvanlarla Horasan istikametinde yola çıktılar; Emîr Hüseyinle birleştiler; yolda birtakım aşiret efradı tarafından yakalandılar; *Mahan*da 62 gün bir ahırda hapsedildikten sora kurtulabildiler. *Ali Bey* ismindeki bu aşiret beyi kendisine yalnız bir deve ve bir de beygir vermiş ve mütebaki eşyalarını zaptetmişti. Bundan sora Timur tekrar birleşmek üzere Hüseyinden ayrıldı.

TİMURUN SEMERKANT ŞEHRİNE GİZLİ GİRİŞİ Timurun Hüseyin ile birleşeceği yer *Kandehar* civarında idi. Timur onunla birleşmeden evel bir defa Semerkant civarına uğramak istedi ve o tarafa döndü. Amu ırmağına geldiğinde *Keş* te dostlarından bir reisin oturduğu yerde 15 adam ve o kadar beygir buldu. Ondan sora Semerkande doğru yürüdü. Karısını civarda bir yerde bıraktıktan sora bir gece adamlarile beraber gizlice şehre girdi. Orada hemşiresinin yanında kırk sekiz gün kaldı. Geceleri dostlarının evlerinde gizli toplanmalar yaparak, onları kıyama teşvik etti; henüz bir şey yapmaya imkân olmadığını anladı; çünkü, Moğollar memleketi kuvvetle ellerinde tutuyorlardı.

TİMUR KANDEHARDA

Timurun Semerkant şehrinde olduğunu Moğollar anladılar. Bunu haber alan Timur derhal geceleyin kaçtı. Timurun bu defa yanında serseri ve soyguncu Türkmenlerden mürekkep bir küçük kuvvet vardı. Bunlarla beraber Yeşilşehir civarında bir yere geldi ve orada kondu. Barlas kabilesinin bazı reislerile görüştü, onları isyana teşvik etti. Ondan sora Hüseyni bulmak üzere cenuba, Afganistana yürüdü. Hindukuş dağlarını geçti, Kâbil civarından dolaşarak Kandehara gitti. Orada kendisini bekliyen Hüseyni buldu. Onun da orada, etrafında Timurunkinden fazla kuvvet toplanmıştı. Bir kış beraber orada kaldılar.

TİMURUN TOPAL OLUŞU

Kandeharın garbında (Seistan = Secistan) kıt'asında bir isyan olmuş ve orasının emîri birçok kalelerini kaybetmişti. Timur ve Hüseyne müracaat ederek mükâfat mukabilinde muavenet istedi, kabul ettiler. Timur ve Hüseyin asilerden kalelerin çoğunu aldılar. Fakat Hüseyin, köyleri soyarak oralara kendi adamlarını oturttuğundan işi bozdu. Bu defa Seistanlılar bir gece Timur ve Hüseynin ordugâhını bastılar. Timur onları hernekadar mağlûp ettise de kendisinin de bir kolu, bir bacağı sakatlandı. Bundan sora Hüseyin tekrar buluşmak üzere ayrıldı; Timur yaralarının tedavisi için oralarda çadırda kalmıya mecbur oldu. Timur ondan sora topal kaldı.

İLK MUVAFFAKIYET

TAŞKÖPRÜ HARBİ

Timurla tekrar birleşen Hüseyin, onun nasihatini dinlemiyerek Moğolların en yakın bir ordusile muharebeye tutuştu, fena halde mağlûp oldu ve askerleri dağıldı. Bunun üzerine Timur Hüseynin askerlerini toplamak ve yeni taraftarlar bulmak üzere faaliyete geçmiye mecbur oldu. Amu (Ceyhun) ırmağı kenarlarına geldi. Orada kondu. Birçok günler kaldı, sabırsızlıktan uyuyamıyordu. Bir gece sabaha karşı Belh istikametinden gelen birtakım süvarilerin kendisini bulmak üzere yaklaştıklarını gördü; bunlar beraberlerinde birer süvari kıt'ası getiren Barlas reislerinden üç kişi idi. Bunlarla birleşildikten sora haber alındı ki 20,000 kişilik bir moğol ordusu Yeşilşehir civarın-

dan bulundukları yere yaklaşıyor. Moğollar her tarafı yağma ediyorlardı. Bunun için Timur, ırmağın şimalindeki türk kabilelerinin, kendisinin Moğollara karşı faaliyetinden haberdar olunca kendisile birleşeceklerini kuvvetle ümit ediyordu. Çünkü henüz kuvveti, Moğol Jenerali Bikicük ordusunun dörtte biri kadar bile değildi.

Bikicük, ordusunu Amu ırmağı şimalinde bütün geçitleri kapayacak surette yerleştirdi. Böyle kuvvetli bir ordu karşısında cepheden zorlıyarak geçitleri geçmek neticesiz bir hareket olabilirdi; fakat Timur ırmağı geçmeksizin hasmını bir ay meşgul etti. Bikicüğü Amu ırmağının dar ve az derin olan yukarı taraflarına çekti; buna muvaffak olduktan sora bir Taşköprü karşısında kuvvetlerini durdurdu *(Harita. 42).*

Moğollar faaliyetlerinden emin olarak köprüyü geçmiye lüzum görmediler. Timur bunların karşısında nümayişkârane birtakım tertibat aldı. O günün gecesi emniyet ettiği zabitlerinden biri ve Hüseynin muavinlerinden *Emîr Musa* kumandalarında olmak üzere 500 kişilik bir kuvveti köprüyü ve ordugâhı muhafaza etmek üzere bıraktı ve kendisi kuvvetlerinin küllî kısmile oradan uzaklaştı ve Moğolların ordugâhı yakininde ırmağı geçerek durmaksızın moğol ordusu gerisinde bulunan tepeleri tuttu. Bu tepeler, merkezi ırmakta olan yarım daire teşkil ediyordu. Ertesi gün Bikicük kuvvetli bir hasım müfrezesinin ırmağı geçtiğini anladı. Fakat ayni zamanda Timurun ordugâhında kuvvetler azalmamış gibi görünüyordu.

Bikicük köprüye taarruz ettiği takdirde Timurun zabitile Emîr Musa köprüyü şiddetle müdafaa edecekler, Timur da arkadan Moğollara hücum eyliyecekti. Halbuki tehlikeyi anlayan Bikicük o gün yerinden kıpırdamadı. Gece olunca Timur, askerini birçok kısımlara ayırarak mümkün olduğu kadar Moğol ordugâhının üç tarafında çok ateşler yakmak suretile tertibat aldı. Bu ateşleri gören Moğollar sabah olmadan mevkilerini acele terkettiler. Askerlerini tekrar toplıyan Timur bunların üzerine hücum etti. İntizamını kaybeden Moğollar Timurun takibi altında kaçmıya başladılar. Henüz muharebeye karışmamış olan Emîr Hüseyin kuvvetli bir kıt'a ile Timura yetişti; mağlûp bir orduyu takip etmek fena bir tabiyedir diyerek nasihat eder bir vaziyet almak istedi; fakat Timur daha mağlûp olmadılar diyerek takibe devam etti.

Moğolların ricat ettiği yerlerde birçok türk kabileleri Timurla birleştiler. Timur, geceleri uyumıyarak askerlerini tanzim ediyor ve ölenlerin ailelerine ve yaralılara mükâfatlar dağıtıyordu; aynı zamanda mütemadiyen at üzerinde kalarak süvarilerinin harekâtını idare ediyor ve mukavemet görülen noktalara bizzat yetişiyordu. İşte Timurun bu şedit takibatı neticesinde Moğollar Amu ve Sir (Seyhun) ırmakları arasındaki bütün memleketi tahliye etmek mecburiyetinde kaldılar. Ancak Sir ırmağı şimalinde ordusunu toplıyabilen *İlyas Hoca* babası Tuğluğun öldüğü haberini aldı. Bunun üzerine büyük merkezleri olan Almalık şehrine gitti. Bikicük ile diğer iki Moğol jenerali, bir musademede bizzat Timur elile esir edildiler. Timur bu eski zabitlere kendi çadırında bir ziyafet hazırlattı, onları Hana sadakatlerinden dolayı takdir etti ve kendinden ne istediklerini sordu; karar senindir dediler. Timur onlara hediyelerle beraber hürriyetlerini verdi. Ondan sora Timur doğduğu Yeşilşehre dahil oldu; müttefiki Hüseyin, Timuru, para ve birtakım imtiyazlar vermiye mecbur etmiye kalkıştı. Hüseynin tahakküm tavrı takınmasından müteessir olan Timur, samimiyetinden şüphe ettiği Hüseyne dostluklarına sadık kalacağına dair yemin ettirmiye mecbur oldu. Hüseyin yemin etti; fakat kendini tahkir olunmuş addetti.

YAĞMUR ALTINDA BİR MEYDAN MUHAREBESİ

Bundan sora Timur, Hüseyin ile yanyana moğol ordusuna karşı Sir şimalinde muharebe etti. Hüseynin hasedi yüzünden muvaffak olunamadı.

İlyas Han, tekrar Sir ırmağı şimalindeki ovalarda muntazam ve eyi teçhiz olunmuş bir ordu ile göründü. Timur, bu orduyu Sir ırmağı şimalinde karşıladı. Bu ordu, Timurun türk ordusundan fazla değildi; fakat Timur onun muharebe kıymetini biliyordu. Bütün türk kuvvetleri muharebe meydanında toplanmışlardı: Barlaslar, Celayirler ve Hüseyinle beraber Gorlar ve Afgan gönüllüleri hep gelmişlerdi. Timur, ordusunu sağ cenah merkez ve sol cenah olmak üzere tertip etti. *(Harita 40)* Bu kısımların herbiri de muharebe kıt'ası ve ihtiyat olmak üzere ikiye ayrılmışlardı. Sağ cenah takviye edilmiş olduğu halde Hüseynin kumandasında idi. Düşmana en çok maruz bulunan ve en zayıf olan sol cenahı Timur bizzat kumandasında bulunduruyordu.

Timur ve bütün Türkler muzaffer olacaklarından asla şüphe etmiyorlardı; fakat, bu sırada müthiş bir yağmur yağmıya başladı; şimşekler ve gökgürültülerile büyük bir fırtınanın içinde kalındı. Yerler bataklık haline geldi. Buna rağmen Moğollar, Türk ordugâhına ilerlediler; bunlara karşı Timur yürüdü; Timur ordusunun sol cenahı Moğolların sağ cenahına hücum etti, Türkler derhal bozuldular ve geriye atıldılar. Moğollar kesif kıt'alarla onların takibine koyuldular; Timurun ihtiyat süvarileri de sarsıldı.

Timur bütün orduya hücum emri verdi. Ve kendisi de Barlaslarla birlikte ileri atıldı. Çamur denizi üzerinde bütün alaylar biribirinden ayrıldı. Ve intizamsızlığa düştü. Oklar rütubetten kullanılamaz oldu; yalnız kılıç kullanılıyordu.

Atların kişnemesi ve türk muhariplerinin "Dagar, Dagar! [1]„ avazeleri muharebe meydanını bir çılgınlar ovasına döndürüyordu.

Timur, Moğol sağ cenahının bayrağına doğru atıldı, Moğol jeneraline yaklaşmak istiyordu. Moğollar ricate başladılar. Bu çamur deryasında ricat muntazam olmuyor ve moğol süvarileri kaçıyorlar, dağılıyorlardı. Timur atını dörtnala sürerek bir tepenin üzerine çıktı ve diğer taraflardaki vaziyeti gözden geçirdi. Gördü ki Emîr Hüseyin fena vaziyette ve iki ordunun merkezleri biribirine karışmış haldedir. Bunun üzerine ordusuna toplanmaları için işaret verdi; fakat bu hareket yavaşlıkla yapılıyordu, Kendisi en yakın süvari bölüklerini alarak Hüseyne taarruz eden Moğolların sağ cenahına hücum etti. Bu esnada İlyas Han ricate hazırlanıyordu; bu büyük bir fırsat idi.

Timur yakın adamlarından birini çabuk toplanıp hemen ilerlemesini söylemek üzere Hüseyne gönderdi. Hüseyin, "ben bir alçak mıyım, beni askerlerimin önünde tahkir ettiriyor„ diye bağırdı. Timurun gönderdiği adamın suratına vurdu ve hiçbir cevap vermedi; zaman geçiyordu. Timur hiddetine galebe çalarak Emîr Hüseynin akrabasından iki zabiti ona vaziyeti izah etmek için gönderdi; Hüseyin onlara hakaretle, "kaçtım mı? neden ilerlemek için beni tazyik ediyor? askerlerimi toplamak için bana zamanı bırakın„ dedi.

---

[1] Dagar=kavga demektir.

Hüseyin, gerek kıskançlık ve gerek ileri gidememek yüzünden yerinden kımıldamadı; Timur gece olmadan evel çekilmiye mecbur oldu. Muharebe meydanında ordugâhını kurdu; teessüründen çatlıyordu; Hüseyni görmek ve gönderdiği adamları kabul etmek istemedi; bir daha Hüseyinle yanyana muharebe etmemiye yemin etti.

Ertesi günü hâlâ yağmur yağıyordu. Timur acı içinde İlyasa yalnız olarak taarruz etti. Moğol ordusu tarafından sarıldı ve çekilmiye mecbur oldu. Hüseyin Hindistana giderek uzaklaşmak teklifile Timura zabitler gönderdi. Timurun verdiği cevap şu oldu: "Hindistana, isterseniz cehenneme kadar gidiniz!„

Timur Semerkande çekildi. Oranın bir müddet kendini müdafaa edebilmesi için tertibat aldıktan sora yeni bir ordu toplamak üzere Yeşilşehir civarına gitti; Yeşilşehirde karısı Olcayın ölmüş ve evinin bahçesine gömülmüş olduğunu gördü.

HÜSEYNİN FIRSATTAN İSTİFADE İLE MEVKİ KAPMASI

Olcayın ölümü, Timur ile Hüseyin arasındaki bağı çözdü; Timur, Olcaydan olan oğlu *Cihangiri* alarak kendi kabilesi adamlarile beraber Amu ırmağı sahilinde bir yere çekildi. Diğer taraftan Semerkande gelen Moğollar gördükleri mukavemetten, bilhassa ordularında hasıl olan vebadan çekilip gitmiye mecbur olmuşlardı. Hüseyin bundan istifade ederek Semerkande girdi. Çok sevinç içinde bulunan halk, kendisini büyük nümayişlerle karşıladılar.

Artık Hüseyn ve Timur filen Hindistandan Aral gölüne kadar bütün memleketlerin hâkimi, olmuşlardı. Timurun manen Hüseyne muadil bir hakkı vardı; çünkü ordunun hakikî Reisi olmuştu ve ikisinin kuvvetleri biribirlerine muadil idi. Hanlığın mutlak surette Cengiz ailesinden olmasını an'ane olarak kabul eden halkın arzusunu nazarı dikkate alan Hüseyin, Cengiz sülâlesinden zahiren bir Han intihap ettirdi ve onu merasimle kendi sarayına yerleştirdi; onun namına kendisi icrayi hükûmete başladı. Timur, vaziyetin zarurî kıldığı hale binaen Hüseynin madunu olmuştu.

TİMUR ORDU KUMANDANI

Hüseyin, akrabasından Musayı "Keş„ şehrine bir kuvvetle yerleştirmişti; şehrin etrafı surla çevrilidi. Bu hale tahammül edemiyen Timur bir müddet sora aldığı tertibat sayesinde küçük bir

kuvvetle bir gece Keşe girdi ve oradaki kuvvetleri mağlûp ederek hâkim oldu.

Birçok seneler devam eden dahilî mücadele neticesinde Hüseyin, hisseti ve halktan ağır vergiler istemesi yüzünden nefreti celbederken Timur, çok şöhret ve muhabbet kazandı. Herkes onun kahramanlığından ve adaletinden başka bir şey konuşmuyordu.

Hüseynin askerleri, beyleri kaçıp Timurla birleşiyorlardı. Büyük türk kabileleri onun tarafını tuttular; Timur, altı sene içinde bir ordu sahibi oldu.

TİMURUN EMÎR OLMASI

Timur gibi metîn bir kumandan tarafından idare olunan böyle bir ordunun karşısında, Hüseynin iktidarı kargibi eridi. Amu (Ceyhun) ırmağının cenubuna püskürtüldü; Belhte sarıldı; şehir derhal düştü. Gizlenen Hüseynin arzusu üzerine Hicaza gitmesine müsaade edilmiş ise de Hüseyin bir hasmı tarafından öldürüldü.

Timur, Belhte resmen ve türk âdeti üzere ak keçe üzerine oturtularak hükümdar ilân olundu(1369); 34 yaşında idi.

Moğol an'anesine göre Hanın Cengiz sülâlesinden olması lâzımdı, buna riayet ile bu sayede Moğolları elinde tutan Timur, vefatından az evele kadar da ismen Han yapmak suretile bu an'aneye sadık kaldı. Timurun askerden ve hocalardan olan taraftarları onu emîr intihap etmek istiyorlardı. Semerkantte büyük bir kurultay oldu; her taraftan büyük küçük her kabilenin murahhasları iştirak ettiler. Timur, oğlu ile beraber hariç kaldılar. Kurultayda gürültülü münakaşalar oldu ; Timurun intihabına muarız olanlar bulundu. Nihayet Timur taraftarları kazandı. Timur bütün Türklerin emîri intihap olundu *(Res. 102).* Timur, ertesi günü, hükûmetini tesis etti. Valiler ve kumandanlar tayin eyledi. Her nasihati dinliyerek ve fakat kimseye tâbi olmıyarak devletin idaresine başladı.

HUDUTLARIN GENİŞLETİLMESİ

Timur, Sir ırmağının ötesindeki Moğol idaresine karşı daimî taarruzu, en münasip tedbir olarak tatbik etti. Nihayet hududa yakın olan Moğollar, uzaklaşmıya mecbur oldular. Ondan

sora Timur, bir vesile ile Buharaya sahip oldu. Herata yürüdü, orasını da zaptetti; Herat, büyük bir payitaht idi ; 250,000 nüfusu, yüzlerce mektebi. hamamı ve 10,000 kadar dükkânı, (Bu tarihte Londra ve Parisin herbirinin 60,000 den fazla ahalisi yoktu. Tarih, onlarda hamam olduğundan ise bahsetmez) . birçok yeldeğirmenleri vardı.

Bu hareketler küçük olmakla beraber, Timurun eşsiz bir reis ve kendini tehdit edenleri derhal parçalamıya hazır bir kumandan olduğunu tanıtmıya yaradı.

BU SIRADA TİMUR DEVLETİNİN ETRAFINDAKİ VAZİYET

Bu tarihte garpta İlhanlılar Devleti çökmüş, memleketi anarşi içinde; Çinde Kubilây sülâlesi kovulmuş, Moğollar şimale, eski vatanlarına çekilmiş. Çinde, çin milliyetçiliği uyanmış ve Çagatayoğulları, Timur tarafından Almalık civarındaki dağlara atılmış bulunuyordu (1375) .

1370 - 1380 tarihleri arasında eski Moğol İmparatorluğunun dörtte üçü haritadan silinmiş ve fakat, dörtte biri ve en korkuncu ayakta olup bu da Timur ülkesinin şimalindeki Altınordu Devleti idi. Bu devlette yalnız hükümdar ailesi Moğoldu. Üst tarafı Kıpçak, Kanıklı, Kazak, Kırgız, Bulgar, Alan hulâsa Avrupalıların *Sit* umumî namı altında yadettikleri Türklerdi.

Bu Türkler Timurun mensup olduğu Türklerle akraba idiler. Bunlar para kesiyorlar ve kâğıt yapıyorlardı. Ruslar bunların emirleri altında haraca bağlı idiler.

Avrupanın siyasî muvazenesini tutan bu Altınordu Türkleri idi.

Altınordu, yegâne muvaffakıyetsizliğe Moskova Prensi Dimitri tarafından duçar edilmiş ve Dimitri, 150,000 kişilik bir ordu toplayarak Don ırmağı üzerinde Altınorduya galebe çalmıştı.

TOKTAMIŞIN İLTİCASI VE TİMURUN YARDIMİLE ALTINORDU HANI OLUŞU

Bu tarihte Kırım Hanı bulunan Toktamış adında bir Moğol Prensi Altınordu Hanı *Urus* un oğlunu öldürerek Timura iltica etti. Urus, Toktamışı teslim etmediği takdirde harbedeceğini, bir sefir göndererek Timura bildirdi. Timur sefire şu cevabı verdi: "Toktamış, benim himayeme girdi, onu size karşı müdafaa edece-

ğim, Urus Hanın yanına dön ve söyle, sözlerini işittim ve hazırım.„

Timur, Toktamışa şimal hududu üzerinde iki kale ve yardım etmek üzere zabitler, kuvvet ve her türlü teçhizat verdi. Bununla beraber Toktamış, Altınordu tarafından güzelce bir dayak yedi.

Timur, tekrar Toktamışı teçhiz ve takviye etti. O, yeniden tekrar mağlûp oldu. Yalnız olarak Timurun yanına kaçtı. Bundan sora Toktamışın talii değişti. Urus Han öldü; Toktamış, Timurun verdiği kuvvetlerle Altınordunun payitahtı olan *Saray* şehrine hâkim oldu; hükümdarlığını kabul ettirdi. Moskovayı zaptederek tekrar Rusları idaresi altına aldı.

TOKTAMIŞIN NANKÖRLÜĞÜ VE ALTINORDU DEVLETİNİN AKIBETİ

SEMERKANDE İLK TECAVÜZ

Toktamış, artık eski mülteci Toktamış değildi; Timura karşı minnettarlığını unuttu. Kumandanları ona, "Timura karşı minnettarlığı unuttunuzsa bile taliin yine bir aksiliği karşısında tekrar ona müracaat ihtimalini düşününüz„ dedilerse de dinlemedi. Azerbaycanı tahrip ederek habersizce Timurun aleyhine döndü. Timurun meşgul bulunduğu Hazar Denizi taraflarına bazı müfrezeler gönderdi. Bu sırada Semerkantten gelen haberde Toktamışın asıl ordusile Sir ırmağını geçtiği ve Semerkant yakınlarına kadar ilerlediği bildiriliyordu.

Timurun Horasan yolu üzerinden dönmesi o kadar çabuk oldu ki, Toktamış Semerkande gelmeden evel Timur muharebe meydanında göründü.

Bu esnada vaziyet şu idi:

Timurun oğullarından *Ömer Şeyh*, Toktamış ordusu üzerine atılmış kanlı bir muharebe vererek büyük kahramanlıklar göstermiş fakat mağlûp olmuş ve askerleri dağlara dağılmış ve Toktamışın fırkaları da henüz muvaffakıyeti tamamlamamış dağınık bir halde..

Timurun geldiği anlaşılması üzerine Toktamış, Sir ırmağının gerisine çekildi. Fakat memleketin bu kısmı tahrip edilmişti.

Toktamış, istepler içinde kayboldu. Yeni darbeyi nereden yapacağı bilinemiyordu.

TOKTAMIŞIN İKİNCİ TECAVÜZÜ

Toktamış, yeniden müthiş bir ordu ile Sir ırmağı üzerinde göründü. Mevsim şiddetli kış idi. Timurun ümerası cenuba çekilerek ordunun diğer kuvvetlerinin tamamen toplanmasını beklemek fikrinde bulundular.

Timur bağırdı: "Beklemek! neyi beklemek! yarını beklemek zamanı mıdır?„

Timur, bizzat kuvvetlerinin başında olarak Sir ırmağına doğru yürüyüşe geçti. Toktamış ordusunun ileri karakollarına taarruz etti. Düşman fırkalarının aralarından sıyrılarak gerilerine düştü. Toktamış hemen ricat etti. Timur, bir kısım kuvvetle teması kollamak üzere takip ettirdi.

İlkbaharda Timur evvelâ garba yürüdü. Urgenç şehrini hücumla zaptetti ve yaktı, ahalisini Semerkande getirdi.

Durmaksızın şarkta Almalık Moğolları üzerine yürüdü. Onları ezerek senelerce hududu tehdit edemiyecek kadar uzaklaştırdı.

Timur, bu suretle şark ve garp cenahlarını temin ettikten sora, ordusunu topladı ve Altınordu üzerine yürüdü.

ALTINORDU YOLUNDA

Timur, ordusile şimale yürüdü; Sarısu, Tobol ırmaklarından sora Ural ırmağına geldi. Toktamış ordusu bunun gerisinde idi. Timur beklenmiyen bir yerden, iki günde ordusunu karşıya geçirdi. Toktamış Timuru daha güç vaziyete sokmak için, evvelâ garba ve sora şimale çekilmiye başladı. Nihayet Timur, Toktamışı Volga garbında muharebeyi kabule mecbur edecek veçhile yakaladı *(Harita 41).*

İKİ ORDU ARASINDA MEYDAN MUHAREBESİ

Toktamış durdu, ordusuna muharebe tertibatı aldırdı. Timur da onun karşısında ordusunu durdurdu. Fakat muharebe nizamı aldırmadı, çadır kurdurdu ve nekadar yiyecek kalmışsa onlarla askerlerin ve hayvanların karınlarının doyurulmasını ve istirahat ettirilmesini emretti. Ordu yorgundu. On sekiz haftadanberi yüzlerce kilometre yol yürümüştü.

Gece oldu. Ordu dikkatli bir emniyet hattı içinde istirahat ederken Timur çadırında sönük bir ışık altında yarınki muharebenin plânın yapıyordu.

Timur sabahı beklemedi; ordusuna geceden bütün tertibatı aldırdı.

Muharebe iki tarafın biribirine hücumu ile başladı.

Herkes kanının son damlasına kadar vuruşuyordu. İki ordu karıştı.

Timur ordusunun sol cenahı, adetçe düşmandan dun idi. Bütün gayretlere rağmen bu cenah bozuldu, geriye atıldı. Toktamış bu noktaya atıldı, Timur ordusunun merkezinin gerisine kadar girdi. Merkezin harekâtını takip eden Timur, Toktamışın sancağını farketti; hayvanını o tarafa çevirdi, bütün ihtiyatlarile üzerine atıldı; Toktamışın yanını parçaladı.

Toktamış, bir şiddetli çarpışma ile beraber, Timurun muhafız süvarilerinin yaklaşmakta olduğunu görünce, facianın yakın olduğunu hissetti. Yanındaki beylerle beraber arkasına bakmaksızın, henüz muharebe eden ordusunu düşünmeksizin garba doğru kaçtı. Onun firarile, Altınordu Devletinin büyük sancağı yere düştü.

ALTINORDUYA İKİNCİ SEFER

Toktamışın garba firarından sora, ordusu mağlûp ve perişan oldu; 100.000 kişi öldürüldü. Timur, ordusile Volga aşağısına indi. Altınordu şehirlerinde ordusunu yerleştirdi. Bütün memleket çiğnendi. Rusya içerlerine akınlar yapıldı.

Sekiz ay sora Timur, orduyu, başında bir kumandanla orada bırakarak kendisi Semerkande döndü.

Timurun avdetinden üç sene sora, Toktamış memleketinin garp vilâyetlerinde kendisini toplıyarak Volgaya dönmüş ve tekrar vaziyete hâkim olmuştu. Toktamış Hazar Denizi şimaline kadar ilerletilmiş olan Timurun hudutları üzerinde tehdidatta bulunuyordu.

Timur, Toktamış üzerine ikinci bir sefer yapmaya mecbur oldu. Bu defa Altınordu Devletine nihayet verdi. Toktamış şimal ormanlarına kaçtı. Tebaası parçalandı ve kütleler halinde bir kısmı Kırıma, diğer kısımları Edirneye hatta Macaristana kadar hicret ettiler; birçoğu Timura iltihak etti. Saray şehrinin akıbeti feci oldu. Astrahan (Ejderhan) hücumla zaptolundu.

Timur, Don ırmağına indi. Moskova ahalisi heyecan içinde kaldı; fakat Timur daha ileri gitmedi.

Bundan sora Cengiz sülâlesinin Gobi çöllerinden başka her tarafta hakimiyetleri mahvolmuş oldu.

KAFKASLAR ÜZERİNDEN AVDET

Timur, Altınordu ülkesinden Kafkaslar yolile döndü; bu istikamette birçok kaleleri ciddî muharebelerle zaptedip İranın dağlık mıntakalarına hâkim oldu ve Horasan üzerinden Semerkande döndü.

Bu çetin seferde Timur, evlâtlarından bazılarını ve birçok kıymetli kumandanlarını kaybetti.

İRANIN ZAPTI

İlhanlıların inkırazından sora İranda muhtelif sülâleler hüküm sürüyordu. Bunların en mühimmi *Muzaffer sülâlesi* idi. *Şah Muzaffer* Timurla bir muahede yaparak onun himayesini kabul etmişti; Fakat, Muzafferin ölmesi üzerine oğulları Isfahan ve sair mühim şehirlerde birer hükümdar kesildiler ve halka zulüm etmeye başladılar.

Bu sırada (1386) idi ki Timur bir ordu ile Isfahana girdi; Muzafferin çocukları Timurun sefirini sebepsiz hapsetmişlerdi; bunlar birkaç senedenberi biribirlerile ihtilâf halinde bulunuyorlardı.

Timur, Isfahanlılardan tazminat istedi. Tazminat miktarı üzerinde anlaştılar ve paraları toplamak üzere Timurun memurlarını istediler. Birkaç gün sora birtakım İranlılar halkı Timur ordusu aleyhine teşvik ettiler; birdenbire bir kıyam oldu, Timurun adamlarını kılıçtan geçirdiler ve 3000 kişi öldürdüler. Bunlar arasında en değerli Türk beyleri de bulunuyordu.

Bunun üzerine Timur, isyana iştirak etmiyen mahalleleri muhafaza altına aldıktan sora diğer ahalinin katliam edilmesini emretti. Her nefer bir acem başı getirecekti. Katliam bir gün devam etti. 70,000 İranlı katlolundu.

Isfahanın akıbeti de böyle oldu; Şiraz ve diğer yerler sükûnetle icap eden tazminatı verdiler, Timurun hükümdarlığı tanındı. Hutpelerde ismi okundu. Muzafferoğulları vergi vermek şartile Timurun valileri olarak yerlerinde bırakıldılar. Timur bundan sora Semerkande döndü.

Daha sora yapılan seferle bu Muzafferoğulları tamamen ortadan kaldırılmıştır.

BAĞDADIN ZAPTI

Suriye, Mısır ve Arabistan XIV. asırda yani Timur devrinde memlûklerin idaresinde idi. Bunlar hükümdar Beybars zamanındanberi (1261) Abbasî halifelerini elde bulundurmak suretile onların yerine kaim olmuşlardı. Bağdat ta İlhanlılar bakıyesinden Türk Celayir ailesi elinde idi.

Timurun garba karşı yaptığı akınlardan ürken Bağdat Sultanı *Ahmet* ile Suriyeye de sahip olan Mısır sultanı, Timur aleyhine ittifak ettiler. Timur tarafından garba tardedilen ve merkezi sıkletleri Van Gölü cenup havzası olan Karakoyunlular Hükümdarı *Kara Yusuf* ta bunlarla birleşti.

Timur, İran garbında göründü; Bağdat Sultanı Ahmet, ona hediyelerle beraber bir elçi gönderdi. Bir taraftan da müttefiklerini haberdar etti. Timur Bağdatta hakimiyetinin tanınmasını istedi.

Sultan Ahmet her ihtimale karşı kaçmak için tedarikli bulunuyor ve hudutlarında Timurun yaklaştığını haber verecek süvariler bulunduruyordu. Timur, casusları vasıtasile Sultan Ahmedin bütün tertiplerini haber almıştı.

Herne olursa olsun Bağdadı almaya karar verdi.

Evvelâ, Kara Yusuf kuvvetlerini işgal etmek maksadile onun üzerine bir kuvvet ayırdı.

Kendisi de bu kuvvetle birleşecekmiş gibi yürüdü; Fakat garba giden yoldan ayrıldı. Bir kısım seçme süvari ile cenuba döndü ve cebrî yürüyüşle Bağdat üzerine yürüdü. Ordusunun küllî kısmı kendisini takip ediyordu.

Sultan Ahmedin hudut köylerinde bulundurulan gözcüleri Timur askerlerinin tozlarını görünce, güvercinler uçurarak Timurun yaklaştığını Bağdada bildirdiler.

Tımur bu köye geldiği zaman köylüleri isticvap etti ve yaptıklarını söyletti.

Timur, onlara başka güvercinler üçurtarak görülen kuvvetin, Timur ordusundan uzaklaşan Kara Yusufun Türkmenleri olduğunu bildirmeye mecbur etti.

Timur bu köyde birkaç saat istirahat ettikten sora, yanına aldığı birkaç yüz süvari ile 160 kilometre mesafeyi durmaksızın alarak Bağdat kıyısına geldi.

Sultan Ahmet aldığı ilk haber üzerine kaçmaya hazırlan-

mış, ikinci haber ise onu çok aldatmıştı; Fakat, Timurun yaklaşmakta olduğundan emin oluncıya kadar da şehirde gecikti. Bundan emin olur olmaz Dicleyi geçti. Irmak üzerindeki köprüleri yıktırdı.

Timurun süvarileri Dicle ve Fırat ırmaklarını geçerek Suriye çöllerinde Sultan Ahmedin takibine koyuldular. Onun eşyalarını, hazinelerini, karılarını ve çocuklarını Timura getirdiler; Fakat Ahmet sağ olarak kurtuldu; Bağdat bu suretle zaptolundu (1393).

Timur oraya bir vali tayin ettikten sora Semerkande döndü.

Kahireye kaçan Ahmet, Mısır sultanı tarafından misafir edildi.

Timur Kahireye elçiler gönderdi; Kendi devletile Mısır arasında tüccarların serbestçe gelip gitmelerini temin etmek istediğini bildirdi. Bu elçiler orada idam olundular. Mısır sultanı bir taraftan da ordusunu seferber etti, Osmanlı İmparatoru Yıldırım Bayazıtla da filî bir ittifak yaptı. Kendisine tâbi olması için Timurun gönderdiği elçilerin bazısını katil ve ikisini Mısır ve Osmanlı hükümdarlarına gönderen Sıvas Hükümdarı *Kadı Bürhaneddin Ahmet* te bu ittifaka dahildi.

Bir Timur ordusu Anadolu işlerine karıştığı için sultan Bayazıt, Timura fena halde hiddetlenmişti.

BAĞDADIN İSTİRDADI

Mısır sultanı, yanında Sultan Ahmet olduğu halde şarka yürüdü. Sağ cenahında Araplar, sol cenahında Kara Yusuf Türkmenleri vardı. Hazar Denizine kadar hiçbir maniaya uğramaksızın ilerledikten sora Bağdat üzerine inerek oraya girdiler ve Sultan Ahmedi Mısırın bir valisi gibi eski sarayına yerleştirdiler; Ondan sora geldikleri yere döndüler.

Bu sıralarda Timur, Hint seferile meşgul oluyordu. Sultan Ahmet, Timurun uzakta olduğunu bilmesine rağmen korku içinde yaşıyordu. Bu hal ile bir sene geçti. Ahmet kendisini emniyette zannetmeğe başladığı bir sırada idi ki, Timur yeniden göründü.

HİNT SEFERİ

Timur, garpta ciddî hareket yapmağa mecbur olacağını takdir ediyordu; Bunun için çok masraf olacaktı. Lâzımgelen serveti tedarik için Hindistana sefer etmeyi münasip

gördü. Ümerası, hatta çocukları birçok behanelerle bu seferi istemiyorlardı. Nihayet 92,000 kişilik bir ordu ile Hindistana yürüdü. İndüs ırmağı üzerine köprü kurularak Şimalî Hindistana girildi (1398).

Hint orduları şiddetli muharebelerle mağlûp edilerek 100,000 kişi öldürüldü; Kişmir ve Delhi zaptolundu. Hint racaları dağlara sürüldü. Şimalî Hindin bütün hazineleri Timurun eline geçti.

Timur, beş ay 17 gün Hindistanda kaldıktan sora büyük servetle Semerkande avdet etti (1399).

Timur, Semerkande avdetinden evel Küçükasya hudutlarında bulunan kumandanlarının ve kendisinin himayesinde bulunanların kovulmuş, Bağdadın gerialınmış olduğunu öğrenmişti; Zahiren harbetmeyi düşünmez göründü; Hakikatte malûmat toplamakla meşgul oldu. Timur, bu tarihte 64 yaşında idi; Fakat vücuden ve fikren hiç zindeliğini kaybetmemişti. Timur bundan sora üç sene için payitahtından uzaklaşacaktı.

ÜÇ SENE HARBİ

GARPTA VAZİYET

Timur aleyhtarlarının cephesi, Kafkas dağlarından Bağdada kadar uzanıyordu. Bu cephe üzerinde Gürcüler, Fırat membalarına gönderilmiş bir osmanlı kuvveti ve Kara Yusuf kuvvetleri; bundan başka kuvvetli bir Mısır ordusu, Bağdat ve Suriyeyi tutarak Timuru bekliyorlardı.

Timur, Bağdat üzerine yürüdüğü takdirde şimalden Osmanlı Türkleri onun gerilerine taarruz edebilirler ve Anadolu içine yürüdüğü takdirde ise Mısır ordusu arkasına düşebilirdi. Bu sebeple Timur için vaziyet nazikti.

TİMURUN GARBA HAREKETİ, BAYAZITLA MUHABERE

Timur, büyük Horasan yolile garba teveccüh etmişti. İlk zamanlarda kısa yürüyüşlerle ilerliyordu. İleriye gönderdiği zabitlerile Tebrizi bir üssülhareke ve Karabağı da beygir deposu haline koydurdu. Timur bizzat muharebelerle meşgul oluyordu. Hazar şimalindeki bir Türk hanına gönderdiği mektuba müsait cevap almamıştı.

Yıldırım Bayazıda da mektup yazdı ve mülteci Kara Yusuf ile Sultan Ahmede yardım etmemesini nazikâne bildirdi. Timur o zamana kadar Bayazıtla şahsan muharebe etmemişti.

Osmanlı Türklerinin askerî iktidarlarına hürmet ediyordu. Avrupada küffarla herbettiklerinden dolayı onları takdir ediyor ve harbetmek istemiyordu.

Bayazıdın cevabı itilâfkârane olmadı; Bu cevap şu tarzda idi: "Ey Timur denilen kudurmuş köpek, bil ki Türklerin kendine iltica eden bir dostu reddetmek, düşmanlarile muharebe etmekten çekinmek yahut entrikalı yalanlara sapmak âdeti değildir.„

Timurun verdiği cevap ta: "Menşeinizi tanırım, nasihatlerimizi dinlemezseniz nadim olursunuz. Düşününüz. Ondan sora size nasıl eyi gelirse öyle kareket ediniz„.

Bayazıt, "Çok zamandır sizinle boyölçüşmeyi istedik. Allahın lûtfu ile o zaman şimdi geldi; Eğer siz bizim üzerimize gelmezseniz biz sizi payitahtınıza kadar takip edeceğiz, O zaman kimin zaferle büyüyeceğini ve kimin mağlûbiyetle yerlere serileceğini göreceğiz„ tarzında cevap verdi.

Timur derhal cevap vermez göründü. Bilâhare kısaca şunu yazdı. "Bayazıt, Kara Yusuf ve Sultan Ahmedi derhal terketmek suretile muharebeden içtinap edebilir„.

Yıldırım hemen şiddetli ve çok hakaretli bir cevap verdi. Bu mektup ihtiyar Timuru kızdırdı. Bu mektuplaşma olurken Timur atıl durmuyordu.

GÜRCÜSTANIN ZAPTI

Ordusunun küllî kısmını Karabağa yerleştirdi. Ayırdığı 7 fırkayı şimalde, sağ cenahı üzerinde bulunan Gürcüler aleyhine gönderdi. Gürcülerin orduları dağıldı ve memleketleri tahrip olundu.

SIVASIN ZAPTI

Timurun başlıca kuvvetleri Erzurum vadisile Anadolu içine yürüdü. 1400 senesi yazının ortasında Sıvasa kadar bütün şehirler zaptolundu. Sıvas Anadolunun anahtarı idi.

Osmanlı Türklerinin setir ordusu çarçabuk ricat ettirildi. Timur ordusu Sıvası zaptederek yakaladığı 4000 ermeni süvarisini Sıvas etrafındaki hendeklere gömdü.

SURİYENİN ZAPTI VE MISIR ORDUSUNUN İMHASI

Bundan sora Timur Anadoluda daha fazla ileri gitmedi. Ordusuna Suriyeye kareket için hazırlık emri verdi. Timurun ümerası oradaki Mısır ordusunun adetçe çok ve şehirlerinin de müstahkem olduğunu söyliyerek onu bu seferdne vazgeçirmek istediler.

Timur "adedin ehemmiyeti yoktur„ dedi. Ordu cenup istikametinde ilerledi. Ayıntap hücumla zaptolundu. Mısır sultanının ordusu Halepte bekliyordu. Üzerine yüründü ve Timur bu orduyu bozdu, Halebi zaptetti. Şam üzerine yürüyüşe devam etti (1401).

Şam, Timur aleyhine ikinci bir ordunun muvasalatına kadar zaman kazanmak fikrile bir teslim müzakeresine girişti; Filhakika yeni düşman kuvvetleri Timur ordusunun gerilerine taarruz etti; Evvelâ karışıklık oldu; Fakat Timur, kuvvetlerini topladı ve hücumu defetti. Ondan sora tekrar Şama döndü. Şehri yaktı. Yangın günlerce devam etti. Mısır ordusundan sağ kalanla Palestine doğru kaçtılar.

BAĞDADIN TEKRAR ZAPTI

Timur, bir kısım kuvvet ayırarak cenuba gönderdi ve Akkâya kadar Mısır ordusu bakıyelerini takip ettirdi. Ordusunun kısmı küllisini de Bağdada gönderdi, Kendisi Halebe gitti. Orada üssülharekesile daha yakından irtibatta bulundu. Semerkantten raporlar aldı ve Sıvastan taze haberler geldi. Osmanlı Hükümdarı, Timurun avdetini müteakıp Sıvasa gelmiş ve orayı tamir ile Timura tâbi olan Erzincan Hâkiminin elinden Erzincanı almış ve Timuru bulamayınca avdet etmişti. Timur buna çok ehemmiyet veriyordu. Sultan Ahmet, Bağdattan Bayazıdın yanına kaçmıştı; Fakat Bağdattaki ümerasına, Bayazıt ordusu, Timur aleyhine yürüyünciye kadar Bağdadı müdafaa etmelerini emretmişti. Bağdat, kendini müdafaa ediyordu. Timur derhal Bağdattaki ordusuna mülâki oldu; Uzun muhasaraya mecburiyet hasıl olmuştu. Timur, Tebriz civarında bulunan ordusundan bir kısmını Bağdada celbetti. Bir kuvvet te Bayazıdı tarassut etmek üzere Anadolu içine saldırdı ve Semerkantte bıraktığı bir ordunun garba ilerlemesi için emir gönderdi. Nihayet Bağdat zaptolundu ve tahrip edildi. Bağdadın sukutu her tarafa ve Bayazıda bildirildi.

TİMUR TEBRİZDE

Timur Bağdat etrafındaki ordusunu kısa yürüyüşlerle kendisine mülâki olmak üzere bırakarak Tebrize gitti. Semerkant ordusunun Nişabura geldiği haberini aldı.

Timur 14 ayda iki büyük meydan muharebesi verdi. Birçok muharebeler yaptı, Birçok müstahkem şehirler zaptetti. Bayazıt sahneye girmeden evel onun bütün müttefiklerini harp meydanından sildi.

AVRUPAYA BİR NAZAR

Bundan sora vukua gelecek hadiseleri anlamak için Avrupaya bir nazar atfetmek lâzımdır.

Bizans imparatorlarının kuvvet ve nüfuzları, Balkanların ve Karadeniz sahillerinin sahibi olan Osmanlı Türklerine geçmişti. Kosova Meydan Muharebesini kazanmış olan Osmanlı Türkleri, Sırpları ve müttefiklerini ezdikten sora Macaristana akınlar yapıyorlardı. Osmanlı Türkleri muntazam ve dayanıklı muharipler idiler. Osmanlı süvarileri Avrupadaki emsalinden eyi olup, piyadeleri ise fevkalâde idi. Yıldırım Bayazıt, kahraman bir kumandandı; fakat mağrurdu. Devletin bir kısım hududu İstanbul surlarına dayanıyordu. Bizans İmparatoru Manüel, İstanbulda kalabilmek için ona vergi verirdi. Venedik ve Cenova Cümhuriyetleri ona müstakbel efendileri gibi muamele ediyorlardı. Türkler için İstanbul mev'ut bir şehir idi. Bayazıt İstanbulu zaptetmek üzere iken Avrupadan Türkler aleyhine bir Haçlı ordu sevkolunmuştu. Bu orduda Fransızlar, İngilizler, Alamanlar ve bütün Avrupa kuvvetleri vardı. Bu Avrupa ordusu Tunaya indi. Türklerin hudut karakolları ellerine geçti. Avrupa ordusu bununla beraber birçok memleket halkını katliam etti. Niyboluyu muhasara etmek için vaziyet aldılar. Tam bu sırada idi, Yıldırım Bayazıt müthiş bir ordu ile yaklaştı; Haçlılar evvelâ buna inanmak istemediler. Ondan sora muharebe vaziyeti aldılar. Türk ve Sırp esirlerini katliam ettikten sora Bayazıt ordusunun üzerine atıldılar. Zayıf ileri hatlarını püskürttüler, fakat, 60,000 kişilik Türk ordusu kısmı küllisile karşılaştıktan sora mahirane bir manevra ile bozuldular. Avrupa ordusunun kurtulamıyan aksamı öldürüldü ve yalnız kaçanları kurtulabildi. Bayazıt ordusu tarafından birçok esirler alındı. Bu meyanda asılzadeler, kıralzadeler de vardı. Fransa Kıralının torunu fidyei necatla salıverildi. Avrupanın bu Haçlı ordusunun da akıbeti böyle oldu (1396).

Bundan epey müddet sora Bayazıt tekrar İstanbulu, muhasara etti. İstanbul, Bayazıtla teslim şartlarını görüşmiye başladı; can çekişen İstanbul ikinci defa olarak kendisine bir mühlet verildiğini gördü:

Çünkü Avrupa hükümdarlarile beraber imparatorun da Osmanlılar aleyhine teşvik ettiği Timur, evelce söylenen sebeplere binaen Bayazıt üzerine yürümüştü.

Bayazıt ona karşı gitmek üzere muhasarayı kaldırdı.

Avrupada bırakılmış olan son nefere varıncıya kadar bütün kuvvetler kâmilen Anadoluya naklolundu. Kostantaniye senyörleri Osmanlı hükümdarile bir muahede yaptılar. Buna göre, Bayazıt, Timura galip geldiği takdirde şehir Türklere teslim edilecekti.

TİMUR, YILDIRIMIN KARŞISINDA

1402 senesi ilkbaharında Şarkî Avrupa Fatihi Asya Fatihine karşı kuvvetlerini topladı. Kosova ve Niybolunun gün görmüş alayları Bursada seferber edildiler. Bu alaylara, Sırp kıralı kumandasında 20,000 süvari iltihak etti. Osmanlı ordusu 120,000 kişiden mürekkepti. Sipahiler ve yeniçeriler zaten daima silâh altında bulunuyorlardı. Ordunun inzıbatı ve fedakârlığı fevkalâde olup Timurun kuvveti ise Osmanlılardan daha fazla idi.

Sultan Bayazıda gelince, onun nefsine itimadı sonsuzdu.

Timur, Sıvastan garba doğru yürüyüş halinde idi.

Bayazıt, Ankaraya yürüdü. Orada ordugâhını kurup orasını kendine üssülhareke yaptı ve ordusile şarka yürüyüşüne devam etti. Kızılırmak ırmağını geçti. Dağlık ve ormanlık bir mıntakaya dahil oldu. İleriden aldığı haberler Timur ordusunun Sıvasta olduğuna dairdi. Sıvasın 150 kilometre kadar garbında durdu. Ordusunu müsait araziye yerleştirerek bir hafta bekledi. Biribirine zıt haberler alıyordu. Nihayet, Sıvasta Timurun mutat garnizonundan başka kuvvet olmadığını anladı.

Timur, Bayazıdın Tokat taraflarında olduğunu haber alınca Kayseri tarikile onun üssülharekesi olan Ankara üzerine yürüdü. Düşmanına ehemmiyet vermiyen mağrur Bayazıt ise bir hafta sora Timurun plânına vâkıf olarak hasmının izi üzerinde kendi üssülharekesine doğru yürüdü *(Harita. 43)*.

Timurun manevrası şayanı hayret bir surette basit idi. O, Sıvasın garbındaki dağlık araziyi mütalea ederek onu sü-

varisi için elverişli bulmadı. Cenuba dönerek Kızılırmak vadisini takip etti. Bu suretle ırmağı kendisile Bayazıt arasında bulundurdu. Bayazıt, Kızılırmak kavsinin merkezinde dururken o, bu ırmağın cenup sahilini takiben ilerliyordu. Sağ cenahından çıkardığı bir kuvvetle Bayazıt ordusile teması tesis etmişti.

Yolda kumandanlarına sevkulceyş üzerine bir konferans verdi. Dedi ki: "İki şey yapabiliriz. Burada hayvanlarımızı istirahat ettirerek Bayazıdın hücumunu bekliyebiliriz; yahut ileri garba atılarak onun memleketine girer ve onu bizi takibe mecbur ederiz. Onun ordusu bilhassa piyadeden mürekkep olduğu için yürüyüş onu yoracaktır.„ Sora ilâve etti: "Bu sonuncuyu yapacağız.„

Bu karardan sora Timur yürüyüş emrini tadil etti. Arkasında kuvvetli bir müfreze bıraktı. İleriye bir piyade müfrezesile bir süvari kıt'ası sürdü. Bunlar konak mahallerini de hazırlıyacaklardı. Timur, Bayazıdın esaslı ordugâhının, yolu üzerindeki Ankara civarında olduğunu haber aldı. Bunun üzerine ordusunun yürüyüşünü tacil etti; üç günde Ankaraya geldi. Bizzat Ankaranın etrafını dolaşarak tetkik etti.

Ankara muhafızları müdafaaya hazırlandılar. Timur Ankaraya hücum emrini verdi.

Timur ordusu Bayazıt ordusunun çadırlarında yerleşti.

Timur, Ankara ırmağını mevzilerinin arkasında bıraktı. Bayazıt ordusunun istifade edebileceği sulara da zehir attırdı.

Ankaraya karşı ciddî hücum yapılacağı bir sırada Bayazıt ordusunun yaklaştığını haber aldı; Timur derhal Ankaraya hücumdan sarfınazar etti. Geceden tertibatını aldı. Bayazıt ordusu ertesi gün sabahtan evel görünmedi. Bir haftadanberi yürüyüş halinde idi; aç, susuz ve yorgundu. En fenası dinlenmeden evel su tedarik edebilmek için Timur ordusuna taarruzdan başka çare yoktu. Bayazıdın süvarisi Timurun süvarisinden dun idi.

Sabahın saat onunda Bayazıt ordusu yakıcı bir güneş altında cesurane ilerledi. Cephe 30 kilometreden fazla idi. Timurun bir cenahı ırmağa istinat ediyordu. Mesafenin uzaklığından görünmiyen diğer cenahı tahkim olunmuş bir tepeye dayanıyordu.

Bayazıdın askerleri trampete seslerile gürültülü bir surette ilerliyorlar ve Timurun askerleri tam bir sükûnet içinde bekliyorlardı.

Timur, son an yaklaşmadan evel atına binmedi. Muharebenin idaresi jenerallerinin elinde idi. Kendisi bir tepe üzerinde bulunuyordu. Yanında 40 kişilik bir süvari takımı vardı. Piyadesi de süvarisinin gerisinde idi.

Ordunun merkezinde filler de vardı; bunları bir tabiye mülâhazası üzerine değil, sırf kuvvei maneviye üzerine tesir yapmak için bulunduruyordu. Timur ordusunun sağ cenah nihayetine Bayazıdın oğlu Süleyman bir süvari hücumu yaptı ve fena halde bozuldu. Timurun bu cenahı mukabil taarruza geçti. Bunun karşısında Bayazıdın bazı fırkaları çekildiler. Bundan sora Timurun sol cenah süvarileri üç dalga halinde ilerledi. Tesadüf ettikleri Bayazıt kuvvetlerini süpürdüler ve o kadar ileriye gittiler ki Timur kendilerini göremiyordu. Timur, bu ileri giden sol cenahı takviye ettirdi. Timur kuvvetleri Sırplar üzerine atıldı. Sırp Kıralı mağlûben kaçtı. Bayazıdın sağ ve sol cenahları tehdit altına girdi. Elinde piyadesinin kısmı küllisinden başka bir şey kalmadı.

İşte bu vaziyette idi ki Timur, ordularının merkezinin başına geçti ve ilerledi. Bazı Bayazıt alayları buldukları ricat yollarından kaçmağa başladılar. Bayazıdın askerleri takatsiz düştüler; kaçanların birçoğu dahi yorgunluktan öldüler. Bayazıt 10,000 kadar yeniçeri ile bir tepeden, kendisine hücum eden Timur süvarilerini püskürttü ve orada öğleden sora büyük bir meharetle muharebe etti. Artık naümit olmuştu. Atına bindi ve maiyetinde bulunan birkaç süvari ile Timur süvarileri ortasından kurtulmağa teşebbüs etti. Takip olundu. Arkadaşları okla düşürüldü ve altındaki hayvan öldürüldü, o zaman esir edildi. Bayazıt, kolları bağlı olduğu halde Timurun çadırına götürüldü. Bu esnada Timur yatmak üzere idi (20 Temmuz 1402). Timur, Bayazıdın ellerinin derhal çözülerek serbest olarak yanına getirilmesini emretti ve Bayazıdı görünce ayağa kalktı, çadırın kapısına doğru ilerledi. Yüzü mütebessim idi.

Bayazıt: "Allahın bedbaht ettiği birile istihza etmek fenadır, fena„ diye bağırdı.

Timur: "Allahın bu dünyayı benim gibi bir Topalla senin gibi bir köre bıraktığına gülüyordum„ dedi ve ciddî bir su-

rette ilâve etti: "Eğer sen bizi mağlûp etseydin benim ve askerlerimin akıbetlerinin ne olacağı malûm idi.„ Buna Bayazıt cevap vermedi. Timur onu kendi çadırında kendi yanına oturttu. Ona nazikâne muamele etti. Esir, oğu larının aranmasını istedi; onlardan Musa bulundu. Getirilip babasının yanına oturtuldu. Diğeri Mustafa çok sora bulunabildi; öteki oğulları kaçmışlardı.

Timur ordusu Bayazıt ordusundan kaçanları deniz kıyılarına kadar takip ettiler ve bu meyanda Bursayı zaptettiler. Bayazıt birkaç ·ay sora Akşehirde teessüründen intihar etti.

TİMUR AVRUPA KAPILARINDA

Bayazıt ordusu tamamen münhezim olmuş ve artık ikinci bir muharebeye lüzum kalmamıştı. Ankara teslim oldu; Bursa, İznık, Timurun takip kuvvetleri tarafından zaptolundu. Prensler, paşalar ve zabitler başta olmak üzere küme küme firariler, balıkçı kayıklarile ve sair gemilerle Rumeliye ve adalara kaçtılar. Bir ay içinde artık Anadoluda hiçbir osmanlı askeri kalmadı. Timurun süvarileri İstanbulu görünciye kadar sahillere yanaştılar.

İzmirin Bayazıda altı ay mukavemet etmiş olduğunu işitmiş olan Timur; burasını yakından görmek istedi. Hıristiyan şövaliyeler tarafından müdafaa olunan İzmir iki hafta zarfında zaptolundu.

Bayazıdın himaye ettiği Bağdat Hükümdarı Sultan Ahmet, Mısıra kaçmıştı. Mısır Sultanı onu zincire vurarak hapse attı ve Timura vergi vererek ve onun himayesine girmek şartile Mısırı istilâdan kurtardı. Kara Yusuf Arabistan çöllerine kaçıp izini kaybetti.

Avrupa hükümdarları hayret ve korkuya düştüler; ona mektuplar, hediyeler ve sefirler gönderdiler. Bizans İmparatoru derhal vergi vererek Timura tâbi oldu. Beyoğluna Timurun bayrağı çekildi.

Timur, Avrupaya girmek için hiçbir kuvvet sarfetmedi. Bunun başlıca sebebi askerlerinin Semerkande avdet etmek istemeleri idi. Timur zaptettiği yerleri, Bayazıdın memleket-

lerini ellerinden aldığı Germiyan, Karaman, Menteşe, Saruhan ve sair beylere — kendine tâbi olmak şartile — tekrar verdi ve vergiler tarhederek memleketine döndü. Ankara Muharebesinde yaralanan oğlu Mehmedin ölmesi de avdetini tacil etmişti.

ÇİN SEFERİ

Timur, Semerkantte üç ay istirahatten sora Çine sefer etmeye karar verdi. Ecdadının doğdukları yerlerden geçmek, hatta memleketlerinden Çin Seddini aşmak istiyordu. 200,000 kişilik bir ordu yürüyüşe koyuldu. Mevsim kıştı. Fakat, Timur ilkbaharı bekliyemiyecek kadar sabırsızdı. Kış şedit idi; soğuktan insanlar ve hayvanlar ölüyordu; fakat Timur atının başını geri çevirmiyordu. Sir ırmağı buz tutmuştu. Üzerinden yürüyerek geçildi. Otrar istikametinde yürünüyordu. Hataya giden büyük şimal yoluna oradan girilirdi. Güçlükle Otrara gidildi. Timur, burada istirahat edecek ve kış geçirilecekti. Timurun emri üzerine ordu, 1405 senesi Martında tekrar yürüyüşe geçti. Fakat Timur Otrarda hastalanmıştı. Timur emri yerine gelsin diye yürüyüşe geçen ordusunun başında bulunmuyordu. Timur öleceğini anladı. Vasiyet etti: "Ben öldüğüm zaman deliler gibi telâş etmeyin. Bu, karışıklığa sebep olur. *Cihangirin oğlu Pir Mehmedi* yerime tayin ediyorum. Semerkantte devleti idare edecektir. Ordunun mutlak idaresini elinde tutacaktır. Ona yardım etmenizi ve ona hayatınızı feda eylemenizi size emrediyorum. O, bu suretle Semerkandi olduğu gibi en uzak eyaletleri de idare eder, eğer siz ona mutlak surette itaat etmezseniz ihtilâflar olacaktır.„

Emîrler ve ileri gelenler arzusunu yerine getireceklerine yemin ettiler.

Timurun son sözü şu oldu: "Bu son mülâkatımızdır, Allah böyle istiyor (Şubat 1405).„

Timurun cesedi Semerkande götürüldü.

Pir Mehmet Hindistanda idi. Kendisine adam gönderildi ve ordunun hareketi de derhal durduruldu.

BÜYÜK BİR TEŞEBBÜSÜN SONU

Timurun elinden düşen dizginleri hiç kimse tutmaya muktedir olamadı; ordu, parçalandı. Bir kısmı Timurun torunlarından *Halil* e sadık kalmıya yemin etti ve onu Semerkantte tahta çıkardı; bir kumandan da askerlerine izin verdi ve Semerkande koştu.

Şehir halkı Timurun son emirlerini işitmediklerinden şaşkın bir halde kaldılar ve Halili İmparator tanıdılar. Hindistandan Pir Mehmetgeldi, Halil ordusu tarafından mağlûp edildi. Bazı büyük kumandanlar sadık kalan ordu kısmile Semerkande yürüdüler, Halili mağlûp ettiler. Horasanda bulunan *Şahruh* geldi Semerkandi zaptetti, onu, oğlu *Uluğ Bey* e verdi. İşte bu iki adam sayesinde Timur İmparatorluğu kısmen kurtuldu. Semerkant, Asyanın Roması oldu; fakat bir ucu Semerkande bağlı olan Avrupa ve Asya ticaret yolları Timurun vefatını müteakıp meydana çıkan mücadeleler neticesinde kapandı ve ancak XIX. asırda bir rus ordusu oraya inebildi.

Şahruh ve Uluğ Beyin hafitleri Semerkantten Hindistana giderek orada bir saltanat kurmakla kendilerine mahsus yeni bir zafer yarattılar.

Timurun garba hareketi Avrupanın siyasî vaziyetini değiştirmiş ve onun taliini tayin etmişti; Asya ile Avrupa arasında 100 senedenberi kapanmış olan yolları tekrar açmıştı. Timur, Tebrizi Bağdat yerine ondan daha yakın olmak üzere Avrupa için bir ticaret merkezi yapmıştı. Ölümünden soraki karışıklık Asya ile büyük ticareti mahvetti. *Kristof Kolomp* ve *Vasko dö Gama* nın yeni yol keşfine kalkışmalarının sebeplerinden biri de bu oldu.

Timur, gerçi Osmanlı Türklerini ezdi ve parçaladı; fakat, Avrupalılar Osmanlı Türklerinin boyunduruğundan çıkmaktan o kadar âciz idiler ki, osmanlılar Anadolu ve Rumelideki vaziyetlerini kurtardıktan başka İstanbulu da alarak (1453) devletlerini yeniden kuvvetlendirdiler.

Timur, zaptettiği yerlerde *(Harita.39)* hakimiyet ve onun başladığı intizam ve medeniyetperverliği idame edecek haleflere malik olsaydı bugün türk âleminin hayat ve vaziyeti ve dünya-

nın şekli şüphesiz büsbütün başka olacaktı. Kumandanlık hususunda ise Timura dünyanın son kumandanı dense asla hata edilmiş olmaz.

Halbuki bu büyük adam, dünyaca ne çabuk unutulmuştur. Bugün, onun türbedarına, bu türbede *(Res.104,105)* yatan Timur kim idi? diye sorsanız vereceği cevap ihtimal şu olacaktır: "Bilmiyorum, ben dünyaya gelmeden evel ve babam dünyaya gelmeden evel o varmış, çok zaman geçmiş fakat, her halde o (büyük adam) mış.„

TİMUR VE TİMURLULAR DEVRİNDE TÜRK MEDENİYETİ

FİKİR HAYATI Vukuatla dolu geçen Timur devri edebiyat, fen ve san'at noktai nazarından da pek parlak bir devirdi. Timur, sarayına edipleri, şairleri, san'atkârları toplar ve bunları teşvik ederdi. Timur, âlimleri ve edipleri severdi. Zaptettiği bütün memleketlerin en eyi san'atkârlarını Semerkande göndererek payitahtını muhteşem abidelerle süslemişti.

O vakit şairlerin farisî ve nasirlerin arapça yazmaları âdetti. Bu devrin en meşhur şairi Hafızdır.

Timur, hususile tarihî eserlerden çok hoşlanırdı. Âlimlerle gayet hususî ve arkadaşça münakaşa ederdi.

Timurun oğullarına nasihatlerini muhtevi Tüzükkât isimli eseri muvaffakıyet ve azametini temin eden birçok nizam ve hikmetleri camidir.

Ortaasyada ilme, medeniyete hizmet eden Timur bilhassa imara çok meraklı idi. Maveraünnehirde payitahtı Semerkandi ve Türkistanın diğer şehirlerini imar etmiş, buralarda güzel bahçeler, camiler, hanlar, saraylar *(Res.103)*, medreseler, hamamlar yaptırmıştır. Ziraate de ehemmiyet vermiş ve Maveraünnehirde birçok kanallar açtırmıştır. Semerkantte birçok yerlerden getirilmiş yüz elli bin san'atkâr vardı. Seyyahlar bu şehrin mamuriyetinden, ticaretinin ehemmiyetinden mufassalan bahsetmişlerdir.

Kıpçak ve Osmanlı Devleti gibi Türk Devletlerini ezmekte Timur muztar kalmış ve bu müessif hadiselere o devletle-

rin hükümdarları sebebiyet vermişlerdi. Timur zannolunduğu gibi mutaassıp değildir.

Timur ve hafitleri âlimleri yalnız teşvikle iktifa etmezlerdi; kendileri de eserlerile, sâylerile fikir hayatına iştirak ederlerdi. Bu bapta Şahruh, Uluğ Bey, *Hüseyin Baykara (Res. 106)* ve Babür *(Renkli Res. IV)* ismini zikretmek kâfidir. Bu padişahların hepsi edip ve şair idiler. Uluğ Beyin Semerkantte yaptırdığı rasatane dünyanın en güzel eserlerinden biri idi. Uluğ Beyin, rasat ilmine, riyazıyeye hizmeti büyüktür. Eserleri Avrupada tercüme ve tetkik edilmiştir. Farisinin tesirinden kurtulamamakla beraber bu devirde türk edebiyatı da güzel eserler vücuda getirmiştir.

Timurun çocukları zamanında yaşayan, bütün türklüğün en büyük şairlerinden biri olan *Ali Şir Nevai* (vefatı 1550) Timurluların edebî ve ilmî meclislerinde türkçenin hakkını muvaffakıyetle müdafaa etmiş ve *Muhakemetüllûgateyn* adlı eserile türkçenin farisiye üstünlüğünü ispat etmiştir.

Timurlular devri, resim ve güzel yazı noktai nazarından da en parlak bir devirdir. Maveraünnehir şehirlerinde birçok resim meslekleri meydana çıkmıştır.

TİMUR ORDUSU Timur ordusu bütün dünyada o zamanın en mükemmel ve muntazam ordusu idi.

Timurun ordusu, yaya ve atlıdan mürekkepti. Yaya askerine uzak step seferlerinde at verilirdi. Atlı asker, icabında yaya harbi yapacak surette talim ve terbiye görmüş bulunuyordu. Atlı, bilhassa çok ve dikkatli ok atmak lüzumu hasıl olunca atından inerdi.

Atlı asker, iki kısma ayrılırdı. Seçme atlılar, daha eyi mücehhez ağır süvari kıt'alarını, diğerleri hafif süvari alaylarını teşkil ederlerdi. Bunlardan başka Timurun muhafız süvarisi vardı ki teçhizatı çok mükemmel ve elbiseleri çok müzeyyendi.

Bu temelli askerî sınıflarından başka, muavin sınıflar da mevcut idi ki şunlardır: 1) Köprücü kıtaatı, bunlar gemi ve kayık yapmakta, köprü kurmakta istihdam olunurdu; 2) Yunan ateşi denilen bir ateşi atmakta kullanılan kıt'alar; 3) Muhasara aletlerini ve ateş atan makineleri imal ve istimal ile uğraşan sanayi kıt'aları; 4) Dağlarda hareket için dağlık memleketler ahalisinden toplanıp talim görmüş hususî piyade askerleri.

Timurun ordusu 10 ve emsali miktarında efrada münkasimdi; yani kıt'alar 10, 100, 1,000, 10,000 kişiden mürekkepti; 10,000 kişilik kıt'aya ki, bazan 12,000 e de iblâğ olunurdu, bunlara "tümen„ denilmekte idi. Bu kıt'aların başında bugün Türk Cümhuriyeti ordusunda dahi kullandığımız unvanları haiz kumandanlar, yani onbaşı, yüzbaşı ve binbaşılar bulunuyordu; tümene kumanda eden zatın unvanı arapçadan alınmıştı: Emîr.

Hafif süvariler, ok, yay, kılıç kullanırlardı. Her 18 kişinin bir de keçeden mamul çadırı vardı. Seçme süvariler başlarına tolga *(Res. 113)* (zırhlı külâh), sırtlarına zırh giyerlerdi; bunların çadırları beş kişilik idi. Timurun muhafız kıt'aları ise bütün bu teçhizata ilâve olarak gürz (harp topuzu) ve harp baltası da taşırlardı. Muhafız süvarilerin atlarının üstü kaplan postu ile örtülü idi.

Binbaşılar ve emîrler, kıt'alarında ihtiyat olarak külliyetli teçhizat ve levazımat bulundururlardı. Bunlar mekkâre, beygir ve develer ile naklolunurdu.

Piyadelerin kılıçları, yayları ve bir miktar okları vardı. Her muharebeden önce süvari ve piyadenin yanlarında nekadar ok bulunacağı emirlerle bildirilirdi. Yaya kıt'alar, munhasıran hafif piyadelerden ibaretti.

Sefere çıkmadan ve muharebeye başlamadan önce askerin yoklama edilerek sıhhati, teçhizatı, levazımatı gözden geçirilirdi.

Kıt'a âmirlerinin otoritesi, cezalandırmak ve mükâfat vermekle temin olunmuştu. Her âmir kıt'ası efradını tardetmek hakkını haizdi; fakat idam edemezdi. Timur bedenî cezalardan hoşlanmazdı ve ordusunda bu nevi cezaları menetmişti. Derdi ki: "Şahsî nüfuz ve hükmünü, kamçı ve deyneksiz icra edemiyen bir âmir, âmirlik sıfatına lâyık değildir.„

XXXII

HİNDİSTANDA BABÜR İMPARATORLUĞU

(BÜYÜK HİNT-TÜRK İMPARATORLUĞU) *(İSTİKRAR VE ŞEVKET DEVRİ, 1516-1707)*

BABÜR

Büyük Timurun ahfadından *Zahireddin Mehmet Babür*, Fergana Hükümdarı *Ömer Şeyh Mirza* nın oğludur; 14 şubat 1483 te Ferurananın *Andican* kasabasında doğmuştur. Timurun, ahfadından Ebu Sait [1] (1455-1469) Maveraünnehre munhasır kalan Timur Devletinin hudutlarını genişletecek ve itibarını arttıracak kadar istidat ve liyakat göstermişti. Fakat, *Ebu Sait* ten sora Timurlular Devleti parçalandı; Semerkant ve Buhara; *Badahşan*, Fergana ve Kâbil havalisinin herbirinde Ebu Saidin dört oğlundan beheri ayrı ayrı hüküm sürmeğe başladılar.

Timurun, diğer bir hafidinin oğlu olan Hüseyin Baykara da Horasan ve civarını aldı (merkezi Herat).

Babürün babası Ömer Şeyh Mirza, işte bu taksimde Fergana hükümdarı olmuştu.

Bu parçalanmadan sora Timur hanedanına mensup muhtelif mıntaka beyleri diğerinin ülkesini almak için biribirlerile muharebe ediyorlardı. Ortaasyada karışıklıklar başgösterdi. Babürün babası Ömer Şeyh Mirza, komşu beyliklerden iki hanın müşterek taarruzuna uğradığı bir zamanda vefat etti(1494).

---

[1] Ebu Sait, Timurun torunu, Mehmedin oğludur.

On bir yaşında babasının yerine geçen Babür, askerinin sadakati sayesinde bu tehlikeden [1] kurtuldu.

Babürün çocukluk hayatı, bundan sora da tehlikelerle ve heyecanlı maceralarla dolu olarak geçti. Küçük Ferganının zeki, cesur ve müteşebbis olan Küçük Hanı Babür, Maveraünnehirde ardı arkası kesilmiyen arazi ve nüfuz kavgalarına faal olarak iştirak ediyordu. Her vak'a Babürün tecrübesini ve azmini arttırıyordu. Babür, Maveraünnehirdeki muhtelif beylikler arasında çıkan muharebeler neticesinde Semerkandi, büyük ceddi Timurun muhteşem payitahtını, iki defa (1497 ve 1500) zaptetmiş ve en nihayet Özbeklerin Hanı *Şeybani* ye terke mecbur olmuştu.

Semerkandi ve Ferganayı kaybeden, bozkırlarda ve Pamir dağlarında tahtsız, ordusuz kalan Babürün azmi ve ümidi asla kırılmamıştı. O, vaktini *Sadi* nin şiirlerini okumak ve şiir yazmakla geçirmekle beraber hadisatı da dikkatle takip ediyordu.

Şeybani idaresinde Özbeklerin nüfuzu gittikçe artıyordu. Şeybaninin mağlûp ettiği Maveraünnehir beylerinin dağılan askerleri Babürün etrafında toplandılar.

BABÜRÜN AFGANİSTANA YERLEŞMESİ

Babür, emrine giren 20,000 kişilik bir ordu ile Hindikuşu geçerek, Timuroğullarının kaybetmiş olduğu Kâbili aldı (1504) ve Afganistanda yerleşti.

Babür, Afganistanda yerleşmekle ülkesini ve taliini şimal bozkırlarına bakan bir mıntakadan Hint Denizine müteveccih bir kıt'aya nakletmişti.

Kâbil ve Gazne haddizatında çok feyizli bir mıntaka değildir, fakat Hindistanın kapısını teşkil etmesi ehemmiyetini arttırıyordu: Sakalar, Yueçiler, Akhunlar, Gazneli Mahmut, Aksak Timur hep buradan geçerek Hindistana girmişlerdi.

Coğrafî vaziyet ve tarih, Babüre Hindistan yolunu gösteriyordu.

Hint kapısı ve yolu elinde idi; ceddi Timurun meşru hakkına sahip idi; ve en nihayet kendine kadar yirmi asırdanberi Hindistanda hâkim bir unsur olan büyük türk ırkının şerefli an'anelerini müdrikti.

---

[1] Taarruz edenler, Babürün amcası Semerkant Hanı Sultan Ahmet ve dayısı Taşkent Hanı Mahmut idiler.

TİMUR İMPARATORLUĞUNUN BÜSBÜTÜN İNKIRAZI

Bununla beraber Babürün meyli yine Ferganada, Semerkantte ve Heratta idi. Fakat Şeybaninin Hive ve Belh (1505) ten sora Heratı (1507) da alması Babürün şimale doğru genişlemek için beslediği ümidi zayıflatmıştı.

Hüseyin Baykara ölmüştü; oğullarından *Bediüzzeman* Özbeklerin elinden kurtularak İstanbula kaçtı.

Diğer oğulları da Özbekler tarafından öldürüldüler. Bu hadiselerle Timur İmparatorluğunun son bakıyesi de ortadan kalkmış, Timur oğullarından yalnız *Babür* kalmıştı.

BABÜR İMPARATORLUĞU

Babür 1507 kışında Şeybaninin Kandehara yaptığı bir akını bertaraf ettikten sora Kâbilde Padişah ilân olundu. XVI. asır bidayetinde, İranı tekrar birleştiren Türk Safavî hanedanının müessisi İsmail, şarkta Şeybani Devletile komşu olmuştu. İranın şark hudutlarını temin için Şeybani tehlikesini bertaraf etmeğe mecbur idi. İsmailin, Özbeklerle Merv civarında yaptığı bir muharebede (1510) Şeybani mağlûp oldu ve öldürüldü.

Babür, hasmı Şeybaninin mağlûbiyetini ve ölümünü haber alınca Şah İsmail ile ittifak etti ve Özbekler aleyhine Semerkanda yürüdü. Babür, üçüncü defa olarak Semerkandi aldı (1511). Şah İsmailin Osmanlılar aleyhine garba gitmesi Babürü Özbeklere karşı yalnız bırakmıştı. Babür, Özbeklerin mukabil taarruzile Semerkandı terk ve Kâbile döndü. Bu vak'adan sora, Babür artık şimal hareketlerini terkederek senelerdenberi düşündüğü Hint seferine hazırlanmağa başladı.

Lodilerin, Pencap Valisi *Devlet Han* da, *Sultan İbrahim* le bozuştuğundan Babürü Hint istilâsına teşvik ediyordu. Babür, Pencabın, ceddi Timurdan kendine miras kaldığını ileri sürerek Hint seferine başladı; bir seferde (1523-24) Lahoru ve müteakıp seferde de, Delhi Sultanı İbrahimi Panipat civarında mağlûp ederek (1526) Delhi ve Agrayı aldı *(Harita. 44 a)*.

Babür, Panipat Meydan Muharebesinde on iki bin kişilik bir ordu ile İbrahimin yüz bin nefer ve bin filden mürekkep büyük bir ordusunu perişan etmişti. Babürün ordusunda Osmanlı Türklerinin idaresinde topçu bataryaları vardı. Babürün zaferini temin eden mühim sebeplerden biri de hasmında olmıyan bu topçu teşkilâtı idi.

Panipat Meydan Muharebesi neticesinde merkezi Agra

olmak üzere Afganistan ve şimalî Hindistanın mühim bir kısmını muhtevi bir imparatorluk, *Babür İmparatorluğu* kurulmuştu.

Babürün Hindistanda yerleştiğini görünce harekete gelen Raçputlar, Çitor ve Acmir Racası *Ranasanka* nın idaresinde birleşerek Agra üzerine yürüdüler. Raçputlar, 150 bin kişilik bir ordu toplamışlardı. Babür, Agra civarında Fetihpurda ordusunu müdafaaya hazırladı, toplarını yerleştirdi. İlk Raçput hücumundan sora mukabil taarruza geçerek Raçputları mağlûp etti (16 Mart 1527).

Artık Hindistanda Babüre karşı çıkacak bir kuvvet kalmamıştır.

Babür, üç senede, *Bengale* dahil olmak üzere bütün Şimalî Hindistana hâkim olmuştu. Babür, Hindin fethini bitirdikten sora oğullarından *Kâmıran* ı Kâbile, Humayunu da Ferganaya göndererek bu memleketlerin idaresine memur etti. Mütemadi muharebelerle sıhhati bozulan Babür, dünyanın, o vakit, en büyük ve en muhteşem imparatorluğunu kurduktan sora 48 yaşında Agrada öldü (28 Kânunuevel 1530). Kâbil civarında defnedildi. Hindistanda İlk müslüman türk hakimiyeti devrinde (1001-1526) sülâleler biribirini takip ettiğinden memleket ihtilâl içinde idi. Babür ve sülâlesi bu anarşiyi kaldırdı; devlet istikrar kespetti, taht kavgaları eksildi.

BABÜRÜN ŞAHSİYETİ

48 yaşında ölen Babür *(Res. 107)*, ömrünün hemen kırk senesini muharebe meydanlarında geçirmiş bir kahramandır. Talii, anî tahavvüller içinde felâketin son derekesinden şan ve şerefin en yüksek derecesine çıktı. Yalnız muhteşem bir isimden başka bir şeyi olmadığı bir zamanda, cesaret ve teşebbüsü ve kahramanlığile dünyanın en geniş ve en sağlam imparatorluklarından birini kurdu.

Babür, harp ve politika işlerinde olduğu kadar eğlencede de yorulmazdı. Beden ve fikir faaliyeti de fevkalâde idi. Hayatı, çocukluğundanberi muharebe, seyahat, avcılık, yaşamak için dağlarda dolaşmak ve fethettiği memleketlerde camiler, saraylar, hanlar, su yolları, havuzlar, bahçeler yapmak ve bir âlem fetih ve idare etmekle geçti. Babürün muvaffakıyeti sırrını en çok, yorulmak bilmez faaliyetinde ve muvaffa-

kıyetsizlik ve felâket anlarında asla meyus olmamasında görmek lâzımdır.

Bütün hareketlerinde ve hayatında her şeyin en son haddine giden Babür ince ve vâsi bir harsa sahipti.

Babür edebiyat ve güzel san'atleri çok severdi, kendisi de çok ince edip ve şairdi. Türkçe ve acemce şiirleri ve türkçe hatıratı *(Babürname)* ve daha bazı türkçe eserler (*Mübin* adlı büyük bir manzum eseri, türkçe pek mühim bir aruz kitabı) bu fevkalâde adamın fikir kuvvetini gösterebilir.

Mecmuai eş'arı Babür Padişah adlı türkçe şiir mecmuası çagatay türk edebiyatının klasik eserlerinden olduğu gibi Babürname de çagatay nesrinin en temiz, en yüksek bir nümunesidir.

Babür, hatıratında, Hindistanı, bilhassa bu memleketin tabiî ahvalini büyük bir kudretle tavsif ettiği gibi bütün icraatını, şahsî hayatının en gizli noktalarına kadar büyük bir sadelik ve sadakatle anlatmaktadır.

Velhasıl, Babür, Türk ve hatta cihan tarihinin hakikaten büyük ve mümtaz adamlarındandır.

HUMAYUN, EKBER, CİHANGİR, ŞAHCİHAN, EVRENKZİP

Babür, vefatından evel Humayunu, veliaht ve Kâmıranı Afganistan umumî valisi tayin etmişti. Humayun (1530-1556) Gucarat ve Bengalede türk hakimiyetine karşı isyanlarla karşılaştı. Afgan *Suri* ailesinden, *Ferit Han (Şir Şah)* bütün türk aleyhtarlarını toplayarak Humayuna karşı taarruza geçti. Humayun, Kanoç civarında iki meydan muharebesinde (1539-1540) mağlûp oldu ve memleketini bırakarak Lahorda bulunan biraderi Kâmırana sığındı.

Şir Şah Delhide yerleşti ve nüfuzunu ve ülkesini tevsi gayretine bile düştü. Şir Şahın vefatından sora Humayun, 15 senelik felâketli bir fasıladan sora, 1555 te tekrar Delhiye imparator olarak döndü, fakat ertesi sene öldü.

Bütün Hindistan hükümdarlarının en büyüğü ve tarihin en büyük ıslahatçılarından biri olan *Ekber* (1556-1605), uzunca süren hükümdarlık zamanında yaptığı muharebelerle Raçputların mukavemetini kırdı; Gücerat, Bingale ve Kişmir müslüman devletlerile *Orisa* yı ve Dekkanın bir kısmını *Berar* ve *Kandeş* i idaresine aldı.

Ekber, her şeyden evel, mağlûp ettiği ülkeler ahalisini Türk Devletine ısındırmağa çalışıyordu. Türk Devletinin, müslüman

ve Hindu, bütün tebaasına ayni hakkı verdi. Müslüman olmıyanlardan alınan kafa vergisini (cizye) kaldırdı. Raçputları ve Hinduları Türk Devletine ve hanedanına ısındırdı, bağladı. Kendisi ve oğlu Raçput prenseslerile evlendiler.

Ekber, büyük bir harp kahramanı idi. Fakat onun bu cephesi insan ve hükümdar olarak malik olduğu faziletler ve büyüklükler karşısında gölgede kalır: Ekber, devletin idaresini ıslah ve tanzim etti. Müslüman olsun, Hindu olsun, en temiz, çalışkan ve malûmatlı insanları iş başına getirdi. Türk *Ebülfadıl* ve Hindu *Todar Mal* Ekbere yardım edenler arasında sayılmağa lâyıktırlar. Ekber, müslüman, hindu, bütün Hintlilerin refah ve saadetini ve memleketin iktisaden yükselmesini temin edecek tedbirlere tevessül etti.

Ekberin, Hindistan halkını biribirlerile anlaştırmak hususundaki gayreti, en çok, vücuda getirdiği ve *dini ilâhî* ismini verdiği yeni bir din etrafında toplamak teşebbüsünde görülebilir. Bu yeni din, mabutluğun bir timsalini teşkil eden ve hayat veren güneşe tapıyordu. Bizzat Ekber, bu dinin müessisi olarak kendini Allahın ilhamına mazhar olmuş zannetti. Hintliler, kendi düşünüşlerine göre, Ekberi, bir mabut timsali kabul ediyorlardı. Ekber, bu yeni dine girmek için kimseyi zorlamadı. Yeni dini reddedenler de, Ekber nazarında, müsavi idiler.

Ekberin oğlu *Cihangir* (1605-1627) ve torunu *Şahcihan* (1627-1658) zamanlarında devlet, Ekber zamanındaki kuvvet ve şevketini muhafaza etti. Delhi, dünyanın en muhteşem şehirlerinden biri olmuştu. Sarayların içi de çok güzeldi.

Şahcihan zamanında, devletin hudutları Dekkanda *Ahmet Nagar* ve *Golkonda* krallıklarının zaptile genişlemişti.

Kardeşlerini bertaraf ederek tahta Âlemgir I. unvanile çıkan *Evrenkzip* (1658 - 1707) mutaassıp, gaddar ve yüksek kabiliyetlerden mahrum bir hükümdardı. Hindulara karşı olan adaveti yüzünden, Evrenkzip, Hindu mabetlerini yıkmakla, Hindu prenslerini öldürmekle Ekberin eserini yıktı ve Raçputları ve Hinduları mukavemete ve isyana sevketti. Bu devirde Türklere ve Türk Devletine karşı Hindu mücadelesini *Mahratlar* temsil ve idare ettiler. Mahratların reisi Sivaci, bu mücadeleyi muvaffakıyetle idare ve istiklâlini ilân etti. Evrenkzip - *Sivaci* (Mahrat) mücadelesi çok kanlı oldu. Evrenkzip, bu muharebelerde, Dekkanı baştanbaşa

çiğnedi. Dekkanda son müstakil müslüman hükûmeti olan *Bicapur* u ve *Tanjor* a kadar bütün Dekkanı ilhak etti. Fakat bu muharebeler yüzünden memleket yıkılmış ve halk devlete düşman olmuştu.

BÜYÜK HİNT-TÜRK İMPARATORLUĞUNUN İNHİTATI, AVRUPALILARIN BİLHASSA İNGİLİZLERİN HİNDİSTANI İSTİLÂLARI (1707 1858)

BÜYÜK HİNT-TÜRK İMPARATORLUGUNUN İNHİTATI

Evrenkzipin halefleri [1] zamanında, Hint-Türk İmparatorluğu süratle inhitata başladı. Bütün Hindistan Delhiye adavet besliyordu. Harpler memleketin maliyesini bozmuştu, birçok isyanlar memleketi çöle çevirmiş ve halkı sefalete mahkûm etmişti. Memur sınıfında rüşvet, devletin varidatını azaltacak kadar çoğalmıştı. Felâketin asıl büyüğü Babür neslinin bozulması idi. Padişahlar birer gölge mesabesine düşmüşlerdi. Kuvvetli ordu kumandanları, valiler kuvvet kazanarak vilâyetlerin istiklâllerini ilân ediyorlardı. Bilhassa Mahratlar, kuvvet ve nüfuzlarını ve sahalarını Gucarat, Malva ve Delhiye doğru tevsi ettiler ve istiklâllerini tanıttılar.

Mehmet Şah (1719-1748) zamanında başlıyan umumî isyan neticesinde Dekkan, 1723 te Haydarabat nizamının idaresi altında istiklâl kazandı. Hemen ayni zamanda Udh, Bengale ve *Ruhilhant* vilâyetleri de müstakil oldular.

Hindistanın bu halinde, İran hükümdarı aslen Türk olan Nadir Şahın Hindistanın kalbine yaptığı taarruz (1739), Afganistan hükümdarı *Ahmet Şah Dürrani* nin Pencap ve Delhiye akını (1756) Türk İmparatorluğunu temelinden sarstı. Nadir Şah Delhi hazinelerini soydu ve 30,000 adam öldürdü. Afganlılar da bir bayram esnasında *Matura* yı basarak birçok Hintli öldürdüler ve Hindu mabetlerini yıktılar.

[1] Evrenkzipten sora gelen inhitat devrinin hükümdarları şunlardır: Bahadır Şah, Şah Âlem I. (1707-1712); Cihandar Şah (1712-1713); Refiudderecat (1713-1719); Muhammet Şah (1719-1748); Ahmet Şah (1748-1754); Âlemgir II. (1754-1759); Şah Âlem II. (1759-1806); Ekber Şah II. (1806-1837); Bahadır Şah II. (1837-1858).

Şah Âlem (1759-1806) bir tazminat mukabilinde Bengale, *Bihar* ve *Orisa* nın malî idaresini İngiliz Hint Ticaret Şirketine bıraktı *(Harita. 44 b)*. İngiliz Ticaret Şirketinin ordu ve donanması vardı. Şirket, Hindistanın muhtelif yerlerinde arazi edinmeğe ve yerleşmeğe başladı. İngiliz Ticaret Şirketi muhtelif muharebelerle Hindistanda kendilerinden evel veya kendilerile beraber gelen Portekiz, Holanda Fransız şirketlerini muharebe ile çıkararak hemen müstakillen Hint ticaretini inhisarına aldı. On dokuzuncu asrın birinci nısfında, Delhi Türk padişahları İngiliz Ticaret Şirketinin nüfuzu altına girmişlerdi. İngiliz idaresine karşı (1857) de vukubulan ve Sipahi isyanı namile meşhur olan isyan bir netice vermedi. İngilizler Delhiyi zaptettiler. Son Türk Padişahı Bahadır Şah ta Hindi Çinide *Rangun* a nefyolundu. Müstakil diğer müslüman devletleri ingilizleri kovmak için yapılan bu isyana iştirak etmediler.

1858 de Hindistanın idaresi İngiliz Ticaret Şirketinden İngiliz tacına intikal ettiği sırada sadakat gösteren diğer Hint müslüman devletlerin arazisi genişletildi. Bunlar ayrıca sadakatlerinden dolayı taltif te olundular. Bu suretle 1858 de, Hindistanın müstakil tarihi kapandı, Hindistan, İngiltere İmparatorluğunun bir parçası oldu.

BÜYÜK HİNT-TÜRK İMPARATORLUĞU ZAMANINDA HİNDİSTANDA TÜRK MEDENİYETİ

Medeniyet noktai nazarından Büyük Hint Türk imparatorlarının herbiri ayrı bir husu- siyeti ve ehemmiyeti haizdir. Sülâlenin müessisi Babür, şöhreti halk destanlarına geçmiş bir kahramandır. Asyanın bütün faziletlerine tevarüs eden Babür, hiçbir felâketle sarsılmıyacak bir azim ve irade sahibi idi, türkçe hatıratile ve şiirlerile, ilme ve güzel san'atlere olan vukuf ve muhabbetile Babür, Hindistanda her sahada Türk Rönesansının mümtaz ve asil bir simasıdır.

Hint Türk imparatorlarının en büyüğü şüphesiz Ekberdir. Pek büyük bir kahraman ve idareci olan Ekber, Hint İmparatorluğunun hakikî müessisi sayılır. Ekber devrinde Türk Devleti, her sahada hürriyetperver idi.

O vakit, devletin resmî dini islâm dini idi. Ekber, dini devletten ayırarak bütün dinleri müsavi surette himaye ve vicdan hürriyetini temin etti ; bütün Hint milletlerini daha

ziyade ısındırmak maksadile hiçbir rahip sınıfı kabul etmiyen ve temiz ve sade bir hayattan başka hiçbir şey istemiyen hususî bir din bile vücuda getirmişti.

Vedaları ve *Mahabharata* [1] ve *Ramayana* [2] gibi hindu edebiyatının şaheserlerini sanskritçeden farisiye ve ordu lisanına tercüme ettirmekle ilme pek büyük hizmet etmiştir.

Şahcihanın oğullarından *Dara Şükûh* ta *Upanişat* ları farisiye tercüme ettirdi.

Ekberin idarî ve içtimaî sahalarda yaptığı ıslahat ta pek mühimdir. Yaptığı kanunlarla yakın akrabalar arasında teehhülü, bilhassa çocukların evlendirilmesini menetti. Zamanında yapılan vergi esasları bugün bile caridir. Devlet varidatının esasını teşkil eden arazi vergisi mükemmel bir şekle kondu: verginin miktarı toprağın zenginliğine ve verimine ve tahsis olunduğu ziraatin nev'ine göre kondu.

Cihangir ve Şahcihan zamanları, Hindistanda maddî cihetlerden türk medeniyetinin en yüksek devridir. Zamanlarında mimarî ve türk minyatür ve resim san'atleri de çok terakki etmiştir *(Renkli Res. IV. VIII)*.

Şah Cihanın, 1631 de vefat eden zevcesi *Mümtaz Mahal* için yaptırdığı *Taç Mahal* türbesi dünyanın en güzel mimarî eserlerinden biridir *(Res. 108, 109)*.

Evrenkzip ile her sahada inhitat başlar, Ekber zamanındanberi, müslüman türk ve hindu anasırın anlaşmasına dayanan siyaset bırakıldı; taassup siyaseti takip edildi. Bu ise görüldüğü üzere Raçputların ve Mahratların isyanını ve devletin parçalanmasını intaç etti.

Mimarî eserlerinde, Hindu ve İran Türk tesirlerinden başka osmanlı mimarisinin tesirleri de kayde şayandır. Babür ve halefleri zamanında İstanbuldan getirilen osmanlı türk mimarları Hindistanda birçok cami, saray ve türbeler yapmışlardır. Hindistana giden osmanlı türk mimarları arasında Mimar Sinanın şakirtlerinden *Yusuf* ve *İsa* Efendilerin ismi malûmdur.

---

[1] Mahabharata destanı, Delhi civarında ayni ailenin iki kolu arasında vukua gelen bir aşiret muharebesinin hikâyesidir. Bunda harp ve idare san'atinden başlayarak coğrafya malûmatına kadar bir prensin bilmesi icap eden malûmat iki yüz bin beyit halinde tespit olunmuştur.

[2] Ramayana destanı Ramanın kahramanlıklarını terennüm eder ve başına gelen felâketleri anlatır.

Hint Türk mimarisinin bariz hususiyetlerinden biri, çini yerine mermer kullanılmasındadır. Bu itibarla İran camileri harap olduğu halde meselâ Taç Mahal türbesi türk zevkinin en güzel ve ebedî bir nümunesi olarak parlamaktadır.

Delhi civarındaki Humayunun türbesi Kanunî Süleyman devrinin bazı İstanbul camilerini andırır; bu itibarla Mimar Sinanın ismi bizce meçhul bir talebesi tarafından yapılmış olması muhtemeldir *(Res. 111)*

Ekber devri, Hint-Türk mimarisinde yerli Hint tesirlerinin çoğaldığı zamandır. Bu imtizaç, Ekber tarafından 1570-74 te yapılan Fetihpurda ve bilhassa bu şehirde *Türki Sultana* denilen beş katlı sarayda ve bu sarayın kabul salonlarında görünür *(Res. 110, 112)*.

Şahcihan zamanı Hint-Türk mimarisinin en parlak devridir. Bu devrin en güzel eserleri, Delhide büyük cami ve Türk imparatorlarının saraylarıdır. Şahcihan tarafından, 1646-53 te yaptırılan ve *İnci camii* yahut Moti mesçidi denilen cami pek temiz ve nefîs bir eserdir. Bununla beraber Şahcihanın en güzel eseri Agradaki Taç Mahaldir.

Hint-Türk resim san'ati tamamen Hindistanda vücut bulmuş nefis bir san'attir. Avrupa müzelerinde mevcut Hint-Türk resim kolleksiyonları o devrin san'at ve inceliğini ve saray muhitini gösteren hakikî birer şaheserdir.

Hasılı şerefli ve kahraman Timur ailesi mensupları, hatta inhitat devrinin hükümdarları ve o zamanın türk san'atkâr ve âlimleri bilâistisna şahsî kıymetleri, medenî kabiliyetleri ve ilmî kudretleri ve bilhassa insanî duyguları itibarile hint âleminde kendilerine hükümdar olarak hürmet ettirmeği bilmişlerdir.

KRONOLOJİ CETVELİ

BU KİTAPTA ZİKROLUNAN

BAŞLICA HADİSELERİN VUKUU TARİHLERİ

50.	Yueçilerin Kuşhanlar idaresinde Hindistanı istilâları ve Pencapı zaptetmeleri.
102 - 109.	Romalıların Cenubî Gole girmeleri.
260.	Valeryenin Pers Kıralı Sapora esir düşmesi.
274.	İmparator Orelyen zamanında İmparatorluğun birliğinin yeniden vücut bulması.
300.	Alamanların yukarı Ren civarına yerleşmeleri.
318.	Gupta sülâlesinin Morya İmparatorluğunu ihya etmesi.
324.	Kostantinin hıristiyanlığı kabul edişi.
375.	Hunların Şarkî Got devletine hücumları. — Cenubî Rusyaya girmeleri. — Ostrogot Devletinin yıkılışı.
378.	Vizigotların Roma Kayseri tarafından Daçyaya yerleştirilmesi.
380 - 415.	Çandragupta II. nin Kuşhanlara tâbi Saka kırallıklarını zabıt ve ilhak etmeleri.
385.	Akhunların garba muhaceretleri.
395.	**Roma İmparatorluğunun Kayser Teodosyos tarafından ikiye taksimi.**
400.	Frankların Möz ve Mozel ırmakları arasında yerleşmeleri.
404.	Garp İmparatoru Honoryusun makarrı saltanatı Milandan Ravenna şehrine nakli.
405.	Hun ordusunun İtalyaya taarruz eden İslav ve Germenleri mağlûp ederek Romayı kurtarması.
406.	Germanyanın Alanlar tarafından istilâsı. — Avrupayı yabancı kavimlerin istilâsı.
409.	Bir kısım Alanların İspanyaya girmeleri.

410. Romanın Alarik tarafından zaptı.
411. Alanların İspanya yarımadasına hakim oluşları.
424. Akhunların Anayurttan çıkışları.
425. Kuşhanlardan Kidaranın ülkesinin Akhunlar tarafından zaptı. — Akhunların Baktriyanı işgalleri.
428. Akhunların İrana yaptıkları taarruzun Sasanilerden Behramgurun mukavemetile akim kalması. — Roma Şark İmparatorluğunda Aryos ve Nastoriyos mezhepleri münazaasının başgöstermesi.
437. **Attilânın hükümdar olması** (Vefatı 453).
451. Şalon Muharebesi.
452. Attilânın Romaya gitmekten vazgeçerek geri çekilmesi.
455. Vandalların Romayı istilâsı. — Akhunların Pencap üzerine yaptıkları tazyikın Guptalardan Skan Dagupta'nın müdafaasile neticesiz kalması.
463. Odoakır'ın hun ordusunun başına geçmesi.
476. **Garbî Roma İmparatorluğunun nihayet bulması.**
480. Klodvik'in Paris havzasında Romalılara galebe edişi.
482. İmparator Zenon'un Tuna Bulgarlarını yardıma çağırması.
484. Akhunların Sasanilerden Firuzu Belh şarkında mağlûp etmesi.
493. Odoakırın katli.
499. Bulgarların Balkanlara ilk taarruzları. — Fransa Kıralı Klovinin hıristiyanlığı kabulü.
500. Akhunların Malvaya kadar istilâ sahalarını genişletmeleri.
527. Jüstinyenin imparator oluşu (Vefatı 565).
528. Akhunların Multan civarında Ucayini Racasına mağlûp olmaları.
530. Hun istilâsile Gupta İmparatorluğunun parçalanması. — Bizansta Nika isyanı.
552. Tumen'in isyanı ve hükûmet kurması.
555. Muhanın Cücenleri büsbütün ortadan kaldırması.
562. Avarların Macaristanda ve Panonyada yerleşmeleri.
563 - 567. Muhanın Sasanî hükümdarı Nuşirevanla birleşmesi.
566. Akhunların Soğut kıt'asını terke mecbur kalmaları.
568 - 569. Bizans İmparatoru Justin II. tarafından Garp Yab-

gusu İstemi Han nezdine Zemark'ın sefir olarak gönderilmesi.

569. Garbî Tukyu Devletinin sona ermesi.

570. Muhammedin dünyaya gelmesi. — Gucarata Valaphiler Racalığının teessüsü.

582. Tukyu İmparatorluğunun Şarkî ve Garbî olmak üzere ikiye bölünmesi.

594. Muhammedin Hatice ile izdivacı.

600. Bizanslılar ile Avarlar arasında muahede akti.

602. Hazarların Volga ile Turla ırmakları arasında Devlet kurmaları.

606. Tanesvar Racası Harşavardhananın tahta geçmesi.

608. Pers Kıralı Nuşirevanın Anadoluyu zaptı.

613. Harşavardhananın Bengale kadaı Ganj vadisini zaptederek payitahtını Konaça nakletmesi.

622. **Muhammedin Mekkeden Medineye hicreti.** İmparator Herakliyüsün Ninova civarında İranlıları mağlûp etmesi.

624. Bedir Muharebesi.

625. Uhut Muharebesi.

626. Bulgarların Avarlarla birlikte İstanbula taarruzları.

627. Hazarların Azerbaycanı istilâları.

628. Hudeybiye musalâhası.

630. Şarkî Tukyu devletinin inkırazı. — İmparator Herakliyüsün Karpatlardan Sırpları ve Hırvatları getirerek Avarlarla kendi arasındaki hudutlara yerleştirmesi. — Mekkenin Muhammet tarafından zaptı.

631. Tebük seferi.

632. Halit bin Velidin Yemen seferi. — Muhammedin Veda haccı. — Muhammedin Vefatı (8 Haziran) — Ebubekirin Hilâfete intihabı (8/9 Haziran).

633 Şamın ıslâmlar tarafından zaptı.

633 Basra civarında Sasanilerin İslâmlara mağlûp oluşu ve Arapların Irakta yerleşmeleri.

634. Ebubekirin vefatı. Ömerin halife intihabı — Herakliyüsün Yermük civarında İslâmlara mağlûbiyeti.

635. Kadisiye Muharebesi. — Kudüs ve Antakyanın İslâmlar tarafından zaptı.

635 - 641. Tuna Bulgarlarının Avarların hakimiyetinden kurtulmaları.
641. Mısırın Araplar tarafından fethi.
642. İranlıların Nihavent'te inhizamları ve Sasanî Devletinin sonu.
644. Halife Ömerin vefatı ve Osmanın halife intihabı.
647. Şimali Afrikanın Araplar tarafından zaptı.
650. Hazarların Azak Denizi kenarlarına yerleşmeleri. — Karluklar memleketinin bir çin eyaleti haline düşmesi.
652. Akhunlar Devletinin inkırazı.
656. Halife Osmanın öldürülmesi ve Alinin halife intihabı.
657. Sıffin Muharebesi.
659. Garbî Türk (Tukyu) Devletinin inkırazı.
660. Kendini halife ilân etmiş olan Muaviyenin Emevî devletini kurması (Vefatı 680).
661. Halife Alinin öldürülmesi.
670. Tibetlilerin Kâşgar taraflarına kadar memleketlerini genişletmeleri. — Ukbe bin Nafi tarafından Kayruvan şehrinin tesisi. — Tuna Bulgarlarının Hazarların tazyikı ile cenuba çekilmeleri.
671. İstanbulun Araplar tarafından ilk muhasarası.
679. Garp Bulgarlarının Tuna ile Balkan dağları arasındaki sahaya yerleşmeleri.
680 - 683. Emevilerden Halife Yezit zamanı. İntihap usulünün terki ve arap saltanatının cümhuriyetten hükümdarlığa tahvili.
680. Kerbelâ vak'ası.
681. Kutluk Hanın Şarkî Tukyu Devletini yeniden kurması (Vefatı 691). — Tuna Bulgarlarının kat'î olarak Balkanlarda yerleşmeleri.
683 - 685. Emevilerden Halife Mervan zamanı.
685 - 705. Emevilerden Halife Abdülmelik zamanı.
699. Şarkî Tukyu hakanı Kapağan Hanın garp Tukyu memleketlerini istilâsı.
705. Kuteybenin Haccaç tarafından türkellerinin fethine memur edilmesi ve Kuteybenin bu zengin ve mamur Türk memleketlerini yağma ve tahribe başlaması.

706. Türkeşler Hanı Üçele'nin vefatı.

707. Kuteybenin Baykende girmesi, şehri yağma ettikten sonra yakmaları.

709. Gurak Hanın Semerkant Türkleri tarafından hanlığa geçirilmesi.

711. Tarık'ın ordusu ile İspanyaya geçmesi.—Türkeş Devletinin sonu. — Kuteybenin altı sene uğraştıktan sonra Semerkande girmesi.

712. Halife Velit zamanında Mehmet bin Kasımın Hindistana sefer etmesi. — Tuleytule'nin zaptı.

716. Halife Süleyman zamanında Bizansın Araplar tarafından tekrar muhasarası. — Sulu Kagan'ın istiklâlini ilân etmesi.

717. Kuteybenin idamı. — Sulu Kagan'ın Araplar ve Tibetlilerle müştereken Çin aleyhine hareketlere başlaması.

719. Saganyan Tekini Tiçe tarafından Tamuça adlı bir türk âliminin Çin İmparatoru nezdine gönderilmesi.

723. Hazarların Azerbaycanı istilâsı.

729. Abdürrahmanül Gafiki'nin İspanya valisi olması.

730. Nanto adlı türk âliminin sefaretle Toharistandan Çine gitmesi.

732. Poatye'de Abdürrahmanül Gafiki ordusunun Franklara mağlûbiyeti. — Gültekin Abidesinin dikilmesi.

735. Bilge Hakan Abidesinin dikilmesi.

738. Sulu Kagan'ın Bağa Tarhan tarafından öldürülmesi.

739. Garp Tukyularının çin hakimiyetini kabule mecbur oluşları.

740. Uygurların Tukyu Devletini yıkmaları.

744. Bağa Tarhanın Çinliler tarafından idamı. — Uygurların Karabalagassunda hükûmet kurmaları.

745. Alfonsun Süev kıralı olması. — Şark Tukyu Devletine Uygurlar, Basmil ve Karlukların nihayet vermeleri.

747. Şarlmanın gençliğinde bir manastıra çekilmesi.—Yusuf bin Abdürrahmanın Endülüs hâkimi intihabı.

750. Bengalede hakimiyetin Budist Palalara geçmesi. — Abbasilerin Büyük Zap suyu kenarında Mervan idaresindeki emevî ordusunu mağlûp etmeleri.

751. Emevî saltanatının sonu ve Abbasî saltanatının başlaması. — Çin ordusunun Talas şehri civarında Türklere mağlûp oluşu.

756. Abdürrahmanın Endülüs Emevî saltanatını kurması.

756 - 757. Karlukların Uygurlarla mücadeleye başlamaları.

762. Mani dininin Uygurlar arasında intişara başlaması. — Abbasilerden Halife Mansur tarafından Bağdadın kurulması ve hükûmet merkezinin bu şehre nakli.

766. Karlukların Garp Tukyularına ait yerleri zaptetmeleri. — Tokmak ve Talas şehirleri mıntakasında Karlukların devlet kurmaları.

768. Şarlmanın hükümdar olması (Vefatı 814).

770. Valaphilerin yerini Raçputlardan Çalukyaların alması.

771. Sicilya adasında Beni Medar emaretinin teessüsü.

777. Şarlmanın İspanya üzerine yürümesi.

786. Harunürreşidin halife olması (Vefatı 809).

792 - 793. Karlukların Ferganadan çekilmeğe mecbur olmaları. — Tunusta Kayruvanda Beni Aglep Hükûmetinin teessüsü.

804. Tuna Bulgarları Hanı Kurmuş Hanın tahta geçmesi.

810. Şarlmanın Danimarka seferi.

811. Bizans İmparatoru Nikeforos'un katli ve Tuna Bulgarlarının Bizanslılar üzerine zaferleri.

813. Tuna Bulgarlarının Edirneyi zaptetmeleri ve Çanakkaleye kadar ilerlemeleri.

821. Horasan valisi Hüseyin oğlu Tahirin memleketinde istiklâl ilân etmesi.

827 Tuna Bulgarlarının Şarkî Macaristanı istilâları altına almaları.

835 Mutasım tarafından Samra şehrinin tesisi.

840 Uygurların Kırgızlara mağlûp olmaları.

843. Verdön Muahedesi ve taksimi.

863. Abbasî türk kumandanlarından Vasıf tarafından Anadolunun bazı yerlerinin zaptı.

863 - 889. Oğuzlarla Hazarların müşterek tazyikleri neticesinde Peçeneklerin Cenubî Rusya bozkırlarına ve Don boylarına yerleşmeleri.
865. Rorikin Novogorotta hükûmet kurması.
868. Ahmedin Tulunlular devletini kurması. — Yakup bin Leys'in Seistanda Saffariye Devletini kurması.
869. Roma ve Bizans kiliselerinin ayrılması (ortodoksluk ve katolikliğin zuhuru).
874. Abbasî türk kumandanlarından Asatekinin Musulda emîr olması. — Samanoğulları Devletinin kuruluşu.
877. Sicilya adasının tamamile Arapların hakimiyetine geçmesi.
880. Emîr Tekinin Irak idaresini ele alması
884. Hamaraveyh'in Tulunlular hükümdarı olması. (Şamda katli 896).
885. Normanların Parisi muhasarası.
892. Samanoğlu Nasırın vefatı ve kardeşi İsmailin hükûmeti ele alması (Vefatı 907).
904. Rusların denizden Bizansa hücumları.
905. Abbasilerin Tulunlular Devletini ortadan kaldırmaları.
910. Aglebiler devletinin ortadan kaldırılması. — Afrikada Fatimiler Devletinin kuruluşu.
913. Rusların Hazalara taarruzu.
915. Peçeneklerle Ruslar arasında mücadele başlaması.
916. Hataların Şimalî Çini zaptederek devlet kurmaları.
919. Saksonya hanedanından müessis Hanri I. in tahta geçmesi.
921. Bulgar Hanı Elmassilkinin bütün tebeasile birlikte müslüman oluşu.
932. Karahanlılar Devletinin müessisi hükümdar Abdülkerim Saltuk Bugrahanın vefatı.
932. Leon kıralı Ramironun Madrit şehrini zaptı. — Karahanlıların devlet kurmaları.
934. İranda Büveyh ailesinin devlet kurması.
935. Ebubekir Mehmedin Mısırda istiklâlini ilân etmesi ve Ahşitler Devletinin kuruluşu.
937. Abbasî halifelerinin Ebubekir Mehmede Ahşit unvanını vermeleri.

945 Büveyh ailesinin Bağdadı zaptetmesi.
946. Suriyenin Mısır Ahşit Devletine ilâvesi.
955. Alp Tekinin Samanoğulları hükümdarı Abdülmelik tarafından Horasan valiliğine tayini. — Oton I. tarafından Macarların inhizama uğratılması.
961 - 965. Kilikya havalisinin Bizans İmparatoru Nikeforus Fokas tarafından oraya yerleşmiş olan Türklerden geri alınması ve o havalideki Türklerin imhası.
962. Büyük Oton I. in imparatorluk tacını giymesi. — Alp Tekinin Gazne şehrini zaptederek orada yerleşmesi ve Gazneliler Devletini kurması.
968 - 969. Kiyef Rus Prensi Sviatoslaf tarafından Hazarların mağlûp edilmesi.
969. Fatimilerin Mısırı zaptetmeleri ve Ahşitler Devletinin ortadan kaldırılması.
972. Gaznelilerden Bilge Tekinin öldürülmesi.
977. Sevük Tekinin Gazne tahtını ele geçirmesi.
979. Sevük Tekinin Hint hükümdarlarından Çipali mağlûp etmesi.
981. Uygurlarda Budizmin Mani dininin yerini tutması.
985. Selçukun Centte vefatı.
987. Hüg Kapenin kendisini kıral intihap ettirerek Karolenj sülâlesine nihayet vermesi ve Kape sülâlesinin kurulması.
996 Ürgençte oturan abbasî valilerinden Me'munun eski Harzemşahlar sülâlesine nihayet vermesi.
997. Sevük Tekinin vefatı ve Gazneli Mahmudun tahta geçmesi.
999 Karahanlılar tarafından Buharanın zaptı ve Samanoğulları devletine nihayet verilmesi.
1000. Etyenin Macarları hıristiyan dinine sokması ve Papa tarafından kırallık tacının kendisine verilmesi.
1001. Hintte müslüman türk hakimiyetinin başlaması. (Gazneliler devri).
1016. Kumanların Ruslara karşı akınlarına başlamaları. — Hazar Devletinin nihayet bulması.
1018. Endülüs hükümdarı Ali bin Hammutun öldürülmesi.
1018 - 1019. Bulgarların Bizans hakimiyeti altına geçmeleri.
1023. Endülüste Emevilerden Abdürrahman V. in Kurtubalılar tarafından iktidar mevkiine getirilmesi.

1024. Alamanyada Frankonya hanedanının Saksonya hanedanı yerine geçmesi. — Endülüste Emevilerden Mehmet Müstekfinin orduyu tahrik ederek Abdürrahmanı öldürtmesi ve yerine geçmesi .

1025. İndüs havzası ile Pencap havalisinin Gazneliler Devletine ilhakı. — Beni Hammuttan Yahyanın ikinci defa olarak Kurtuba tahtına geçmesi.

1027. Hişam bin Mehmedin zorla Kurtubada hükümdar ilân edilmesi. — Beni Hammuttan Yahyanın hakimiyetini tarsine çalışırken maktul düşmesi.

1029. Oğuz kabilelerinin Horasandan garba ilerlemeleri.

1030. Gazneli Mahmudun vefatı. — Peçeneklerin Balkanlara akınlar icrasına başlamaları.

1031. Hişamın hükümdarlıktan istifa ederek inzivaya çekilmesi ve Endülüste Tavaifi mülûk devrinin başlaması.

1034. Ali Tekin ile Selçuklular arasında ihtilâflar çıkması.

1037. Horasandan garba ilerliyen Oğuzların Van gölü kenarında Bizans ordusunu mağlûp etmeleri.

1040. Tuğrul Beyin bütün Horasanı zaptederek Selçuk Devletinin esasını kurması. — Selçukluların Gazne hükümdarı Mesudu Dandenakan civarında mağlûp etmeleri.

1041. Kerman Selçuk devletinin kuruluşu.

1041 - 1042 Anadolunun şarkına gelen Oğuzların Ermenilere karşı muvaffakıyetli hareketleri.

1043 Harzemin Selçuklular tarafından zaptı.

1047 Karahanlılar Devletinin ikiye bölünmesi.

1047 - 1049 Ermenistanın Türkler tarafından zaptı.

1048. Taşkent ve Farap mıntakasının ötelerinde sakin 200,000 ailenin hep birden müslüman olmaları.

1052. Türkler tarafından Karsın zaptı.

1053 - 1054 Van gölü civarında Ermeniler ve Gürcüler ile Türkler arasında muharebe.

1055. Bağdatta Abbasî halifelerinin Selçuk sultanlarının hakimiyetleri altına girmeleri.

1056 - 1057 Türkler tarafından Ermenistana yeni bir akın yapılması ve Malatyanın tahribi.

1057. Tuğrul Beyin Bağdadı zaptı.

1059. **Tuğrulun Bağdadı ikinci defa zaptederek şark islâm dünyasını nüfuzu altına alması.** — Sıvasın Türkler tarafından zaptı.

1060. Bengalede hakimiyetin Brahman Senalara geçmesi.

1063. Tuğrul Beyin vefatı.

1064. Ani şehrinin Türk orduları tarafından zabıt ve tahribi. — Hazarın şimalinden gelen Oğuzların Tunayı geçerek Bizans arazisine girmeleri.

1065 - 1067. Urfadan Antakyaya kadar olan sahanın Türkler tarafından zaptı.

1066. Fatih Giyyom'un İngiltereyi zaptetmesi.

1067. Romanus Diyogenis'in Bizans İmparatoru olması. — Kumanların Özü kıyılarında yerleşmeleri. — Kayserinin Türkler tarafından zaptı.

1068. Niksar ve Amoriumun Türkler tarafından zaptı.

1069. Konyanın Türkler tarafından zaptı.

1069 - 1070. Kutadgu Biliğ'in Yusuf Has Hacip tarafından yazılması.

1071. **Malazgirt meydan muharebesi (26 Ağustos).** — Erzurumda Saltukoğulları Türk Devletinin kuruluşu. — Erzincanda Mengüçler devletinin kuruluşu. — Sıvasta Danişmentliler Türk Devletinin kuruluşu.

1072. Alp Aslanın vefatı.

1073. Bizans ordusunun Kayseri civarında Selçuk ordusu tarafından esir edilmesi.

1074. Mahmut Kâşgarinin Divanı Lûgatüttürkü yazması.— Rusel dö Bayyöl idaresindeki Normanların Anadoluda kurmak teşebbüsünde bulundukları Lâtin Devletine imparator Mihal ile Süleymanın mâni olmaları.

1076. Papalarla imparatorlar mücadelesinin başlaması. — Melikşahın Kudüsü Fatimilerden zaptı.

1077. Selçuk İmparatoru Melikşahın Anuştekini Harzem valiliğine tayin etmesi. — Harzemşahlar devletinin kuruluşu.

1078. Kumanların Peçeneklere yardım için Balkanlara inmeleri.

1081. İznık şehrinin Türkler tarafından zaptı.

1084. Melik Gazi Gümüş Tekinin Danişmentliler hükümdarı olması.

1085. Antakyanın Melikşah tarafından Bizanslılardan zaptı. Leon ve Kastil kıralı Alfons VI. ının şimalî İspanyayı istilâ ederek Tuleytuleyi zaptetmesi ve hükûmet merkezi yapması.

1086. Murabıtin hükümdarlarından Yusufun kuvvetli bir ordu ile Endülüse geçmesi. — Süleymanın Suriye Selçuk hükümdarı Tutuşla harbederek mağlûp olması. — Yusuf bin Taşfin tarafından Alfons VI. ının hezimete uğratılması ve şimalî İspanyanın istirdadı.

1087. Urfanın Melikşah tarafından Bizanslılardan zaptı.— Peçeneklerin Aleksi Komnen idaresindeki Bizans ordusunu Silistre civarında mağlûp etmeleri.

1090. Hasan bin Sabbahın İsmailiye mezhebini İranda Almut kalesinde tesisi — Yusuf bin Taşfinin tekrar Endülüse geçerek Endülüsü bir vilâyet halinde memleketine ilhakı.

1091. Aleksi Komnenin Peçenekleri ezmek için Kumanlarla birleşmesi ve Peçenekleri imhası.

1092. Melikşahın vefatı ve Selçuk hükümdarlığına Berkukun geçmesi.

1095. Birinci Haçlı seferinin ilânı.

1096. Birinci Haçlı ordusunun İstanbula vürudu.

1097. Gümüş Tekinin Selçuk hükümdarı Kılıç Aslanla birlikte Anadoludan geçen Haçlılarla harbederek muzaffer olması.

1098. Anuştekinin oğlu Kutbeddin Mehmedin Harzemşah unvanile Harzem valiliğine tayin olunması.

1099. Birinci Haçlı ordusunun Kudüsü zaptı.

1107. Kılıç Aslan I. in Anadoluyu nüfuzu altına alması ve Musulda kendi adına hutbe okutması.

1117. Suriye Selçuk sultanlığının nihayet bulması.

1118. Sultan Sancarın kendisini Selçuk hükümdarı ilân etmesi

1120. Fasta Muvahhidin Devletinin kurulması.

1122. Alamanya İmparatoru Hanri V. ve Papa Kalikst II. arasında, iki tarafın salâhiyetini tanzim eden Wörms Muahedesinin akdi.

1123. Peçeneklerin Tunayı geçerek Bizans arazisine hücumları.

1125. Çinde Liao sülâlesi namı altında bulunan Hatalar devletinin Curcenler tarafından ortadan kaldırılması.

1128 - 1133. Hataların Çin Türkelinde Karahanlılar hükümdarı Aslan Han tarafından mağlûp edilmeleri.

1130 Bir kısım Hataların Karahanlılardan Balasagunu almaları. — Karahıtaylılar tarafından Şarkî Karahanlılar Devletinin inkıraza uğratılması. — Bir kısım Normanların iki Sicilya Kırallığını kurmaları. — Muvahhidin devletinin Şimalî Afrikada Murabıtin devleti yerine kaim olması.

1137 Garp Karahanlıları Sultanı Mahmudun Hocentte Karahatalara karşı mağlûp olması.

1141. Sultan Sancarın Karahatalara Katvanda mağlûp olarak Maveraünnehirdeki hakimiyetini kaybetmesi.

1142 - 1143. Danişmentliler devletinin parçalanması.

1144. Musul Atabeyleri tarafından Urfanın hıristiyanlardan zaptı.

1145. Endülüsün Muvahhidinin tabiiyeti altına girmesi.

1147. İkinci Haçlı seferi.

1148. Harzemşah Kutbeddin Mehmedin oğlu Atsızın Sultan Sancarı tekrar metbu tanıması. — Gorluların devlet kurmaları.

1149 İkinci Haçlı seferi neticesinde muvaffak olamıyan Fransa kıralı Lui ve Alamanya imparatoru Konradın memleketlerine dönmeleri.

1152. Peçeneklerin Tunayı geçerek Bizans arazisine hücumları. — Abbasî halifelerinin Selçuklular hakimiyetinden çıkmaları.

1153. Sultan Sancarın Oğuzların eline esir düşmesi (Vefatı 1157).

1154. Peçeneklerin Tunayı geçerek Bizans arazisine hücumları. — Musul Atabeylerinden Nureddin Zengi tarafından Şamın zaptı.

1155. Temuçinin dünyaya gelmesi.

1158. Ankara ve Amasya havalisi hükümdarı Danişmentli Yağıbasanın Bizans İmparatoru Manüele birle-

şerek Selçuk Sultanı Kılıç Aslan II. ile harpetmesi ve Anadoluda büyük nüfuz sahibi olması.

1161. Peçeneklerin Tunayı geçerek Bizans arazisine hücumları.

1161. Gaznenin Gorlular tarafından zaptı.

1164 Fatimî veziri Şaverin Kudüs kıralının yardımı ile Şirkûhu Mısırı tahliyeye mecbur etmesi.

1167. Şirkûh kumandasındaki bir ordu tarafından Mısırın Fatımilerden zaptı.

1169. Fatimî halifesi tarafından Şirkûhu vezir tayini.

1171 Peçeneklerin Tunayı geçerek Bizans arazisine hücumları. — Şirhûkun yerine vezir olan Salâhaddinin Fatimî halifesini halederek Abbasî halifesi namına Mısırda hutbe okutması.

1174. Nureddinin vefatı ve Salâhaddinin Suriyede biribirile mücadeleye girişen islâm emîrlerinin daveti üzerine Şama girmesi.

1174 - 1177. Selçuklular tarafından Anadoluda mevcut Danişmentliler Devleti şubelerine birer birer nihayet verilmesi.

1175. Salâhaddinin Suriyeyi kat'î olarak zaptetmesi ve Abbasî halifesinin onun Mısır, Yemen, Hicaz, Mağrip, Palestin ve Suriye üzerindeki hakimiyetini tanıması.

1176. Fredrik Barbarosun İtalyadan çekilmesi. — Bizans İmparatoru Manüel Komnenüs ile Kılıç Aslan II. arasında Miriokefalon harbi ve Bizanslıların hezimeti.

1183. Son Gazne hükümdarı esir edilerek Gazneliler Devletinin Gorlular tarafından ortadan kaldırılması.

1183. Salâhaddinin Nureddinin oğlu İsmailin elinde bıraktığı Halebi onun vefatından sonra zaptetmesi.

1185. Musulun Salâhaddini Eyyubî tarafından zaptı.

1186. Hintte Gazneliler hakimiyetinin nihayet bulması ve Gorlular hakimiyetinin başlaması. — Kerman Selçuk Devletinin Oğuzlar tarafından ortadan kaldırılması.

1187. **Kudüsün Salâhaddini Eyyubî tarafından hıristiyanlardan zaptı.**

1192. Aslan Yürekli Rişarın muvaffakıyet ümidini keserek İngiltereye dönmesi.

1193. Gorlu Muizzüdinin Delhiyi zaptı.

1193. Salâhaddini Eyyubinin vefatı.

1193 - 1194. Sultan Alâeddin Tekeş'in Horasanı, Rey ve İsfahan taraflarını zaptetmesi.

1194. Büyük Selçuk İmparatorluğunun inkırazı. — Temuçinin Moğolistandaki kabileler arasında nüfuzunu çoğaltması.

1196 -1204. Sultan Rükneddin Süleymanın kardeşlerini mağlûp ederek Anadoluda vahdeti tekrar temin etmesi.

1200. Dördüncü Haçlı seferi.

1201. Temuçinin rakibi Camukanın ordusunu mağlûp ederek kuvvetlenmesi. — Anadolu Selçuk Sultanı Rükneddin Süleymanşah tarafından Erzurumun zaptı ve Saltukoğulları devletine nihayet verilmesi.

1202. Müslüman Türklerin Bengaleyi Senalardan zaptetmeleri.

1203. Temuçinin Kerait hükümdarını mağlûp ederek Moğolistanın şarkındaki bütün kabileleri hükmü altına alması.

1204. İstanbulda Lâtin İmparatorluğunun dördüncü Haçlı ordusu tarafından tesisi.

1206. Temuçinin Garbî Moğolistanı da ele geçirerek Cengiz unvanını alması (Vefatı 1227). — Aybeyin Hindistanda istiklâlini ilân etmesi. — Hintte Gorlular devrinin sonu ve Kölemenler denilen Türk ümera sülâlesi devrinin başlaması. — Antalyanın Gıyaseddin Keyhusrev I. tarafından zaptı.

1207. Harzemşah Mehmedin Maveraünnehre hücumu. — Cengizin Çinin garp hudutlarındaki Tangut devletile muharebe ederek galip gelmesi.

1208. Gıyaseddin Keyhüsrev I. tarafından Kilikya Ermenilerine hücum edilerek Pertus kalesinin zaptı.

1209. Uygur İdikutunun Cengizi metbu tanıması.

1210. Harzemşah Mehmedin Karahataları mağlûp ederek Maveraünnehri zaptetmesi. — Gıyaseddin Keyhusrevin Teodor Laskarisle yaptığı harpte maktul düşmesi.

1211. Cengizin Çindeki Kin İmparatorluğu ile mücadeleye başlaması. — Küçlük Hanın kendisini Gurhan ilân etmesi. — Karluk hükümdarı Aslan Hanın Cengizi metbu tanıması.

1212. Garbî Karahanlılar Devletinin Semerkantte son hükümdarlarının Harzemşahlar tarafından idamı üzerine münkariz olması.

1214. Selçuk hükümdarı İzzeddinin Trabzon Rum İmparatorluğundan Sinobu zaptetmesi ve bu devleti vergiye bağlaması.

1215. Gaznede Gorlular Hükûmetinin inkırazı.

1216. Cengizin Pekini zaptetmesi. — İzzeddin Keykâvusun Ermeni Devletini Kilikyadaki geçitleri ve bazı mühim kaleleri Selçuklara bırakmak ve senelik bir vergi vermek şartile sulha mecbur etmesi.

1217. Beşinci Haçlı seferi.

1218. Karahataların son hükümdarı Küçlük Hanın Cengiz orduları karşısında mağlûp olarak katledilmesi. — Eyyubî İmparatoru Melikülâdil Seyfeddinin vefatı ve İmparatorluğun vahdetinin bozulması.

1219. Cengizin Harzem memleketlerine hücumu. — İzzeddin Keykâvusun vefatı.

1220. Kutbeddin Mehmedin Hazar Denizinde bir adacıkta sefalet içinde vefatı.

1220 - 1221. Alâeddin Keykubat I. in Ermenileri kendisini metbu tanımağa ve senelik vergiden başka Türk ordusuna asker vermeğe mecbur etmesi.

1222. Alâeddin Keykubat I. in Kâhta ve Çemişgezeği zaptetmesi.

1224. Celâleddin Harzemşahın tekrar İrana dönmesi. — İmparator Frederik tarafından Sicilyadan Arapların ihracı.

1228. Altıncı Haçlı seferi. — Erzincanın Anadolu Selçuk hükümdarı Alâeddin Keykubat I. tarafından zaptı ve Mengüçler Devletinin ortadan kaldırılması.

1229. Celâleddin Harzemşahın Eyyubilerden Ahlâtı alması. — Oktay Hanın Kurultay tarafından Kaan intihabı.

1230. Celâleddin Harzemşahın Eyyubilerle Anadolu Selçuklarının müşterek ordusuna Erzincanda mağlûp olması (10 Ağustos).

1231. Celâleddin Harzemşahın öldürülmesi.

1232. Endülüste Beni Ahmer Devletinin kurulması.

1234. Harputun Alâeddin Keykubat I. tarafından zaptı.

1235. Muvahhitlerin hıristiyanlara karşı Las Navas muharebesini kaybetmeleri.

1236. Batu Han tarafından Volga Bulgar Devletine nihayet verilmesi.

1237. Alâeddin Keykubat I. in vefatı.

1241. Baba İshak tarafından Malatya havalisindeki Türkmen aşiretlerinin isyan ettirilmesi. — Bayçu idaresindeki bir moğol ordusu tarafından Erzurumun zaptı.

1243. Keyhusrev ordusunun Bayçu idaresindeki moğol ordusuna Sıvas civarında mağlûp olması (26 Haziran).

1245. Keyhusrevin Ermenilerin Kilikyada ele geçirmiş oldukları yerleri istirdat ederek Ermenileri tekrar vergi vermeğe mecbur etmesi.

1246. Oktay Hanın vefatı üzerine Küyük Hanın Kaan intihabı. — Keyhusrev II. in oğlu Rükneddin Kılıç Aslanın Cengizoğullarından Küyük'ü Büyük Han intihap edecek olan Kurultaya iştiraki.

1248. Yedinci Haçlı seferi.

1249. Kılıç Aslan IV. ün Anadoluda Sultan olarak tanınması ve Sahip Şemseddini idam etmesi.

1250. Meliküssalihin zevcesi Şeceretüddür Hanımın Eyyubî Hükümdarı ilânı ve hakimiyetin sultan unvanını almış olan Türk kumandanı Aybeyin eline geçmesi.

1251. Mengü Hanın Kaan intihabı.

1252. Mengüçler Devletinin Divriği şubesinin Selçuklular tarafından ortadan kaldırılması.

1253. Mengü Hanın Hulâgûyu kuvvetli bir ordu ile İrana göndermesi.

1254. İzzeddin Keykâvusun Rükneddini hapsederek tek başına Selçuk hükümdarı olması.

1255. Altınordu Hanlığını kuran Batu Hanın vefatı ve yerine Sartak Hanın geçmesi.

1256. Bayçu ordusu ile yaptığı harpte mağlûp olan Rükneddinin İznık İmparatorluğuna kaçması.

1257. Berke Hanın Altınordu tahtına geçmesi.

1258. Hulâgûnun Bağdadı zaptederek Abbasî halifesini öldürmesi ve Bağdatta Abbasî Hilâfetinin nihayet bulması.

1259. Hulâgû ordusunun Halep ve Şamı zaptederek Suriyeyi ele geçirmesi.

1260. Şam, Halep, Mezopotamya Eyyubî şubelerinin İlhanlıların istilâsı üzerine ortadan kalkması. — Sultan Beybarsın Mısır hükümdarı olması. — Mısır Türk hükümdarı Sultan Beybarsın İlhanlılar ordusunu Aynicalutta mağlûp ederek Suriyeyi geri alması.

1260 - 1280. Kubilây Hanın Cenubî Çini de zaptederek Sung sülâlesinin hakimiyetine nihayet vermesi.

1261. Cinevizlerin Bizanslılardan Galatayı zaptetmeleri. — İzzeddinin Antalya tarikile İstanbula kaçması, Selçuk Saltanatının Rükneddine kalması ve hakimiyetin Hulâgûnun naibi bulunan Pervanenin eline geçmesi. — Bizans İmparatoru Mihal Paleoloğun İstanbulu Lâtinlerden zaptederek Bizans İmparatorluğunu tekrar kurması.

1262. Hulâgûnun Altınordu üzerine yürüyerek mağlûp olması.

1264. Rükneddinin Pervane tarafından öldürülmesi.

1265 - 1266. Olgu Hanın bütün Ortaasyayı, Harzem ve Afganistanı ele geçirerek Çağatay ailesi idaresinde müstakil bir Ortaasya Devleti kurduktan sonra vefatı.

1265 - 1268. Sultan Beybarsın Hayfa, Yafa ve Antakya şehirlerini Lâtinlerden zaptetmesi.

1266. Hulâgû ordusu ile Altınordu arasındaki ikinci harbin Berkenin vefatı ve ordusunun geri dönmesi üzerine neticesiz kalması.

1269. Muvahhidin devletinin inkırazı.

1270. Sekizinci Haçlı seferinde Fransa kıralı Sen Luinin Tunusta vebadan vefatı ve seferlerin neticesiz nihayetlenmesi.

1271. Venedikli Markopolonun seyahata çıkması (Avdeti 1295).

1273. Habsburg hanedanının banisi Rodolfun İmparatorluğu.

1277. Mısır Türk Sultanı Beybarsın Kayseride büyük merasimle Selçuk tahtına cülûsu. — İlhan Abakanın Sultan Gıyaseddin ile Muinüddin Pervaneyi Tebrize götürmesi ve Muinüddini öldürtmesi. — Konyada Cimri isyanı.

1279. Sultan Kalavunun Mısır hükümdarı olması.

1281. Sultan Kalavunun Lâtinlerle beraber Suriyeyi geri almak teşebbüsünde bulunan İlhan Abakanın ordusunu mağlûp etmesi.

1282. İlhan hükümdarlarından Ahmet Hanın müslümanlığı kabulü.

1283. Gıyaseddin Keyhusrev II. inin İlhanın emrile idamı.

1290. Hintte Memlûkler devrinin sonu ve Kılciler hakimiyetinin başlaması.

1292. İlhan Gayhatu'nun Anadolu işlerini tanzim için kuvvetli bir ordu ile gelerek Kastamonu civarındaki hareketleri kanlı bir surette bastırması.

1298. İlhan Gazanın Selçuk hükümdarı Gıyaseddin Mesudu azlederek yerine Alâeddin Keykubat III. ü tahta geçirmesi.

1295. Gazan Hanın müslümanların yardımı ile İlhanlılar tahtına geçmesi ve müslümanlığı İlhanlılar arasında süratle yayılması.

1300. Menteşeoğulları tarafından Rodosun zaptı.

1301. Keykubat III. ün Gazanın emrile İsfahana götürülerek idamı.

1303. İlhanlıların Anadoluyu bir valii umumî ile idareye başlamaları. — Gıyaseddin Mesudun tekrar Selçuk tahtına oturtulması. — Gaazı tarafından Suriyenin zaptına gönderilen İlhanlılar ordusunun Memlûkler tarafından Mercüssoferde mağlûp edilerek Suriyenin istilâdan kurtarılması.

1306 - 1307. Çağatay ailesinden Duvanın Ortaasyada hakimiyeti ele alması.

1307 - 1308. Aydın ve havalisinde Germiyan Beyliğini metbu tanıyan Aydınoğulları Beyliğinin teessüsü.

1308. Gıyasseddin Mesut II. inin Kayseride vefatı ve Selçuk Sultanlığının nihayet bulması.

1310. Kudüste kurulmuş olan Hospitaliye şövalyelerinin Rodosu zaptetmeleri ve Rodos şövalyeliğinin teessüsü.

1311. Kılcilerden Alâeddinin Komorin burnuna kadar bütün Cenubî Hindistanı zaptetmesi.

1312. Özbek Hanın Altınordu tahtına geçmesi ve müslümanlığın bu havalide yerleşmesi.

1313. Saruhan Beyliğinin kurulması.

1320. Hintte Kılciler devrinin sonu ve Tuğluklar saltanatının başlaması.

1321. Son Kılci padişahının öldürülmesi ve Tuğlukların iktidar mevkiine geçmesi.

1324. Eşrefoğulları Beyliğinin İlhanlıların Anadolu valisi Çobanoğlu Demirtaş tarafından ortadan kaldırılması.

1326. İzmir civarının Aydınoğulları tarafından zaptı. — Çağatay hükümdarlarından Tarmaşirin islâmlığı kabul etmesi.

1327. Emîr Çobanın katli ve Demirtaşın Mısıra kaçması. — Karamanoğullarının esaslı surette devlet kurmaları. — İvanın Rusyada muhtelif prenslikleri tevhit ederek Moskovayı payitaht ittihaz etmesi.

1335. İlhan Ebusaidin vefatı ve Anadoluda Moğol nüfuzunun nihayet bulması. — İlhan hükümdarı Ebusait Bahadır Hanın vefatı üzerine memleketin Azerbeycanda Emîr Çobanoğulları Bağdatta Celâyirler nüfuzu altında ikiye ayrılması.

1336. Timurun doğması (11 Mart).

1337. Fransa ve İngiltere arasında Yüz Sene muharebesinin başlaması. — Mehmet Tuğluk Şahın Tibete sefer yapması.

41 - 1342. Kutup ismindeki Türk şairi tarafından Altınorduda manzum Husrev ve Şirin hikâyesinin yazılması.

1346. Kazganın Semerkant ve havalisine yalnız başına hâkim olması.

16 - 1347. Çağatay Hanları ile Türk kumandanlar arasında mücadelelerin başlaması ve hakimiyetin kâmilen kumandanlara geçmesi.

1347. İzmirin Papa, Venedik, Kıbrıs ve Rodos donanmaları tarafından zaptı.

1352. Ertenanın vefatı.

1353. Harzeminin Muhabbetnameyi yazması.

1358. Kazganın öldürülmesi.

1359. Çağataylardan Büyük Han Tuğluk Timurun şimalden inmesi.

1369. Timurun Belhte hükümdar ilân edilmesi .

1375. Çağatayoğullarının Timur tarafından Almalık civarındaki dağlara sürülmeleri. — Menteşe Beyliğinin vefat eden İbrahim Beyin oğulları arasında parçalanması. — Kilikyada, Kozanda son Ermeni hükûmetinin inkırazı.

1380. Toktamişın Altınordu Devletinin vahdetini yeniden tesise muvaffak olması.

1382. Toktamışın Rusları mağlûp ederek Moskovayı zaptetmesi.

1386. Timurun İsfahana girmesi.

1390. Hamitoğulları Beyliğine ait İgridir havalisinin Osmanlılara geçmesi.

1390. Yıldırım Bayazıdın Saruhanoğulları Devletine nihayet vermesi .

1391. Beçin Emîrliğinin inkırazı.

1393. Bağdadın Timur ordusu tarafından zaptı.

1398 Timurlengin Delhiyi zaptetmesi (18 Kânunuevvel). — Yıldırım Bayazıt tarafından Sıvastaki Kadı Bürhaneddin devletine nihayet verilmesi.

1398 - 1399. Hindin Timurlular tarafından istilâsı.

1399. Hintte ikinci defa Tuğluklar devrinin başlaması.

1400. Sıvasın Timur tarafından zaptı.

1401. Halebin ve Şamın Timur tarafından zaptı.

1402. Timur ile Yıldırım Bayazıt arasında Ankara muharebesi ve Yıldırımın esir düşmesi (20 Temmuz).

1403. Aydınoğulları Beyliğinin inkırazı.

1405. Timurun vefatı (Şubat).

1406. Timurdan kaçan Toktamışın Litvanyada ölmesi.

1410. Balat Emîrliğinin Osmanlıların himayesine girmesi. Çelebi Mehmet tarafından Ankara muharebesinden sora tekrar teessüs eden Saruhan Beyliğinin ortadan kaldırılması.

1414. Hintte Tuğluklar devrinin sonu ve Seyyitler devrinin başlaması.
1426. Kırım Hanlığının teessüsü.
1426. Hamitoğulları Beyliğinin Antalya havalisinin Osmanlılara geçmesi.
1428 Germiyan Beyliği arazisinin Osmanlılara intikali.
1429. Fransada Jan Darkın muzafferiyeti.
1440. Avrupada matbaanın icadı.
1442. Belgradın Osmanlılar tarafından zaptı.
1444. Osmanlıların Varna muzafferiyeti
1450. Götenberg matbaacılığının başlaması.
1451. Hintte Seyyitler devrinin sonu ve Lodiler devrinin başlaması.
1453. İstanbulun Türkler tarafından zaptı ve Şarkî Roma İmparatorluğunun inkırazı.
1459. Candaroğulları hükûmetinin Osmanlılara geçmesi.
1204 - 1461. Trabzon Rum İmparatorluğunun inkırazı.
1468 - 1514. Akkoyunlu Hükûmetinin teessüsü.
1480. Cem meselesinin zuhûru.
1483. Babürün dünyaya gelmesi (14 Şubat).
1487. Karamanoğulları Devletinin inkırazı.
1492. Amerikanın Kristof Kolomb tarafından keşfi.
1494. Babürün babası Ömer Şeyh Mirzanın vefatı.
1497. Babürün Semerkandi zaptetmesi.
1498. Portekizli Vasko dö Gamanın Ümit burnunu geçerek Hindistan vasıl olması.
1500. Babürün Semerkandi ikinci defa zaptı.
1504. Babürün Kâbili zaptı.
1505. Şeybaninin Hive ve Belhi geri alması.
1507. Şeybaninin Heratı alması ve Kandehara akın yapması.
1510. Şah İsmailin Şeybaniyi mağlûp etmesi.
1511. Babürün üçüncü defa Semerkandi alması.
1516. Yavuz Selim tarafından Mercidabık meydan muharebesinin kazanılması (24 Ağustos).
1517. Yavuz Selimin Mısırı zaptederek Kahireye girmesi (22 Nisan).
1523 - 1524. Babürün Lahoru zaptı.

1526. Hintte Lodiler devrinin sonu. — Babürün Delhiyi ve Agrayı zaptı. — **Büyük Hint-Türk İmparatorluğunun başlaması.**

1527. Babürün Raçputları mağlûp etmesi (16 Mart).

1530. Babürün Ağrada vefatı (28 Kânunuevvel). — Humayunun Hint-Türk İmparatorluğuna geçmesi.

1539 - 1540. Humayunun Kanoç civarında mağlûp olması.

1555. Humayunun Şir Şahın vefatından sonra tekrar Delhiye İmparator olarak dönmesi.

1556. Ekberin Hint-Türk İmparatoru olması.

1605. Cihangirin Hint-Türk İmparatorluğuna geçmesi.

1609. İspanyolların son Endülüslüleri İspanyadan çıkarılmaları.

1627. Şahcihanın Hint-Türk İmparatoru olması.

1631. Şah Cihanın zevcesi Mümtaz Mahalin vefatı.

1658. Evrenkzip'in Hint-Türk İmparatoru olması.

1723. Dekkanın Haydar-Abat nizamının idaresinde istiklâl kazanması.

1739. Nadirşahın Hindistana hücumu.

1756. Afganistan hükümdarı Ahmet Şah Dürraninin Pençap ve Delhiye akını.

1857. Hindistanda Sipahi isyanının vukuu Delhinin İngilizler tarafından zaptı ve Hint-Türk İmparatorluğuna nihayet verilmesi.

1858. Hindistan idaresinin İngiliz ticaret şirketinden İngiliz hükûmetine geçmesi.

İNDEKS

C

I

J

L

N

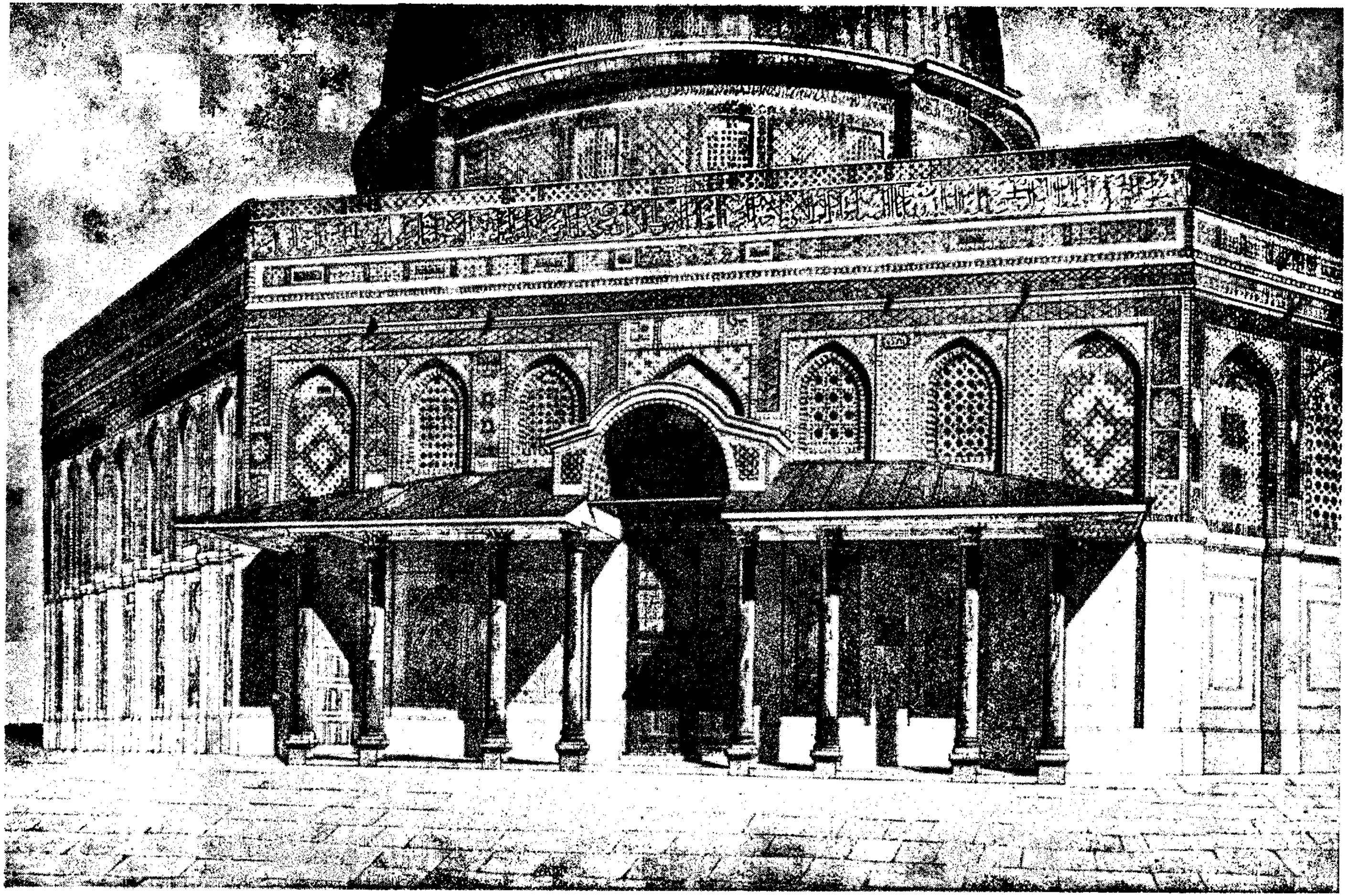
Ş

U

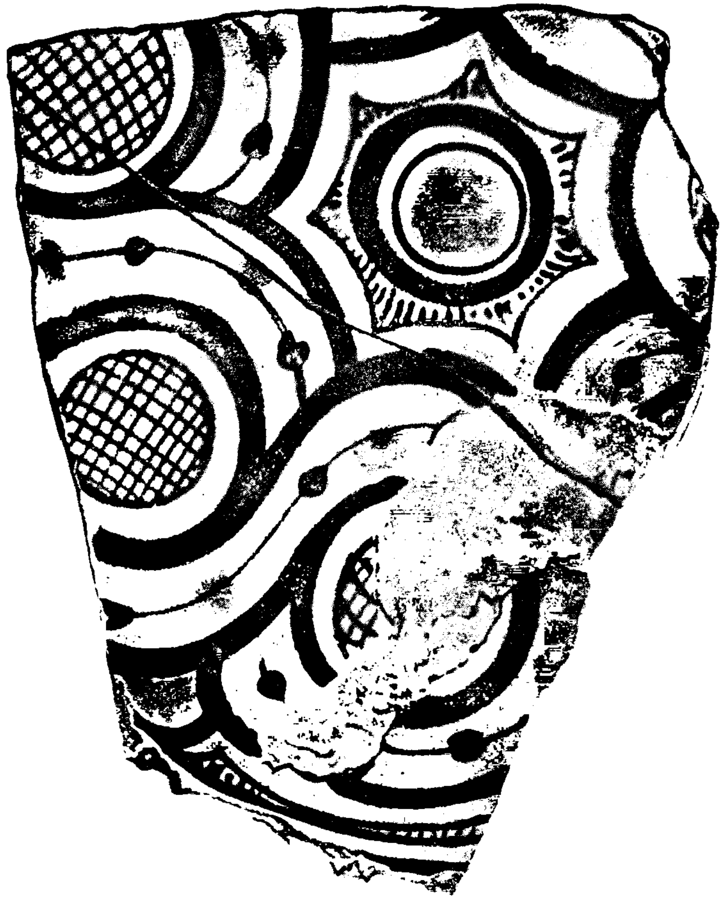

Uygur medeniyeti eserlerinden:

I. TURFAN CİVARINDA BEZEKLİK MANASTIRI DUVAR RESİMLRİNDEN BİR PARÇA.

II. Kudüste Kubbetüssahra.
(Ömer Camii).

III. Altınordu Türk Imparatorluğunun merkezi Saray şehrinde bulunmuş Türk çinileri. «*XIV. asır.*»

IV. İMPARATOR BABÜRÜN GENÇLİĞİ.
«XVI. asır Türk minyatürlerinden.»

V. İMPARATOR CİHANGİR
POLO OYNARKEN.

VI. OKUYAN BİR GENÇ.

«XVII. asır Türk minyatürlerinden.»

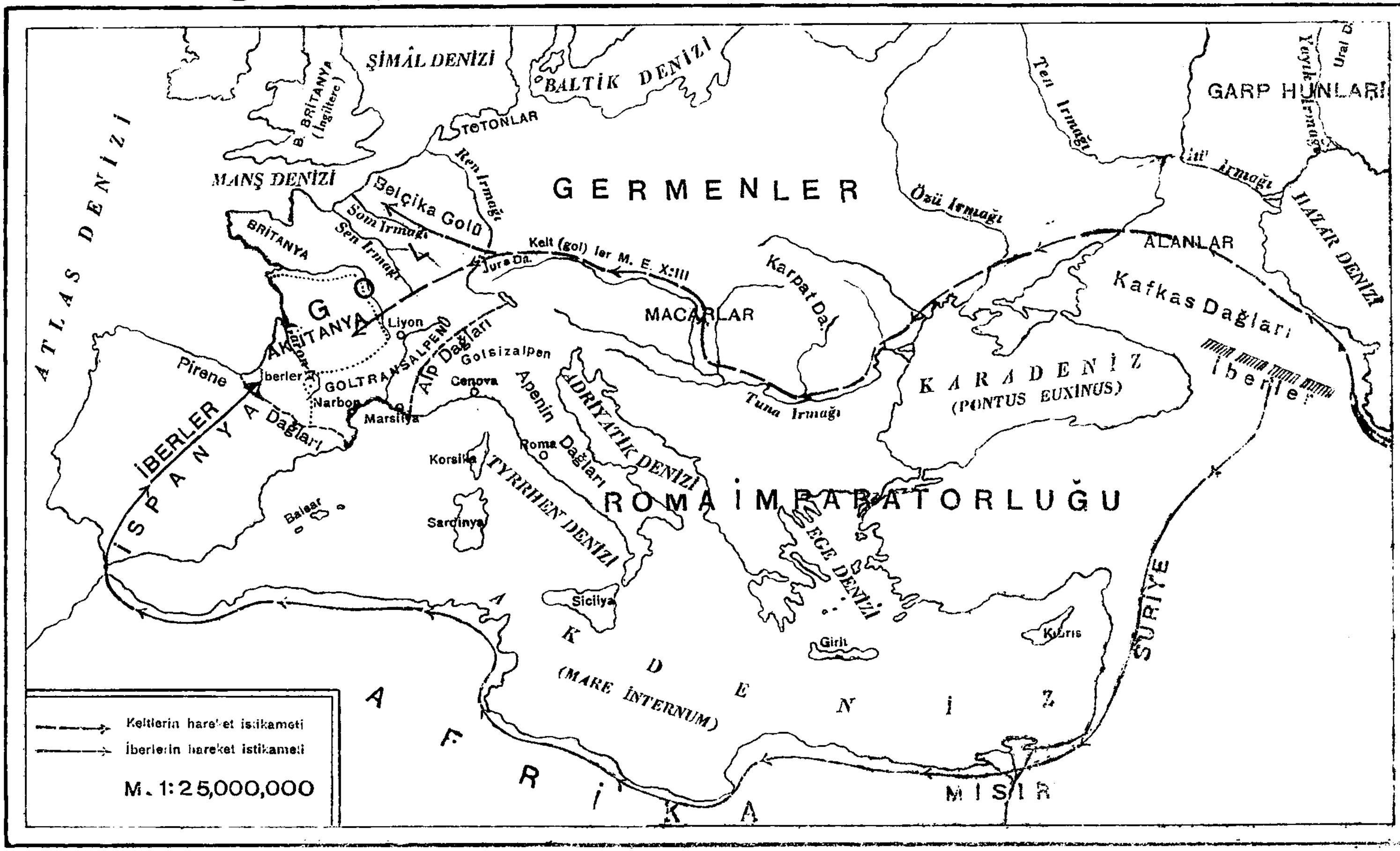

VII. TİMUR AİLESİNDEN SULTAN MEHMET VE MİRANŞAH.
«XVI. asır Türk minyatürlerinden.»

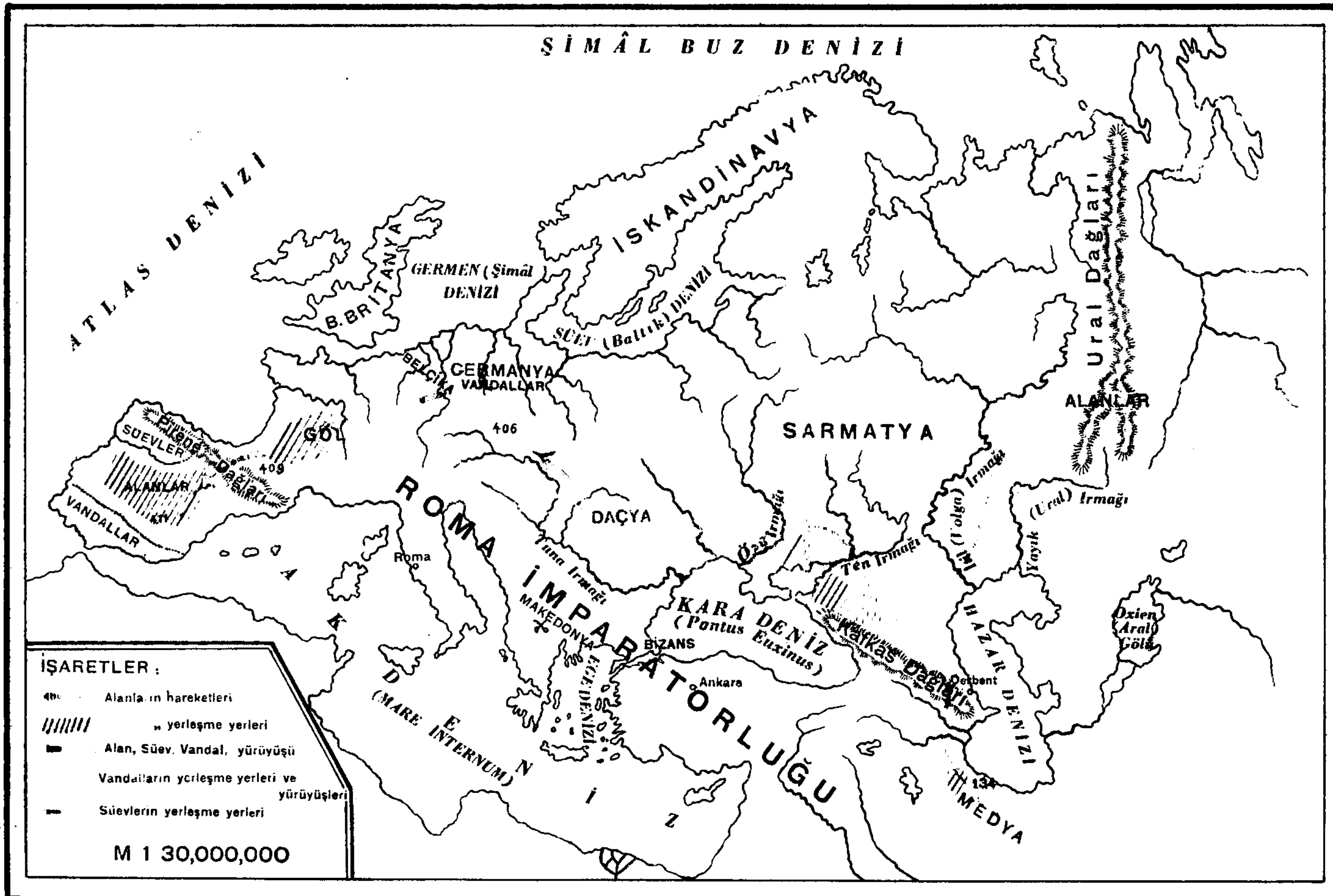

VIII. HİNTTE BİR DONANMA EĞLENCESİ VE HANIMLAR.
«XVIII. asır Türk minyatürlerinden.»

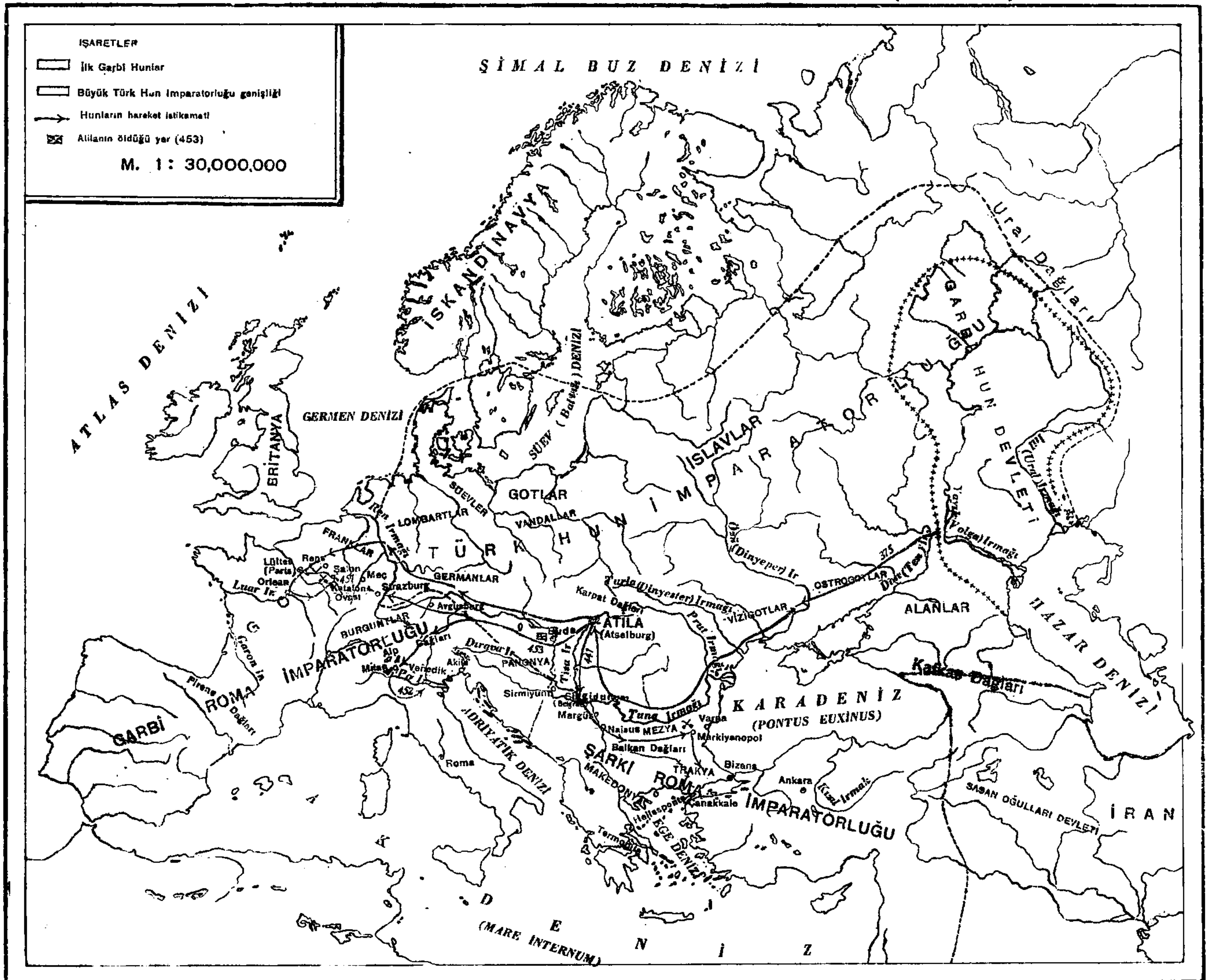
Orta zamana girerken (GOL ler, CERMEN ler, GARP HUN ları) ve hareket istikametleri

V. asırda (ALANLAR) ve hareketleri

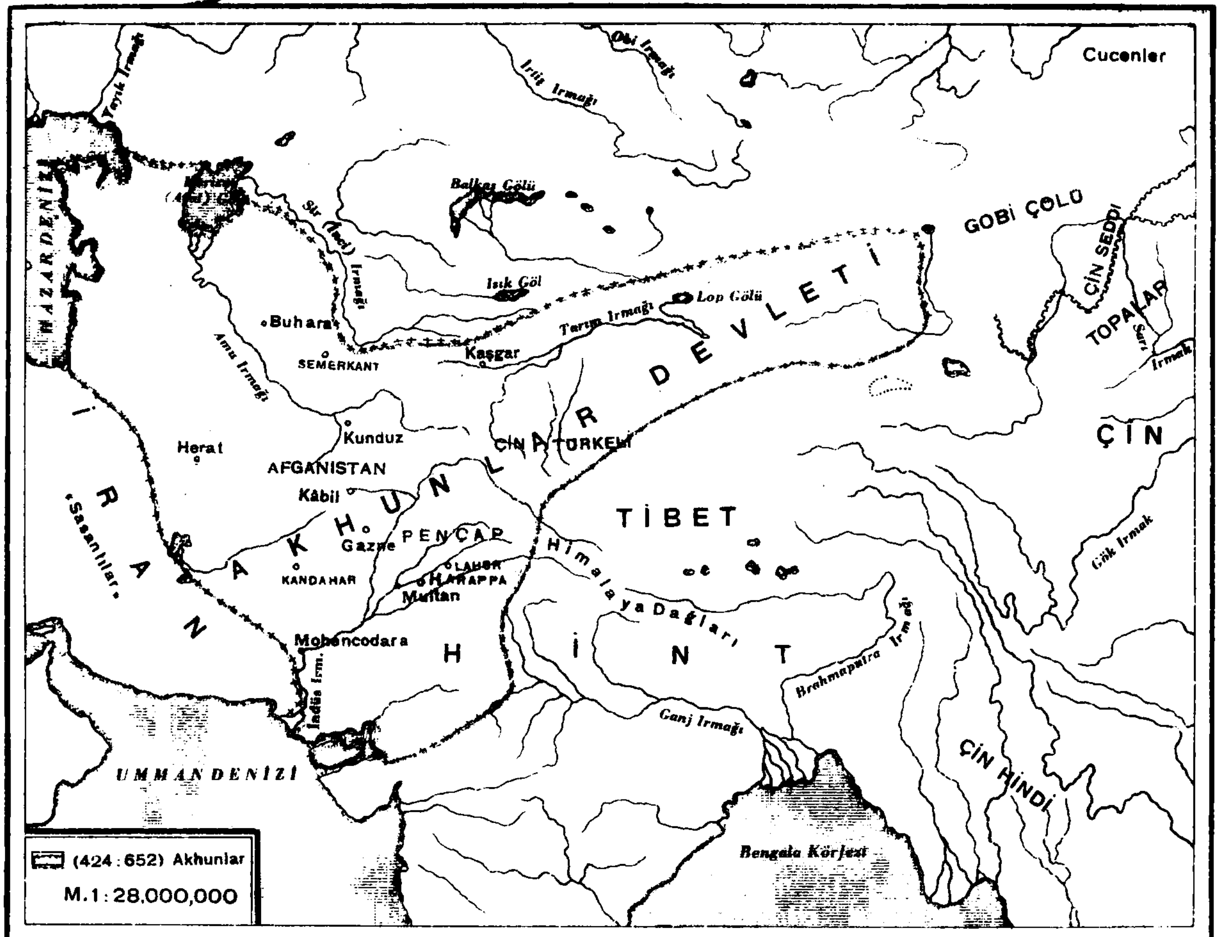

AVRUPADA TÜRK HUN İMPARATORLUĞU (375—453)

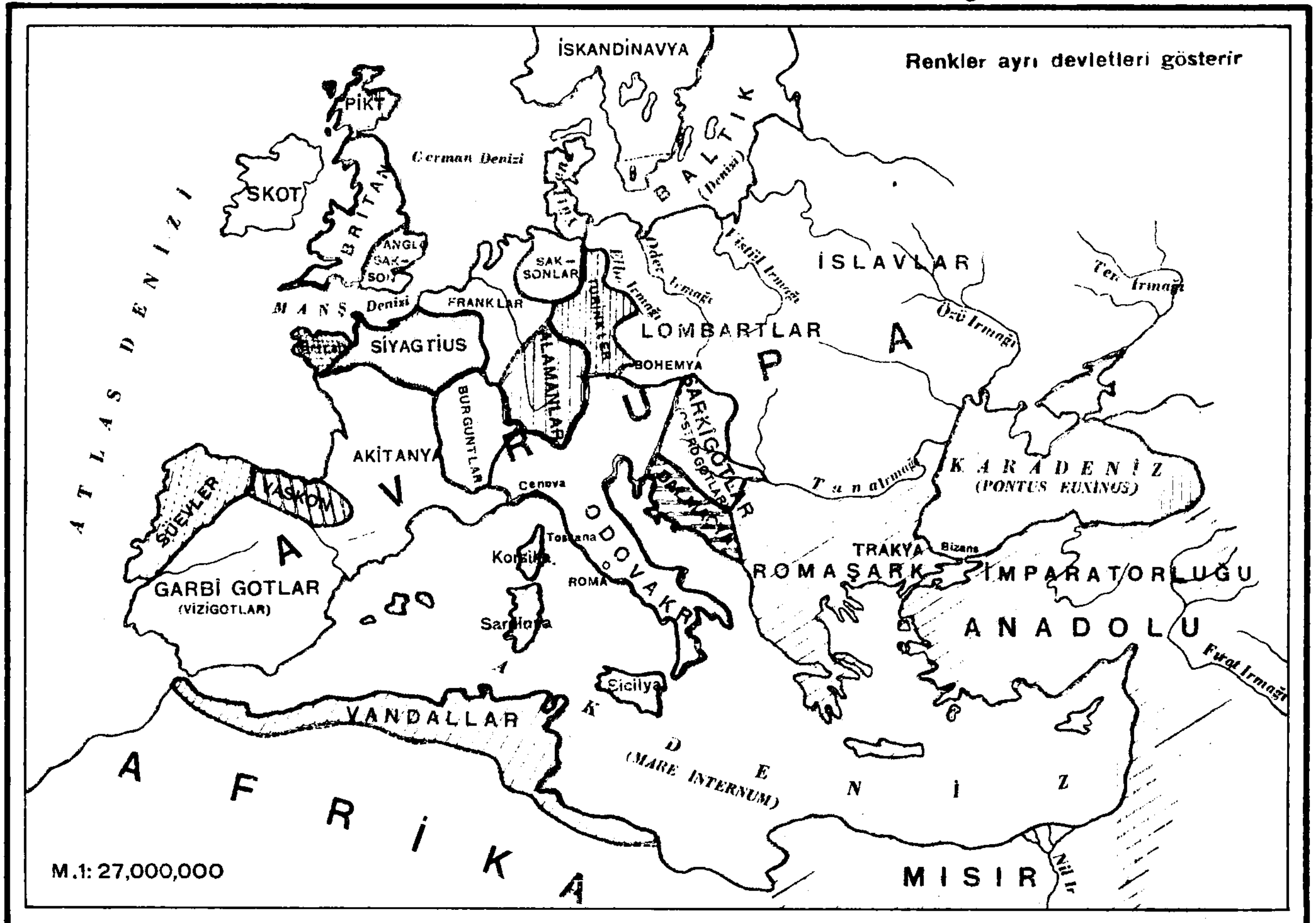

4

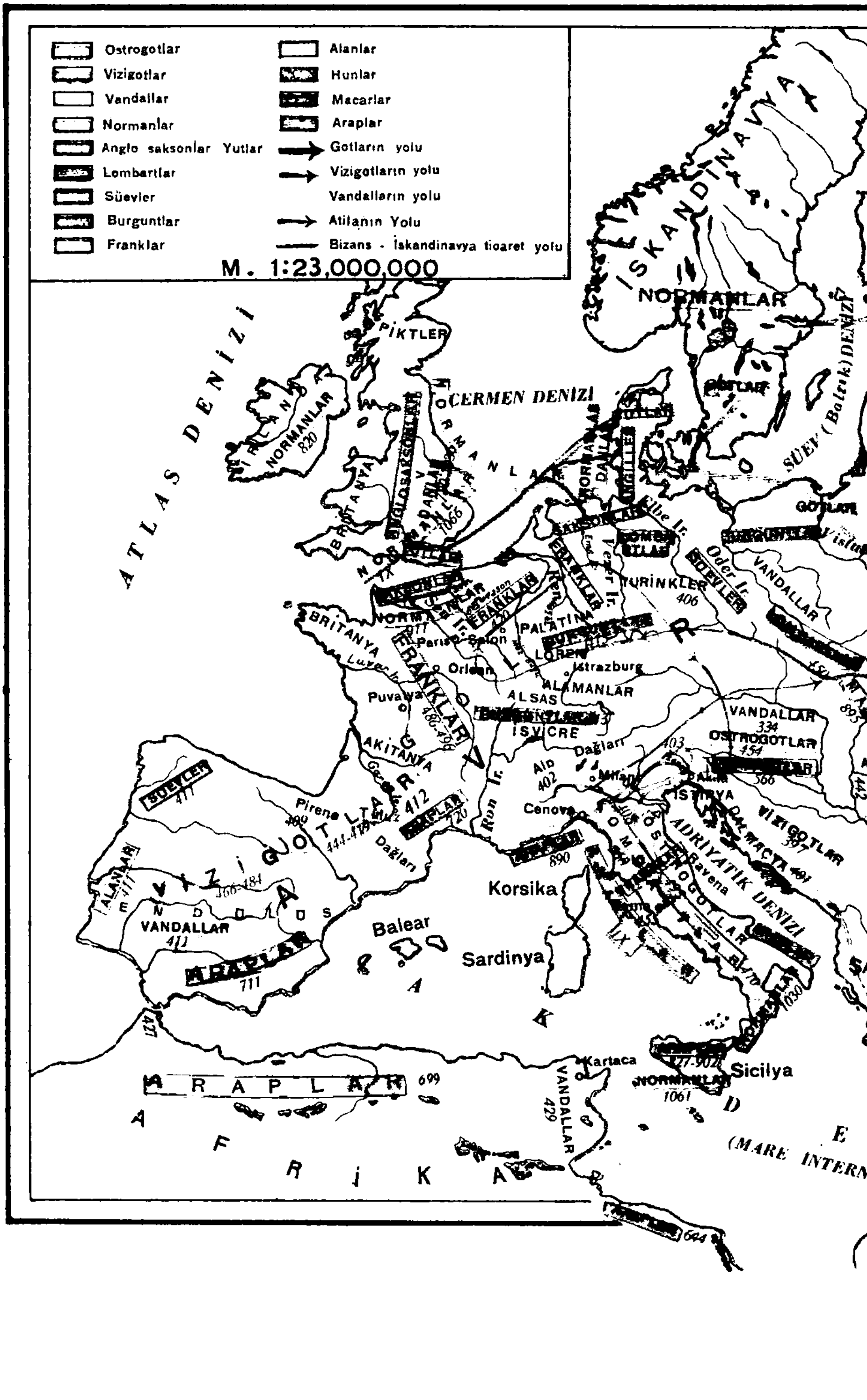
ASYA'DA (AKHUNLAR) DEVLETİ (M. 424–652)

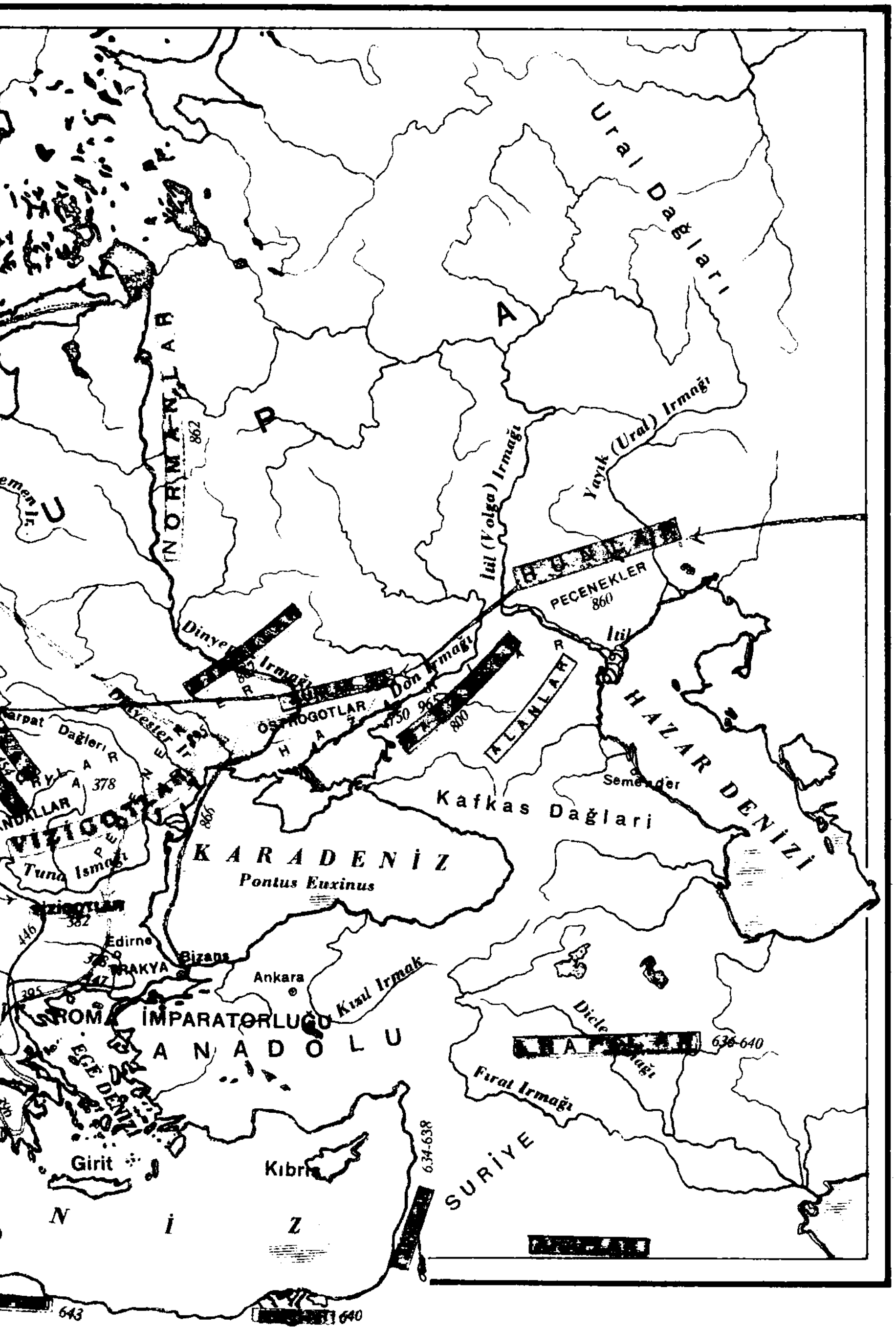

476 senesinde (AVRUPA) vaziyeti

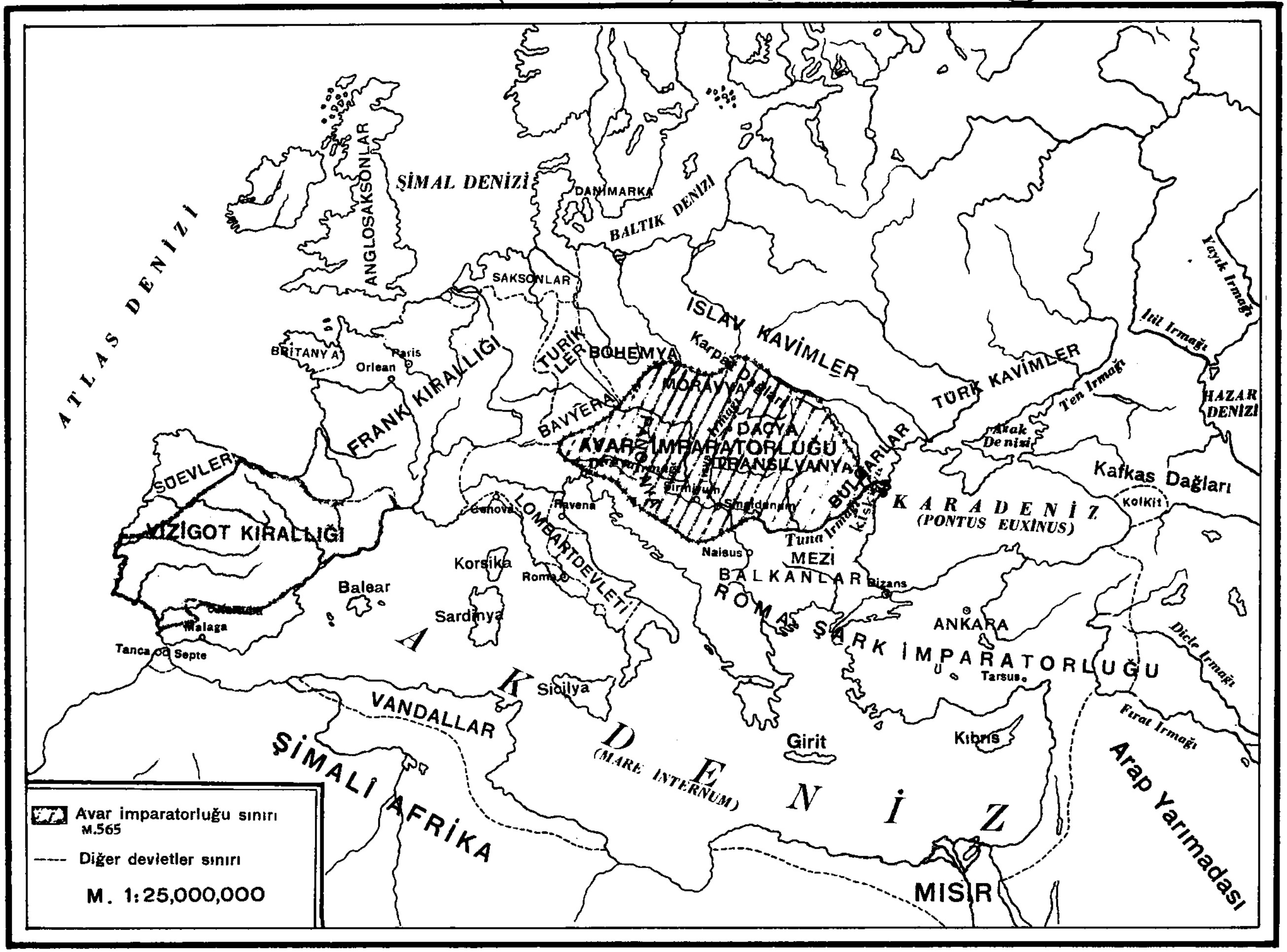

AVRUPADA GÖÇLE

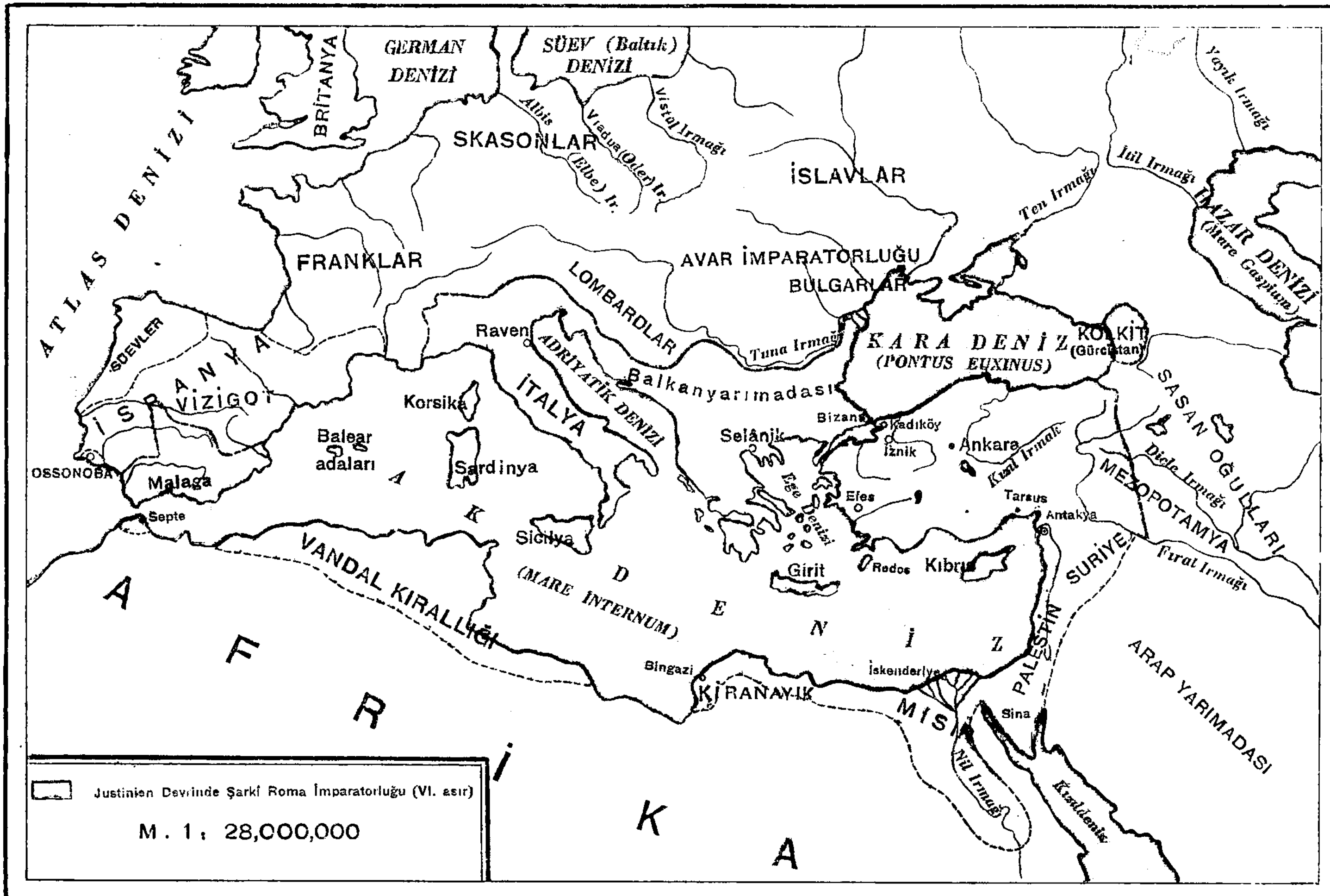

Ural Dağları
A
P
U
NORMANLAR
862
Yayık (Ural) Irmağı
İtil (Volga) Irmağı
PEÇENEKLER
860
İtil
HAZAR DENİZİ
ALANLAR
800
Don Irmağı
ÖSTROGOTLAR
Dinyeper Irmağı
Dinyester Ir.
Karpat Dağları
378
VİZİGOTLAR
Tuna Irmağı
382
446
866
KARADENİZ
Pontus Euxinus
Kafkas Dağlari
Semender
Edirne
TRAKYA
Bizans
Ankara
Kızıl Irmak
ROMA İMPARATORLUĞU
ANADOLU
EGE DENİZİ
Girit
Kıbrıs
SURİYE
634-638
Dicle Irmağı
636-640
Fırat Irmağı
N İ Z
643
640

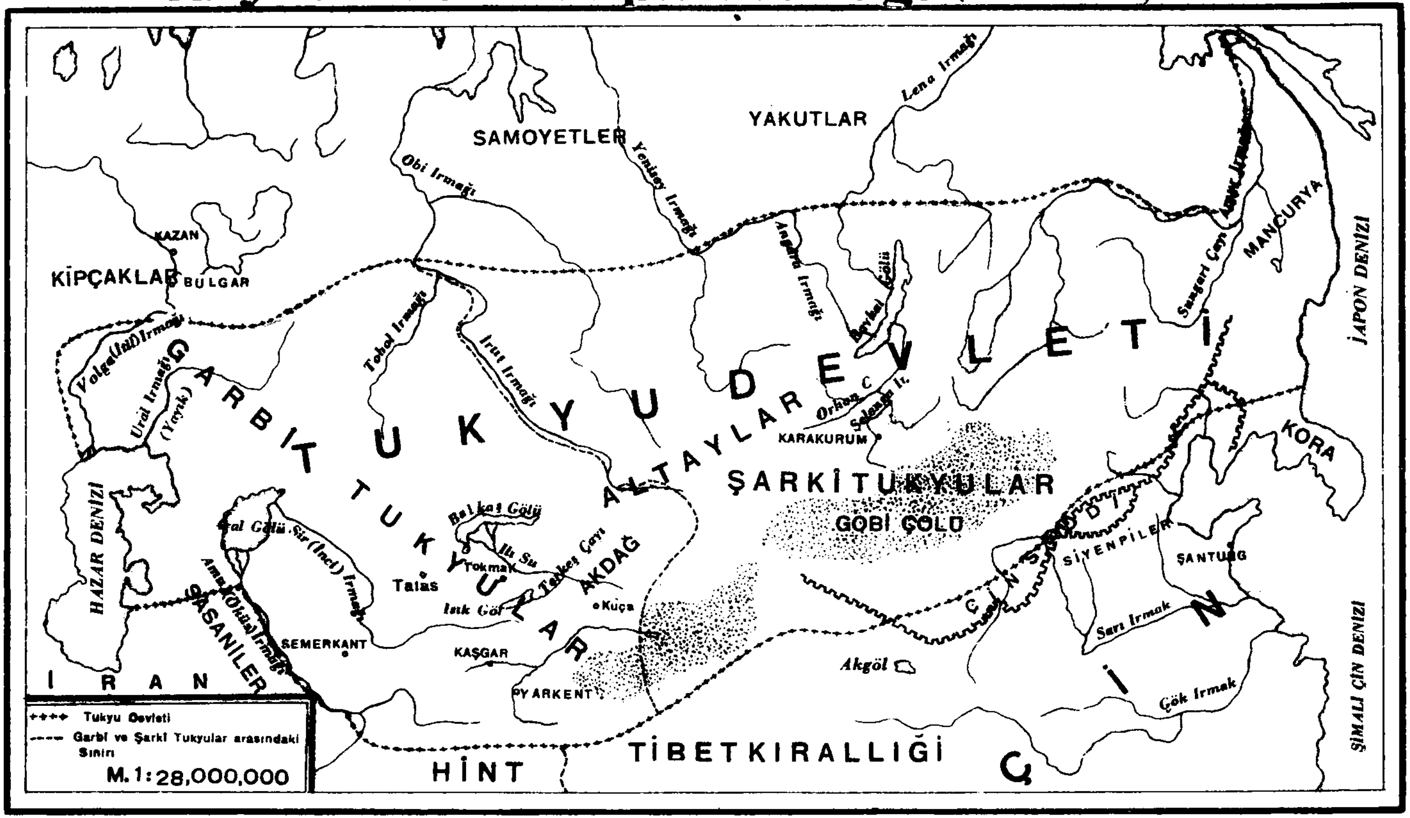
VI.asırda (AVAR) İmparatorluğu

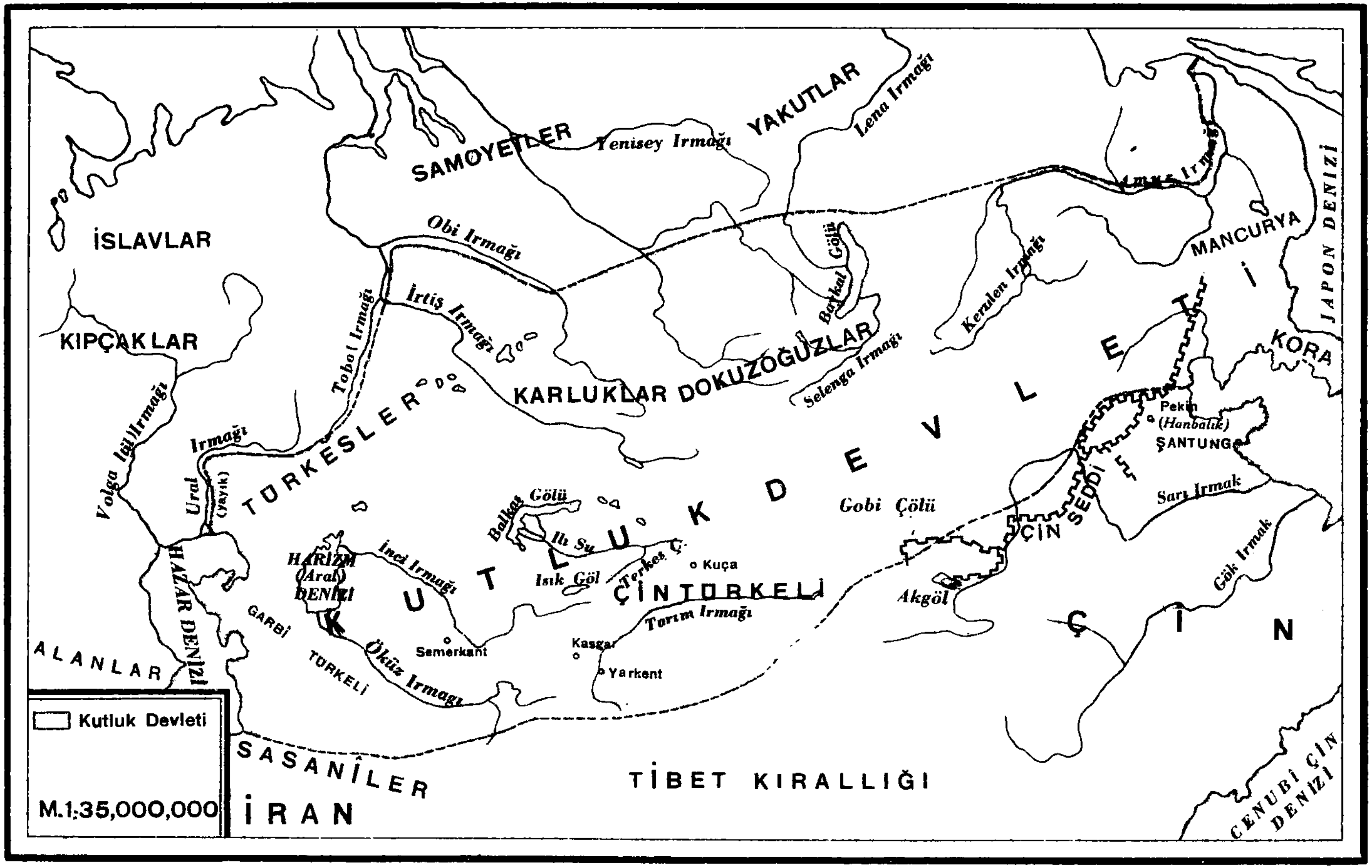
VI.cı asırda şarki Roma imparatorluğu Jüstinien devri (527-565)

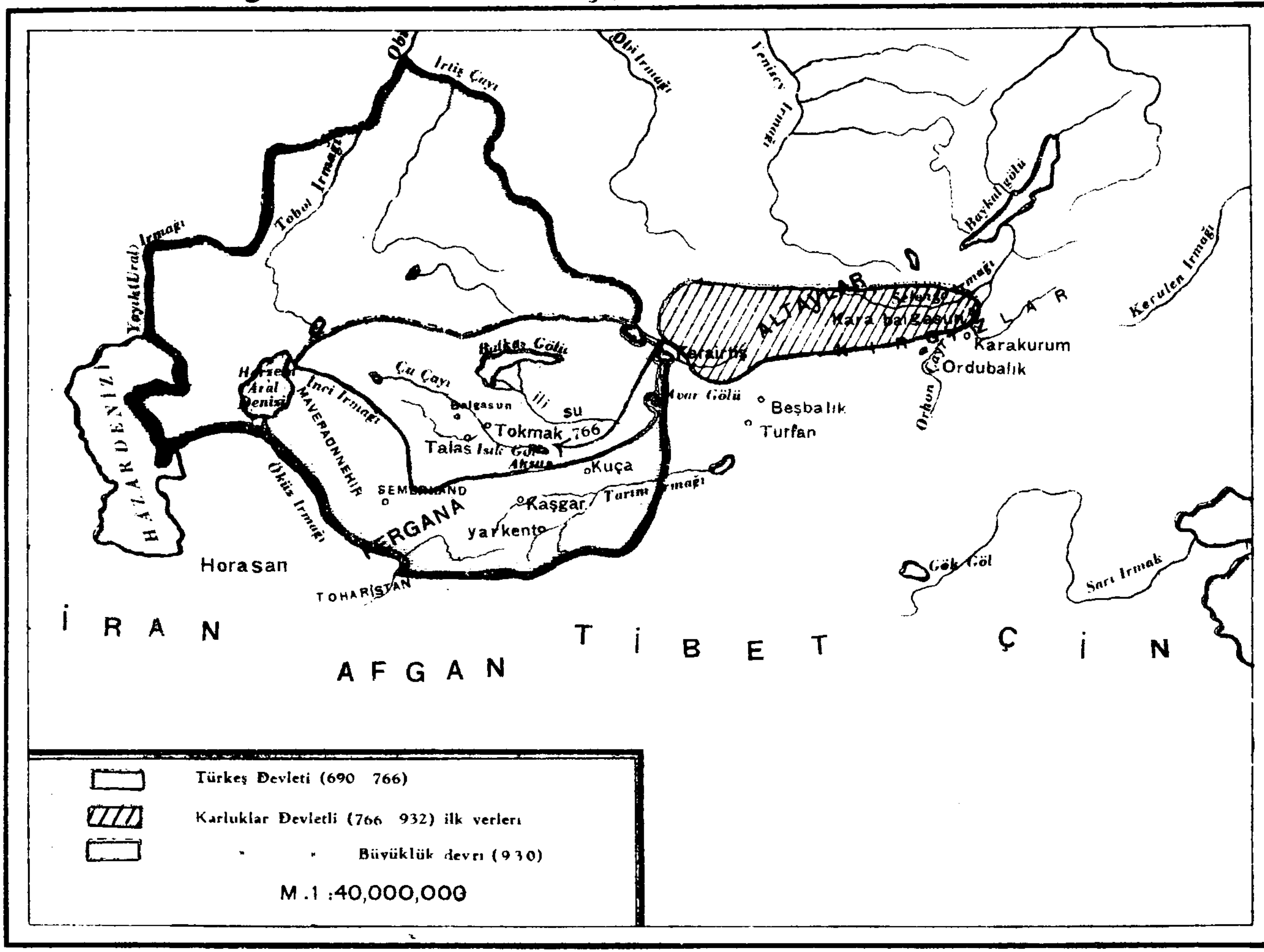
Asyada Türk İmparatorluğu (M. 545-658)

KUTLUK Devleti (681-745)

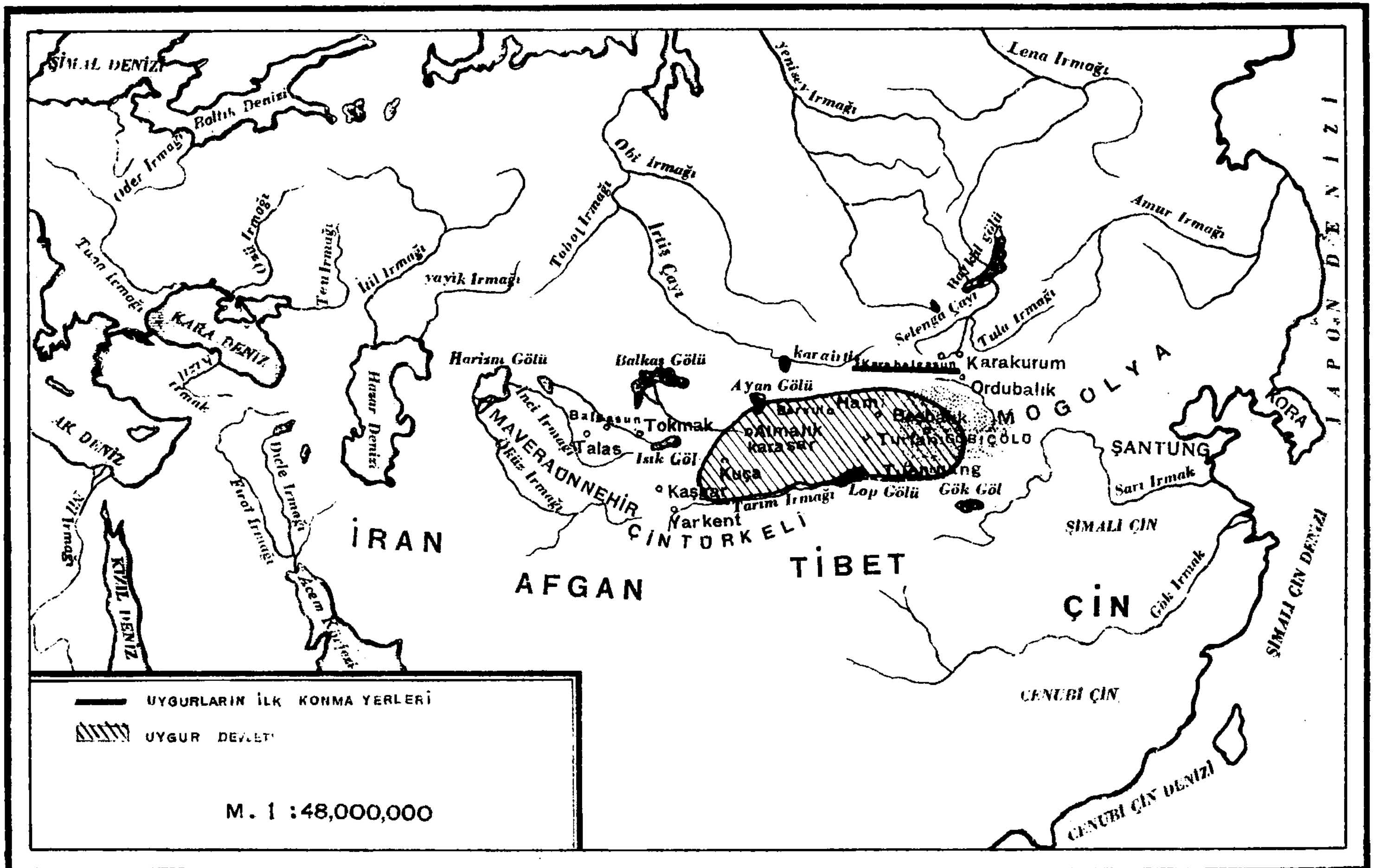

Asyada Türkeş, karluk devletleri

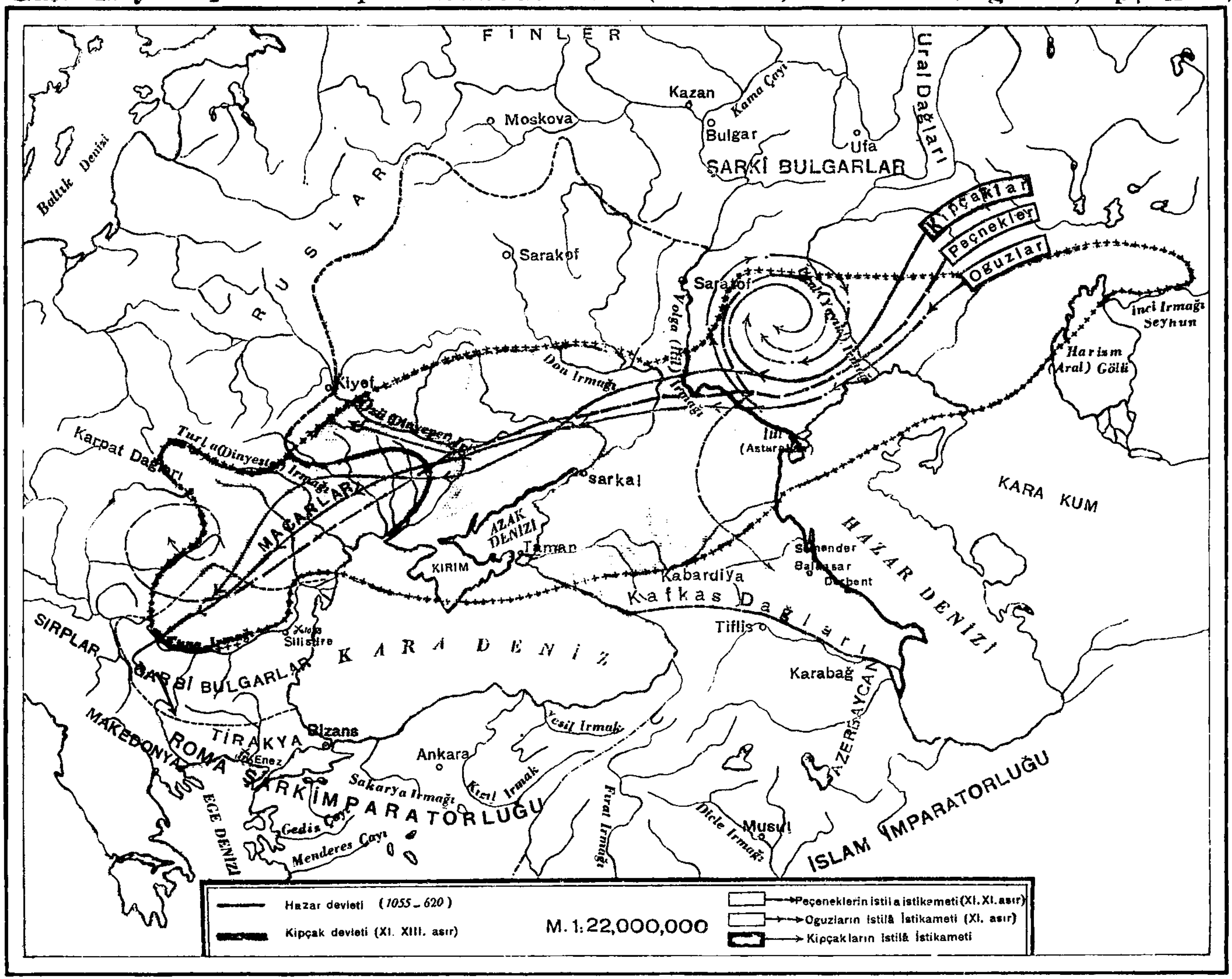

(12)

Asyada uygur devleti

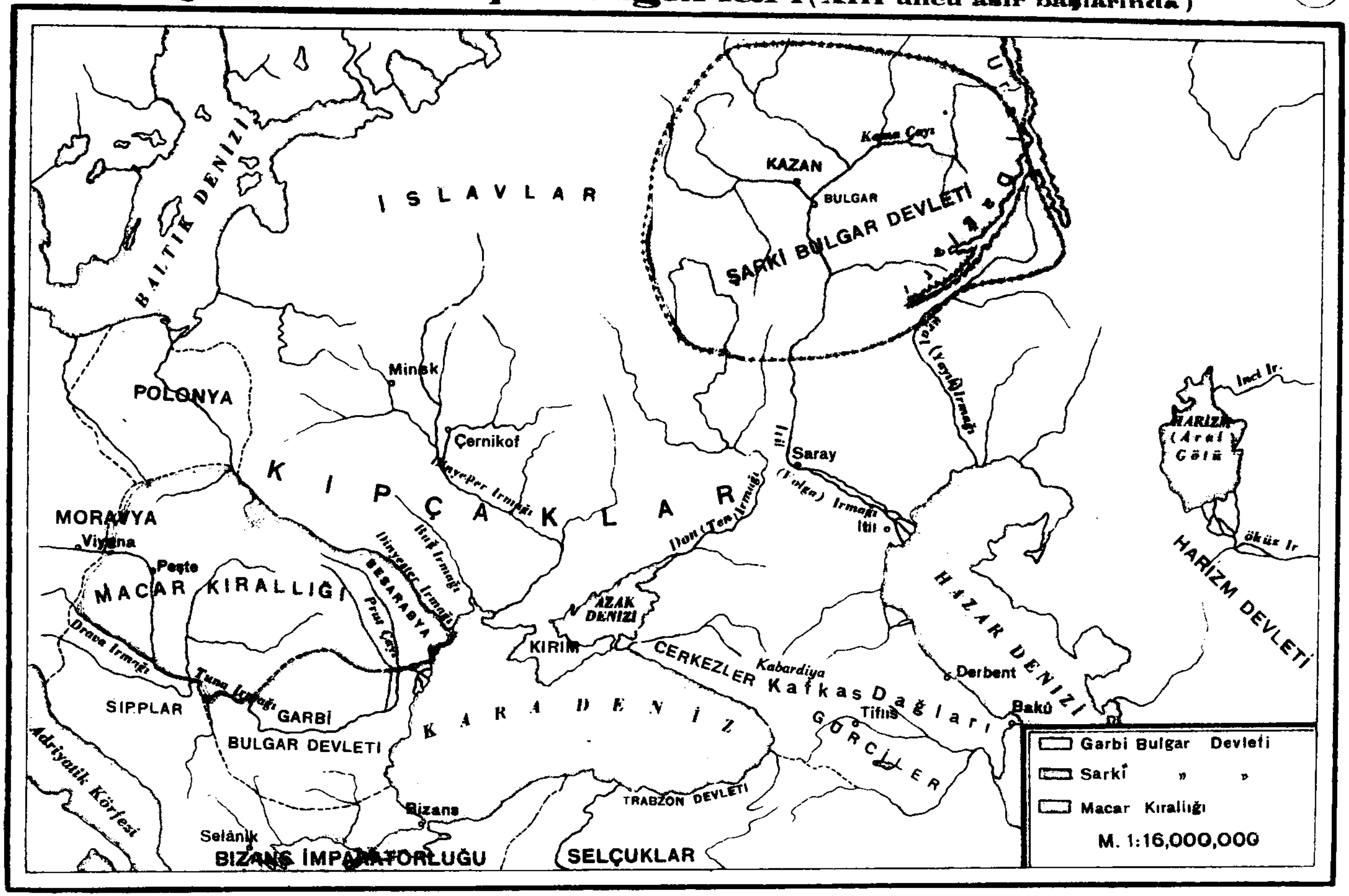

Garbî Asya ve Şarkî Avrupada Türk devletleri (Hazarlar, Peçenekler, Oğuzlar, kıpçaklar)

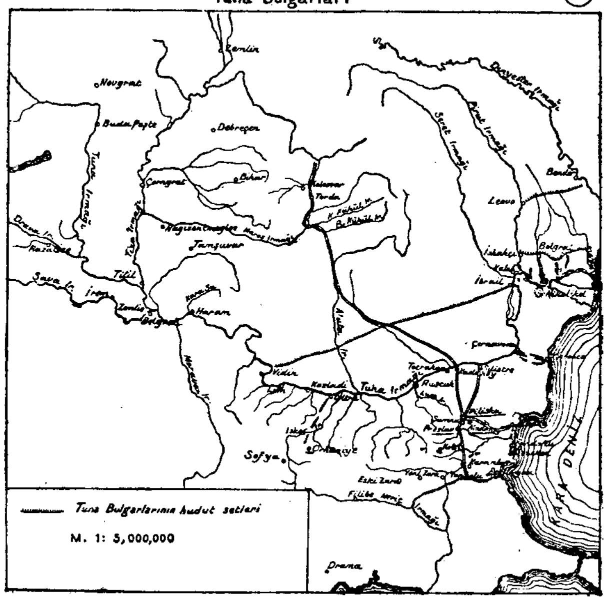
Şark ve Garp Bulgarları (XIII üncü asır başlarında)

(14)

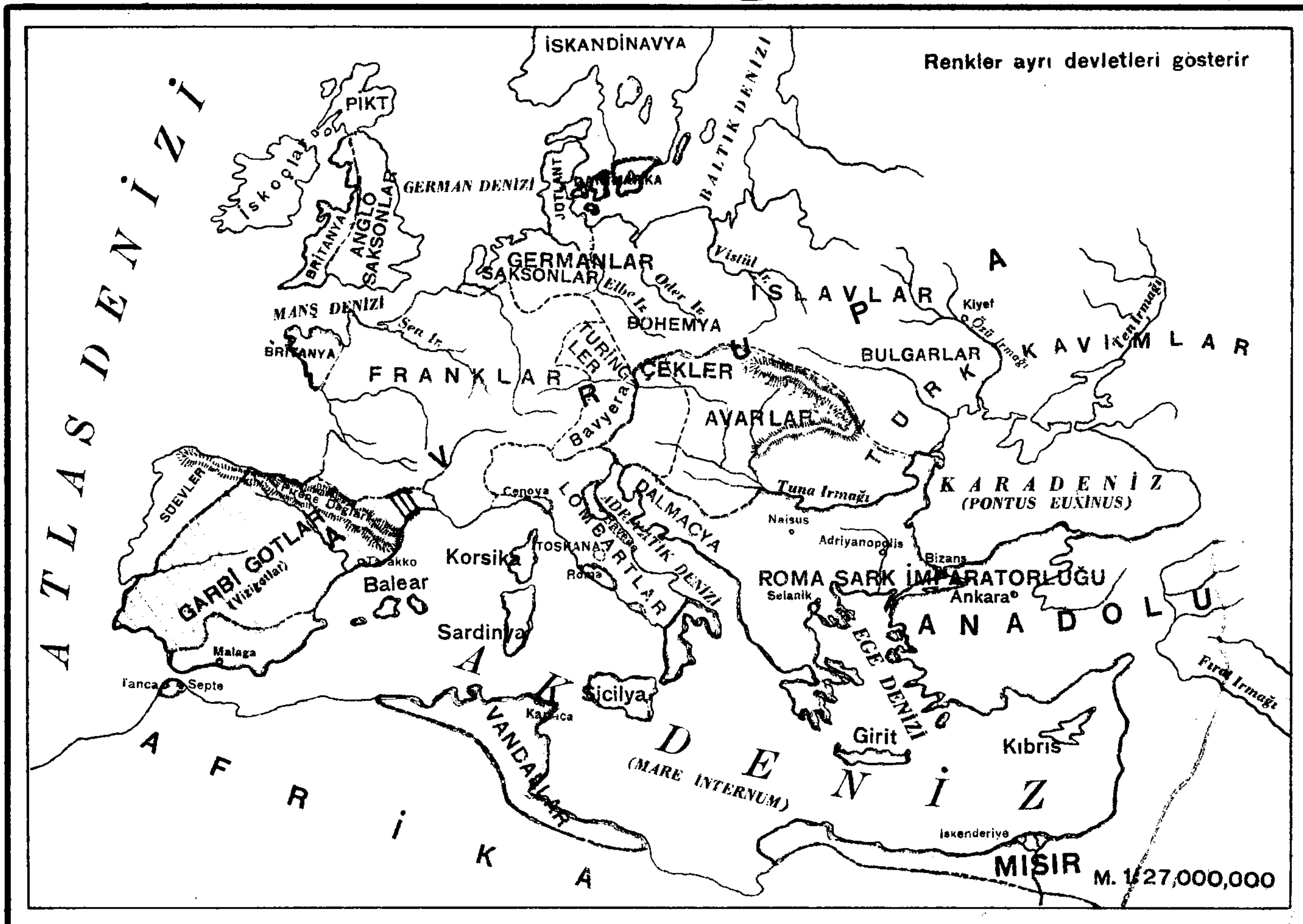

Tuna Bulgarları

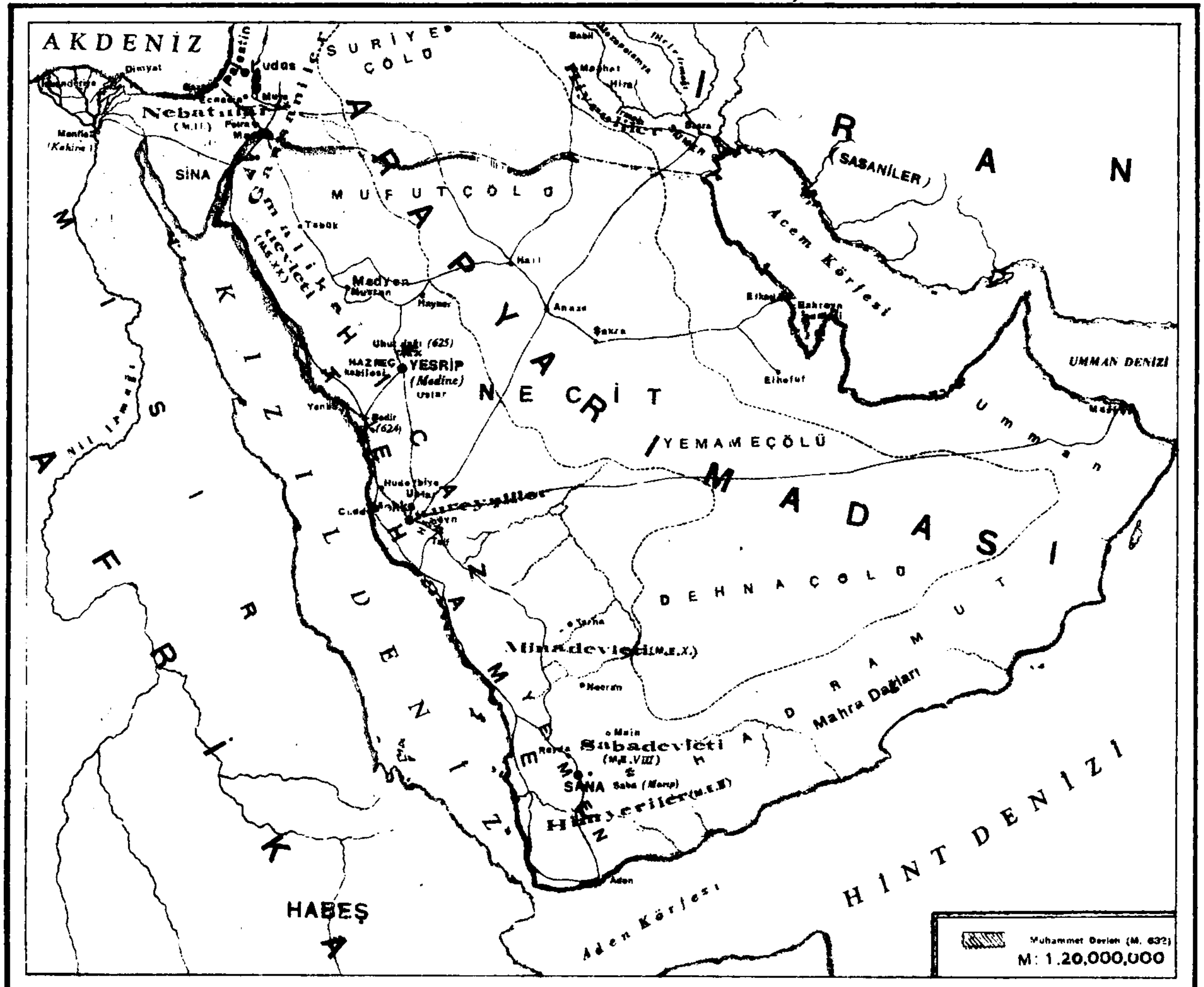
(15)

İslâvlar, Lombartlar, Anglosaksonlar (M.565)

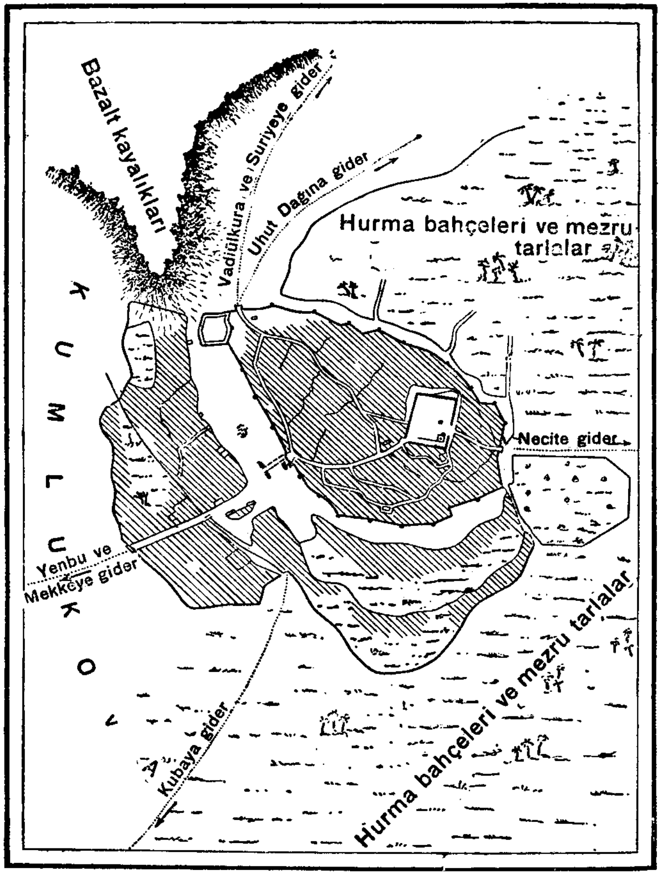

ARAP YARIMADASI (M. 632) YE KADAR

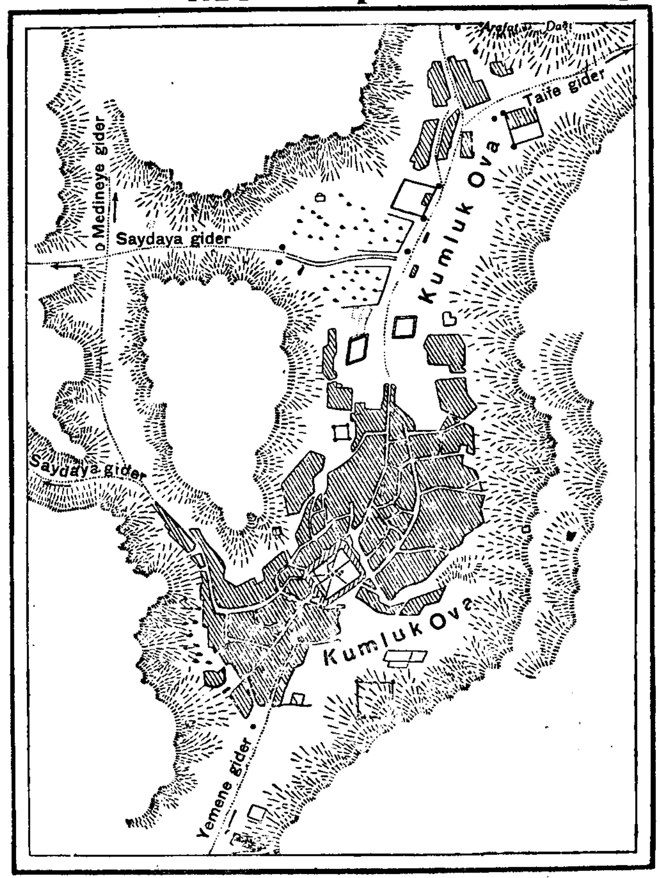
Medine plânı

(18)

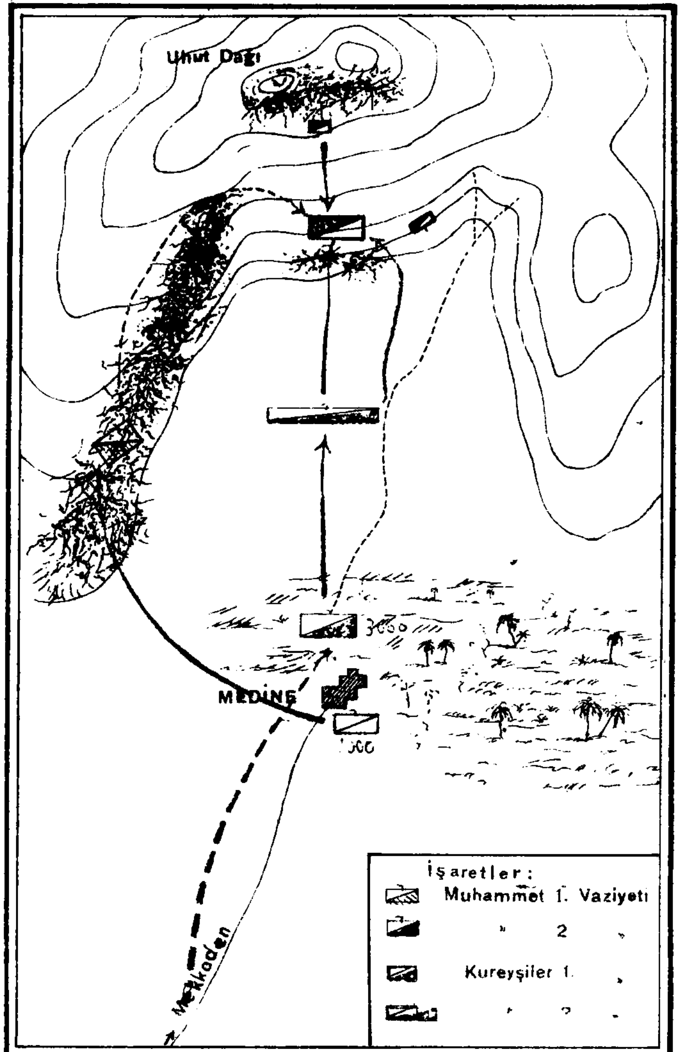
Mekke plânı

(19)

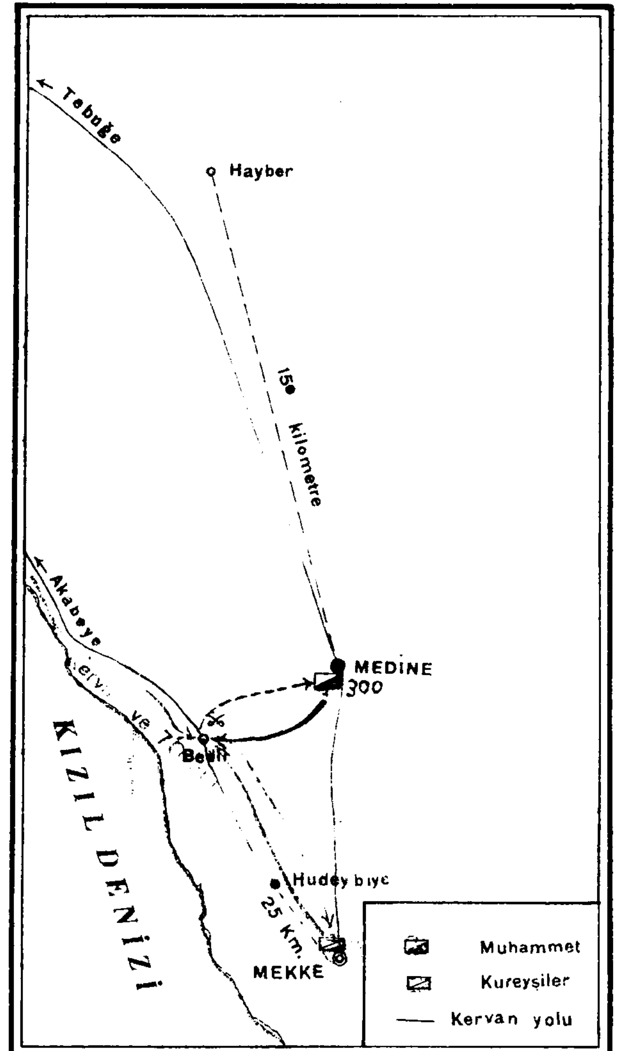
(21)

Uhut muharebesi (M. 625)

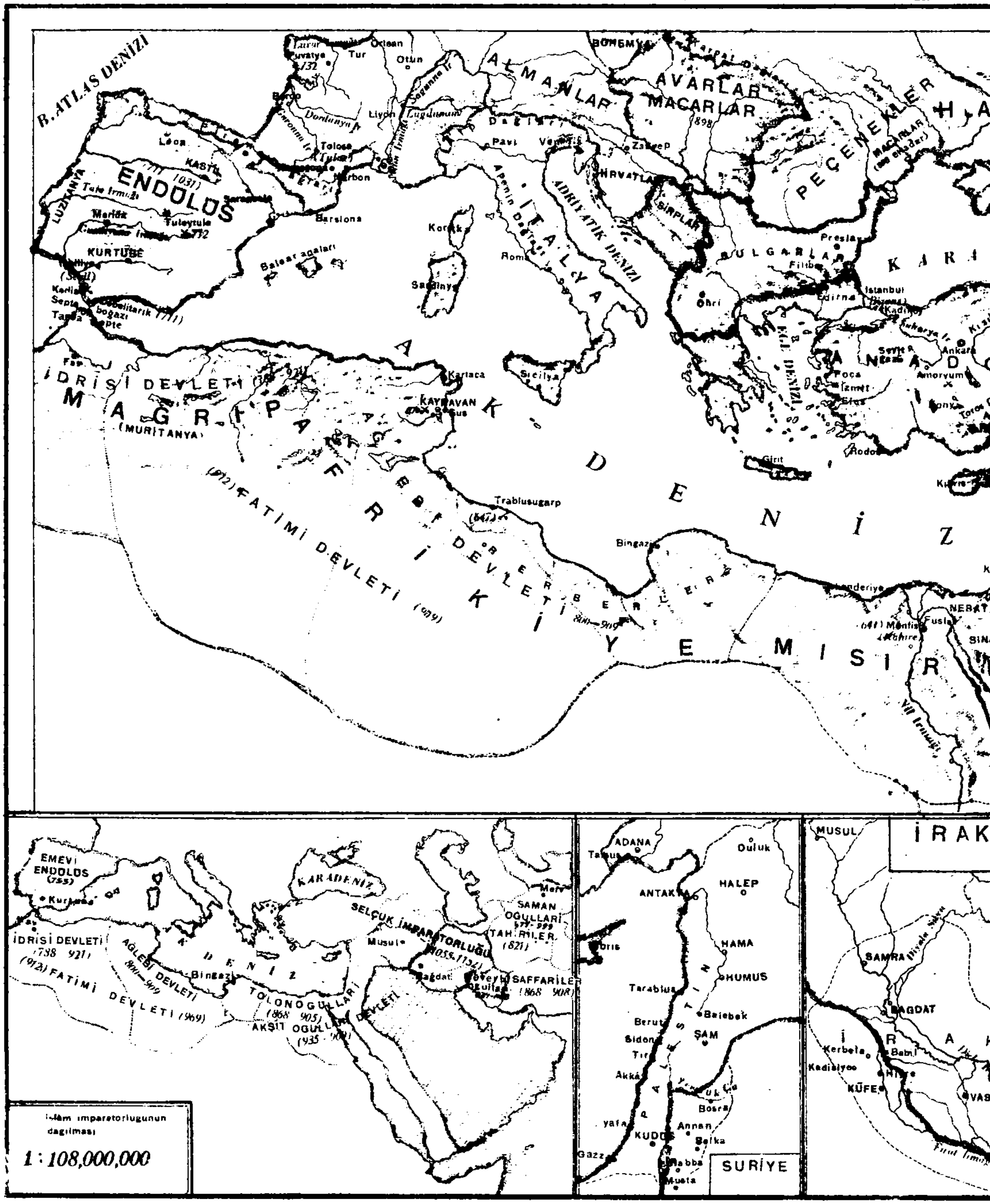

(20)

Bedir muharebesi (m.624)

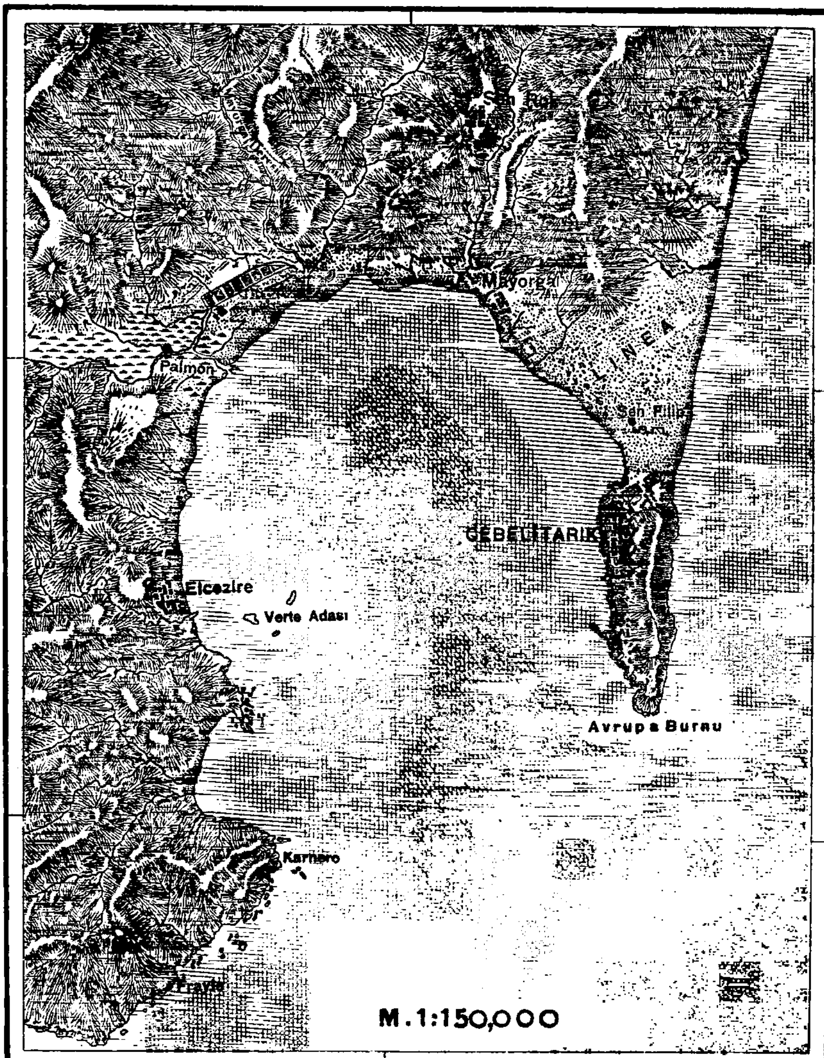
İslâm imparator luğun

...gunun umumi haritası

CEBELİTARIK

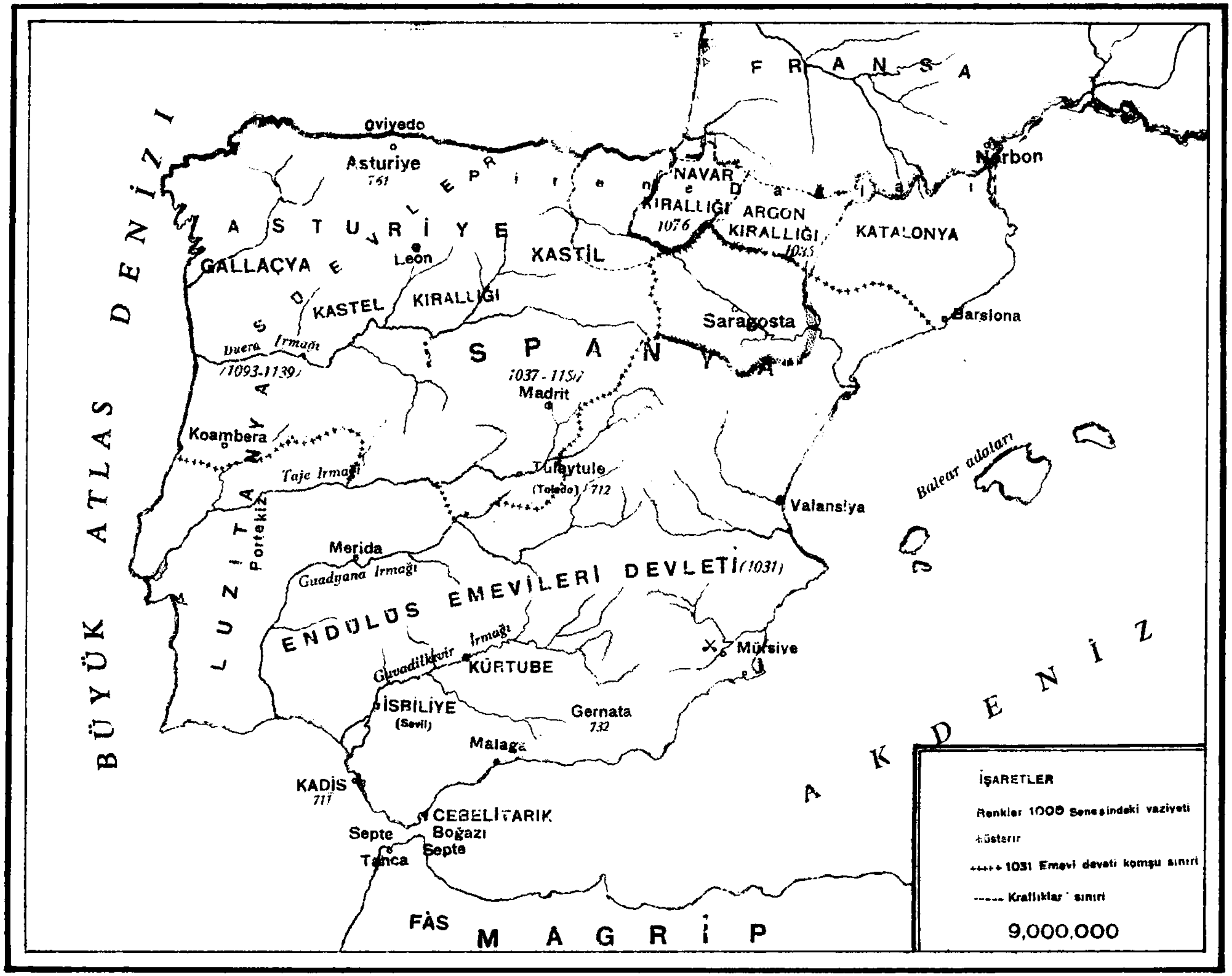

0:10 M. derinlik — 100:500 M. derinlik
10:100 M. derinlik — 500 M. fazla derinlik

İspanyada (İslâm İstilâsı)

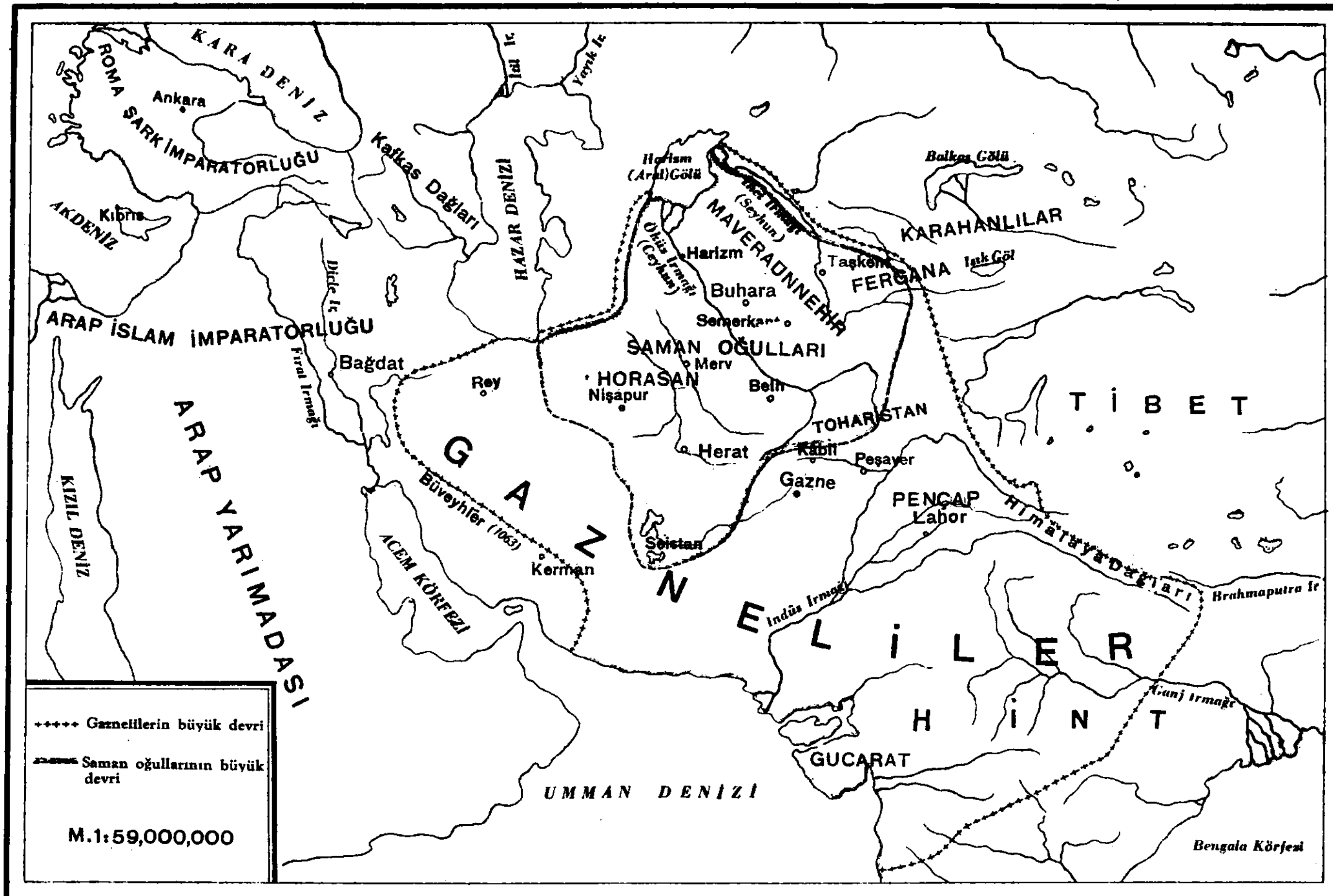
İspanyada (Endülüs Emevileri) devleti

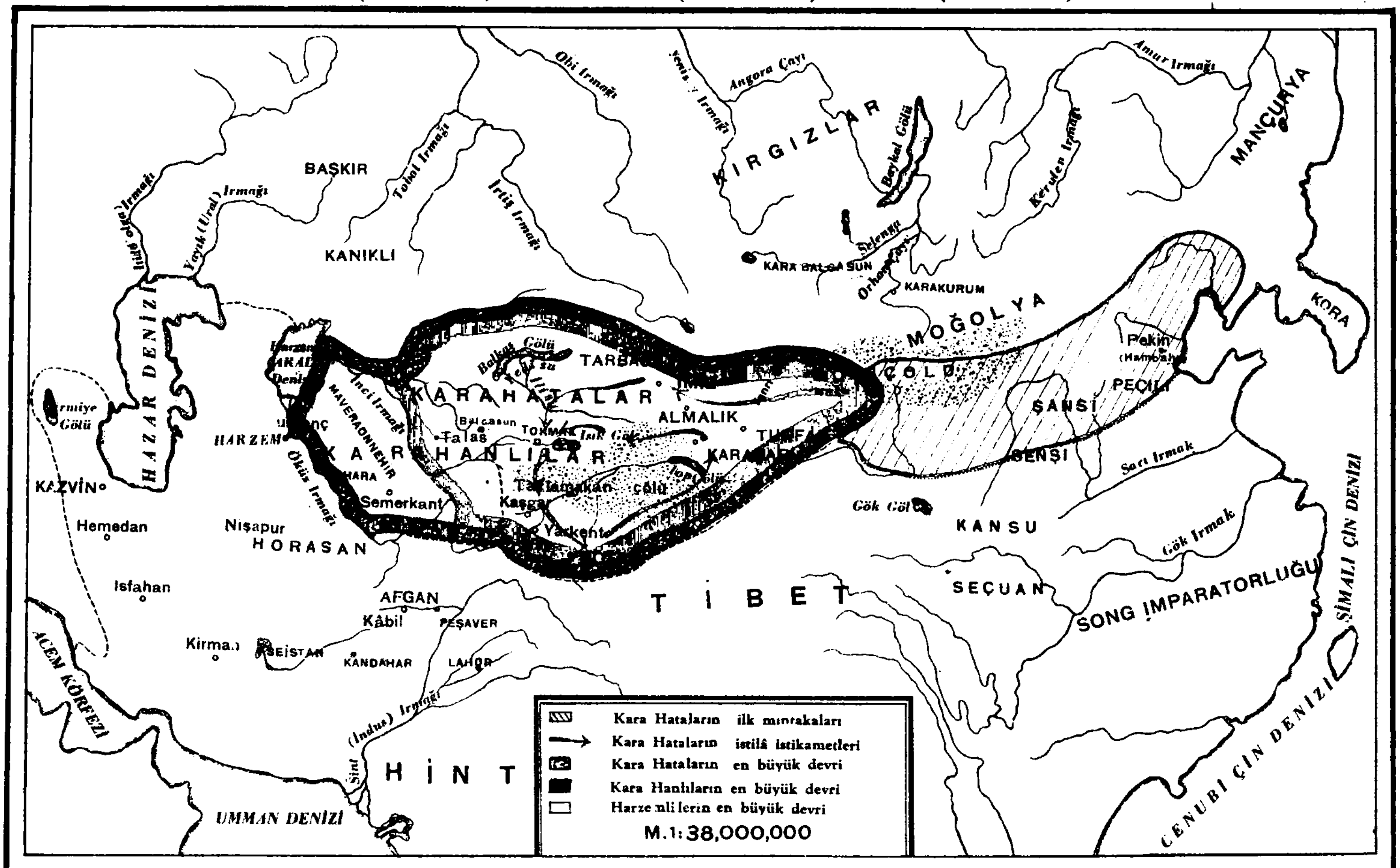
İspanyada Tavaifi mülûk

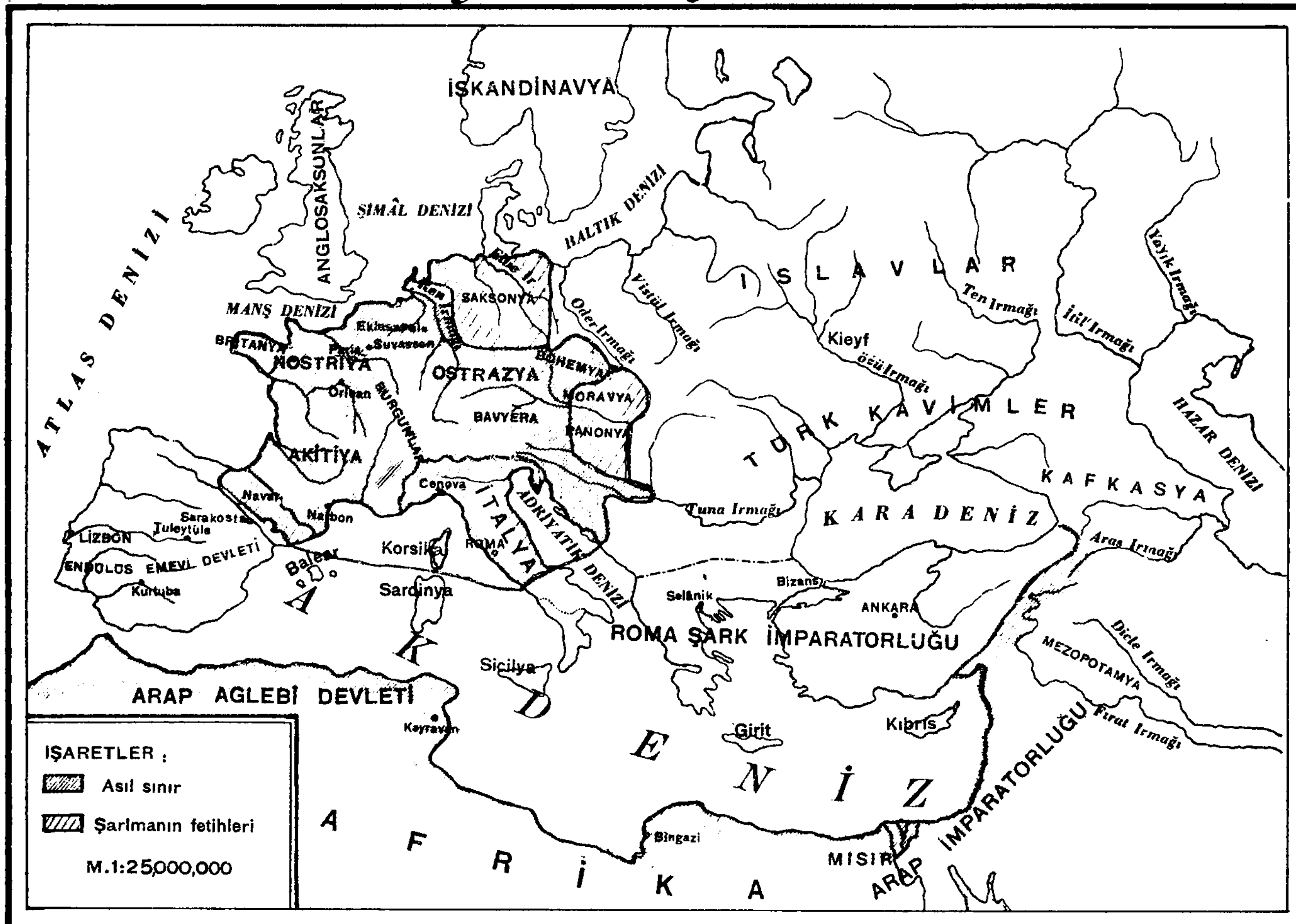
SAMAN OĞULLARI (874—999) GAZNELİLER (962—1183)

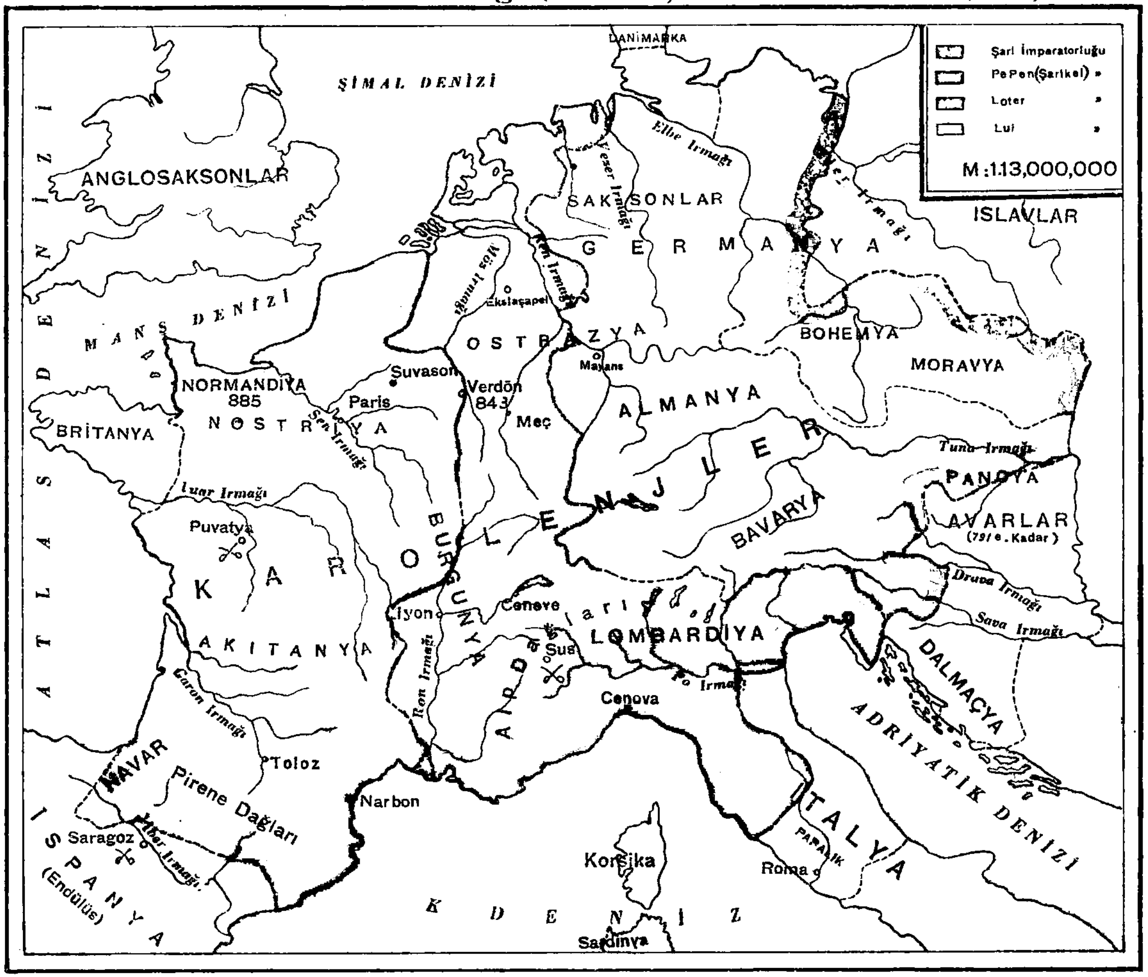
Karahanlılar (932:1212) Karahatalar (1125:1218) Harzem(1172:1231) devletleri

Karolenjlerin büyük devri (M. 814)

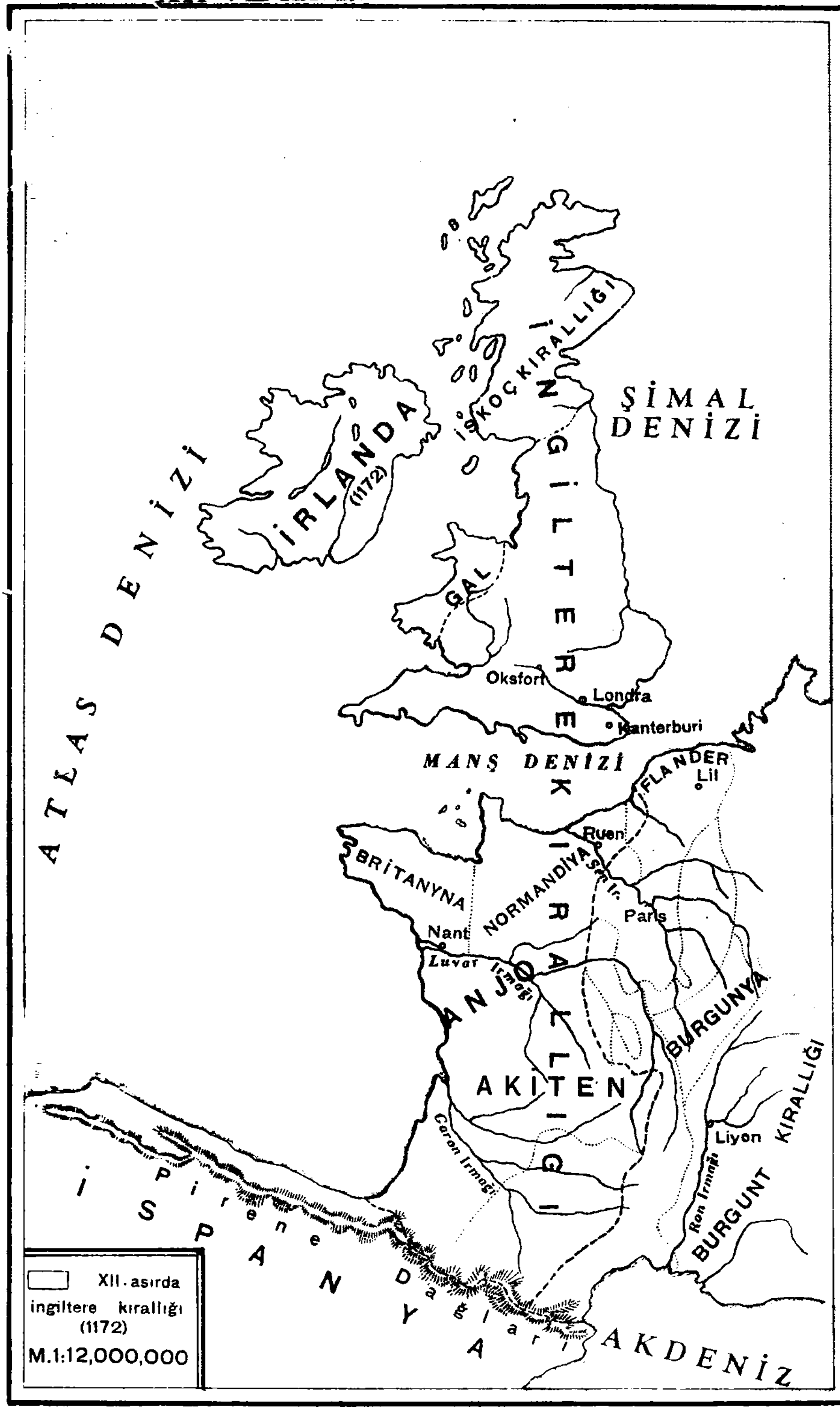
Şarlman İmparatorluğu (768-814) ve Verdön taksimi (843)

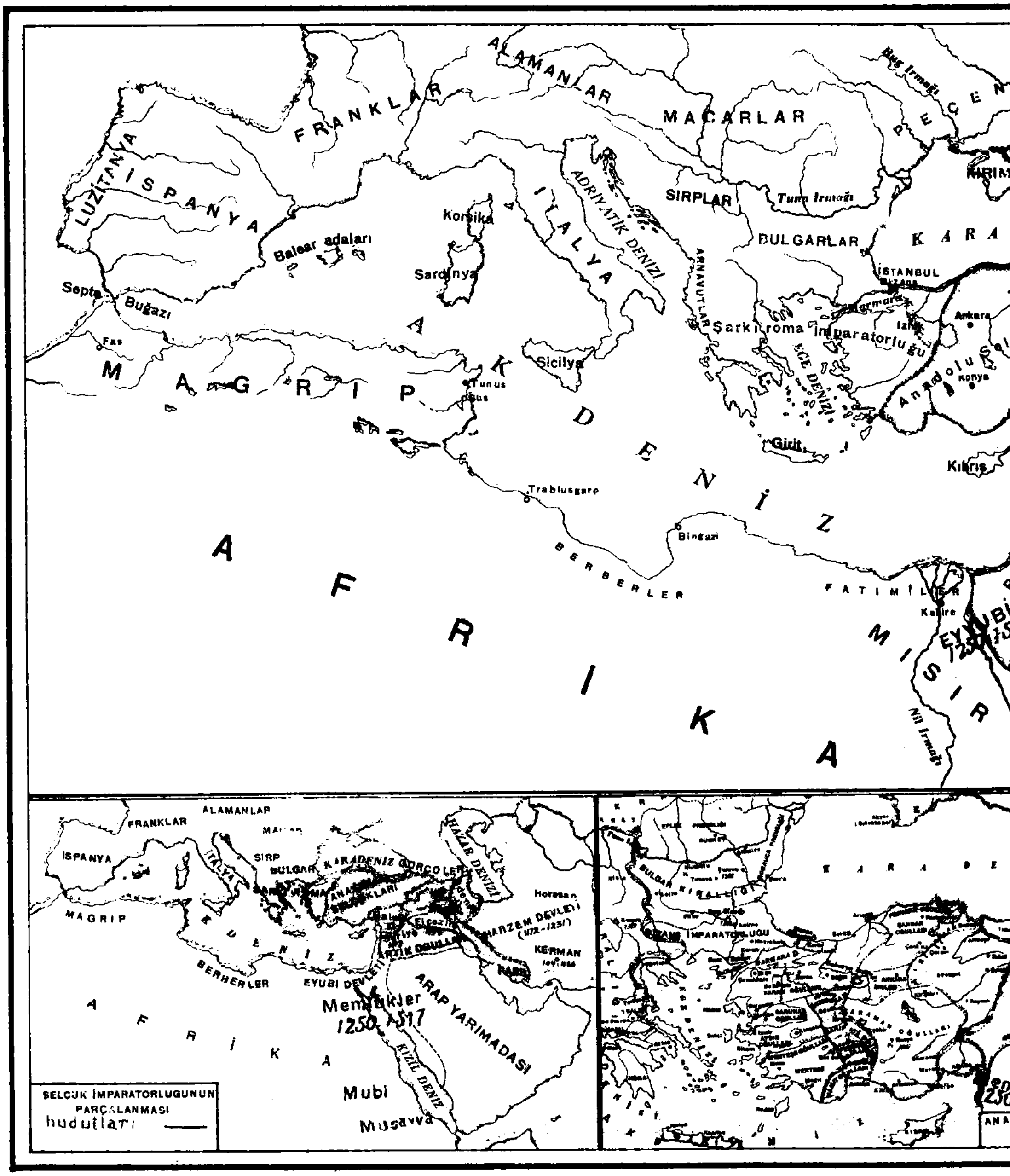
X-XIII asırlarda (Mukaddes Roma- Germen İmparatorluğu)

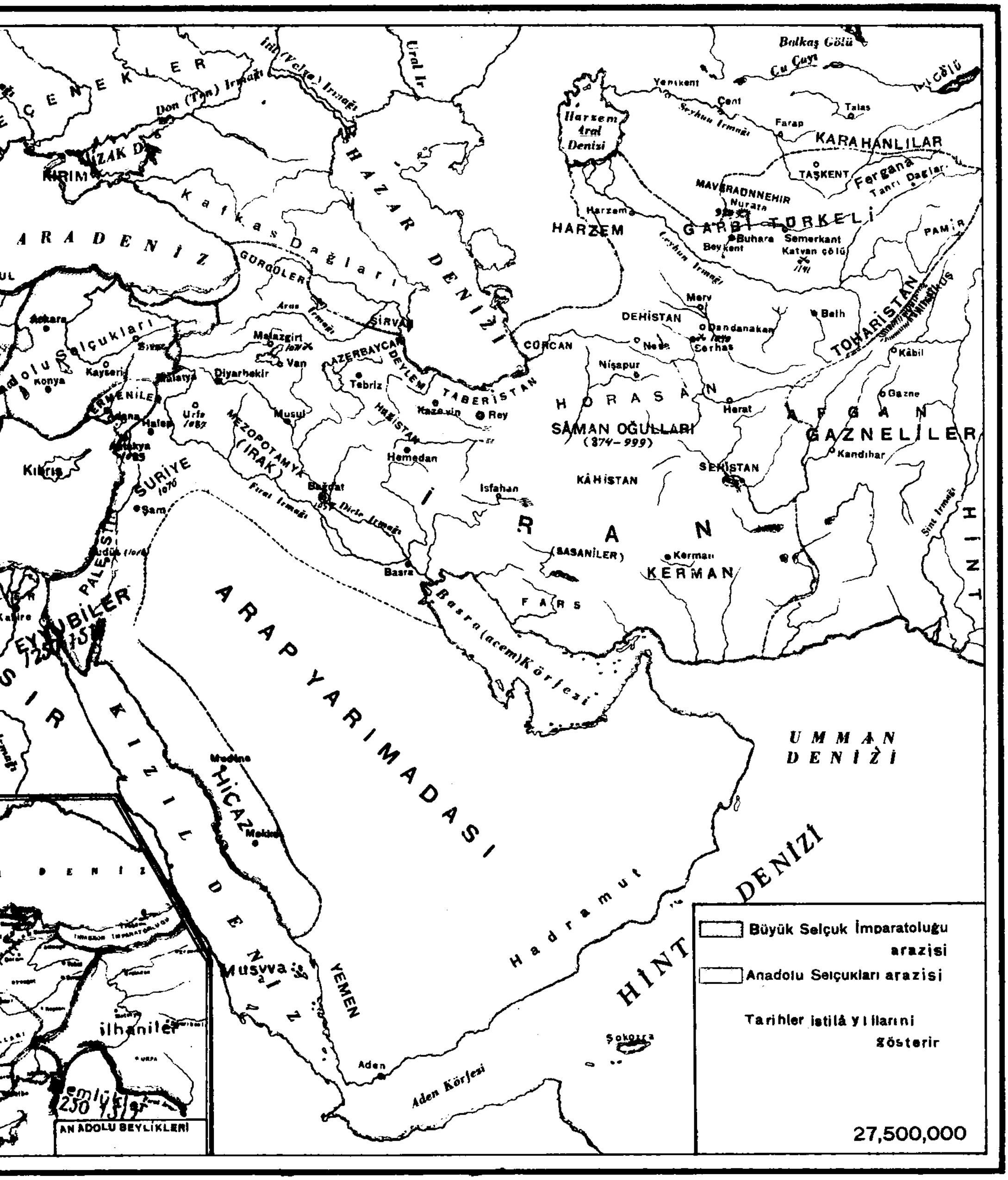
XII VE XIII. ASIRDA İNGİLTERE

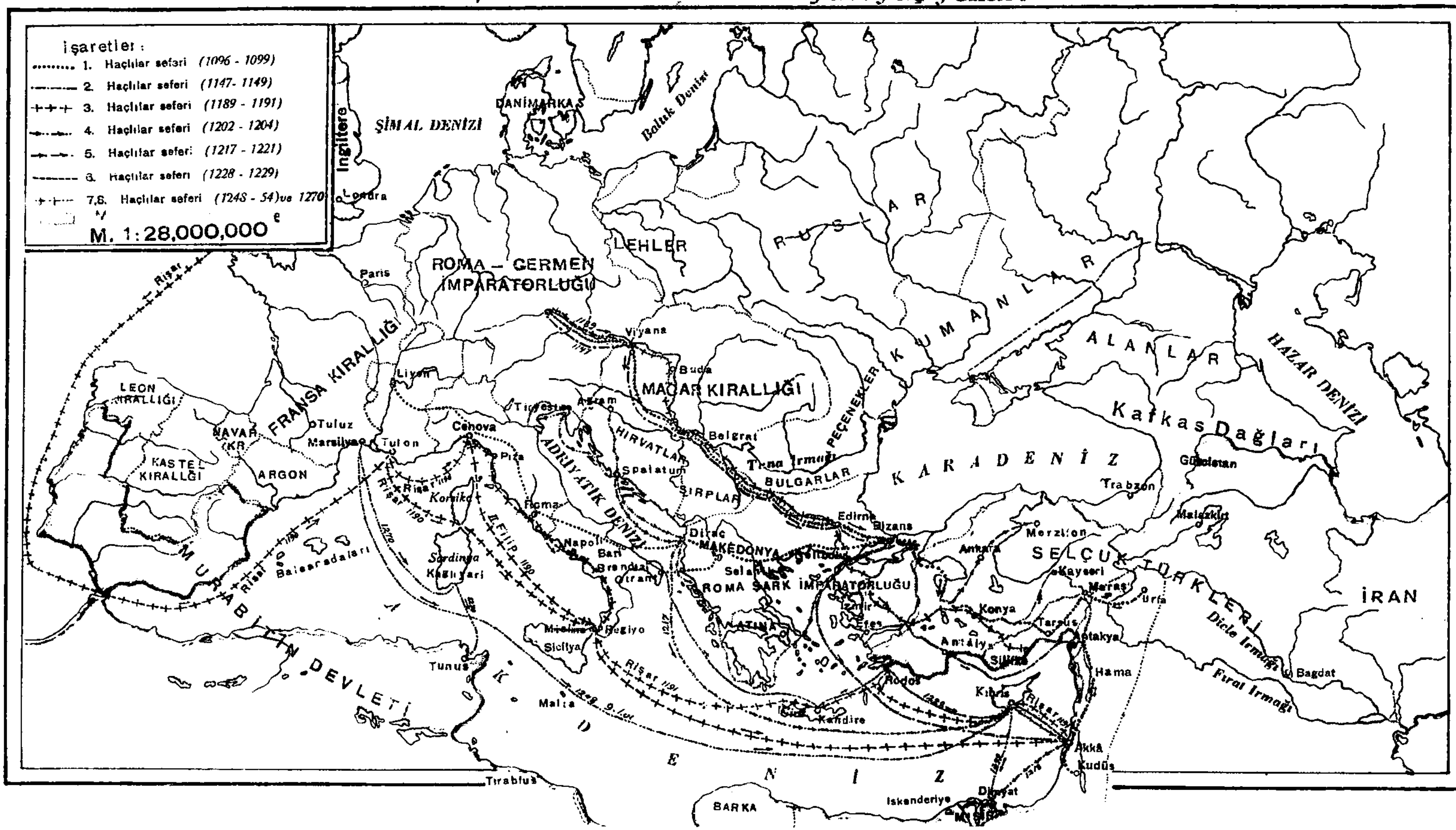
Büyük Selçuk imp

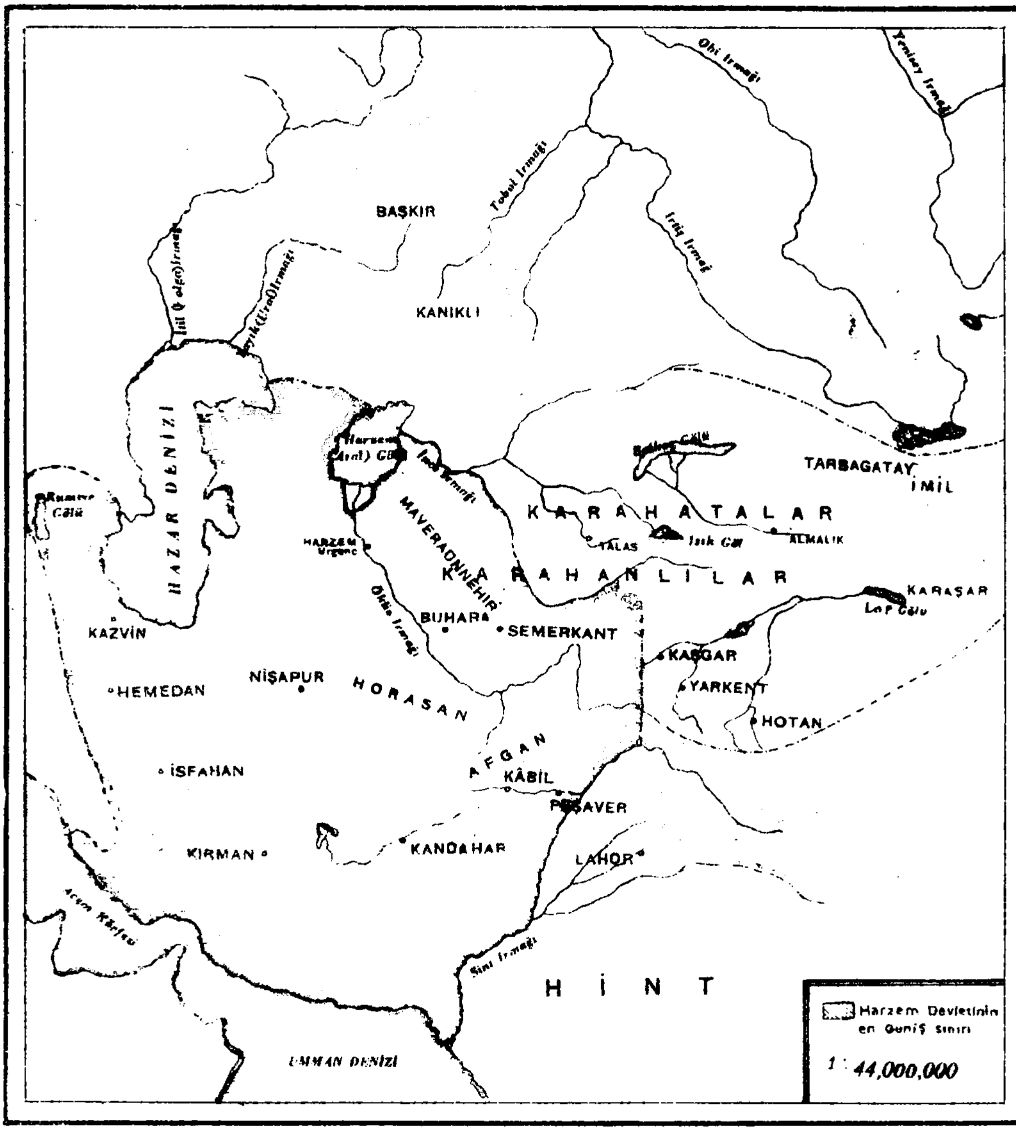
imparatorluğu (1040-1157)

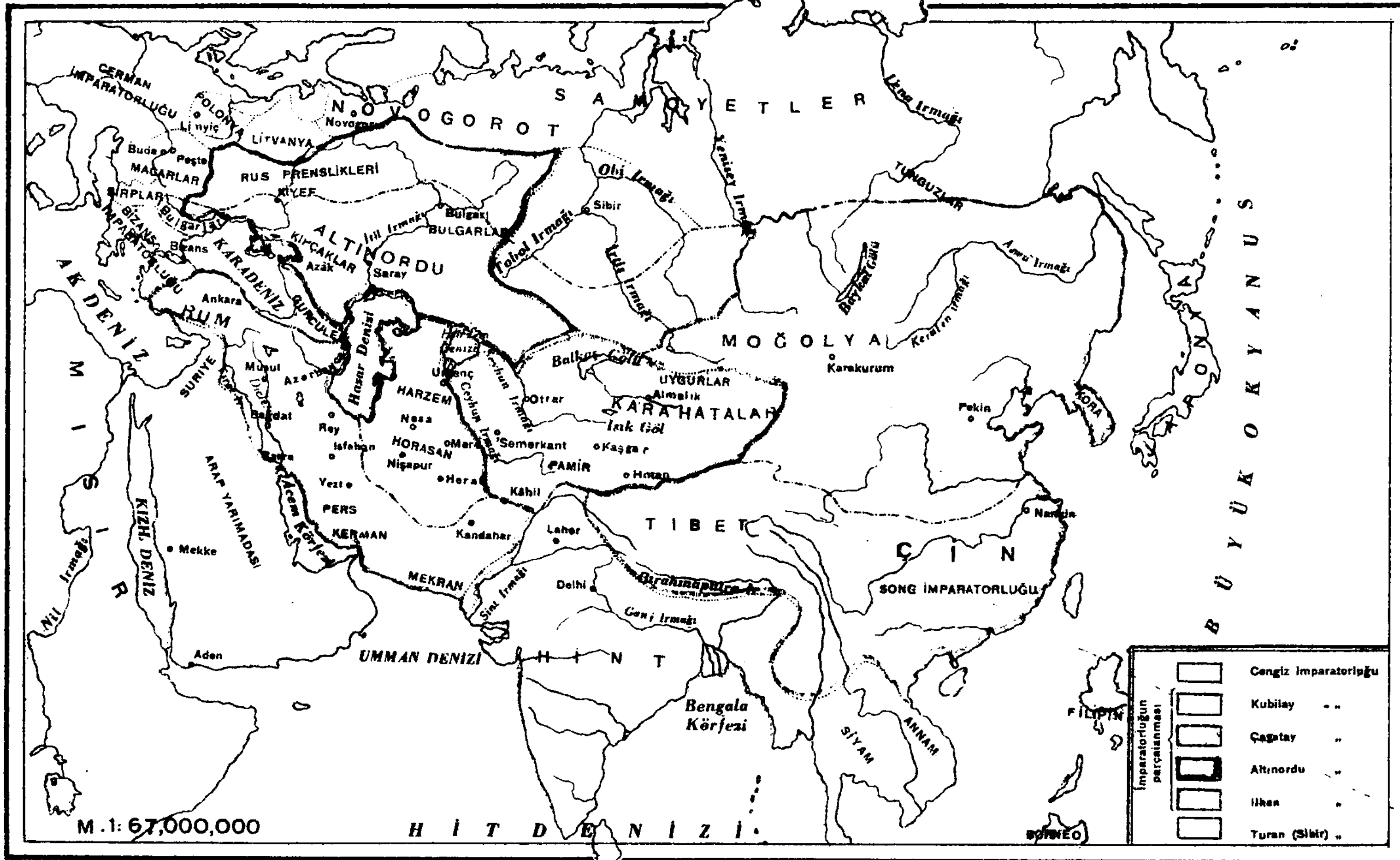
Haçlı ordular seferleri ve yürüyüş yolları

Harzem Devleti (M 1172-1231)

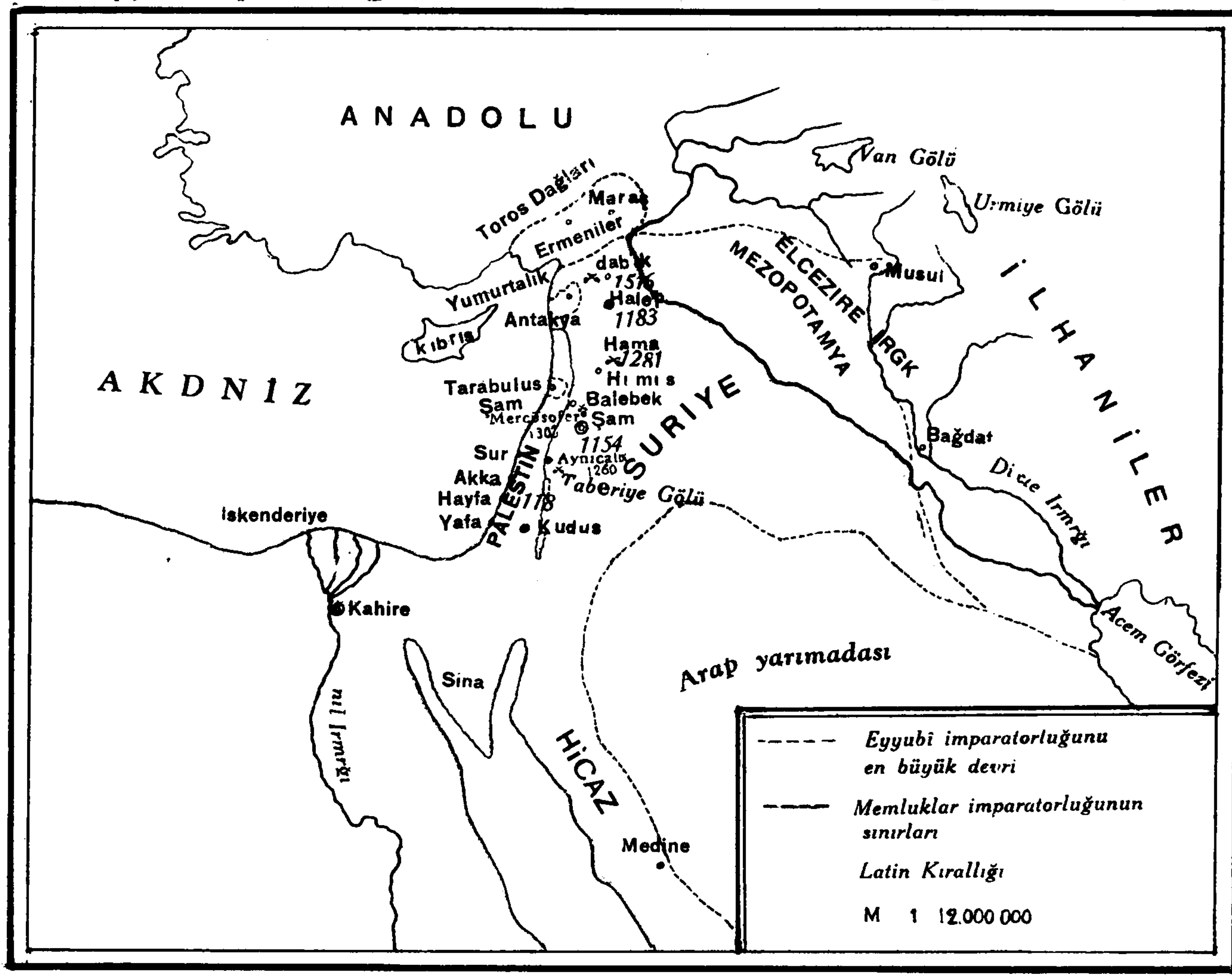
Cengiz İmparatorluğu (1227) ve Parçalanması (1330)

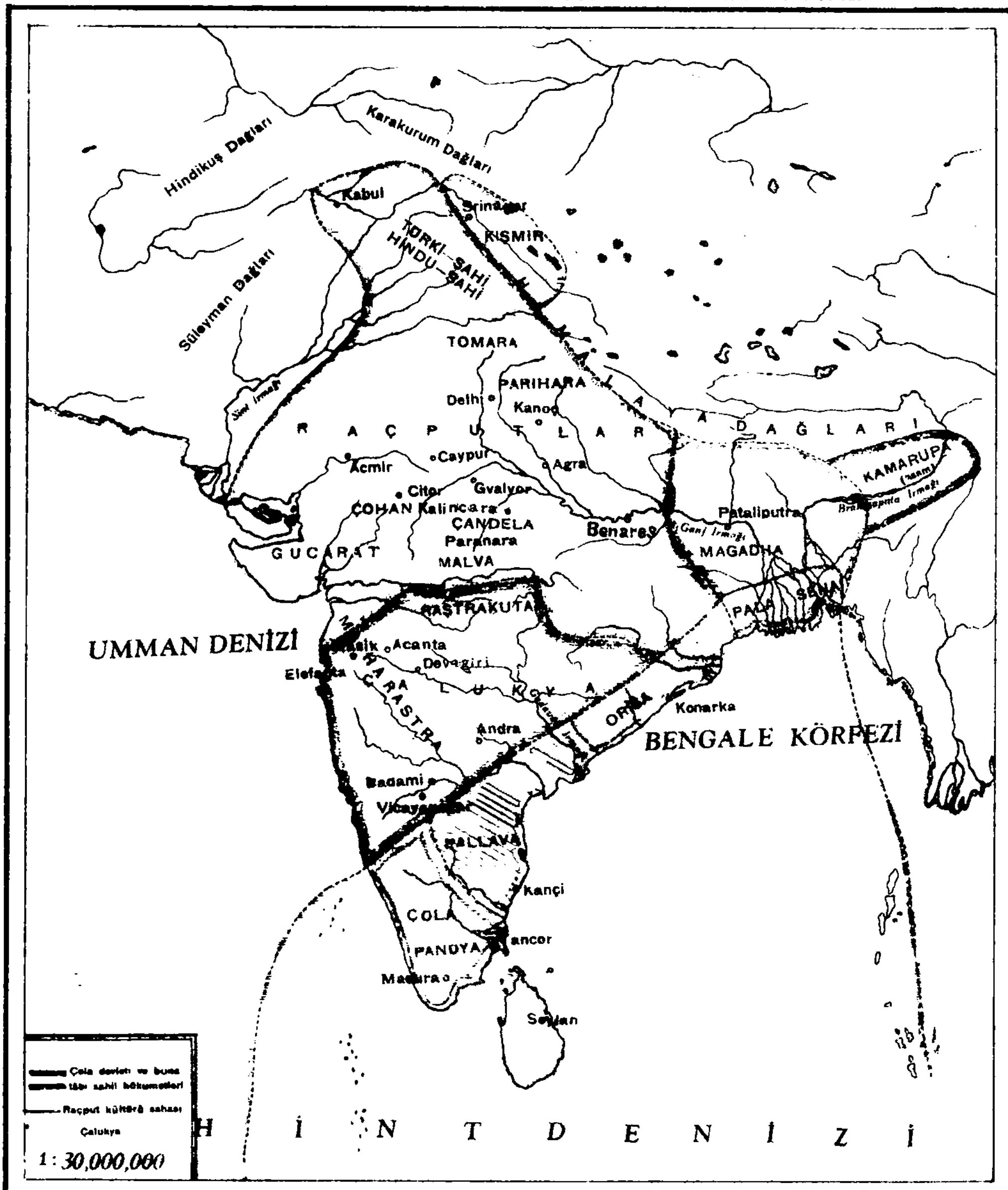
M.1: 67,000,000

35

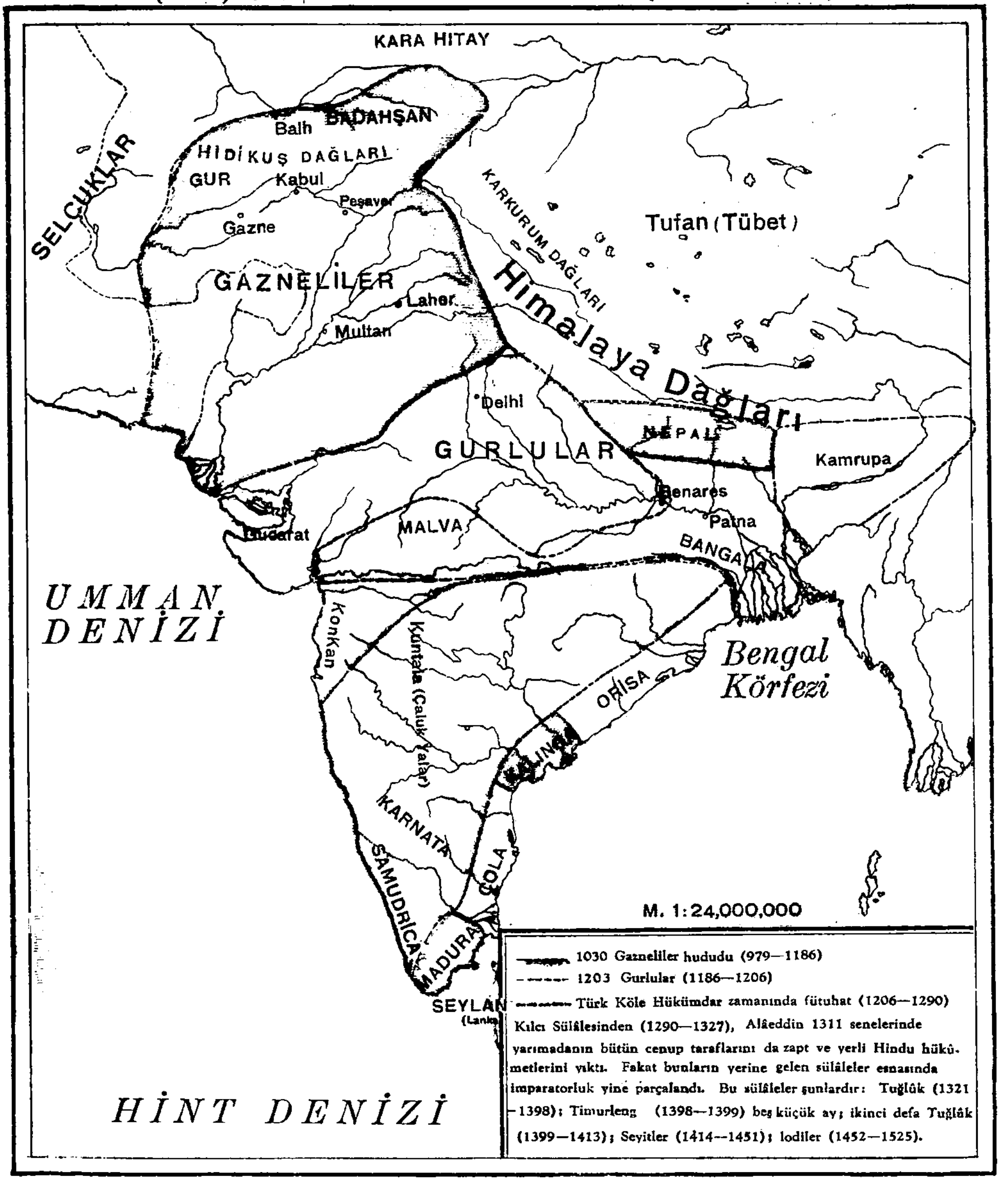
Eyyubi imparatorluğu (1174-1250), Memlukler imparatorluğu (1250-1517)

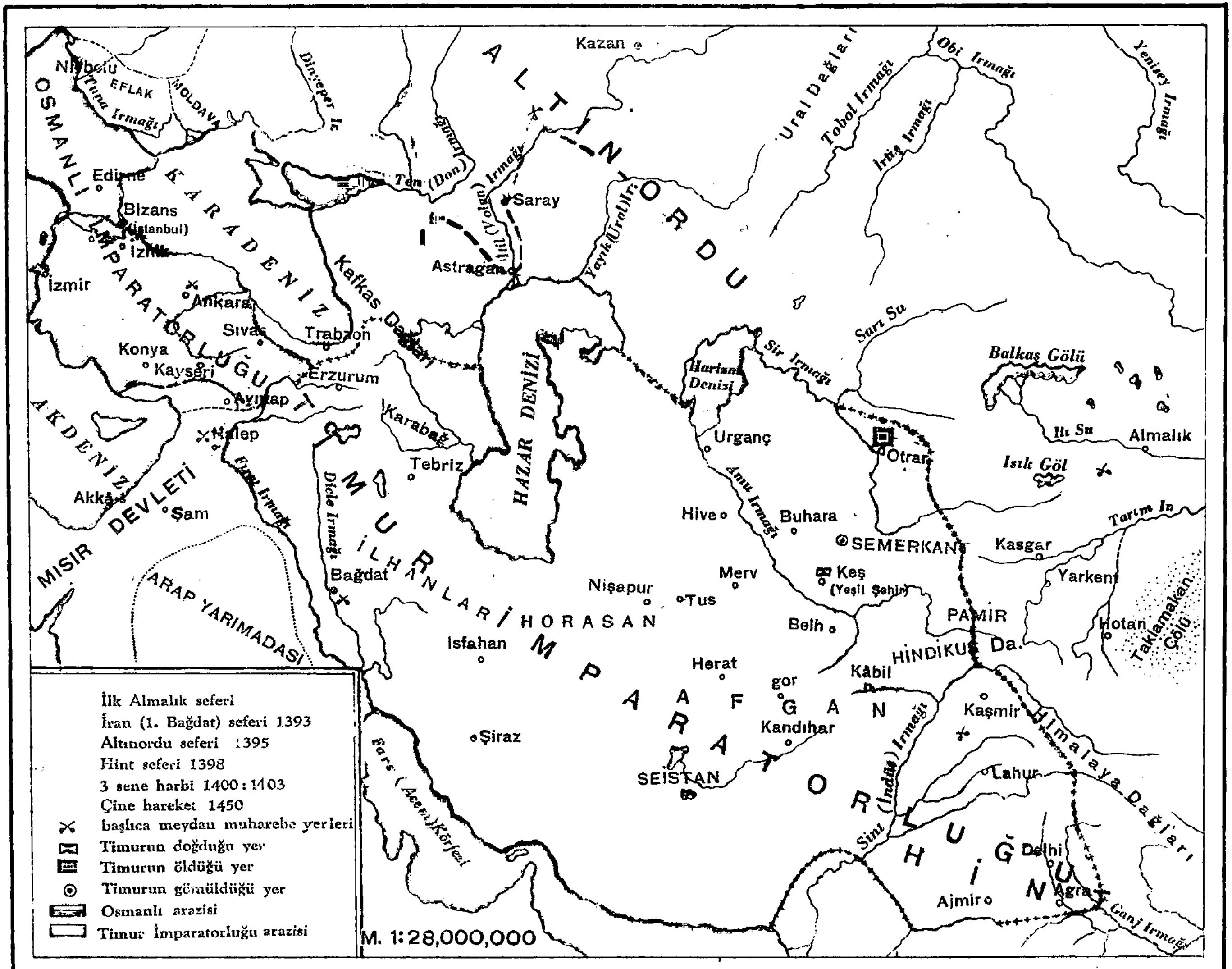
Müslüman Türklerin İstilâsından Evvel HINT X. asır

(Hint) te 1.inci müslüman türkler devri (M. 1001-1525)

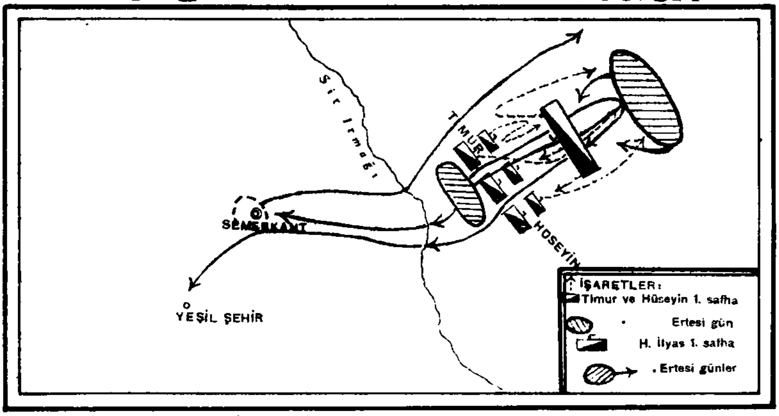

Timur İmparatorluğu ve sefer istikametlerini gösteren haritadır

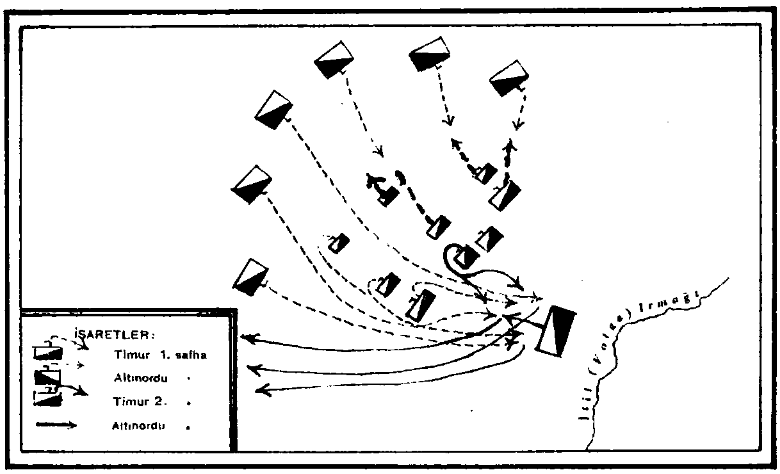
(40)

Timur ve Hüseyinin yağmur altında muharebeleri

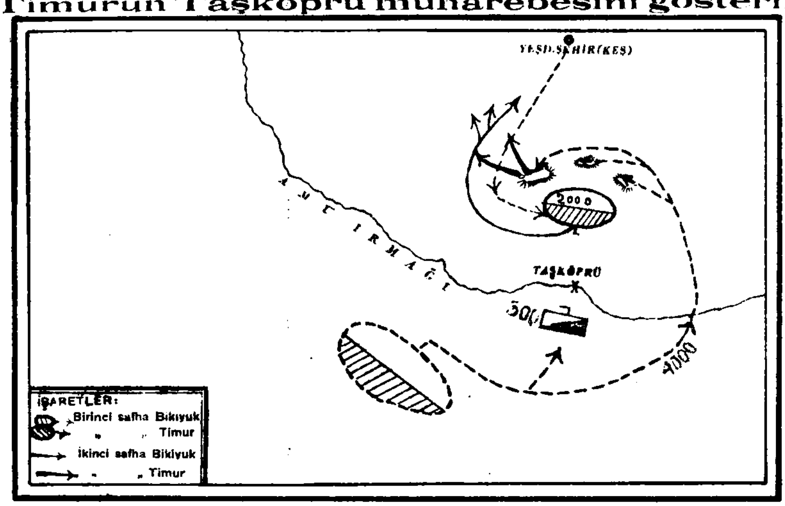
(41)

Timurun Altınordu ile muharebesi

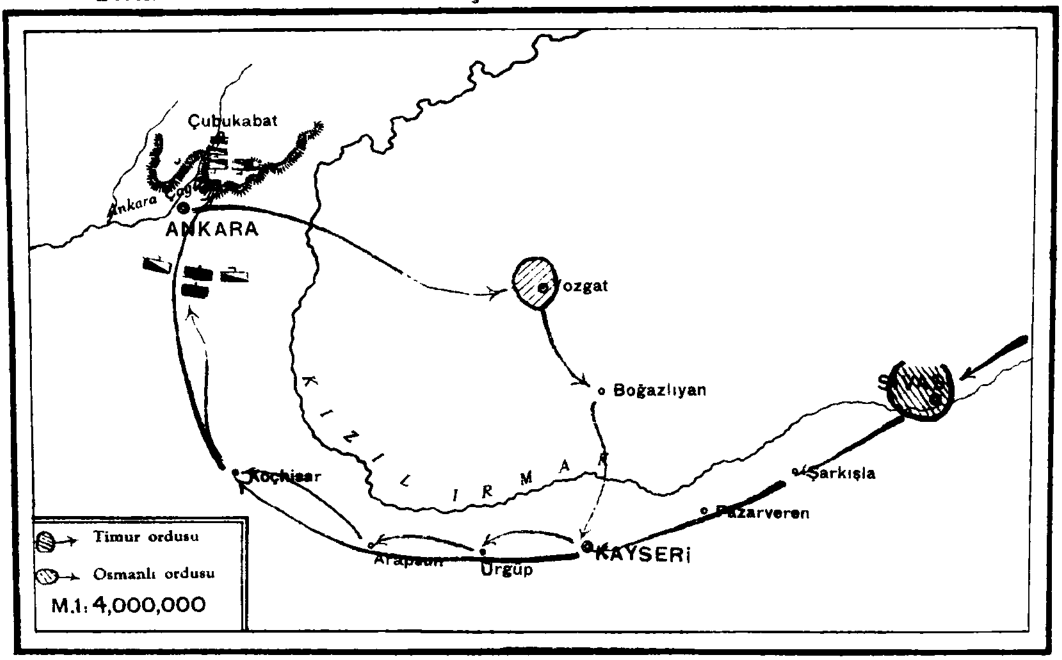

(42)

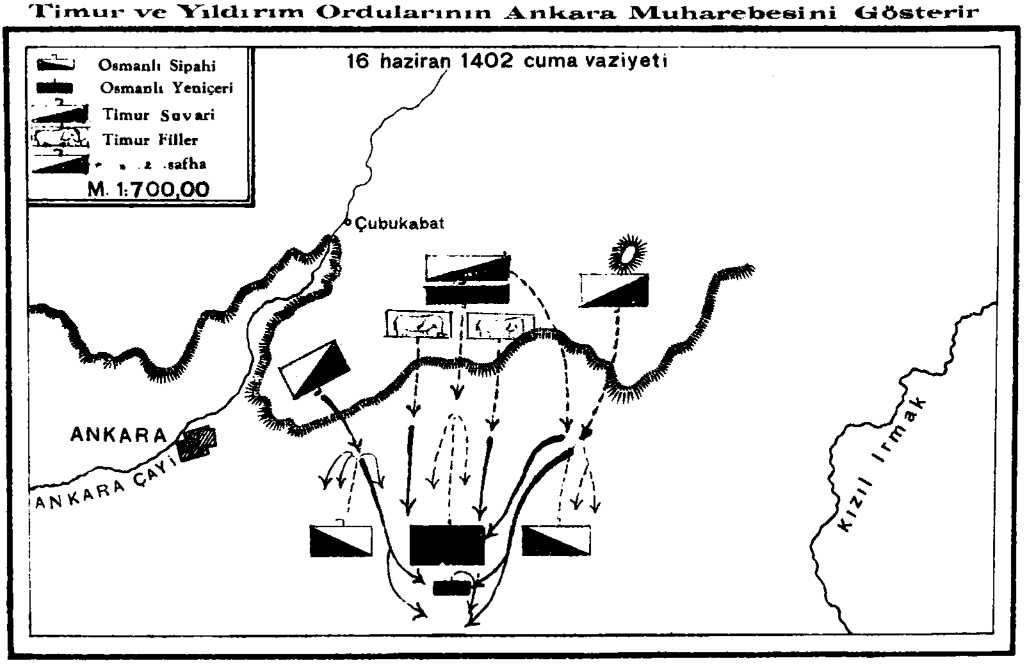
Timurun Taşköprü muharebesini gösterir

Yıldırım ve Timurun Karşılıklı İlk Hareketlerini Gösterir

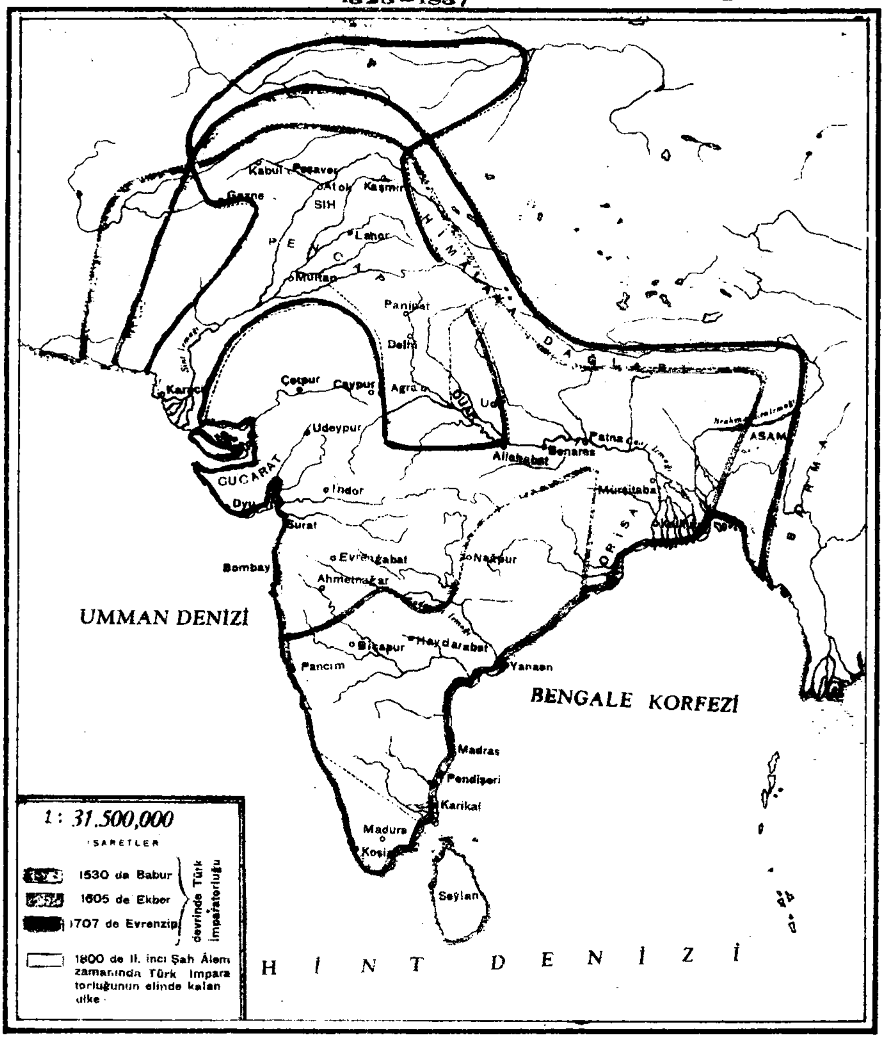

Timur ve Yıldırım Ordularının Ankara Muharebesini Gösterir

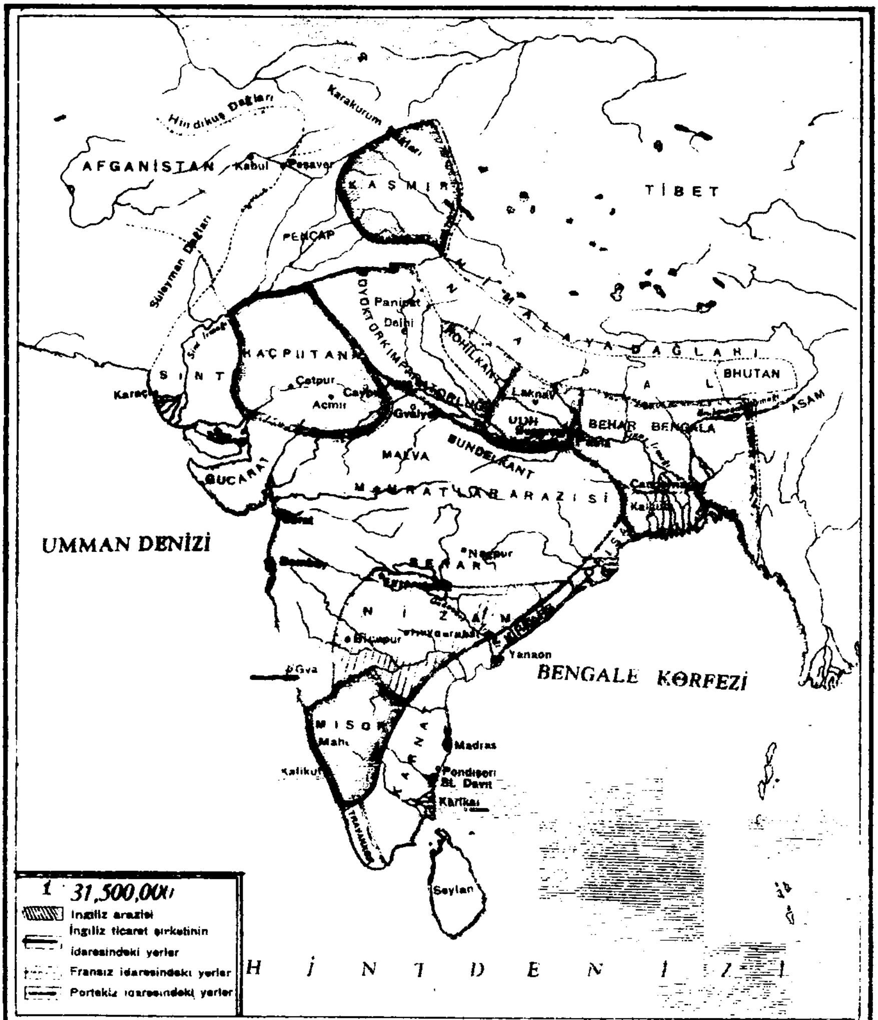

II. inci Müslüman Türkler Devri
Büyük Hint Türk İmparatorluğu
1525 – 1857

44 A

1765 de Hint

AFGANİSTAN
Kabul
Peşaver
Hindikuş Dağları
Karakurum
KAŞMİR
TİBET
PENÇAP
Süleyman Dağları
Panipat
Delhi
ROHİLKAND
HİMALAYA DAĞLARI
BHUTAN
ASAM
SİNT
Karaçi
Çetpur
Acmir
Laknav
UDH
BEHAR
BENGALA
MALVA
BUNDELKANT
GUCARAT
MAHRATTALAR ARAZİSİ
UMMAN DENİZİ
Nagpur
BERAR
NİZAM
Yanaon
Gva
BENGALE KÖRFEZİ
MİSOR
Madras
Pondişeri
Kalikut
Karikal
Seylan
HİNT DENİZİ
1 : 31,500,000
İngiliz arazisi
İngiliz ticaret şirketinin idaresindeki yerler
Fransız idaresindeki yerler
Portekiz idaresindeki yerler

1. Büyük Hun İmparatoru Attilâ.

2. Attilânın bir av esnasında kardeşi Budayı kurtarışı.

3. Hun süvarileri. *«Han sülâlesi zamanında taş üzerine yapılmıştır.»*

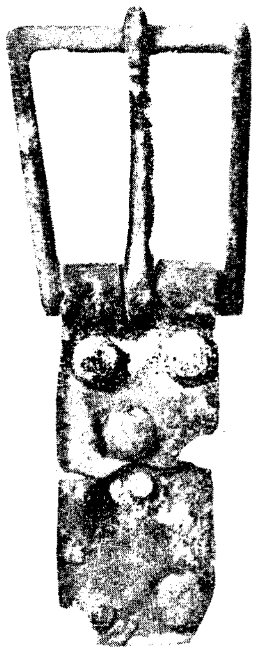

4. HUNLARA AİT TEZYİNATLI BİR KEÇE.

Avar san'at eserlerinden:

5. Demir kılıç.

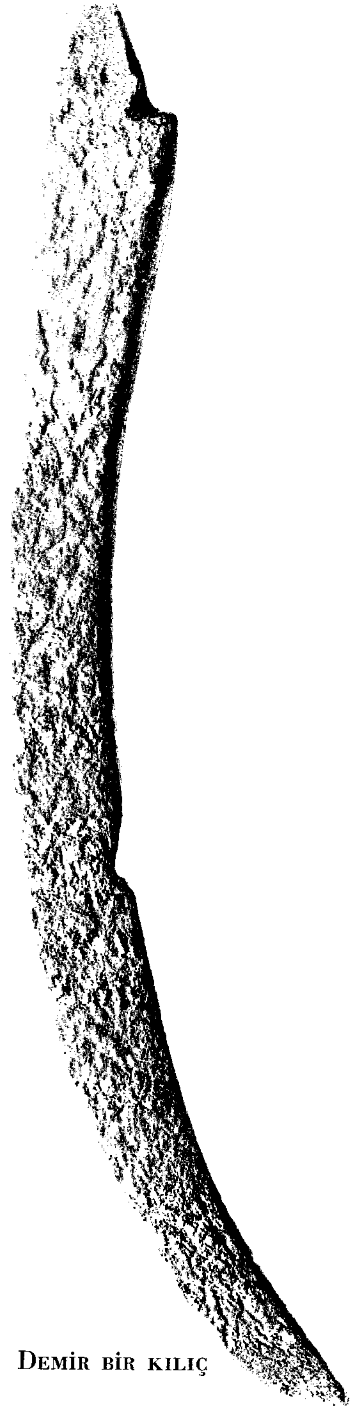

6. Kemer tokası.

7. Tunç küpe.

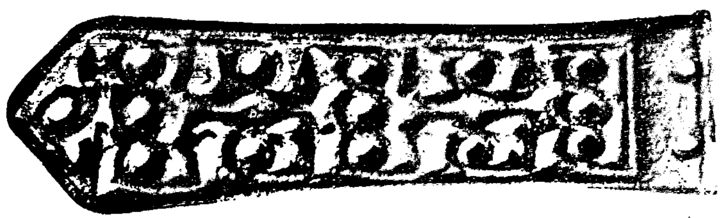

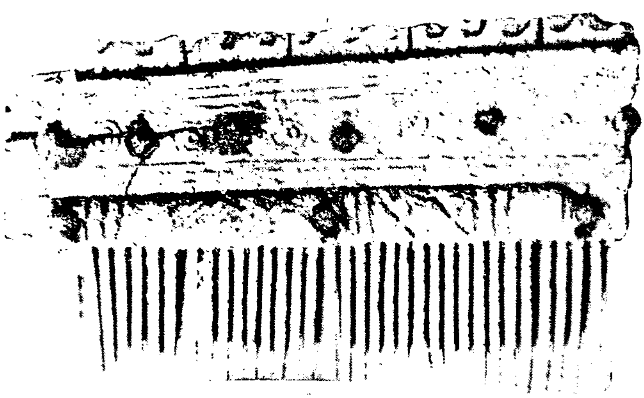
8. Demir bir kılıç

9. Bel kemeri tezyinatından.

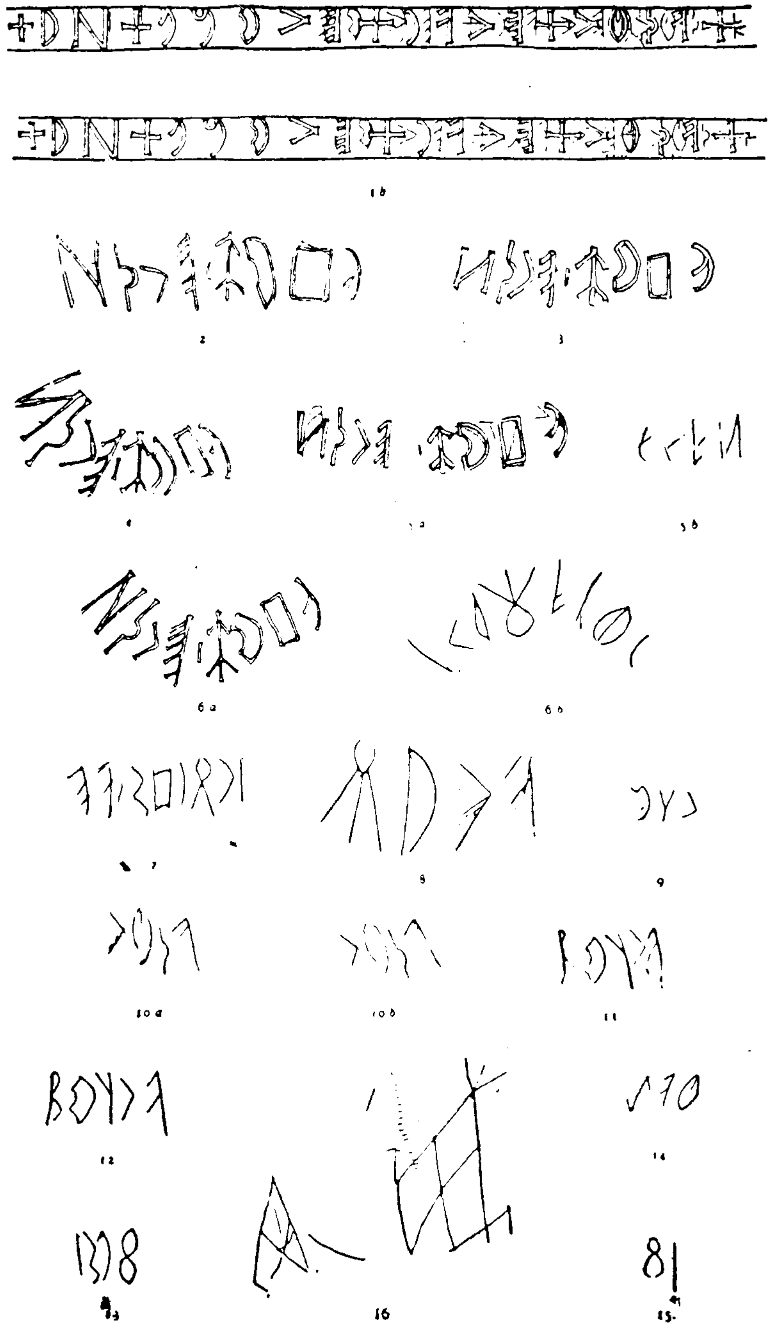

10. Bel kemeri tezyinatından.

11. Kemik tarak.

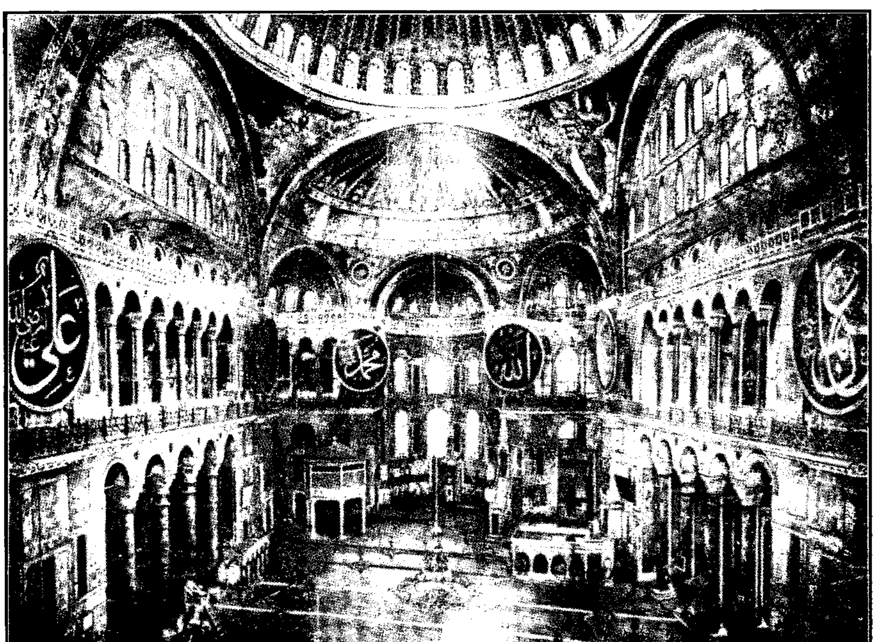
Bu eserler son zamanlarda Panonyada Veszprem civarında "Yutas ve Öskü„ de Avarlara ait mezarlarda yapılan ilmî tetkikatta bulunmuştur.

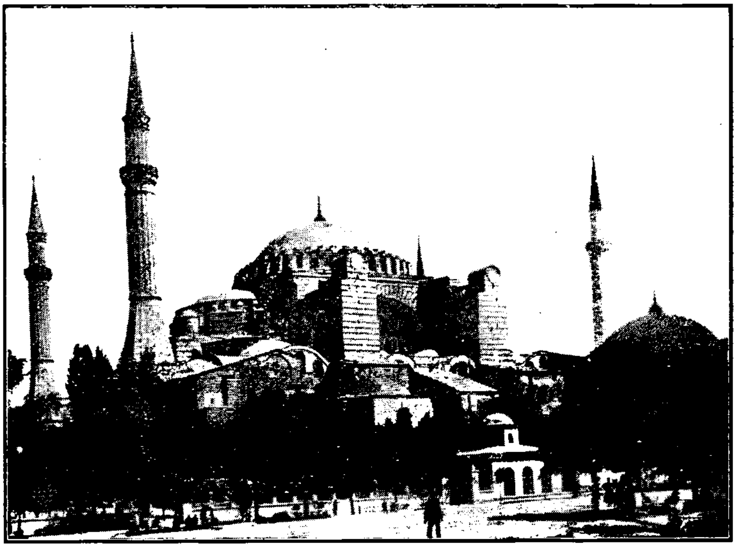
12. Macaristanda Nag Sent Mikloş'ta bulunan altın kaplar üzerinde görülen Avar yazısı.

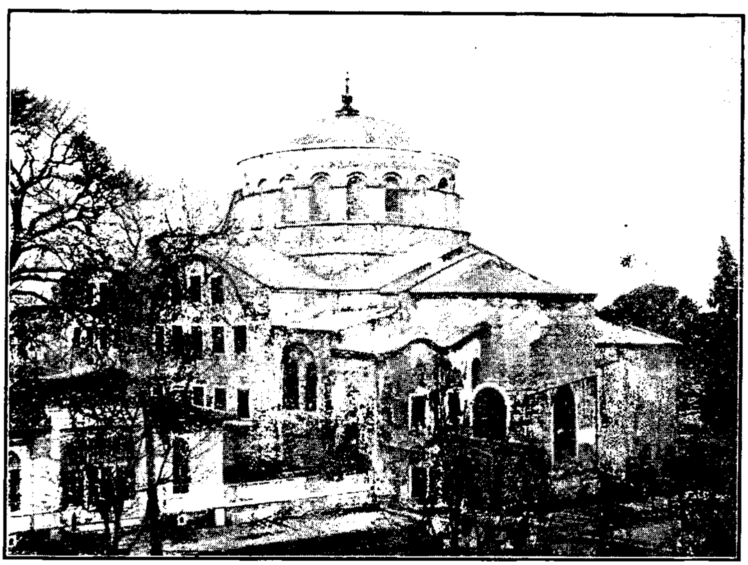
13. İMPARATOR JÜSTİNİYEN VE SARAYI ERKÂNI.
«Ravena'da San Vitale kilisesinin mozayiklerinden.»

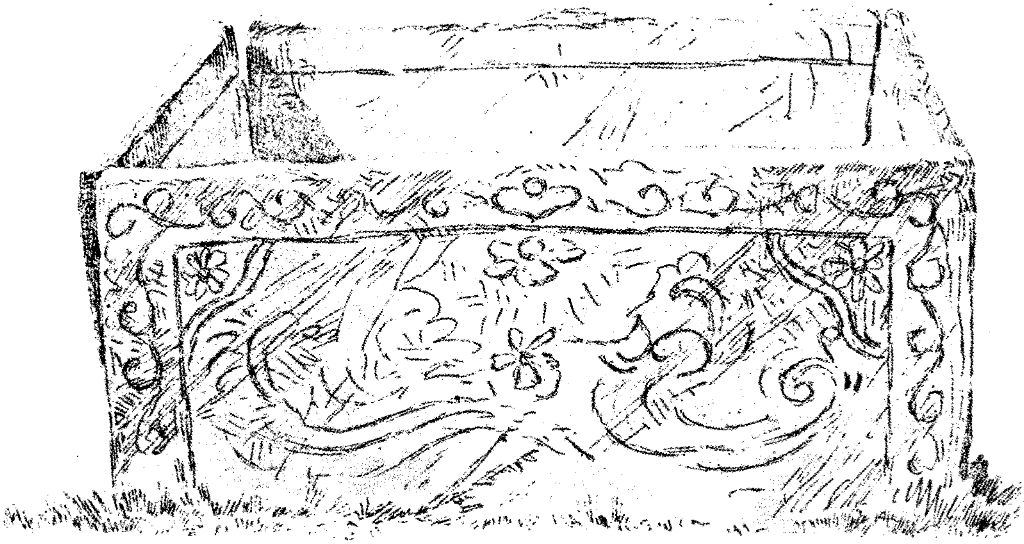
14. İSTANBULDA AYASOFYA CAMİİNİN İÇİ.

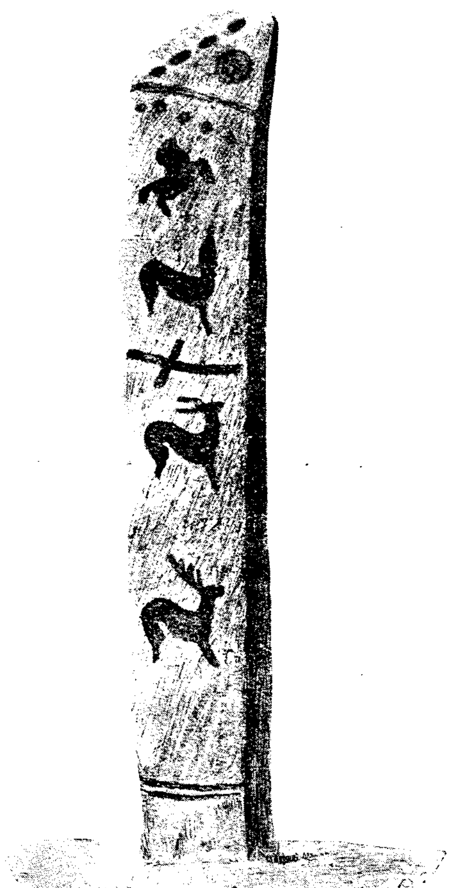
15. İSTANBULDA AYASOFYA CAMİİ.

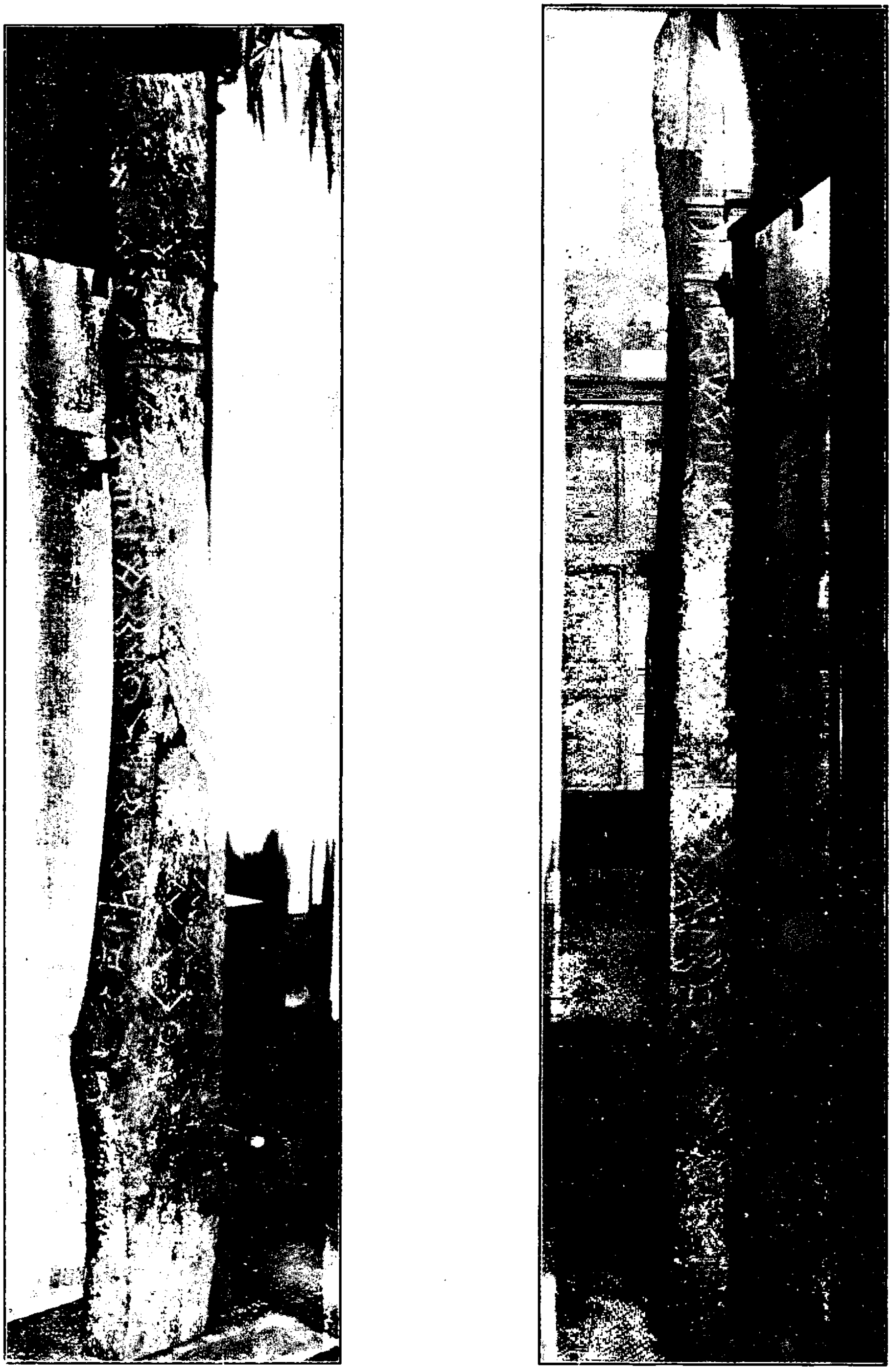
16. İSTANBULDA SENT İREN Kilisesi.
«Bugün Askerî Müzedir.»

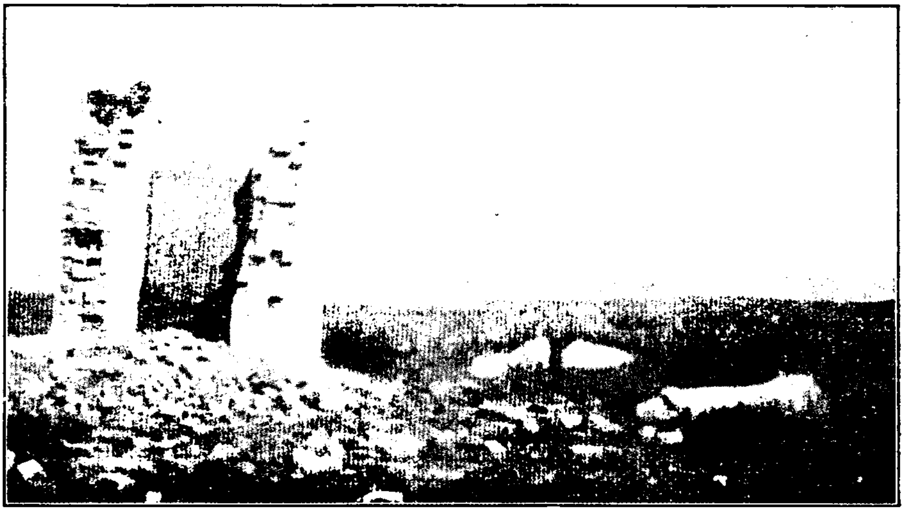
17. Tukyu Devrinde Türkler tarafından yapılmış bir lâhit.

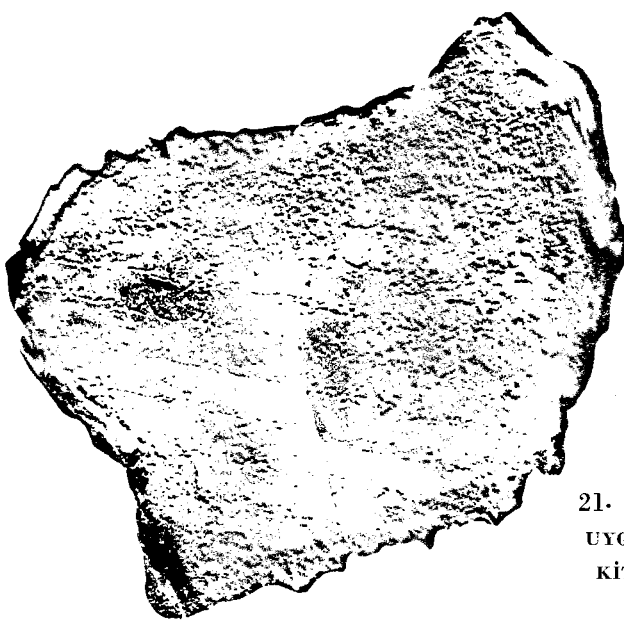
18. Tukyu Devri Türklerine ait bir mezar taşı.

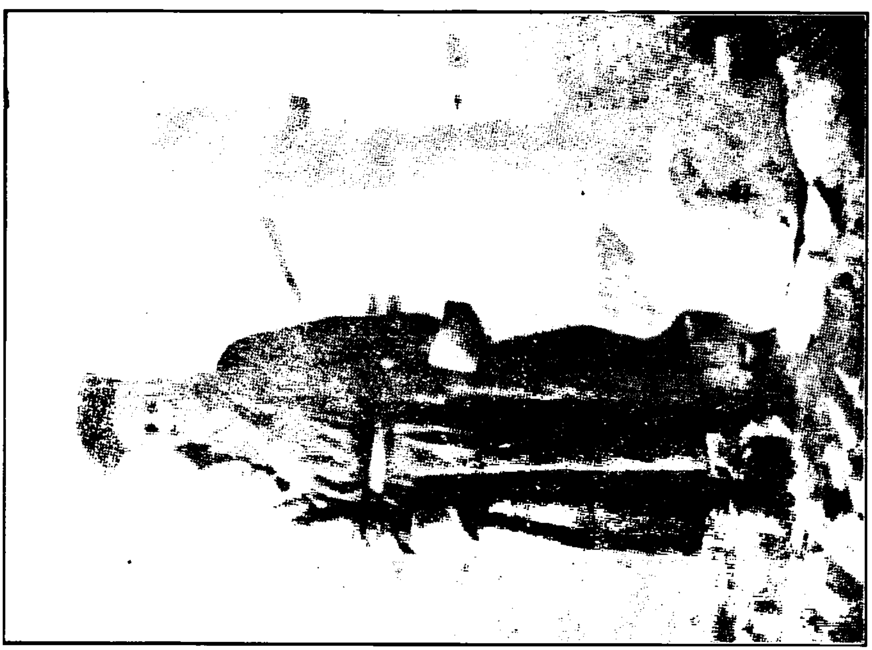
19. ORHON ABİDESİNİN HELSİNGFOR MİLLÎ MÜZESİNDEKİ BİR PARÇASI.

20. GÜLTEKİN ABİDESİ. «*Bugünkü hali.*»

21. GÜLTEKİN ABİDESİNİN UYGUR YAZISI İLE YAZILMIŞ KİTABESİNDEN BİR PARÇA.

22. Gültekin Abidesi etrafındaki heykellerden biri.

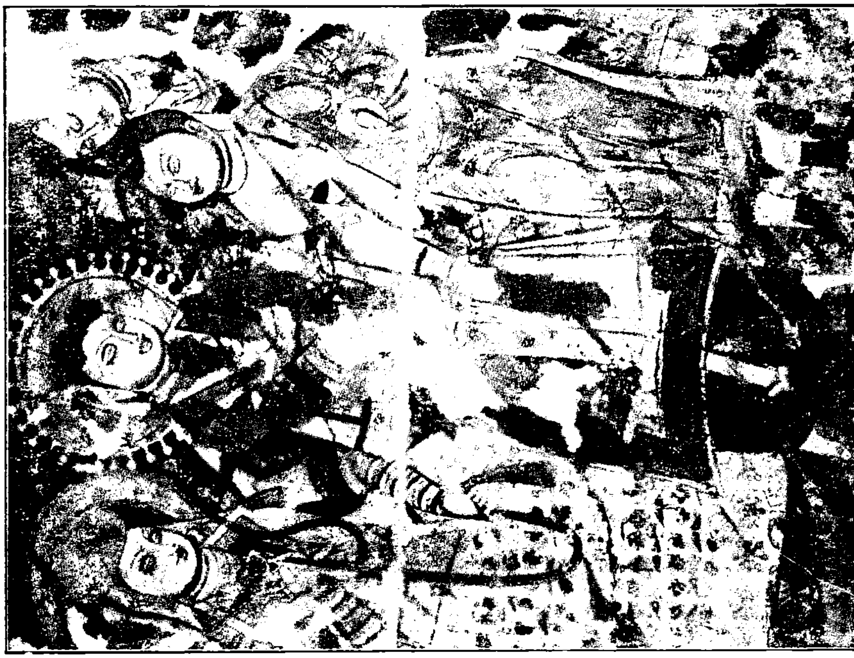
23. Gültekin Abidesinin eski Türk yazısı ile yazılmış kitabesinden bir parça.

24. Karabalgasun'da bir kale harabesi.

25. Bir kırgız atlısı.

27. Kuça kıral ve kıraliçası.

«8 inci asra ait. Berlin Etnoğrafya Müzesindedir.»

26. Kuça civarında Kumarıkta bulunan bir zırh (7 - 8 inci asır).

28. TURFAN CİVARINDA MURTUK'TA BİR DUVAR RESMİ.

29. KARAŞAR CİVARINDA BİR UYGUR BUDİST MABEDİNDE BULUNAN BİR RESİM.

30. Hoça civarında Murtuk'ta Budanın hayatına ait bir duvar resmi.

«IX.asır.»

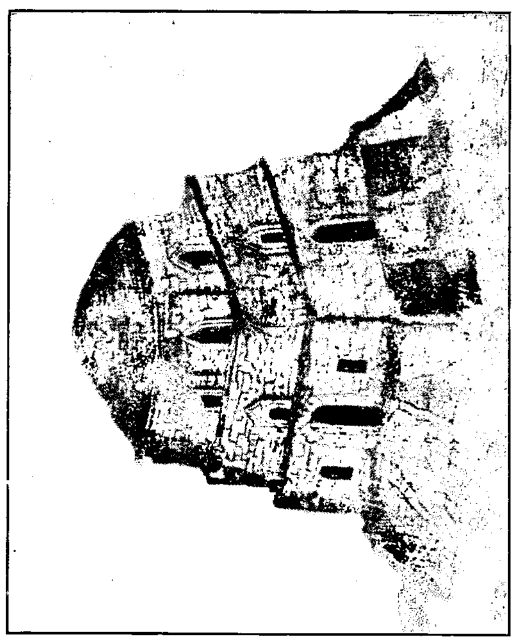

31. Büyük Bulgar şehri harabeleri.

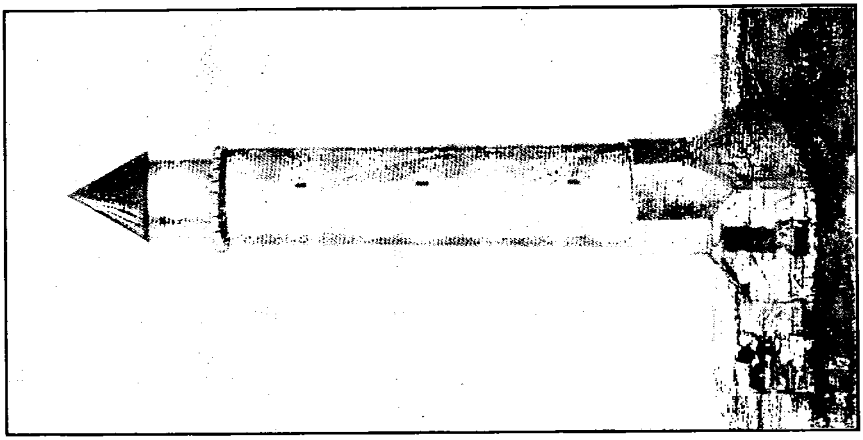
Bulgar şehri harabelerinden:

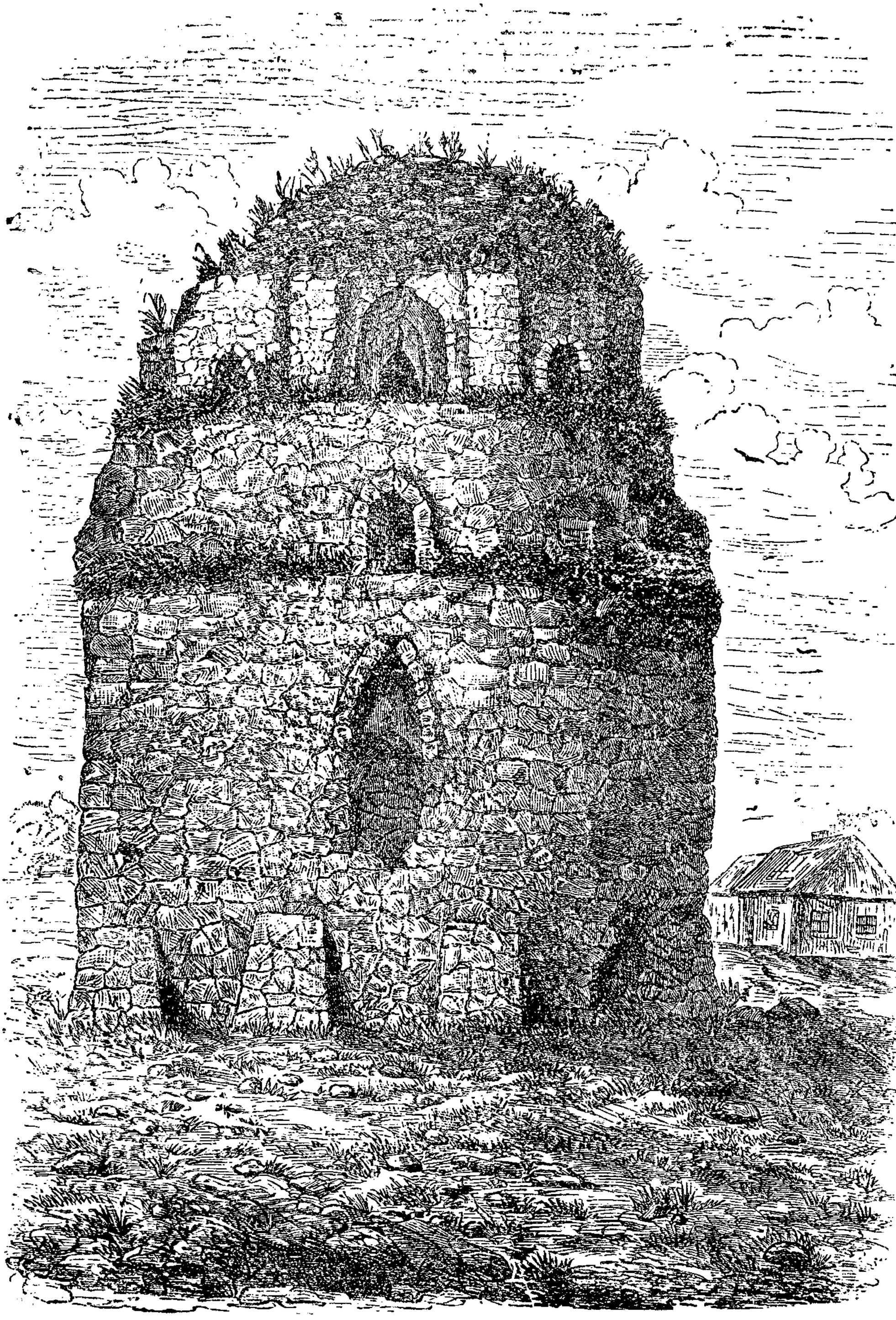
32. Aksaray

33. Karasaray yahut adliye dairesi.

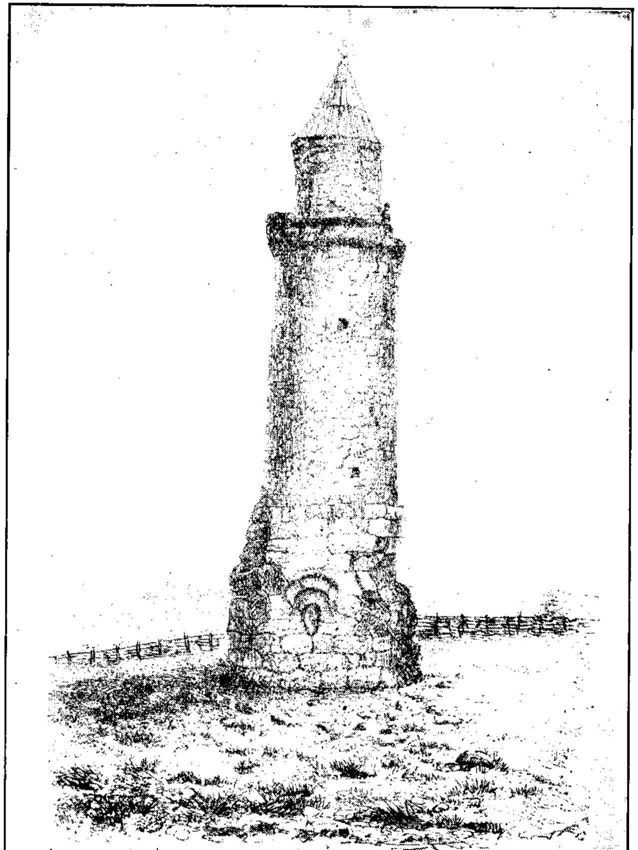
34. Ulu Minare.

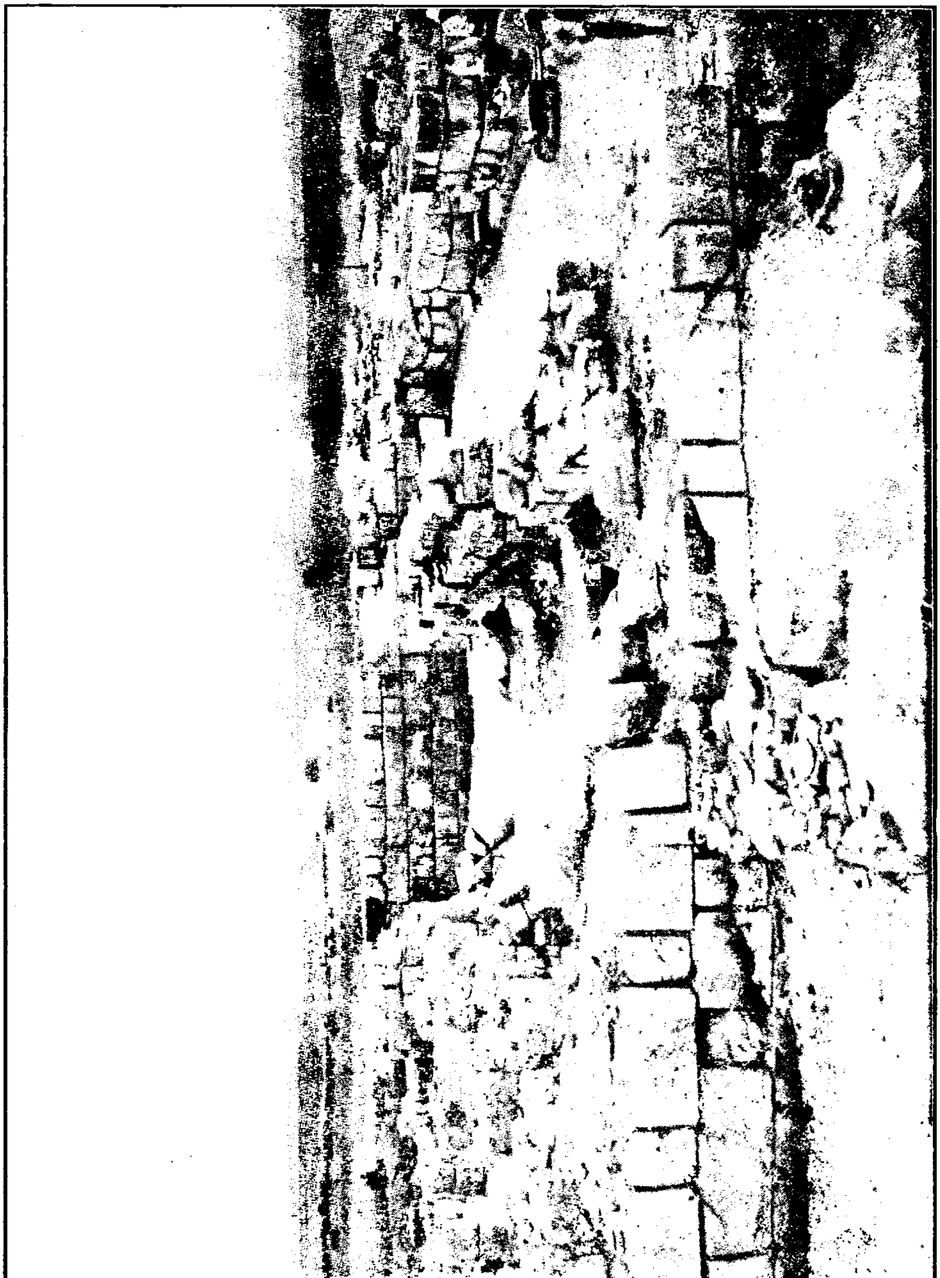
35. Bulgar şehrinde «Plata - Krargâh» harabesi.

36. BULGAR ŞEHRİ HARABESİNDEKİ CAMİDE BULUNMUŞ BİR MOZAİK YAZI.

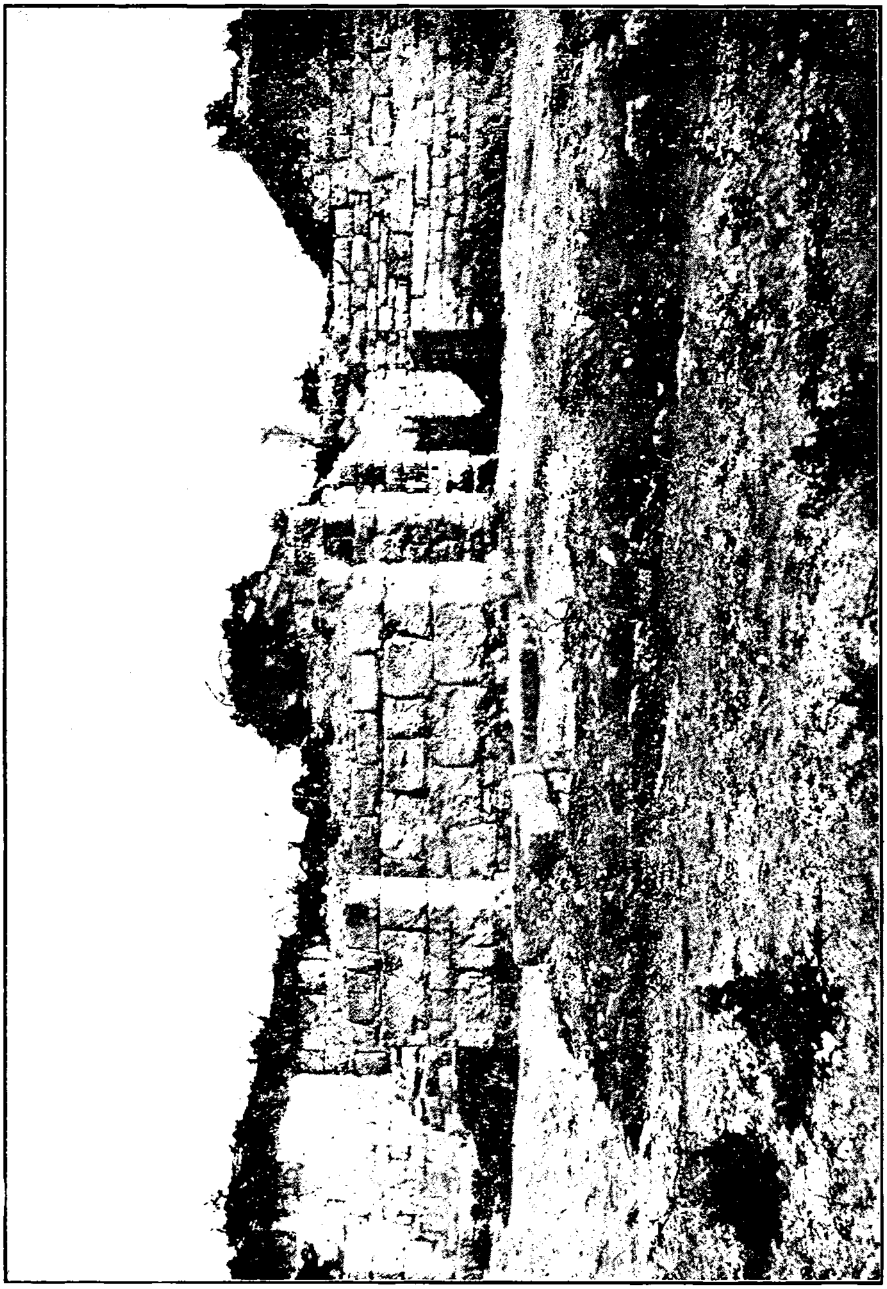

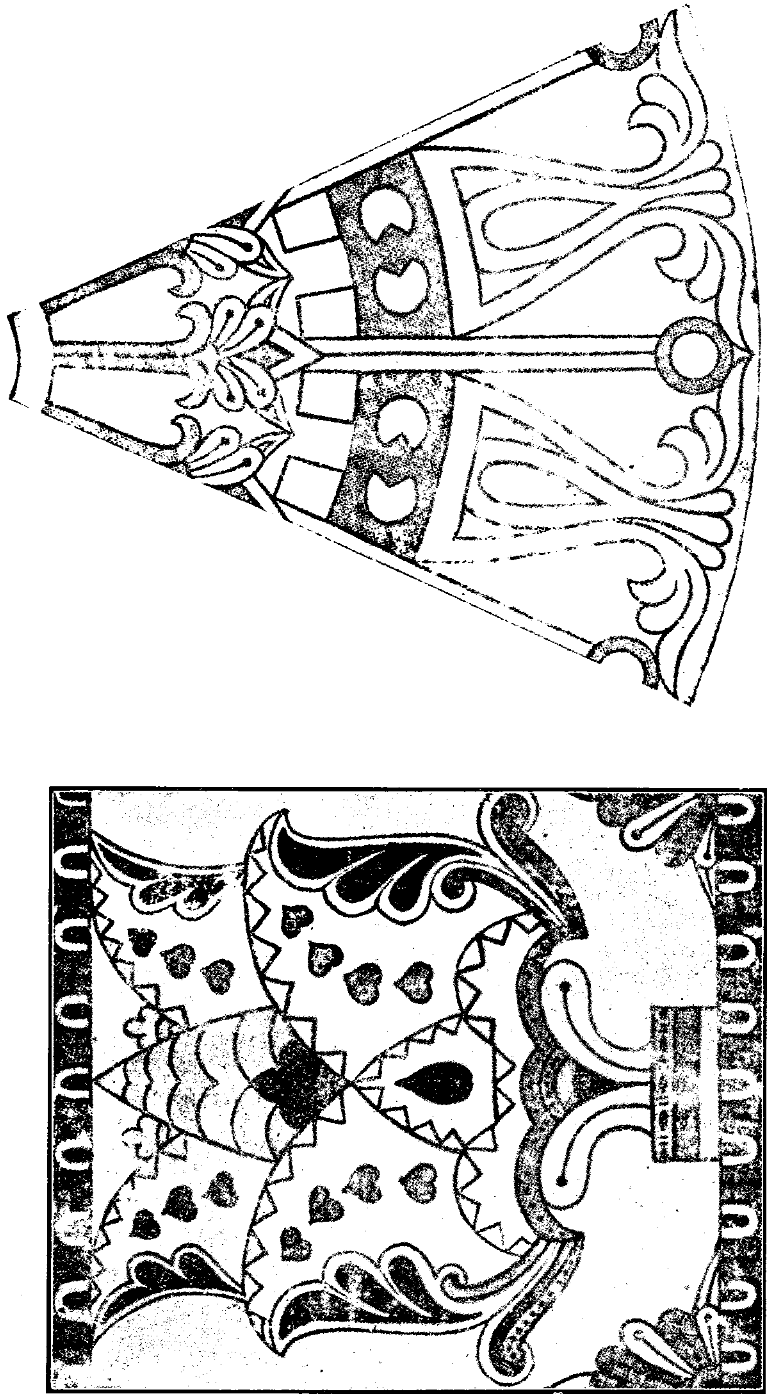
37. BULGAR ŞEHRİ HARABELERİNDEN: KÜÇÜK MİNARE.

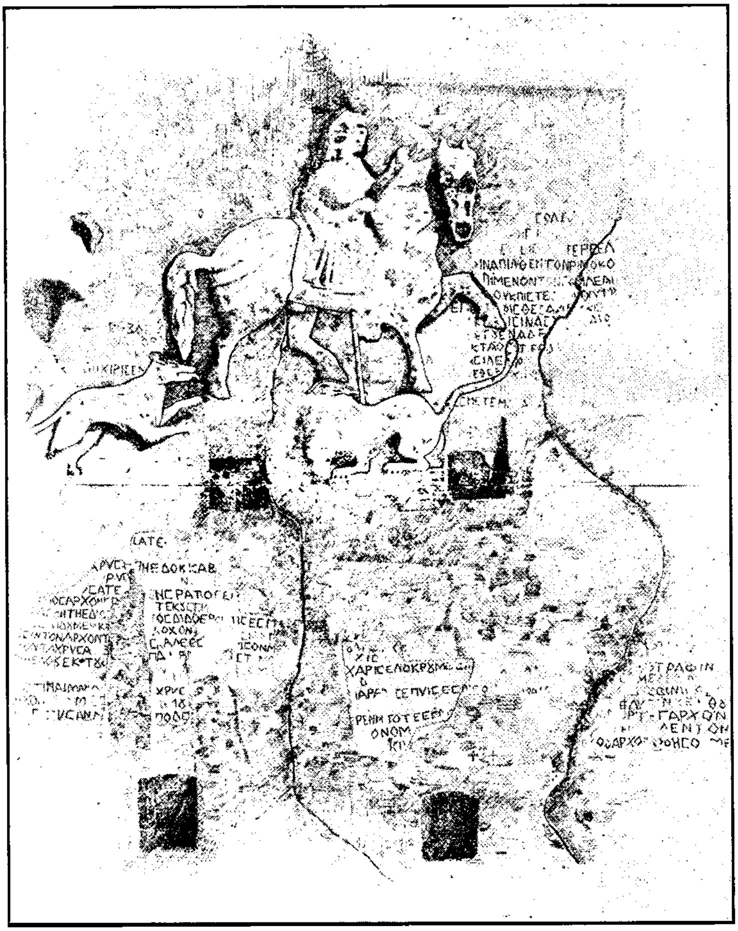
38. ŞUMNU CİVARINDA PLİSKA'DA SARAY HARABELERİ.

39. Şumnu civarında Madara'da kale harabeleri.

40. Tuna Bulgarlarına ait keramikler.

41. MADARA ABİDESİ.

Bugünkü Bulgaristanda Şumnu civarında (Madara) da kayalar üzerine yapılan kabartma atlı ve kitabe. (IX. asır bidayetlerine ait).

Atlı bir Türk hükümdarını temsil etmektedir. Atlının sol elinde bir kâse vardır. Türk kavimlerinde kâse hükümdarlığa mahsus kuvvet ve nüfuz alâmetidir. Türklerde ölenlerin hatırasına, elinde bir kâse tutan heykeller dikmek âdetti. Atın yanındaki aslana saplanan kargının ucunda at kuyruğundan bir tuğ (Bayrak) vardır. At kuyruğu, tuğ Türklerde umumîdir.

Rum harflerile yazılmış olan kitabe Tuna Türk Bulgar hükümdarlarının Bizansa karşı zaferlerinden ve ilk Türk Bulgar hanlarının ahval ve harekâtından bahsetmektedir.

Kitabe biribirini müteakıp gelen üç han (Kisin, Omurtağ ve Melemir) tarafından yapılmıştır.

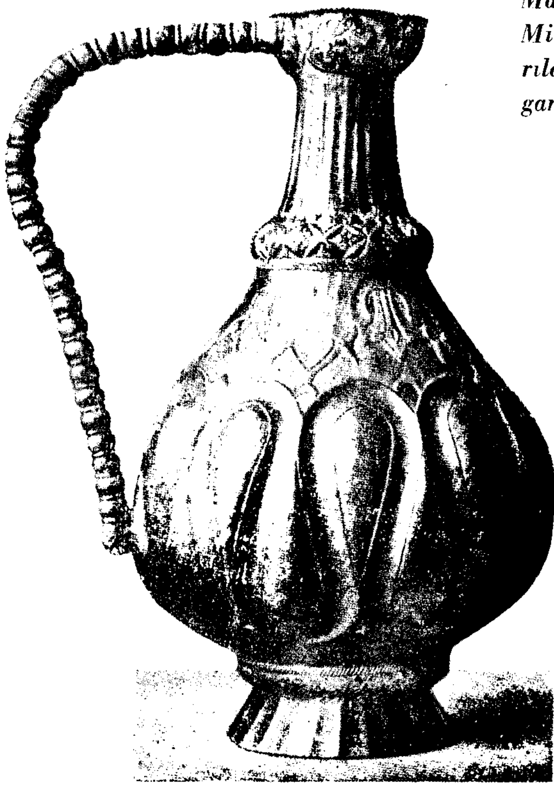

42. *Macaristanda Nag Sent Mikloş'ta bulunan IX. asır Türk Bulgarlarına ait eserlerden:*

ALTIN TEPSİ.

Tepsinin üst tarafındaki (sağda) yazıda grek harfleri ile türkçe olarak «Çoban Buyla, Çoban Butanl» kelimeleri okunmaktadır.

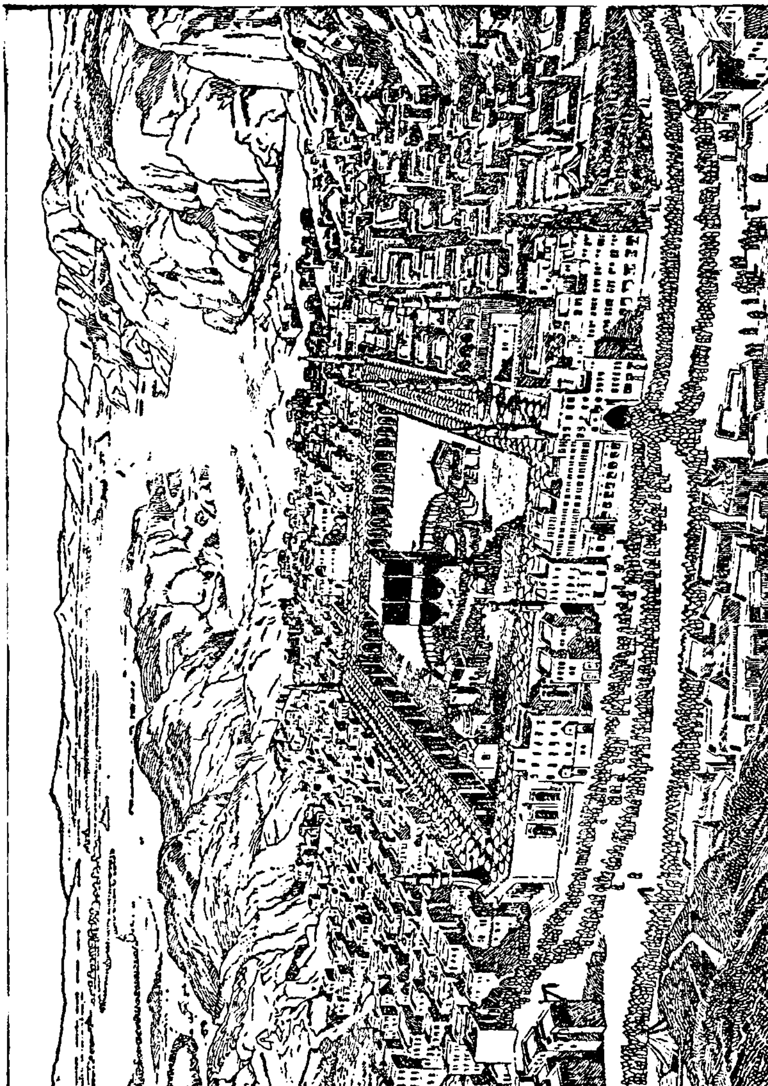
Macaristanda Nag Sent Mikloş'ta meydana çıkarılan IX. asır Türk Bulgarlarına ait eserlerden:

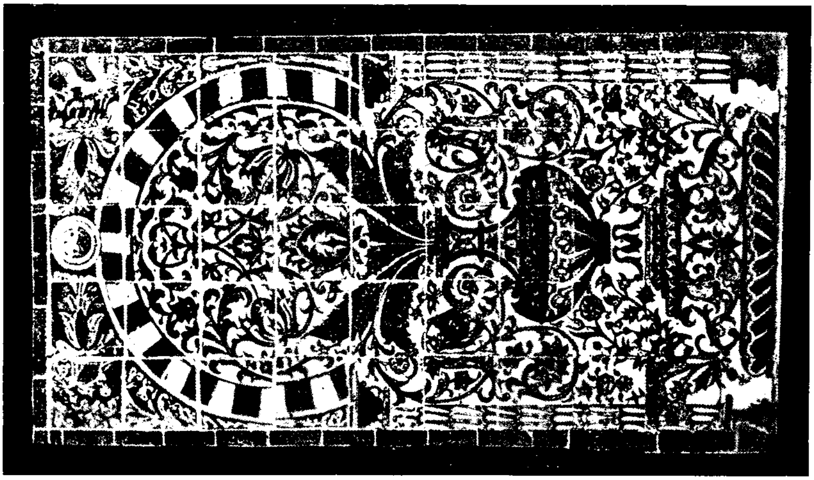
43. ALTIN İBRİK.

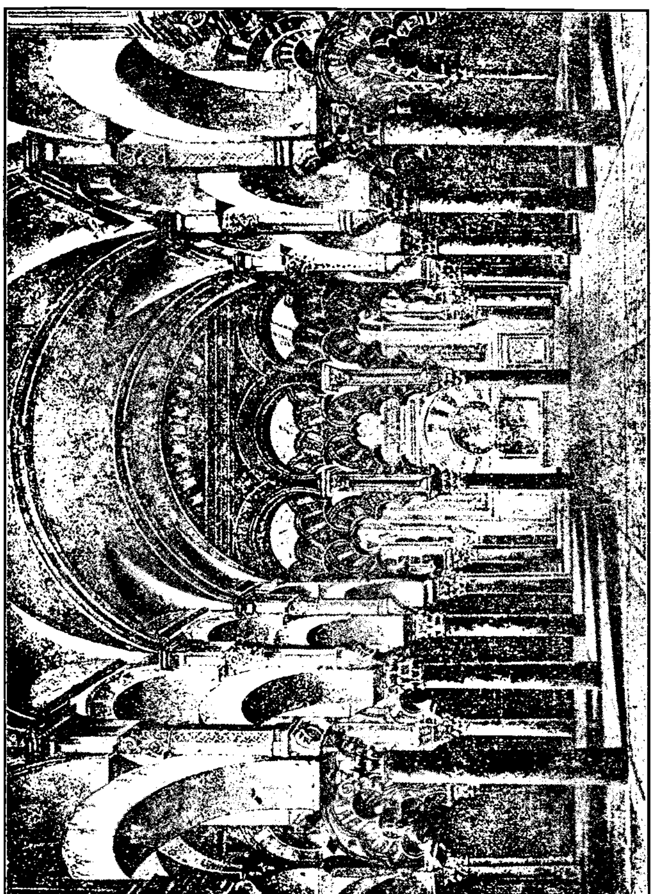
44. ALTIN DESTİ.

45. Mekkenin umumî görünüşü.

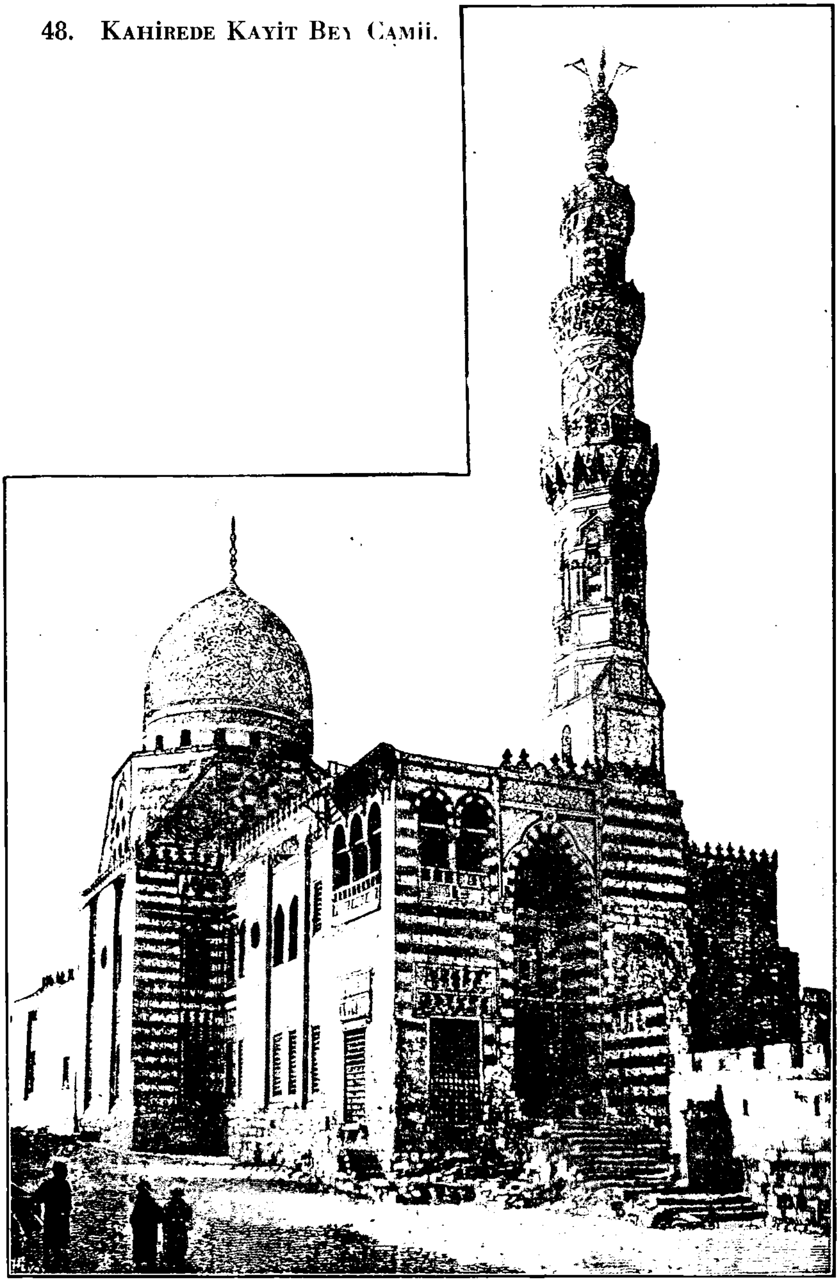

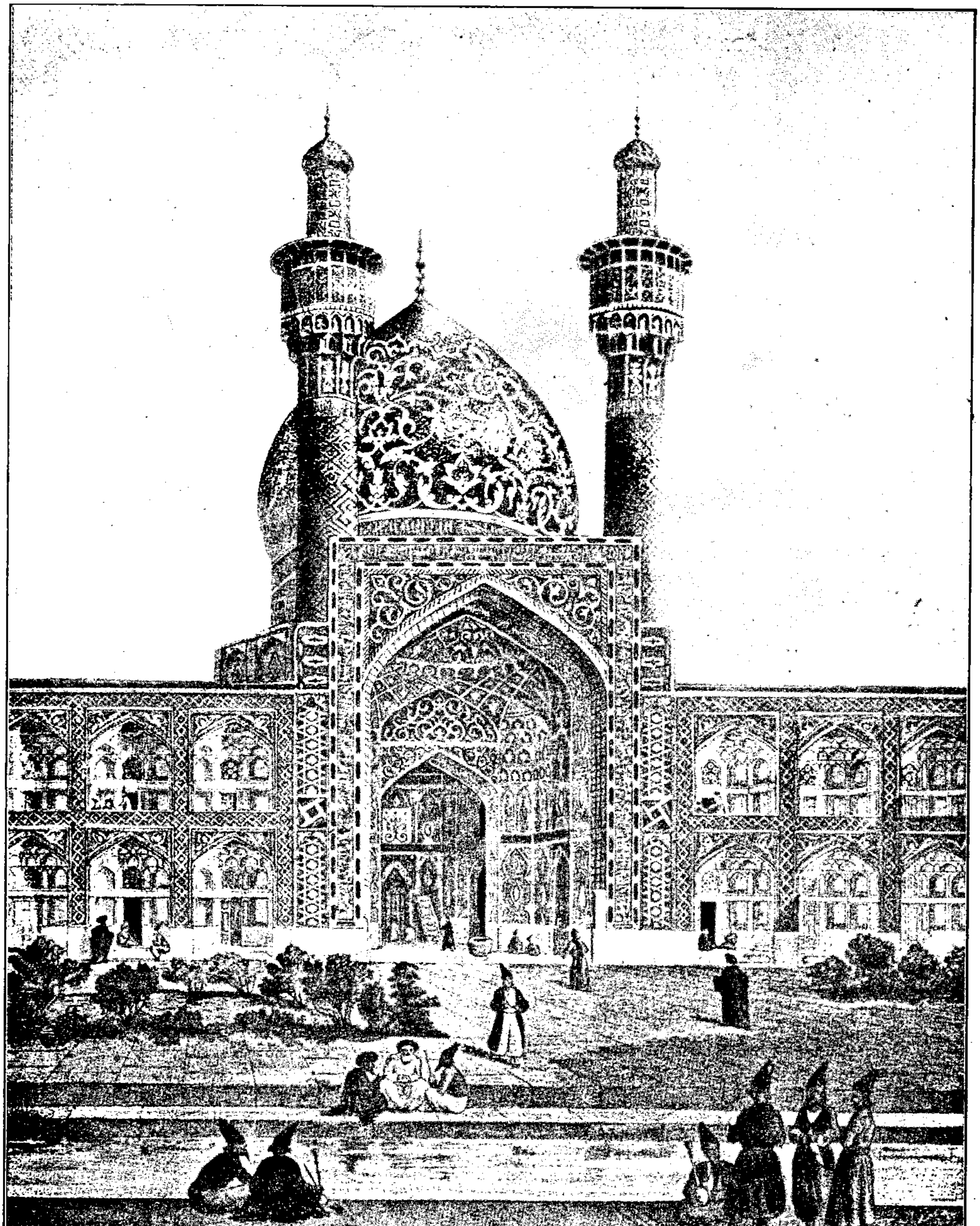
47. Tunusta Kayruvan Camii-nin sırçalı tezyinatından.

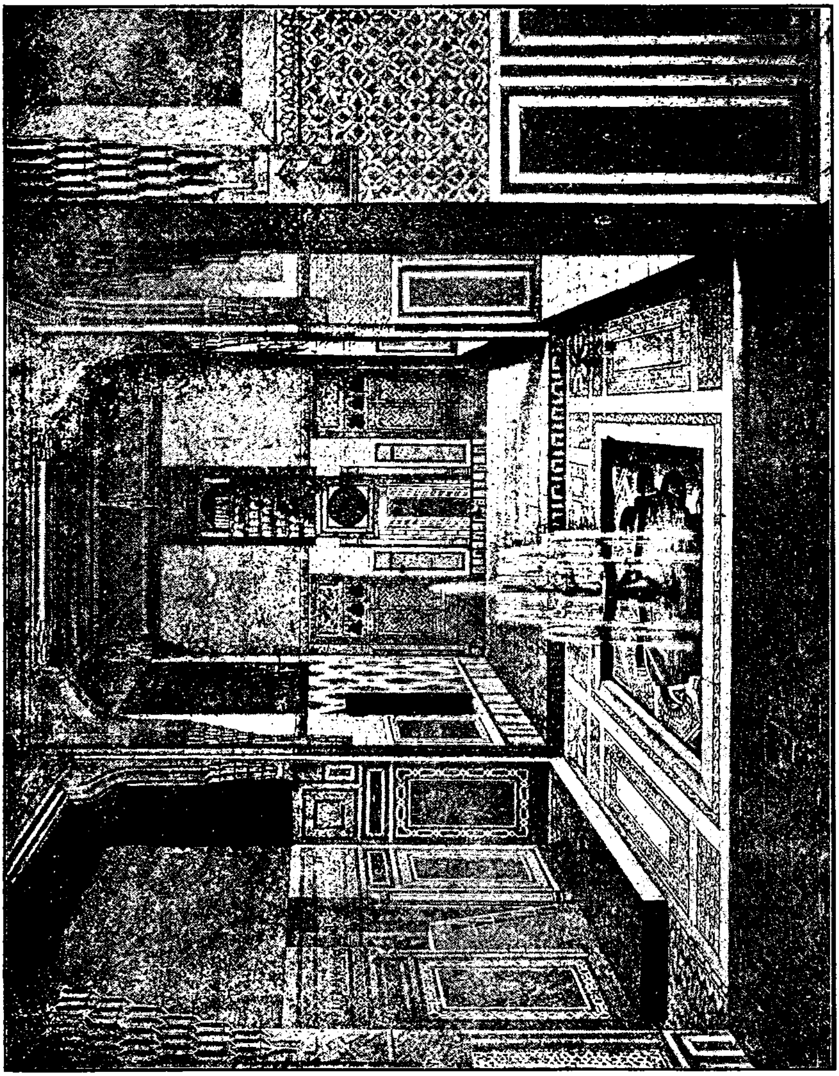
46. Kurtuba Camiinin içi.

48. Kahirede Kayit Bey Camii.

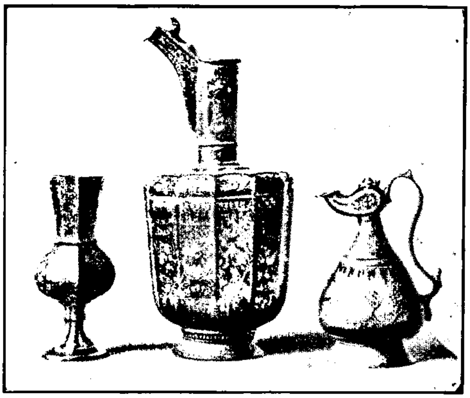

49. Isfahanda bir cami.

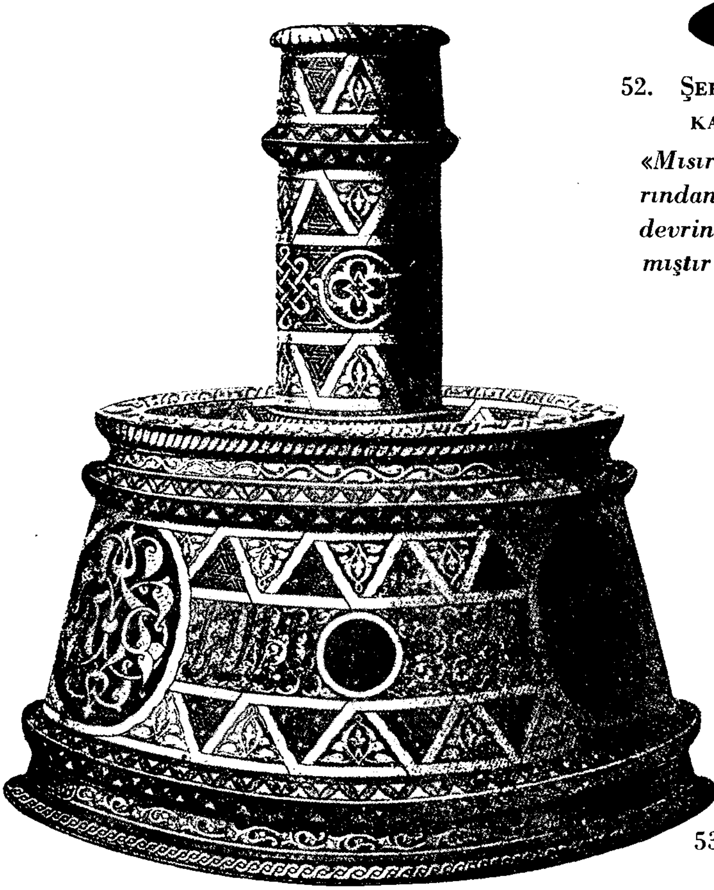
50. KAHİREDE BİR KABUL SALONU.

51. ARAP ÜSLUBUNDA İBRİK VE KUPA.

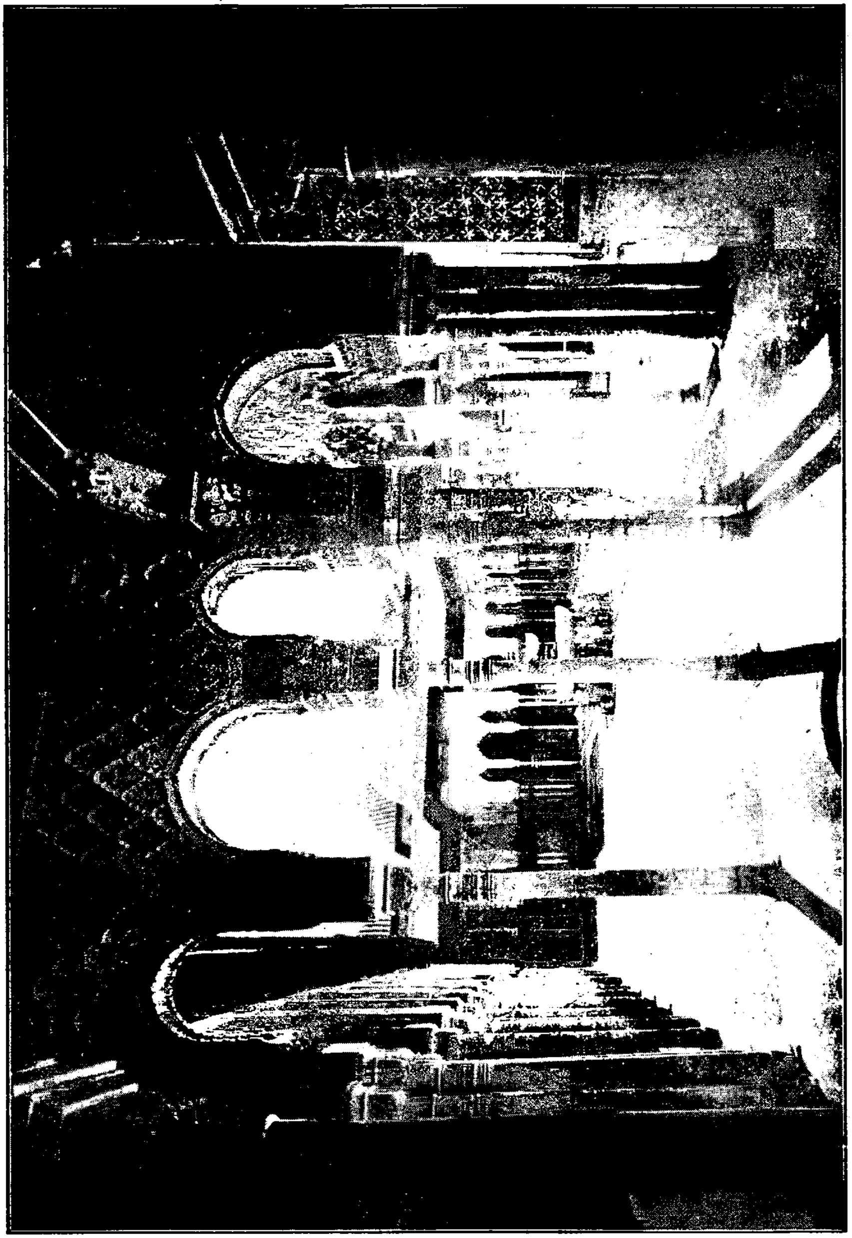
52. ŞEFFAF VE RENKLİ NAKIŞLI KANDİL. «*XIV. asır.*» «*Mısır memlûk hükûmdarlarından Melik Nasır Hasan devrine aittir. Mısırda yapılmıştır Konya müzesindedir.*»

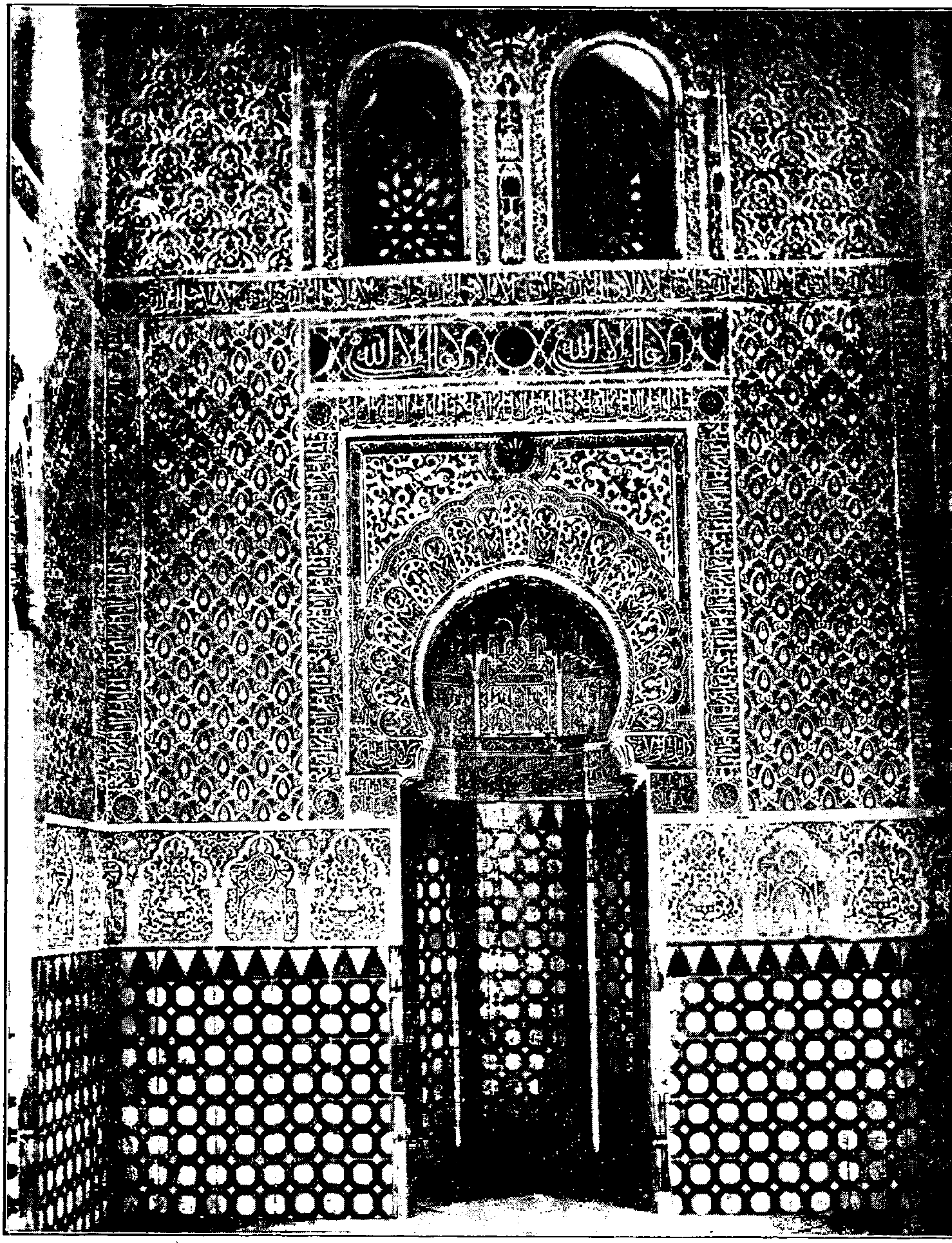
53. SULTAN KALAVUNUN ŞAMDANI.

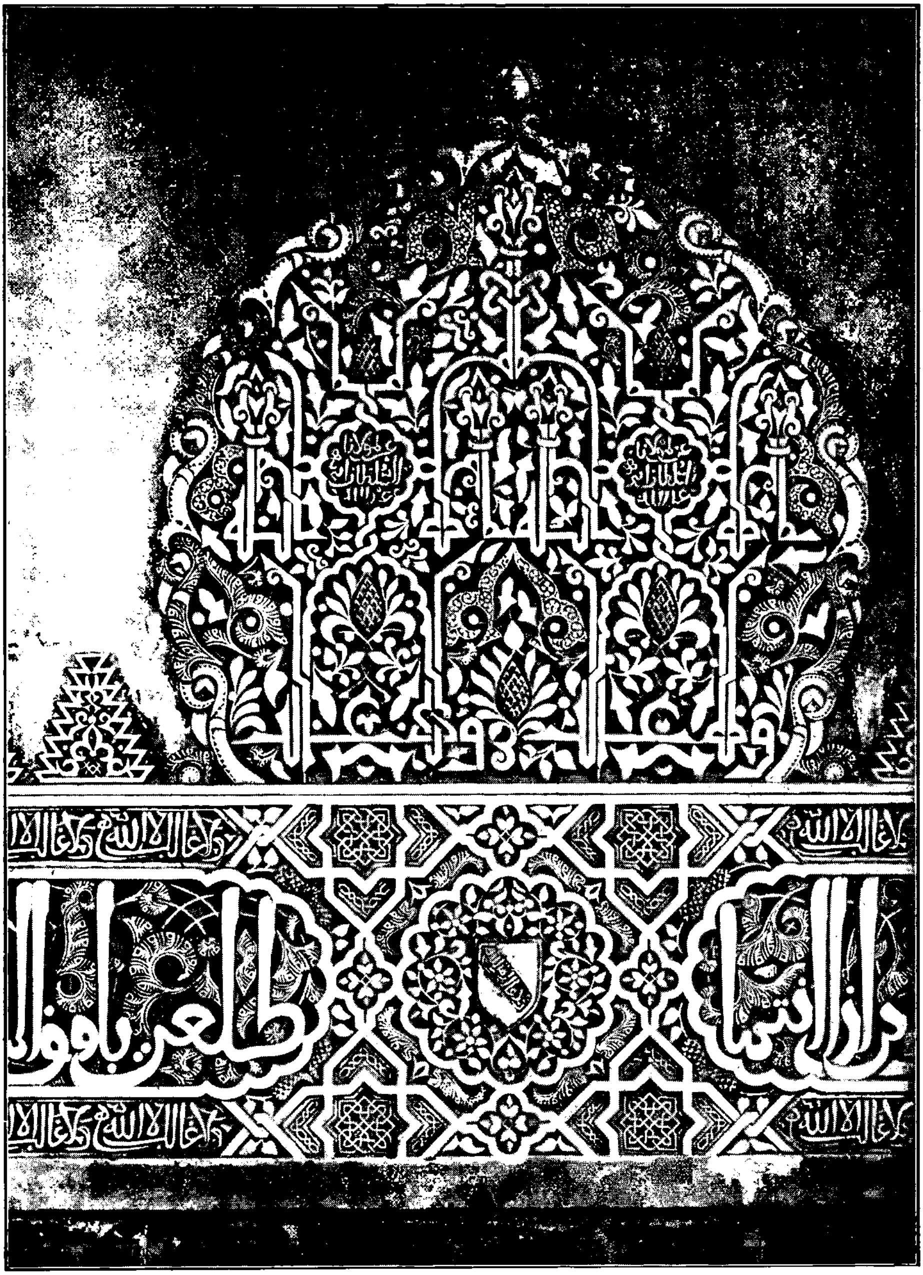
54. Elhamra Sarayının uzaktan görünüşü. «*XIII - XV. asır.*»

55. Elhamrada Aslanlar Salonu.

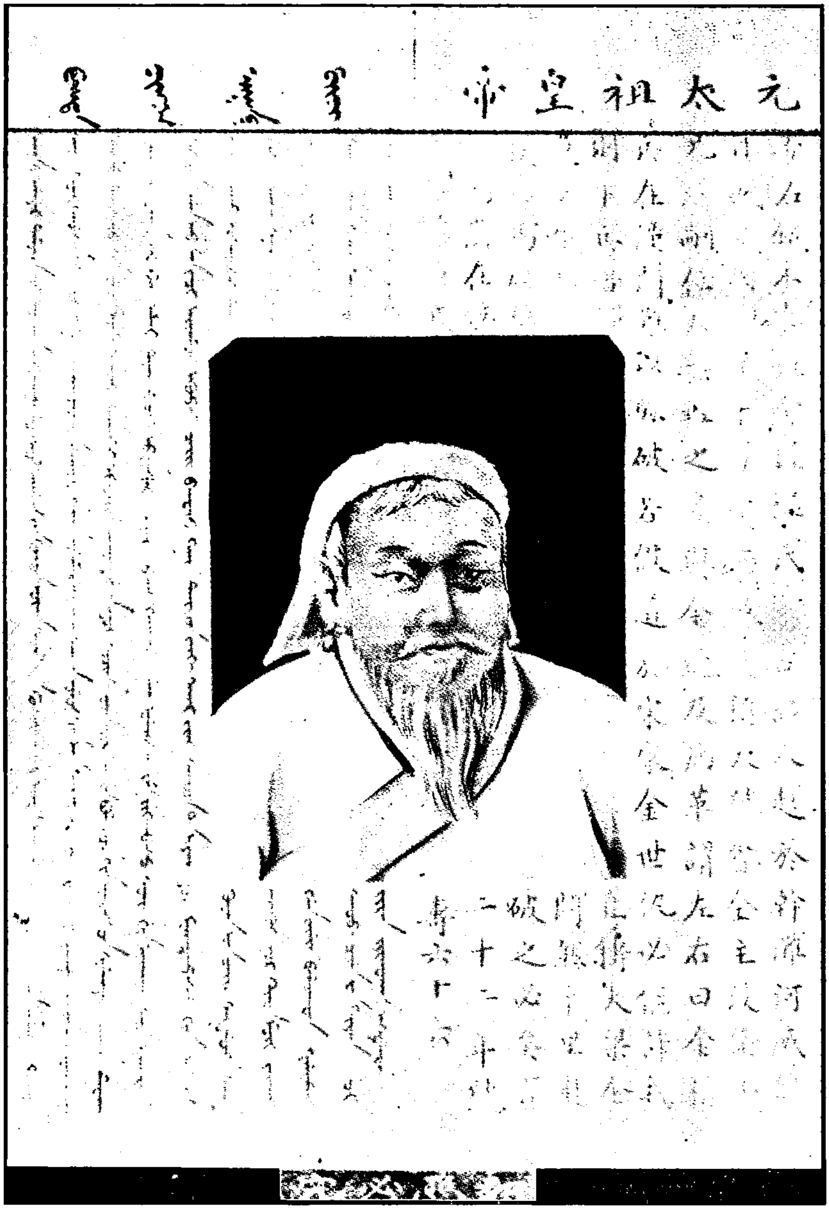
56. ELHAMRADA BİR MİHRAP.

57. Elhamranın dahilî tezyinatından.

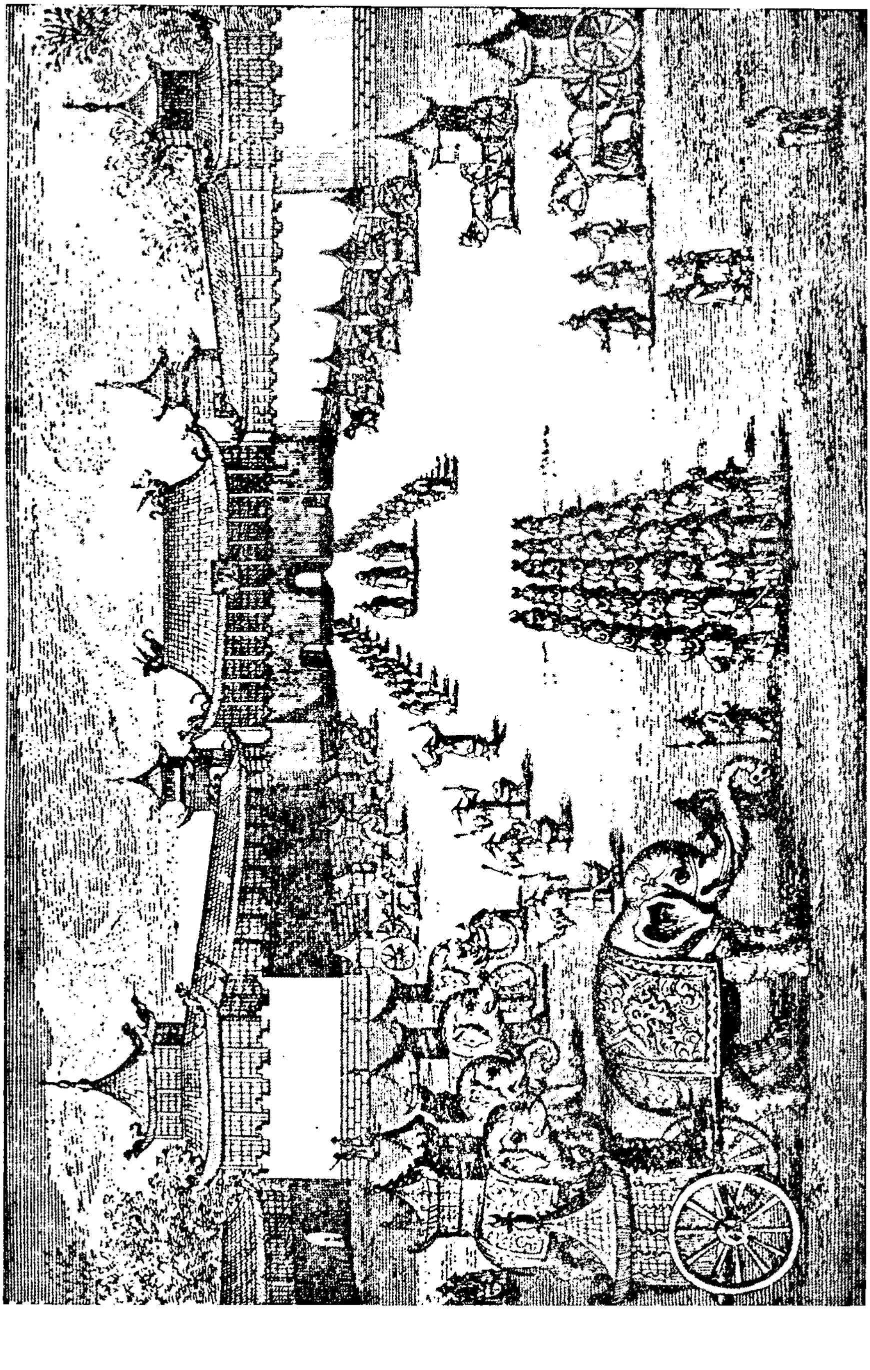

58. Harzemde bir sürgün avı.

59. Cengiz Han.

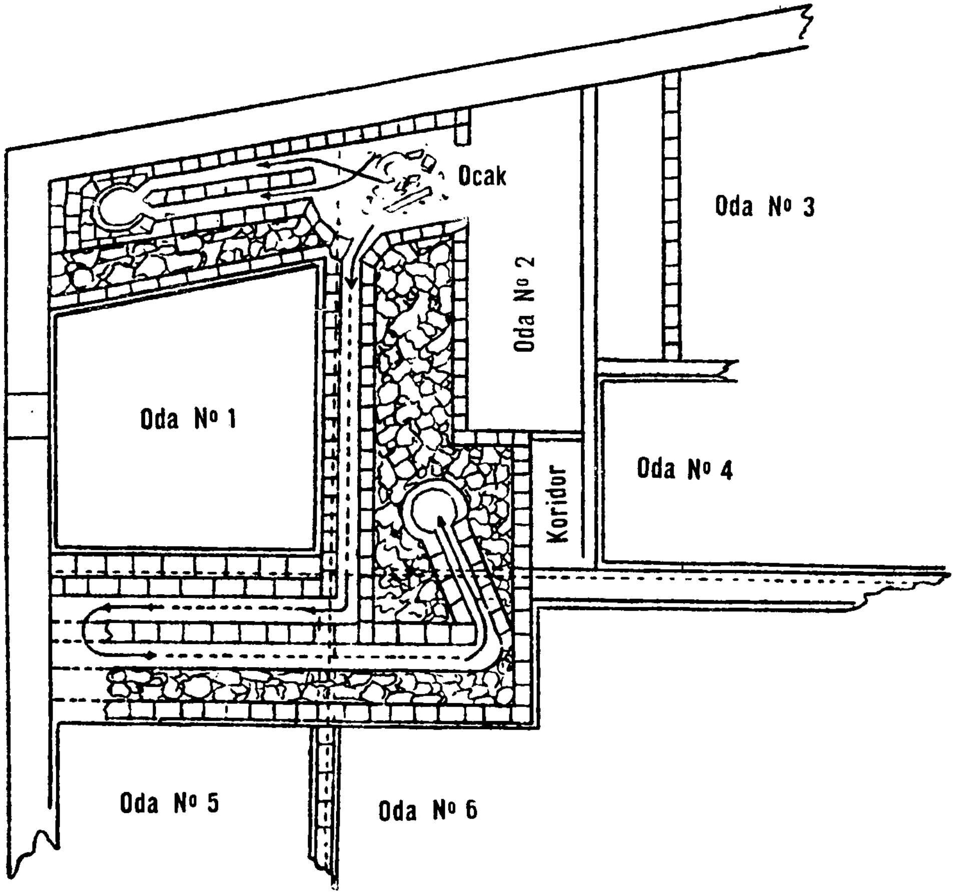
«1155 de doğmuş, 1206 da imparator olmuş, 1227 de ölmüştür. Bu resim Pekin sarayındaki imparatorlar albomundan alınmıştır.»

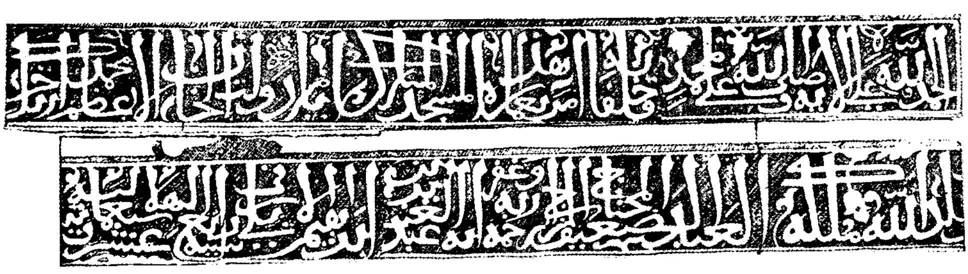
60. KARAKURUMDA BİR KABUL RESMİ.

61. KUBILÂY HARP KULESİNDE.

62. Altınordu Hanlığının idare merkezi olan Eski Saray şehrinde kullanılan teshin tarzı. «*XIV. asır.*»

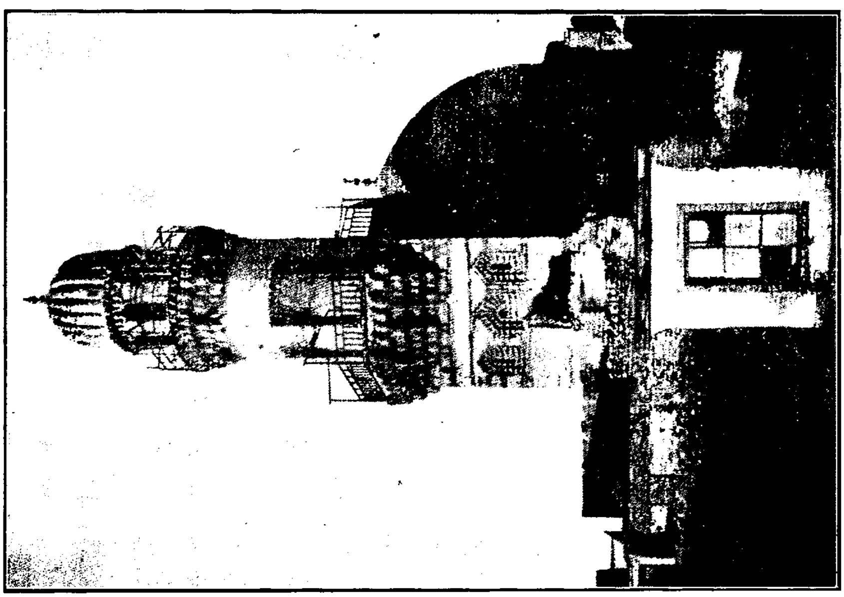

63. Eski Kırım şehrinde kâin bir camiin kitabesi.
«1314 (=717) tarihli bu kitabenin yazısında Selçuk tesiri pek bariz görülmektedir, 85 inci resimle mukayese ediniz.»

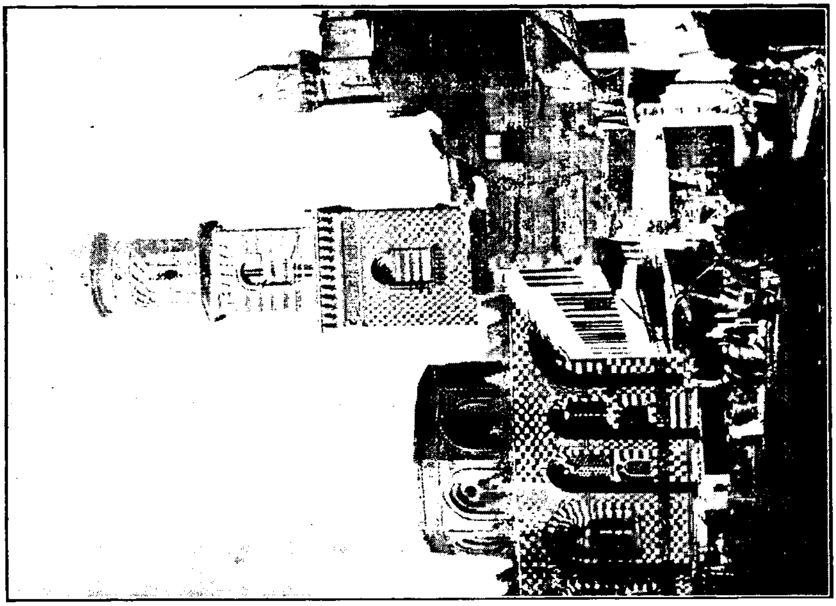

64. İLHAN - GAZAN ZEVCESİLE BİRLİKTE TAHTINDA.

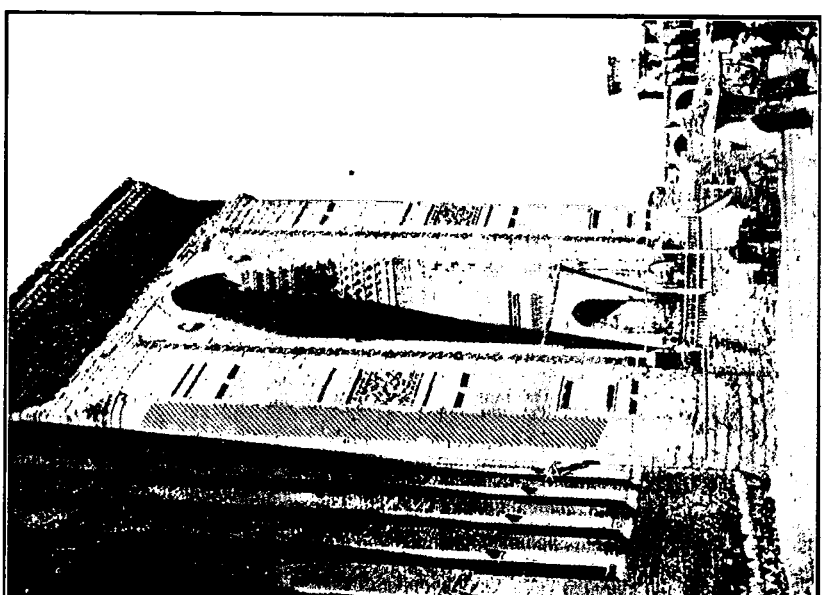
«Tahtın sol tarafında dört genç saray kadını, tahtın sağ tarafında dört Türk Prensi, masanın yanında üç Türk cengâveri, sol tarafta da şairler ve musikiciler duruyor.»

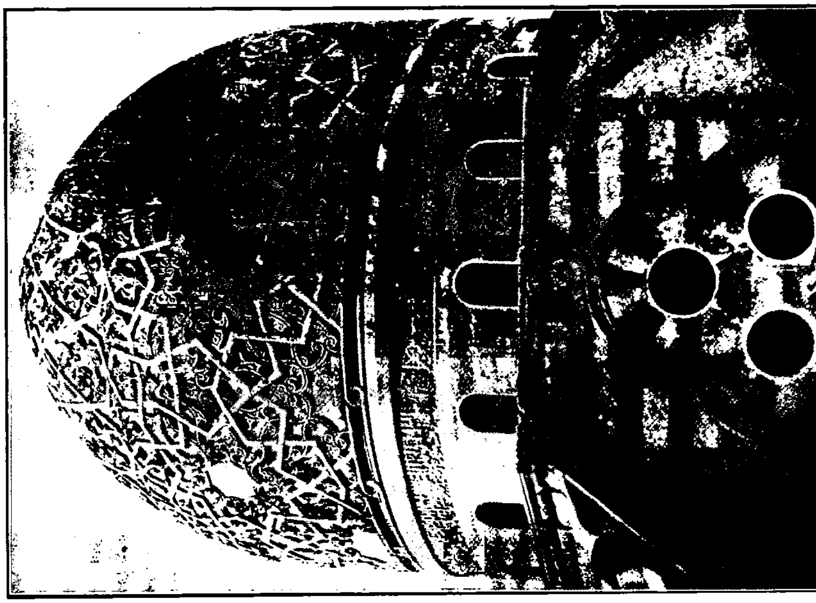
65. Kahirede Sultan Beybars Camii Minaresi (1306 - 1309).

66. Kahirede Sultan Kalavun Camii (1283).

67. Kahirede Sultan Hasan Camiinin büyük kapısı *(1362)*.

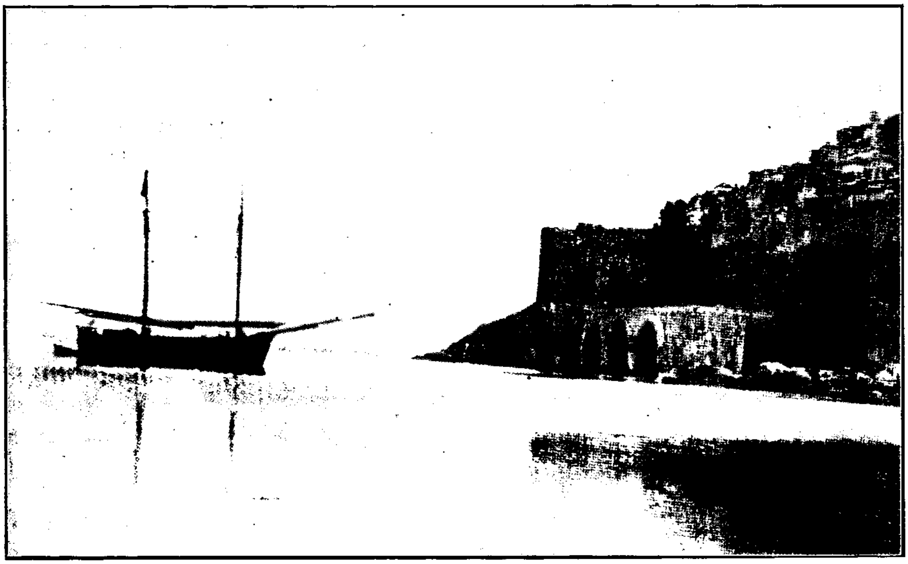
68. Kahirede Sultan Kayit Bey Türbesi. *(1474-1475)*

69. Divriği Camiinin cephe kapısı *(1229)*.

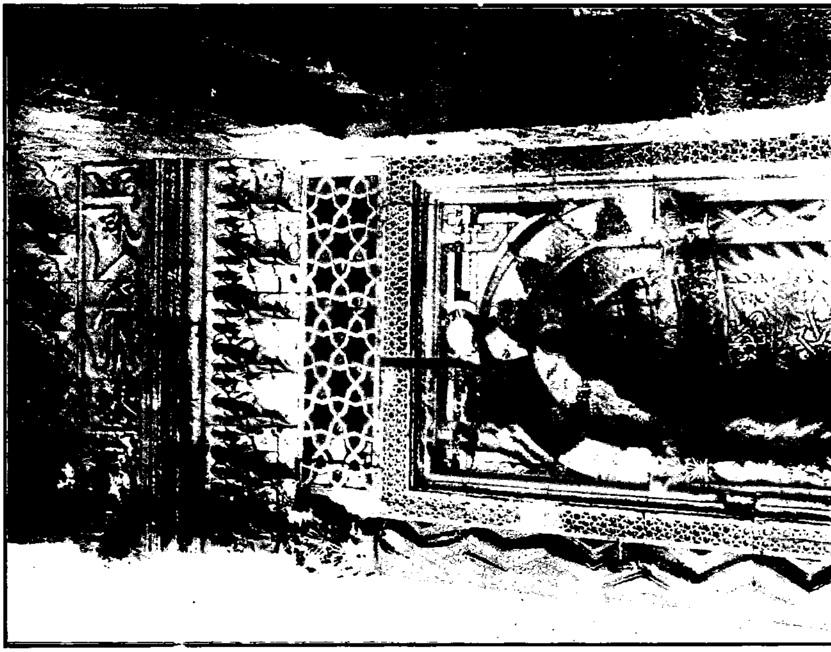
70. Selçuklular devrinde Akdenizin mühim merkezlerinden Alaiye Kalesi.

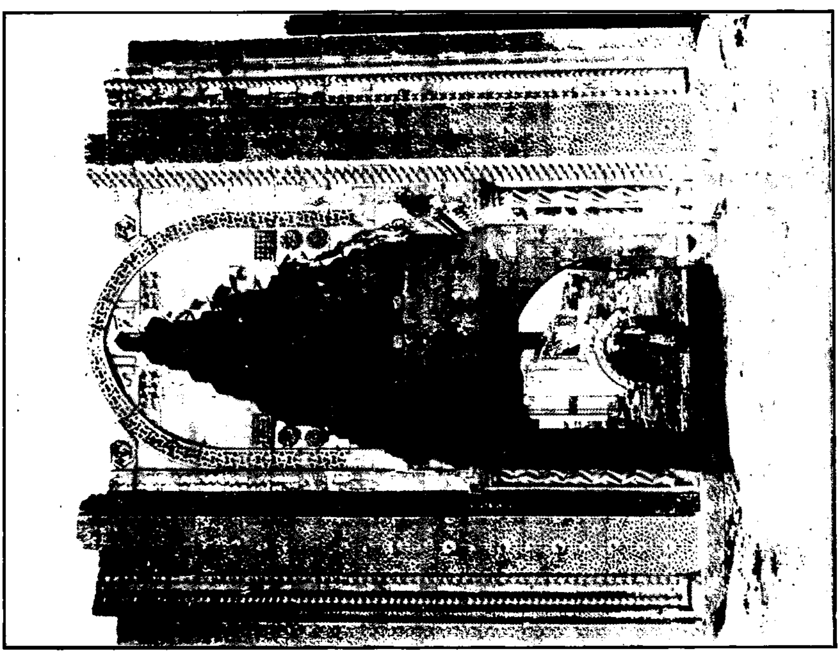
71. ALAİYEDE SELÇUKLULARIN TERSANESİ *(1229 - 1236).*

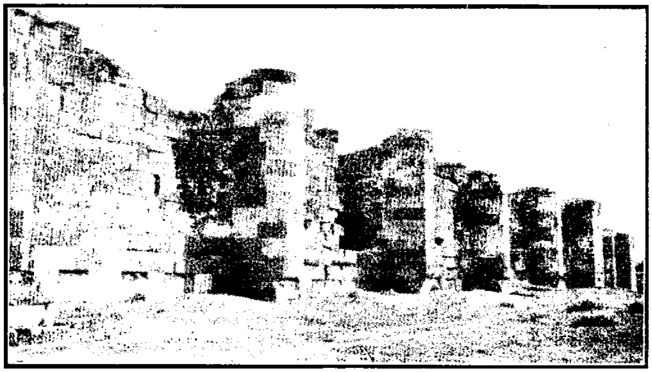
72. ALAİYE TERSANESİNİN İÇİ.

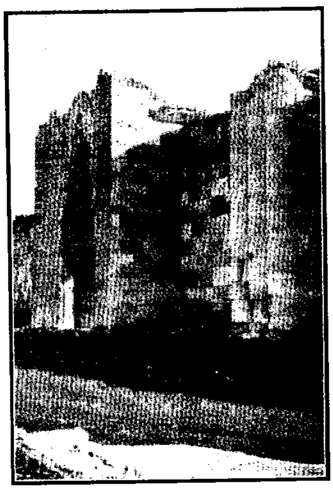
74. Sultan Hanında büyük kapı yanındaki hücrelerden biri.

73. Konya - Aksaray yolunda Sultan Hanı dış kapısı «*XIII. asır.*»

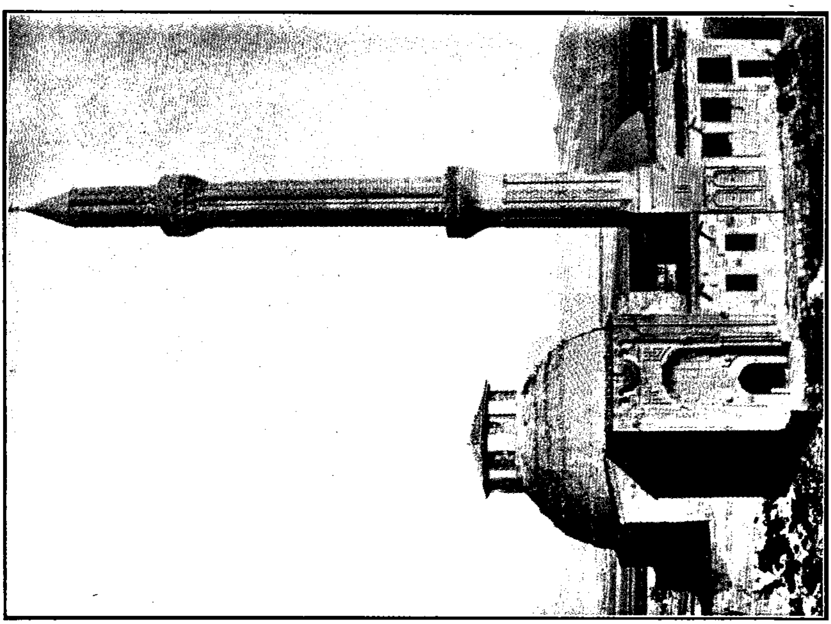
75. SULTAN HANININ HARİCÎ DUVARI.

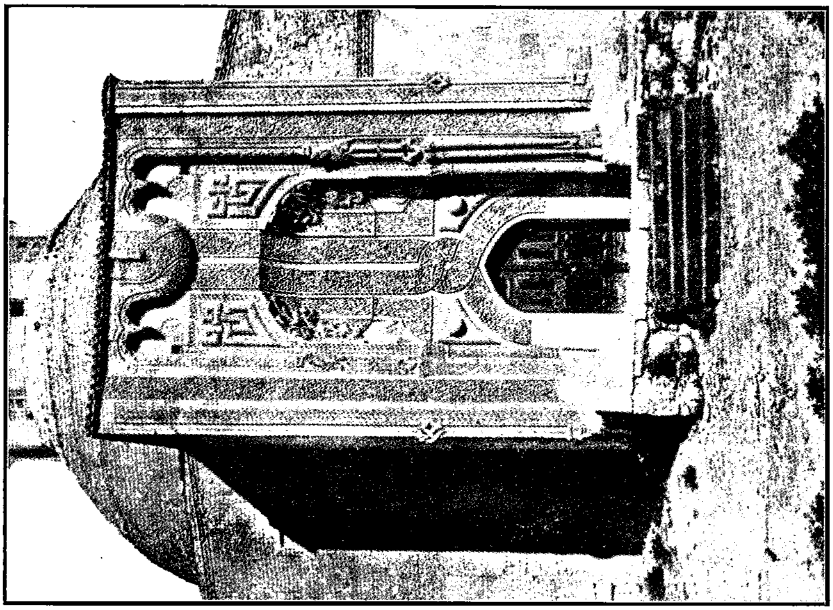
76. SULTAN HANININ BÜYÜK KAPISININ UZAKTAN GÖRÜNÜŞÜ.

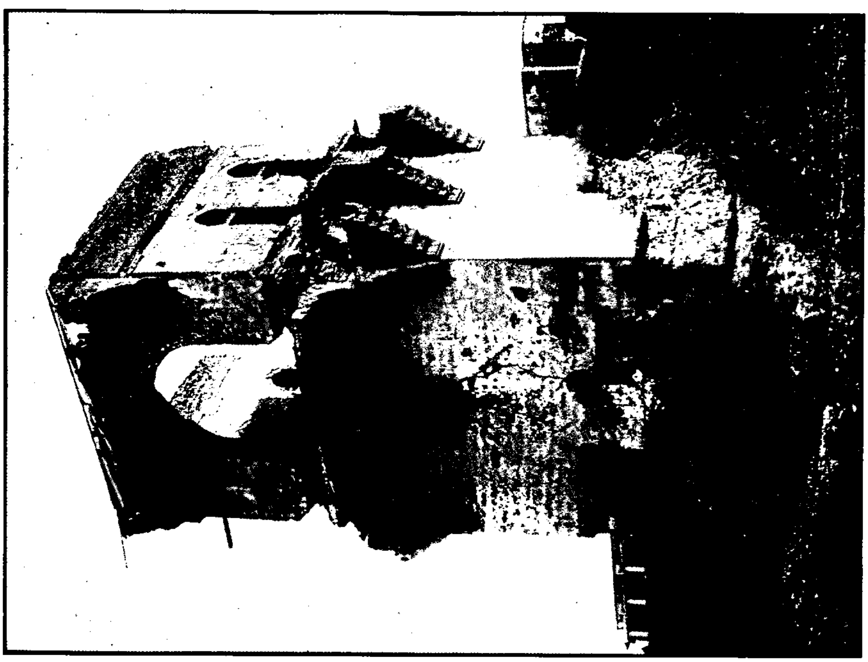
77. SULTAN HANINDA DAHİLÎ BÖLMELER.

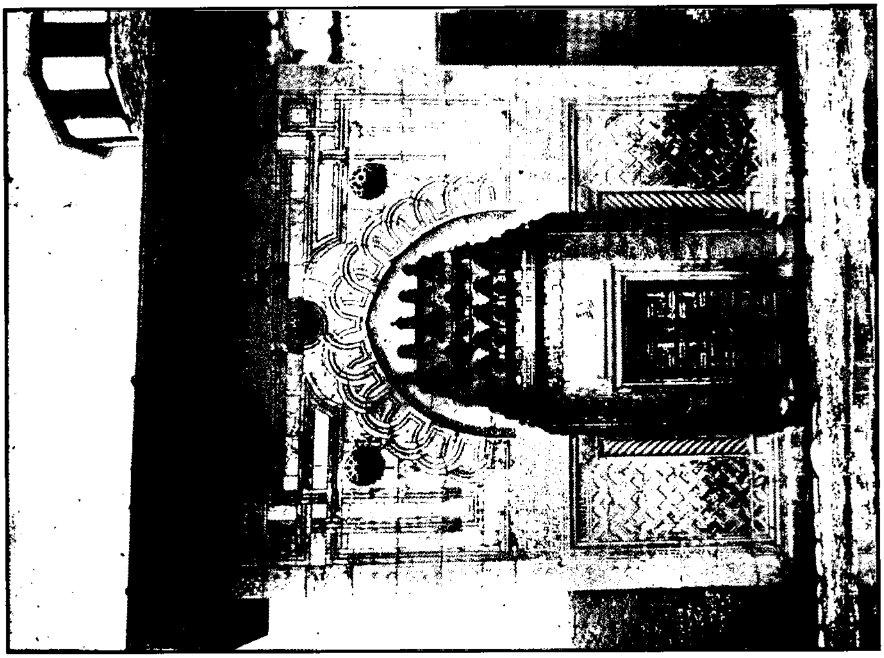
78. Konyada İnce Minare.
(Yıkılmadan evel)

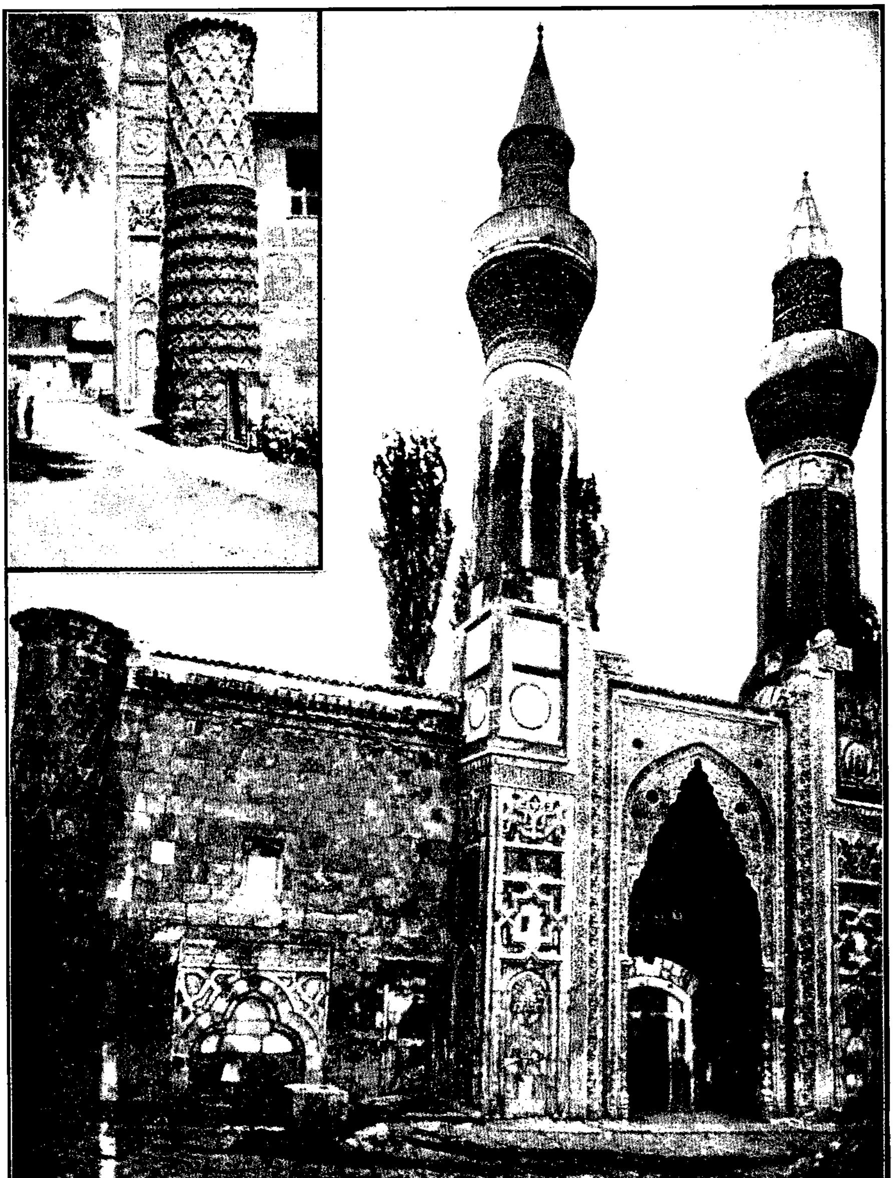
79. Konyada İnce Minare Medresesinin ön yüzü *(1251)*.

80. Konyada Alâeddin Sarayı «*XIII. asır.*»
(Yıkılmadan evelki hali)

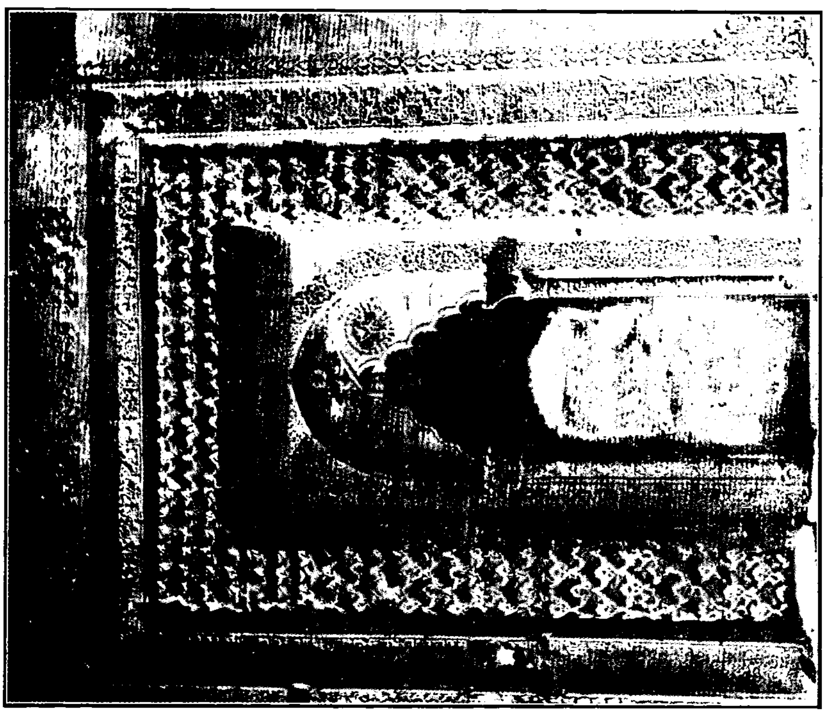

81. Konyada Karatay Medresesi kapısı *(1251 - 52).*

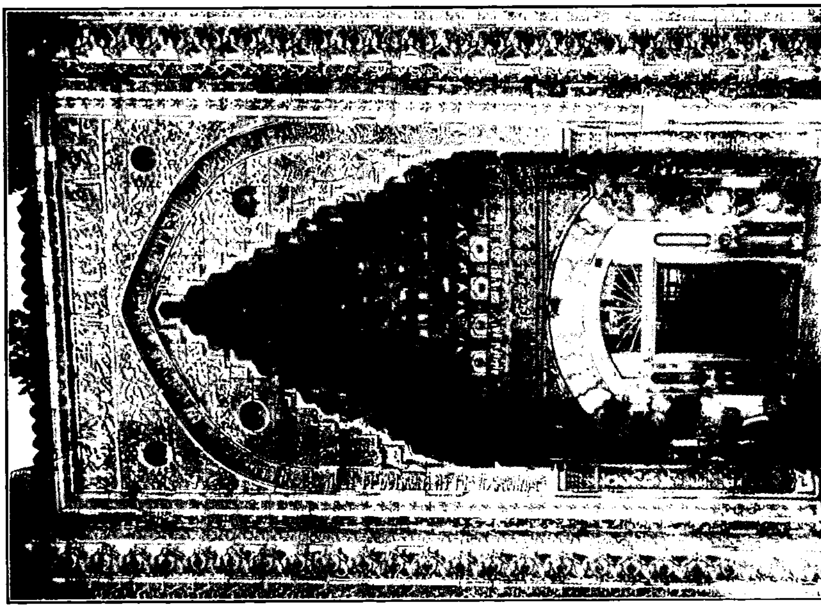

82. SIVASTA GÖKMEDRESE.

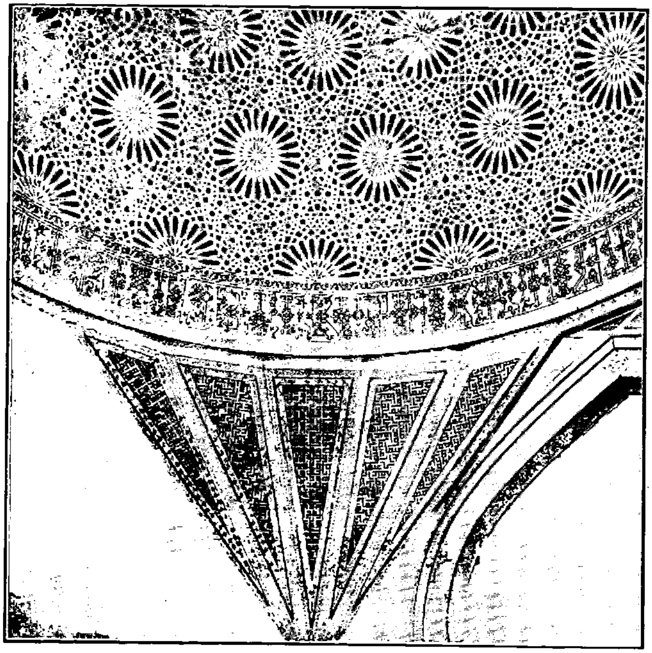
«Gıyaseddin Keyhusrev III. zamanında Başvezir Fahrüddevle Veddin Ali tarafından 1271 de yaptırılmıştır.»

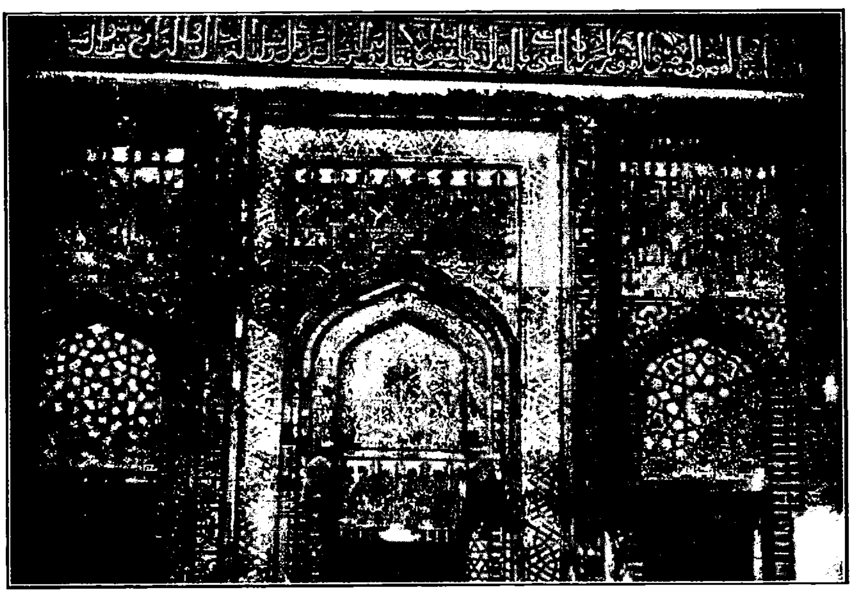
83. SIVASTA ÇİFTE MİNARENİN (DARÜLHADİS) CEPHE TEZYİNATINDAN *(1271-72)*.

84. SIVASTA GÖKMEDRESENİN BÜYÜK KAPISI.

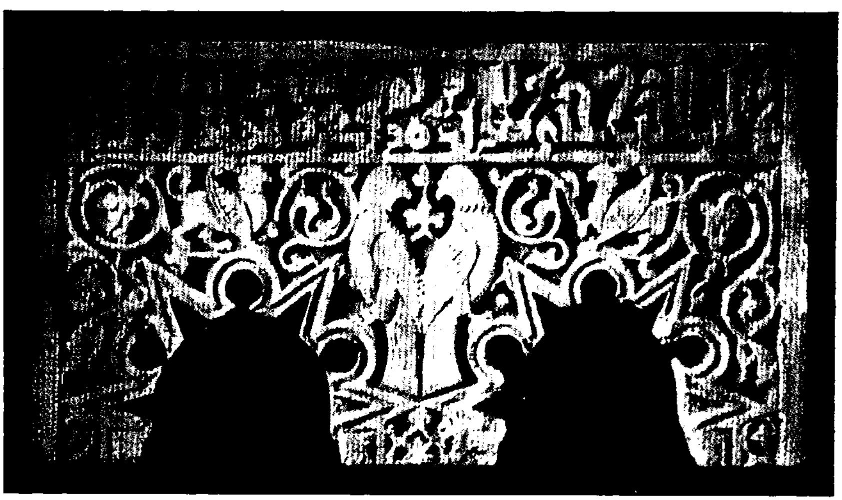
85. Konyada Karatay Medresesi kubbesi.

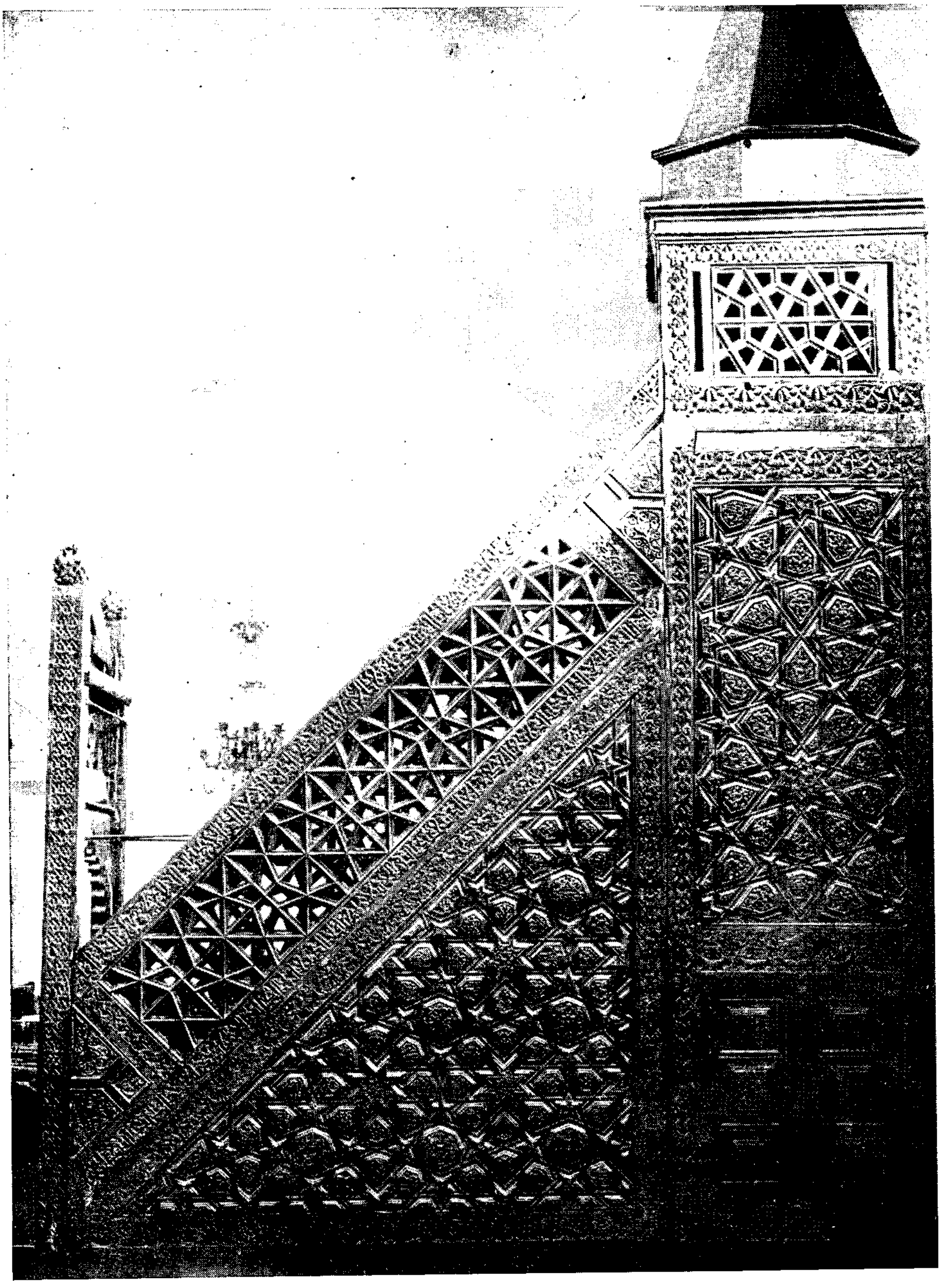
86. Sıvasta Şifaiye Medresesi içinde İzeddin Keykâvus türbesinin cephe kısmı *(1217)*.

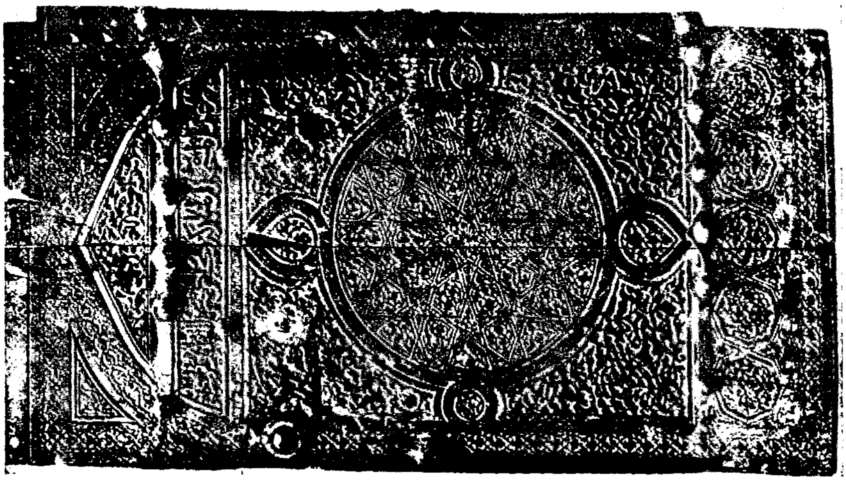
87. SELÇUK ESERLERİNDE KANATLI İNSAN RESİMLERİLE TEZYİNAT *(Melekler).*
«Konya Müzesindedir.»

88. SELÇUK ESERLERİNDE KANATLI HAYVAN RESİMLERİLE TEZYİNAT.
«İstanbul Arkeoloji Müzesindedir.»

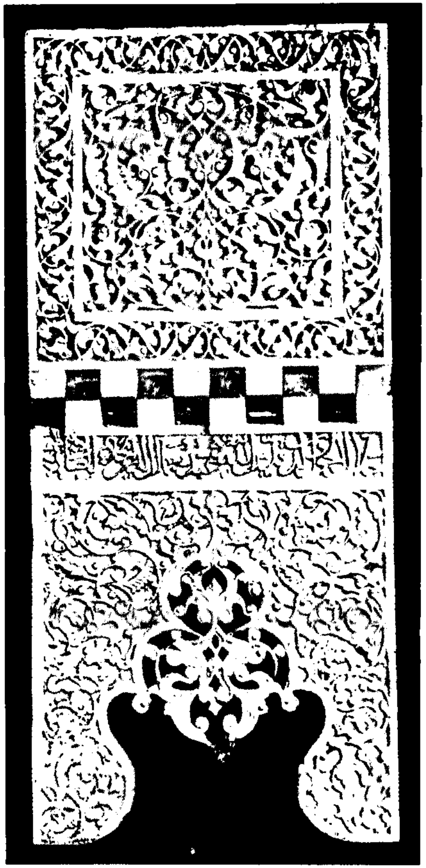
89. Konyada Alâeddin Camii oyma mimberi *(1155)*.

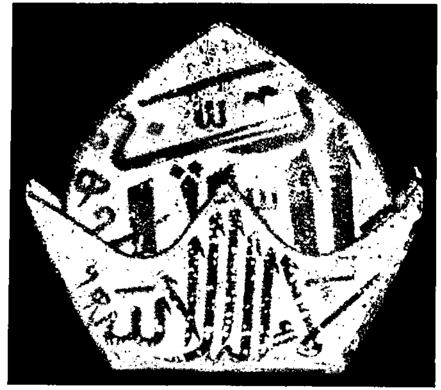
91. ANKARADA BİR CAMİİN OYMA İŞLEMELİ PENCERE KAPAĞI.
«İstanbul Arkeoloji Müzesindedir.»

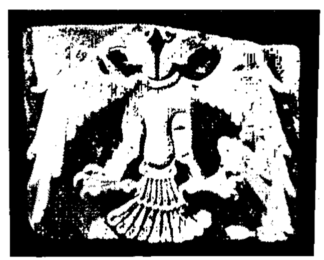
90. ANKARADA ALÂEDDİN CAMİİ MİMBERİNİN KAPISI *(1197)*.

92. *Selçuk ağaç oyma işlerinden:* CEVİZ AĞACINDAN BİR RAHLE. *«Konya Müzesindedir.»*

93. MEVLEVİ TARİKATİNİN MÜESSİSİ CELÂLEDDİNİ RUMİNİN MÜRŞİDİ TEBRİZLİ ŞEMSEDDİNİN SERPUŞU. *«Konya Müzesindedir.»*

94. SELÇUK ARMASI.

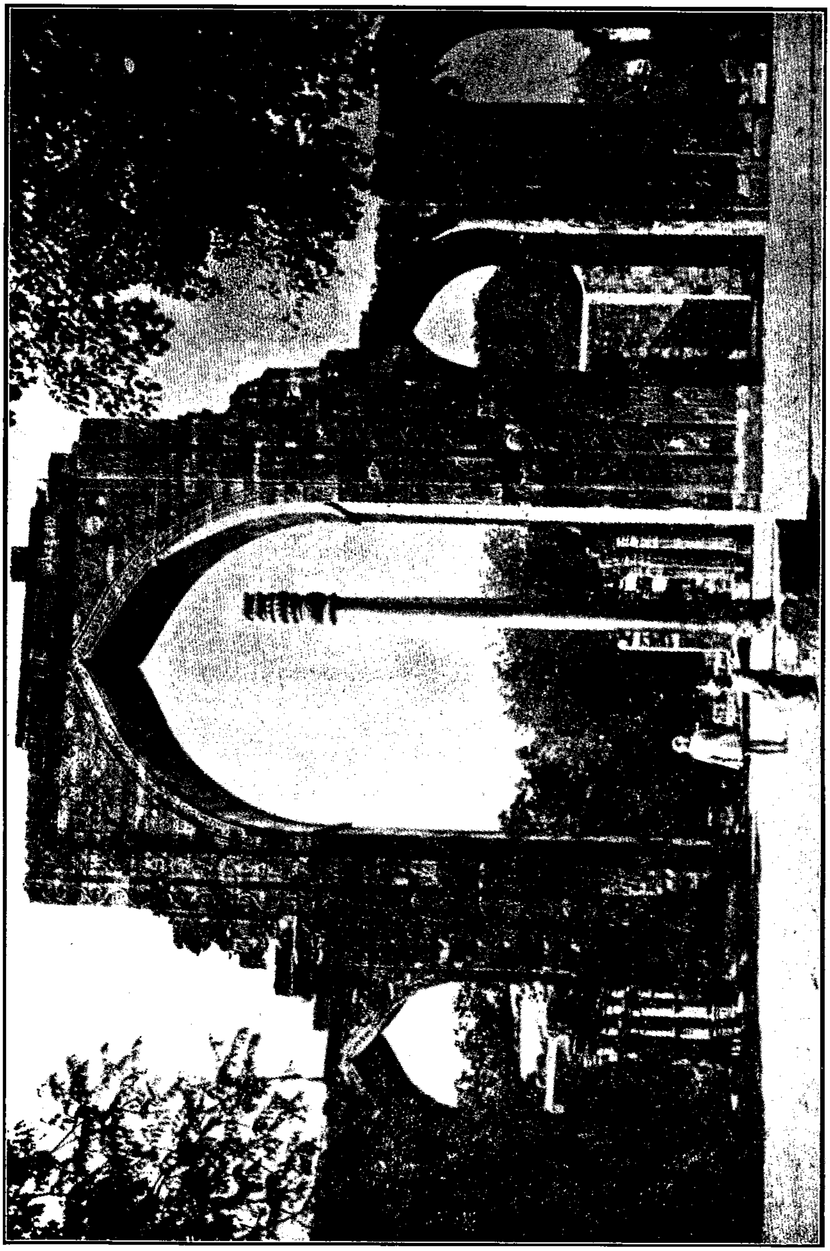
95. KONYA SELÇUKLARINA AİT BİR İNCİLİ KESE. *«Konya Müzesindedir.»*

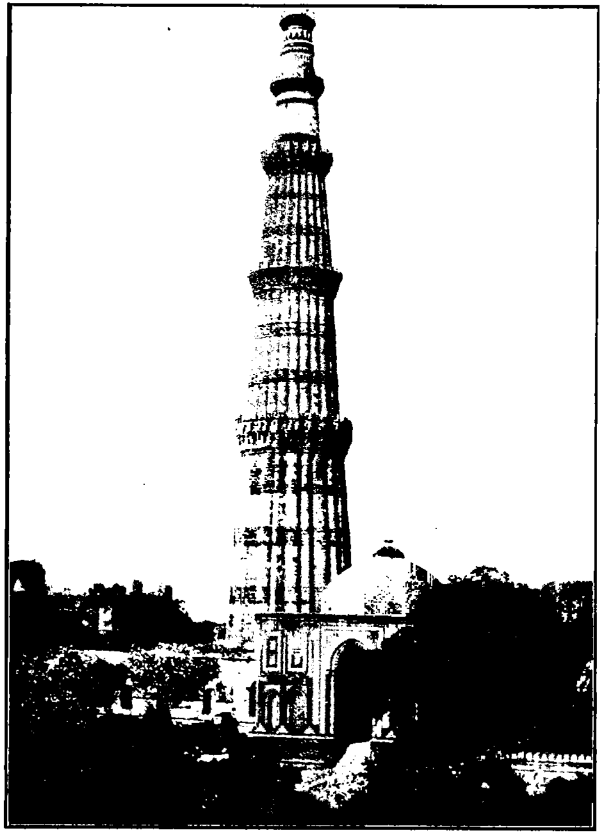
96. HİNT - SAKA KIRALLARINDAN BİRİNE AİT BİR HEYKEL.
«Lahor Müzesindedir.»

97. ACANTA YERALTI MABEDİ FRESKLERİ
«VII. asır. Budanın hayatına ait sahneleri temsil eden bu resimler cihan san'ati için de Avrupanın en güzel eserleri kadar mükemmeldir.»

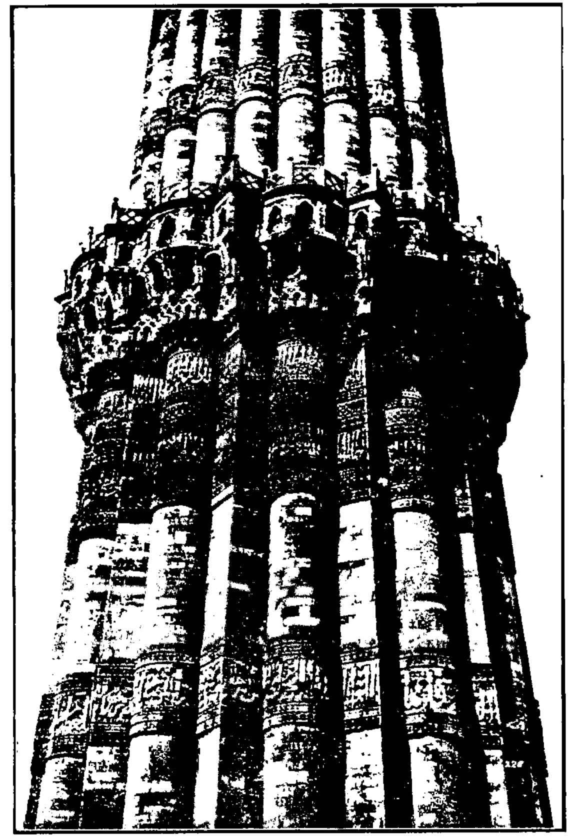

98. ESKİ DELHİDE KUTUPMİNAR CAMİİ HARABESİNİN UMUMÎ MANZARASI *(1193)*.

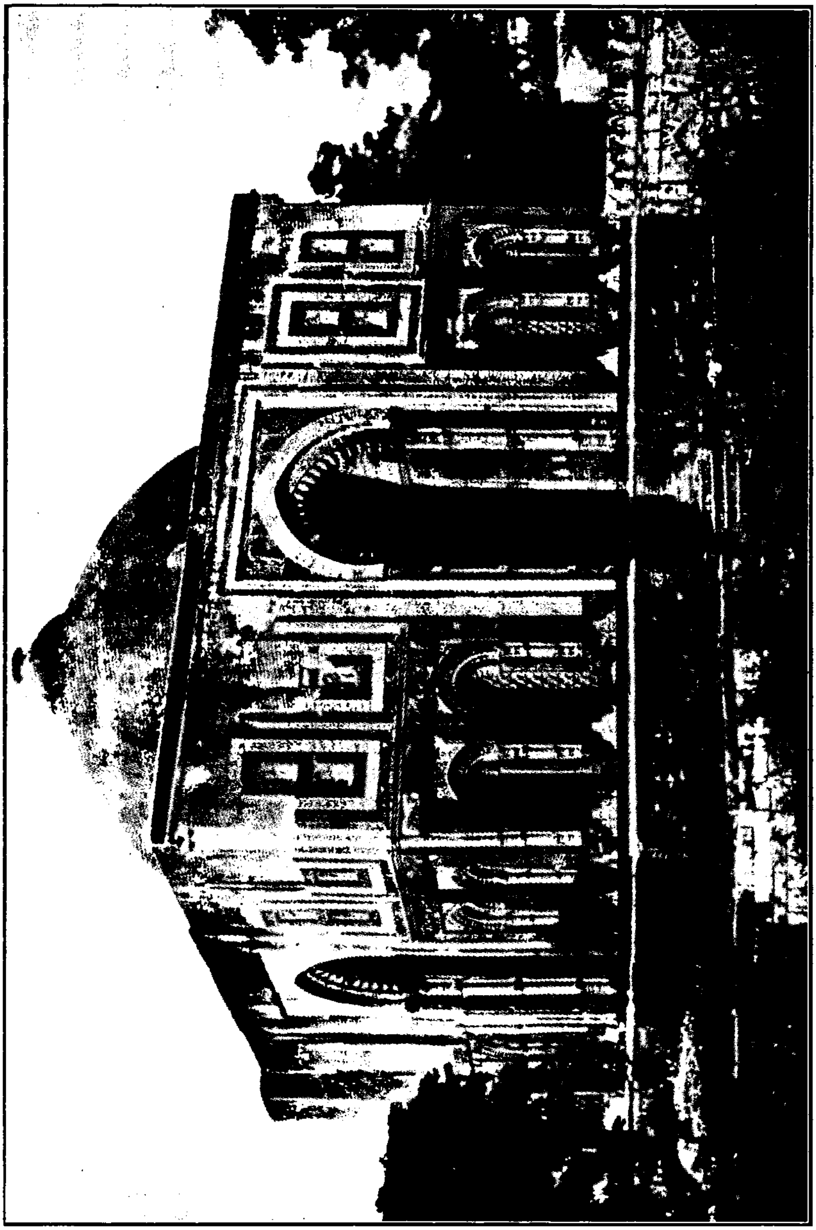

99. ESKİ DELHİDE KUTUPMİNAR CAMİİNİN MİNARESİ.

«Cami 98 inci resimde de gösterildiği veçhile yıkılmıştır. Önde görülen Kılcilerden Alâeddinin türbesidir. XIV. asır.»

100. KUTUPMİNAR MİNARESİNİN TEZYİNATINI GÖSTERİR BİR PARÇASI.

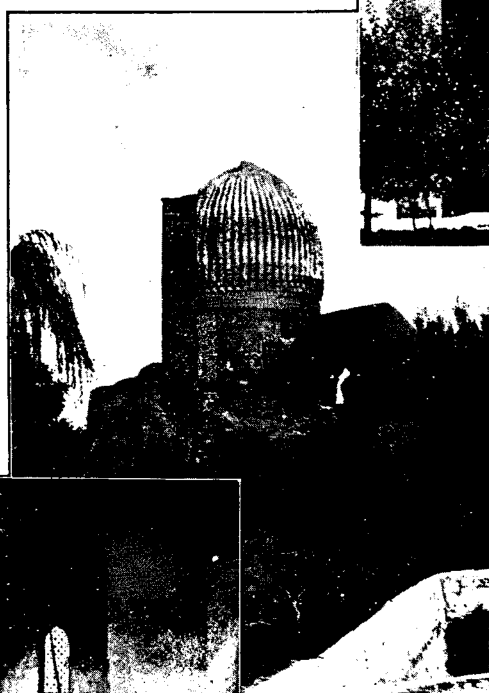
101. Eski Delhide Alâeddin Türbesi *(1310)*.

102. İMPARATOR TİMUR.
(1336 — 1405)

103. SEMERKANTTA TİMURUN SARAYI.

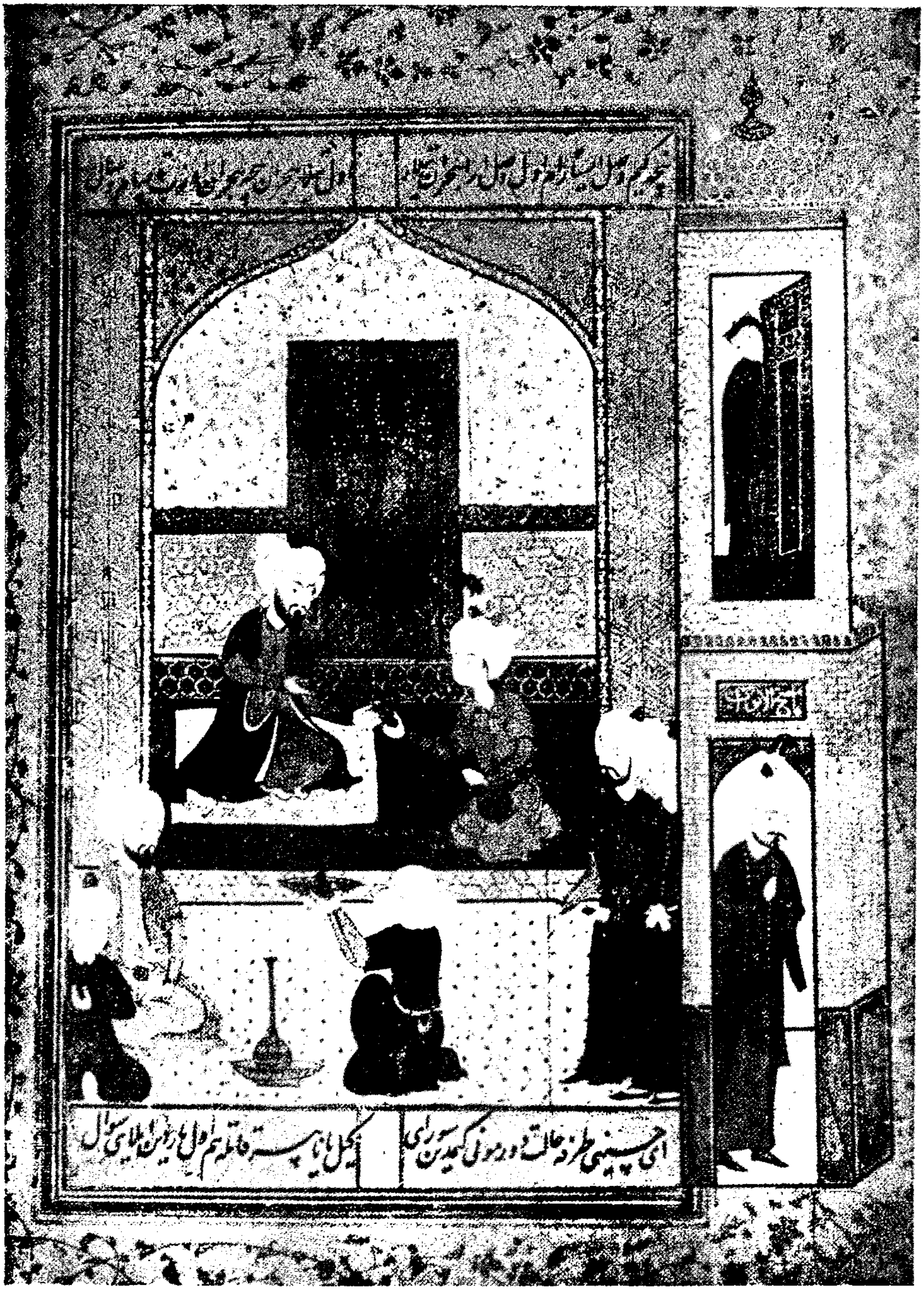

104. SEMERKANTTA TİMURUN TÜRBESİNİN UZAKTAN GÖRÜNÜŞÜ *(1405)*.

105. TİMURUN TÜRBESİNİN İÇİ.

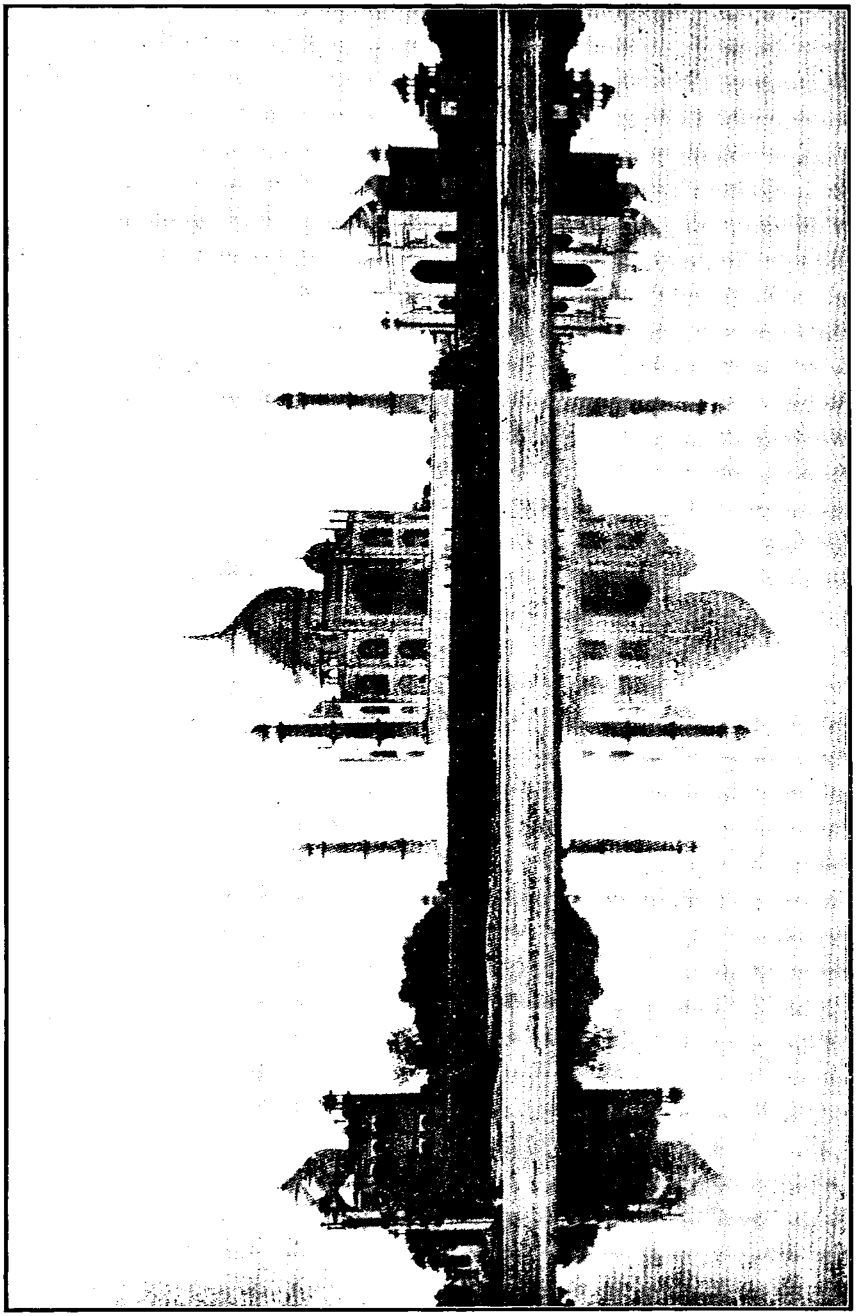
«Rus resamlarından biri tarafından yapılmış olan bu tablonun aslı Ankara Halk Evindedir.»

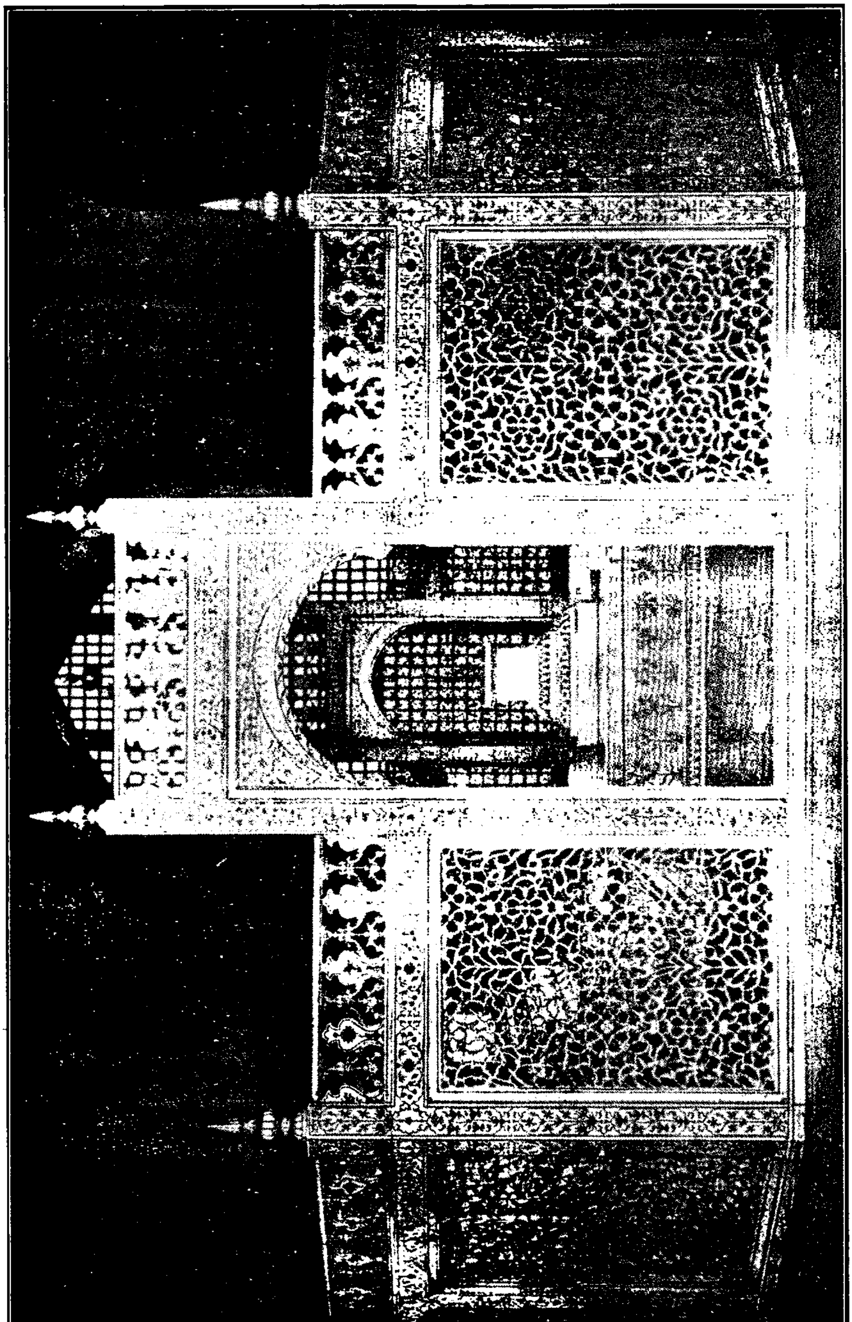
106. Hüseyin Baykaraya ait bir minyatür.

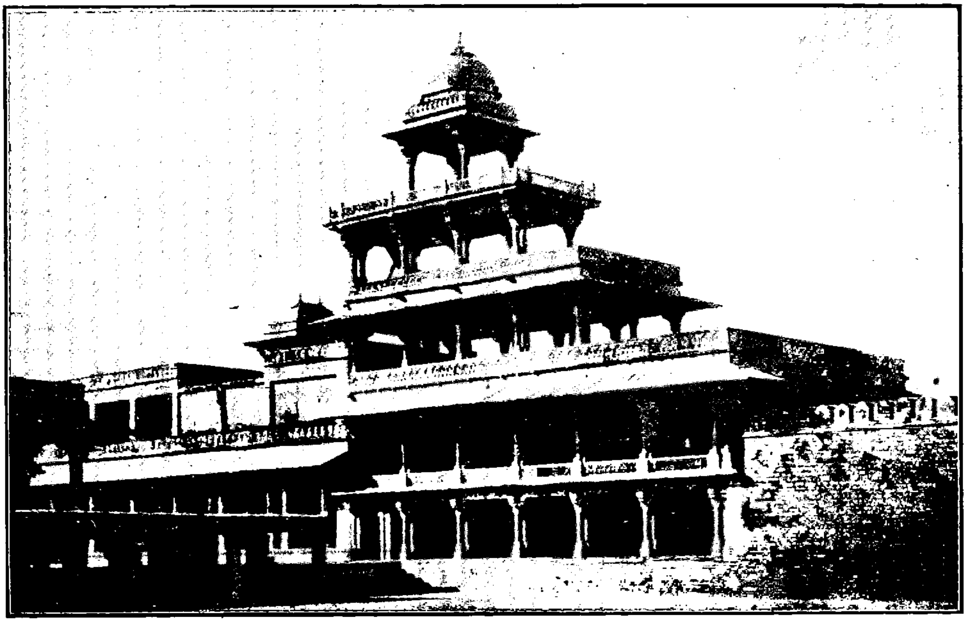
107. Babür ordusunun başında.

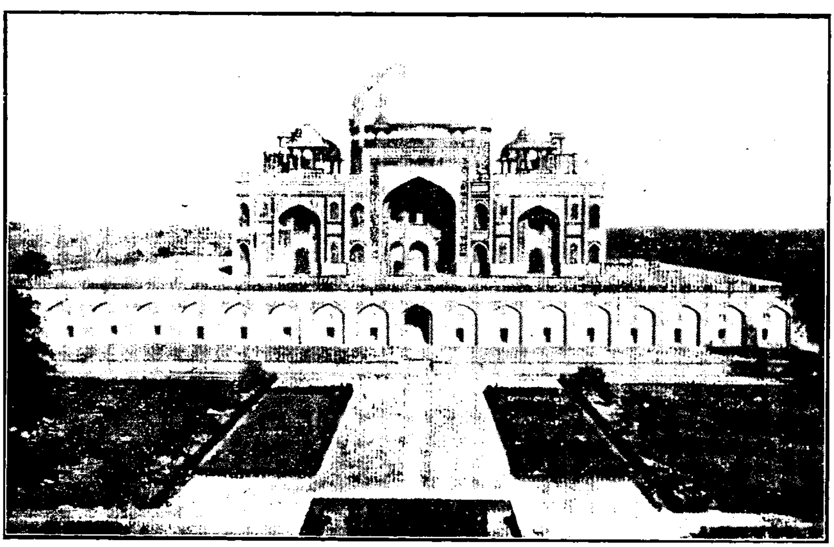
108. AĞRA'DA TAÇ MAHAL TÜRBESİNİN UZAKTAN GÖRÜNÜŞÜ *(1630 - 1647)*.

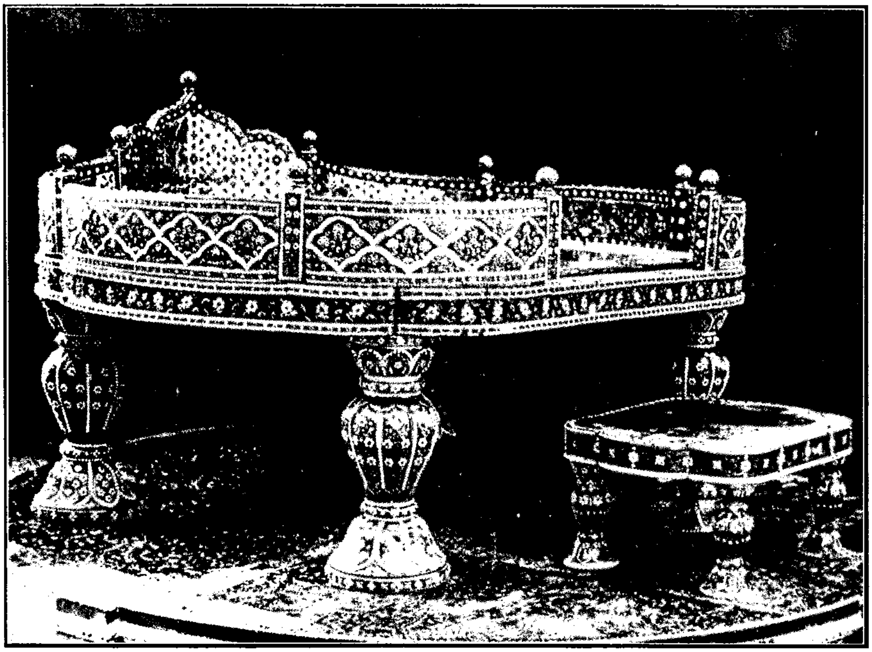
109. Taç Mahal Türbesinin içi.
«Türk mermer işçiliğinin güzel eserlerinden.»

110. Fetihpurda Hint - Türk İmparatorlarının sarayı *(1580)*.

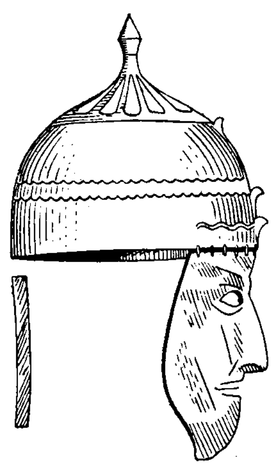

111. Delhide İmparator Humayun'un Türbesi *(1572)*.

112. HİNT - TÜRK İMPARATORLARINA AİT BİR TAHT.
«İstanbul Topkapı Sarayı Müzesindedir.»

«Nadirşah tarafından Hint seferinde Delhide Türk imparatorlarının saraylarından alınmış ve sora Osmanlı padişahlarına hediye edilmiştir. Yanlış olarak Şah İsmaile izafe edilir.»

113. BİR TÜRK TOLGASI.

F. 175 kuruş